AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Századközép

Orosz László
Tudomány és politika

Tóth Imre
A polgári arisztokrata.
Kánya Kálmán jellemrajza

Kunt Gergely
„És a bombázások sem izgattak...”

Apor Péter
Cigányok tere

Bencsik Péter
Az MDP értelmiségi határozata
és az 1956. őszi „funkcionárius-vita”

Rehák Géza
Fékek és kétségek
a turizmus fejlesztését illetően

Bemutatjuk Papp Gyula történészt

24. évf.
2009
2. szám

Következő számunk tartalmából

TILLMANN GÁBOR
Mi történt Alamónál?

BORUS GYÖRGY
A pápista összeesküvés és a kizárási válság Angliában, 1678–1681

CIEGER ANDRÁS
„Királyi demokrácia". Szabadságjogok a magyar liberálisok reformterveiben 1867 után

SZALISZNYÓ LILLA
Palmerston és a krími háború

SZÍJJÁRTÓ ISTVÁN
A kora újkori magyar rendiségről

Bemutatjuk Jacques-Guy Petit francia történészt

24. évfolyam
2009. 2. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:
BENCSIK PÉTER

A kiadvány

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTÉRIUMA

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,

Nemzeti Kulturális Alapprogram,
Nemzeti Civil Alapprogram,
József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány,
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar,
Szegedért Alapítvány
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCSIK PÉTER
GALAMB GYÖRGY
KOSZTA LÁSZLÓ
PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GÉZA
TOMKA BÉLA
TÓTH SZERGEJ

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

OROSZ LÁSZLÓ
Tudomány és politika. Egy habilitációs eljárás háttere (Németország, 1938) 5

TÓTH IMRE
A polgári arisztokrata. Kánya Kálmán jellemrajza a kezdetektől a miniszteri posztig 23

KUNT GERGELY
„És a bombázások sem izgattak... legalább egy kis változatosság van." Gyereknaplók a második világháborúból 44

APOR PÉTER
Cigányok tere: kísérlet a kommunista romapolitika közép-kelet-európai összehasonlító értelmezésére, 1945–1961 69

Műhely

BENCSIK PÉTER
Az MDP értelmiségi határozata és az 1956. őszi „funkcionárius-vita".. 87

REHÁK GÉZA
Fékek és kétségek a turizmus fejlesztését illetően a hatvanas évek elején 104

Múltidéző

VARGA E. LÁSZLÓ
Szovjet–lengyel epizód 1939 szeptemberében. Stefan Brzeszczyński dandártábornok, volt moszkvai lengyel katonai attasé visszaemlékezése 118

Kitekintő

FISLI ÉVA
Áldozat és regeneráció. A Nagy Háború öröksége a két világháború közötti Kelet-Európában. Konferenciabeszámoló 124

SEBŐK FERENC – TAPOLCAI LÁSZLÓ
Beszámoló a lengyel medievisták III. kongresszusáról 128

Elmélet és módszer

CORA ZOLTÁN
Mi a transznacionális történelem? 130

MATTHIAS MIDDELL
Transznacionális történelem mint transznacionális projekt? Vitaindító (Fordította: *Cora Zoltán*) 134

HANNES SIEGRIST
A transznacionális történetírás mint kihívás a tudományos történetírás számára (Fordította: *Cora Zoltán*) 140

Határainkon túl

„A történész ... szükségszerűen a szereplők és a nézőközönség közt foglal helyet". Beszélgetés Papp Gyulával (Az interjút készítette: *Bencsik Péter*) 145
Papp Gyula műveinek válogatott bibliográfiája 159
PAPP GYULA
Az igazoló eljárások és a háborús bűnök megtorlása 1945 után Magyarországon 162

Figyelő

Múzsákban futás
(Borgos Anna: Portrék a Másikról. Alkotónők és alkotótársak a múlt századelőn, Noran, Budapest, 2007.)
LANTOS EDIT 180

Kísérlet a náci Németország közhangulatának rekonstruálására
(Aly Götz [Hrsg.]: Volkes Stimme. Skepsis und Führervertrauen im Nationalsozialismus. Fischer TB Verlag, Frankfurt am Main, 2006.)
KUNT GERGELY 186

A hűség jutalma? (A soproni németség kálváriája a második világháború végén)
(Krisch András: A soproni németek kitelepítése 1946. Escort Kiadó, Sopron, 2006.)
VITÁRI ZSOLT 191

Új értékelés a Volksbundról
(Norbert Spannenberger: A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944. Fordította: Doba Dóra. Lucidus Kiadó, Kisebbségkutatás Könyvek, Budapest, 2005.)
VONYÓ JÓZSEF 197

A munkásnők már a spájzban vannak?
(Tóth Eszter Zsófia: „Puszi Kádár Jánosnak". Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007.)
KOLTAI GÁBOR 203

A közösségtől a közösségtanulmányig
(Kovács Éva [szerk.]: Közösségtanulmány. Néprajzi Múzeum–PTE–BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2007.)
BECZE SZABOLCS 208

Számunk szerzői 214

OROSZ LÁSZLÓ

Tudomány és politika

Egy habilitációs eljárás háttere (Németország, 1938)[*]

Az elmúlt másfél évtizedben – illeszkedve a német történettudomány kritikus önvizsgálatának folyamatához – mind nagyobb figyelem irányul a német Délkelet-Európa-kutatás kibontakozásában szerepet játszó intézmények és kutatók tevékenységének vizsgálatára, értékelésére. A diszciplína múltjának feltárása és újragondolása során iránymutató jelentőségűnek bizonyult a 42. német történésztalálkozó (Frankfurt/Main, 1998)[1] szellemisége, illetve az ott meghatározott irányvonal, amely különleges hangsúlyt fektet az önmagát a politika szolgálatába állító történetíró szerepére. Az eddigi eredményeket egy Münchenben nemrég (2002) megrendezésre került konferencia foglalta össze,[2] amelyen – szerepének és jelentőségének megfelelően – különös súlyt és figyelmet szenteltek a munkásságával a német *„Südostforschung"* emblematikus figurájává emelkedő Fritz Valjavec tevékenységének is. Valjavec szerepére, magyarországi kapcsolatrendszerére és a két világháború közötti történetírásunkra gyakorolt hatására a hazai szakirodalom (a '30-as, '40-es évek intenzív diskurzusát követően) az elmúlt évtizedben figyelt föl újra.[3] A jelen tanulmány arra vállalkozik, hogy Valjavec habilitációs eljárását végigkísérve betekintést nyújtson azokba az elvárásokba, amelyeknek meg kellett felelnie egy a nemzetiszocialista egyetemi élet közegében érvényesülést kereső német történésznek. Különösen tanulságos az az ellentmondás, hogy míg Valjavec habilitációs munkaként benyújtott hatalmas opusát *(Der deutsche Kultureinfluss im nahen Südosten. Unter besonderer Berücksichtigung Ungarns*[4]*)* hazájában egyesek épp a politikailag nem eléggé tudatos és erőteljes szóhasználata miatt bírálták, addig azt Magyarországon mindig is a „kultúrnacionalizmus megnyilvánulásának", a német expanziós törekvések tudományos alátámasztásának tekintették.[5]

---

[*] A tanulmány a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával készült.

[1] Schulze, Winfried – Oexle, Otto Gerhard (Hrsg.): *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus.* Frankfurt/Main, 1999.

[2] Beer, Mathias – Seewann, Gerhard (Hrsg.): *Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches. Institutionen-Inhalte-Personen. (Ergebnisse der Tagung von 24–26. Oktober 2002 in der Carl-Friedrich-von-Siemens-Stiftung München.)* München, 2004. (Südosteuropäische Arbeiten, 119.)

[3] Tilkovszky Loránt: *Fritz Valjavec és a magyarországi németség (1935–1944).* Századok, 127. (1993) 5–6. sz. 601–649.; Orosz László: *Fritz Valjavec (1909–1960) és a Délkelet-Európa-kutatás.* Századok, 135. (2001) 3. sz. 635–648.; Orosz László: *Népiségkutatás a nemzeti érdekek ütközőpontjában. A két világháború közötti tudománypolitika Fritz Valjavec és Mályusz Elemér kapcsolatában.* Századok, 137. (2003) 1. sz. 43–99. E sorok írója nemrégiben megvédett doktori disszertációját is Valjavec magyarországi kapcsolatrendszerének szentelte.

[4] Megjelent: München: Verlag Max Schick, 1940. (Südosteuropäische Arbeiten, 21.)

[5] Alapkoncepcióját tekintve a mű a *„völkisch"* terminológiához alkalmazkodva a „kultúrlejtő" *(Kulturgefälle)* kifejezéssel operált. Ennek használói Európa területén egy általános nyugat–keleti irá-

A bánáti gyökerű Fritz Valjavec (1909–1960), a németség délkelet-európai kultúrkapcsolatait kutató történész, a müncheni *Südost-Institut* emblematikus munkatársa és a *Südost-Forschungen* című intézeti periodika életre hívója, a két világháború közötti időszakban élénk tudományos kapcsolatrendszert ápolt Magyarországgal. A puszta munkakapcsolaton túlmenően azonban szorosabb szálak is fűzték őt az ország történész-közéletéhez: történeti látásmódjának első mélyebb rétegét még a húszas évek Budapestjén – diákévei során – szívta magába; a habilitációs munkájában megjelenő „közeli délkelet" geopolitikai térségként kezelése pedig csöppet sem állt ellentmondásban a Kárpát-medence történeti egységét valló magyar felfogással. Ezen alapokra azonban a müncheni egyetemi évek, illetve a németországi letelepedés és a politikai aktivizálódás hozadékaként idővel újabb rétegek és a magyar történeti gondolkodásmódhoz képest megváltozott prioritások rakódtak. Kétségtelen, hogy a hivatalos magyar történeti felfogáshoz fűződő viszonyát sokkal inkább ez utóbbi tényezők alakították, mint a gyökerek, vagyis az előképzettség, illetve a történeti, majd a csonka Magyarországon eltöltött identitásalapozó ifjúkori évek.

A sajátosan magyar szemléletmódú kutatás közegéből a '30-as évek közepén kiszakadva s a folyamatokat immáron más koordináták között vizsgálva következett be Valjavec látásmódjában a minőségi változás: a kárpát-medencei németség vizsgálata során *Deutsch-Ungartum* helyett immáron *Südostdeutschtum*ot látott maga előtt. Szakmai felkészültségét össznémet nemzeti célok érdekében mozgósítva csatlakozott *„völkisch"* szemléletű kollégái és mentorai felismeréséhez, miszerint a szétesett történeti Magyarország utódállamaiban rekedt német kisebbségek életben tartása és megerősítése céljából a történettudományt a politika eszközévé kell tenni, s segítségével a térségben élő németség törést szenvedett „Hungarus"-identitása helyére a nagy és egységes német néphez tartozás tudatát kell állítani, mégpedig a legkézenfekvőbb eszköz, a németség – új határokkal nem törődő – összetartozását zászlajára tűző népközösségi elv alkalmazásával. Ez lett végeredményben az az új alap, melyet a két világháború közötti magyar történettudomány nem akceptálhatott, hisz ez az ún. Szent István-i állameszmével, azaz a nem magyar etnikumok („politikai magyar nemzet"-ként történő) együttélését hirdető hivatalos magyar állameszmével élesen szemben állt. A magyar történetírás tehát *ab ovo* hadüzenetnek tekintette mind a kisantant államok, mind Németország részéről az effajta megközelítést. Valjavec felvállalt irányvonala, illetve ennek magyarországi fogadtatása tehát ideológiailag predesztinált, tudományosan fundált konfliktus volt két egymással kibékíthetetlen történeti látásmód között. Ennek megfelelően a '30-as évektől kezdve Valjavec már nem pusztán az ismereteit megalapozó, ám mostanra túlhaladott korai impulzust látta a magyar történettudományban, hanem Németország „harcoló tudományának" képviselőjeként (olykor személyes megtámadtatásait is viszonozva) küldetést teljesített, amikor kiterjedt kapcsolatrendszerén keresztül a *„divide et impera"* politikáját folytatta a magyar tudósokkal szemben, továbbá lapjában tu-

nyú kultúrlejtő meglétével modellezték a kultúrkapcsolatok terén kimutatható transzferfolyamatot, mindig hangsúlyozva, hogy természetesen Nyugat-Európa jelenti a „kultúrfennsík"-ot. Valjavec egyenesen a „német kultúrlejtő" kifejezést alkalmazta, s a két ország között kulturális téren tapasztalható vitathatatlan minőségi különbség kontraszt-érzetét felnagyítandó, a „német kultúrfölény" ellenpólusaként a „magyarság kultúrpasszivitását" hangsúlyozta. Monumentális műve utolsó oldalán pedig konklúzióként azt állapítja meg, hogy a magyarság szellemi állása a térség többi népességével szemben lényegileg abban áll, hogy a német kulturális ösztönzéseket továbbadja és közvetíti.

datosan helyt adott a magyar szakmai köröket előre láthatóan borzoló írásoknak, s maga is fáradhatatlanul publikálva állta a leghevesebb tudományos támadásokat is.[6]

Az ily módon kialakuló tudományos polémia hozta magával azt az új szerepkört, melyet Valjavec (meglátva a benne rejlő lehetőségeket) az elkövetkező években tudatosan magára öltött, s melynek kereteit messzemenően kitölteni igyekezett: a *„kämpfende Wissenschaft"* részeként elkötelezett és a németség céljaiért küzdeni képes tudós archetípusát. Ebben az értelemben és ezzel a motivációval Valjavec is a két világháború közt felemelkedő *„völkisch"* történetírás követőjévé szegődött, amely aztán az ideológiai rokonulás következtében hamar megtalálta a közös nevezőt, s így az átjárást a nemzetiszocialista tudománypolitika lobogójához. Világosan kell azonban látni a különbséget a hithű, elkötelezett nácik és a délkelet-európai német népcsoportja iránt feltétel nélkül lojális s a náci hátteret ennek érdekében felhasználó Valjavec szemlélete és motivációi között. Ezen még az sem változtat, hogy a lendületesen futó szekérre fölülve saját karrierje gyors kiépítésének lehetőségét is remélhette. Jól ismert eljárás volt ez 1945 előtt és az után is. Ám hogy e szövetség törékeny volt (még ha az adott politikai helyzetben egyedül reményekkel kecsegtető is), az tényekkel támasztható alá. Munkába állását követően, a '30-as évek közepétől a *Südost-Institut* általa újjáprofilírozott tevékenységében vezérfonalként ismerhető fel azon törekvése, hogy az évtized első felében világosan tetten érhető tisztán politikai irányvonalhoz képest megváltozott prioritások alapján, s persze a lehetőségek és a szűkre szabott mozgástér függvényében, de azért szakmai-tudományos arculatot építsen ki az intézmény. Ezt a modern szakirodalom, az intézeti utódok értékelése sem igen vitatja.[7] Másrészt az is tény, hogy saját boldogulása és a hierarchiában való előmenetele, valamint önnön, a népcsoportja számára biztosítandó hasznossága céljából Valjavec már 1933-ban csatlakozott az NSDAP-hez,[8] sőt az SS-hez is,[9] utóbbiból azonban a várható konzekvenciák ellenére hamarosan ki is lépett.[10] Márpedig az SS elhagyása, annak tisztázatlan motivációja s egyáltalán maga a tény komoly nehézségeket jelentett számára habilitációs eljárása során...

*

Valjavec szakmai előmenetelének fontos állomását jelentette habilitációs eljárásának megindítása. Az erre vonatkozó kérvényt 1937. január 19-én nyújtotta be a müncheni egyetem bölcsészkarának dékáni hivatalába.[11] A kézírásos, rövid fogalmazvány az ehhez kapcsolódó szokásos ügymenet hivatalos nyitánya kívánt lenni, hogy aztán minél gyorsabban kezdetét vehesse a tényleges szakmai munka. Nem így történt, amiben jelentős része volt a Valjavec

[6] A Valjavecet a magyar tudományosság felől érő heves kritikák kapcsán lásd: Orosz: *Népiségkutatás*, 62–65., illetve 81–86.

[7] Vö. Nehring, Karl: *Zu den Anfängen der Südost-Forschungen. Der Briefwechsel von Fritz Valjavec mit Szekfű Gyula 1934–1936*. Südost-Forschungen, 50. (1991) 1–30., 4., 7.

[8] Bundesarchiv Berlin [a továbbiakban: BArch B], (ehem. BDC), NSDAP-Karteikarte: Valjavec, Fritz 26. 5. 1909.

[9] BArch B, R 4901/13279, Hochschullehrerkartei: Karte Valjavec; Bundesarchiv Koblenz [a továbbiakban: BArch K], R 73/15320. Nr. Val 1/01/1. *Anhang zum Personal-Fragebogen zu dem Gesuch um ein Forschungsstipendium der Notgemeinschaft*. Utóbbi szerint 1933 júliusa óta tagja az SS-nek (illetve ezt megelőzően, áprilistól az SA-nak), fokozata: SS-Mann. Az adatlap 1934. IX. 20-i keltezésű, ekkor tehát még érvényben volt SS-tagsága. Kilépése 1935-re tehető, minden bizonnyal ez játszhatott közre az elkötelezett nemzetiszocialista Karl Haushoferrel való viszonya megromlásában s végső soron első munkahelyéről, a *Deutsche Akademie*-től történt kilépésében.

[10] Ludwig-Maximilian-Universität München. Universitätsarchiv. [a továbbiakban: UAM], O-VII-349 (Valjavec), Wilhelm von Kloeber – SS Gruppenführer Wolff. München, 1937. V. 4.

[11] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Antrag auf Zulassung zur Habilitation.

mentorát, von Müller professzort[12] a dékáni székben követő Walther Wüst[13] körülményes óvatosságának, mellyel az egész processzus elindítása előtt alaposan lekáderezte a jelöltet, nehogy bármilyen jellegű politikai aggály merülhessen fel a későbbiek során, ami aztán a karra és személyesen őrá visszaüthet.

A politikai háttér-információk beszerzésének feladatát (természetesen csupán egy informális beszélgetés során, melynek írásos nyoma nem maradt) nemzetiszocialista párttársára, a kar Történeti Szemináriumának megbízott előadójára, Wilhelm von Kloeberre[14] bízta. Kloeber már 1937. április 24-én jelentette, hogy az SD *(Sicherheitsdienst)* valóban őriz egy aktát Valjavecről. A rendelkezések értelmében azonban sem a dékán, sem egy megbízottja nem nyerhetett betekintést az iratokba, erre csupán a *„Nationalsozialistischer Deutscher Dozentenbund"* (NSDDB) helyi vezetője volt jogosult.[15] A dékán a téma kényes mivoltából adódóan bizalmassá minősített levélben fordult az NSDDB illetékeséhez, akit az iratok áttanulmányozását követően állásfoglalásra kért.[16] Időközben az informálódást rendkívüli buzgalommal végző Kloeber újra jelentkezett, s hogy hírforrásairól is tájékoztassa a kar vezetőjét, mellékelte két levelének másolatát, melyeket a birodalmi SS-vezető főadjutánsának, illetve a *Deutsche Akademie*[17] korábbi ügyvezetőjének írt.[18] A két személy,

[12] Karl Alexander von Müller (1882–1964), történész, az egyik első Cecil-Rhodes-ösztöndíjas Oxfordban. 1914–1933 között a *Südostdeutsche Monatshefte* társkiadója, 1935–1945 között a *Historische Zeitschrift* kiadója. 1930-tól 1936-ig a müncheni *Südost-Institut* vezetője, innen emelkedett a Bajor Tudományos Akadémia elnökévé (1936–1944). A müncheni egyetemen Valjavec tanára, majd doktori témavezetője, 1935 őszétől pedig főnöke a *Südost-Institut*nál. 1945-ben kényszerszabadságolták. Emlékezései három kötetben jelentek meg (1951–1966).

[13] Walther Wüst (1901–1993), nyelvész. 1926-ban habilitált Münchenben (indoárja filológia), ahol előbb rendkívüli, majd rendes professzori státuszt kapott (1935, árja kultúr- és nyelvtudomány). 1935–1941 között a bölcsészkar dékánja, 1941–1945 között az egyetem rektora. 1933-tól az NSDAP, 1937-től az SS tagja, 1942-ben SS-Oberführer. 1937–1939 között az *„SS-Forschungsgemeinschaft 'Ahnenerbe'"* elnöke. 1940-ben a bajor kultuszminisztérium nyomására a Bajor Tudományos Akadémia rendes tagja lett, 1944/1945-ben a *„Reichsdozentenführung"* vezető testületének tagja. 1945–1948 között internálták.

[14] Wilhelm von Kloeber (1906–1960), történész. Egyetemistaként a történelmen kívül filozófiát, német filológiát, földrajzot és jogtudományt is tanult. 1932-ben doktorált Münchenben *(Die deutsche Frage 1859 bis 1871 in großdeutscher und antiliberaler Beurteilung)* a Walter Frankot és Valjvecet is felkaroló Karl Alexander von Müllernél. 1933–1945 között a müncheni egyetem megbízott előadója *(Lehrbeauftragter)*. 1929 óta NSDAP- és SA-tag. 1934-től a *„Hochschulkommission der NSDAP"* tagja, 1935-től a *„Hauptstelle Weltanschauliche Schulung des Hauptamtes für Beamte in der Reichsleitung der NSDAP"* vezetője. 1945 után a megszálló hatalmak előadói megbízását visszavonták.

[15] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Kloeber – Wüst. München, 1937. IV. 24. A *Nationalsozialistischer Deutscher Dozentenbund* (NSDDB, illetve *NS-Dozentenbund*) az NSDAP tagszervezeteként jött létre 1935-ben. Elődszervezete az 1927-ben létrehozott *Nationalsozialistischer Lehrerbund* volt, mely az oktatás-nevelés területén tevékenykedőket tömörítette az alapfokútól egészen a felsőfokú képzésig, a nemzetiszocialista világnézet terjesztésének szándékával. E szervezetből vált ki és önállósult az *NS-Dozentenbund*, tevékenységében immáron a felsőoktatásra koncentrálva. Elsődleges célja volt a nemzetiszocialista befolyás növelése az egyetemeken, valamint a felsőoktatási dolgozók politikai kontrollja, különösen a kinevezések, illetve állásbetöltések terén. 1938-ban a felsőoktatásban dolgozók nagyjából egynegyedét tömörítette. A szellem- és orvostudományok területén oktatók feltűnően fölülreprezentáltak voltak benne.

[16] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Wüst – Walter Schultze. München, 1937. IV. 30.

[17] A *Deutsche Akademie in München* 1925. május 5-én jött létre a külföldi németség tudományos kutatásának és ápolásának céljával. A szervezethez lásd: Siebert, Erich: *Die Rolle der Kultur- und Wissenschaftspolitik bei der Expansion des deutschen Imperialismus nach Bulgarien, Jugosla-*

illetve általuk a nyomozás két szála ugyanazon pontban fut össze, nevezetesen Valjavec életének arra az időszakára kíváncsi, amikor a *Südost-Institut*hoz kerülését megelőzően tisztázatlan körülmények között otthagyta a *Deutsche Akademie*t. A távozás személyes okokkal magyarázható, ugyanis az intézmény vezetőjével, Karl Haushoferrel[19] érezhetően megromlott kapcsolatuk. A viszony elmérgesedése kapcsán Kloeber okkal feltételezte, hogy abban szerepet játszhatott az, hogy Valjavec elhagyta az SS kötelékét, mint írja, „...Valjavec, aki 1933 után rövid ideig az SS tagja volt, abból újra kivált vagy kizárták".[20] Ennek körülményei valóban gyanúra, adott esetben Valjavec személyének kikezdésére teremtettek lehetőséget. Valjavec a '30-as évek közepétől kezdve egyetlen általa kitöltött adatlapon vagy személyi íven sem számolt be arról, hogy 1933-ban az NSDAP mellett az SS-be is belépett. A kádervizsgálatot tartók szemében „gyanússá vált" életszakaszát megelőzően, 1934 szeptemberéből viszont van bizonyítható adat erre, amikor a *Notgemeinschaft*nál tudományos ösztöndíjért pályázott.[21] Az SS-tagságtól való megválása tehát 1935-re tehető, s a legfelsőbb NSDAP-körökhöz igen közeli kapcsolatot ápoló s egyébként „ős-nemzetiszocialista" Haushofer neheztelése nyilván ezzel a lépésével függött össze. Kloeber a probléma rövidre zárása érdekében tehát mindkét érintett oldal, az SS és az egykori munkahely, a *Deutsche Akademie* irányában is informálódni kezdett, s ily módon arra is választ várt, „vajon Dr. Valjavec politikai beállítottsága és jelleme alapján alkalmas-e arra, hogy egy német egyetemen oktatói állásba kerüljön".[22]

Időközben azonban a bizalmas vizsgálódásoknak híre ment, ami nemcsak a dékánt érintette igen kellemetlenül, de a felszín alatti aknamunkának is hamar véget vetett. A már egyetemistaként kiépített s azóta is gondosan ápolt nemzetiszocialista kapcsolatok most meghozták gyümölcsüket Valjavec számára. Befolyásos, erős érdekérvényesítő erővel bíró támogatóra lelt a *„Nationalsozialistischer Deutscher Studentenbund"* (NSDStB) helyi funk-

wien, Rumänien und Ungarn in den Jahren 1938–1944. Berlin/Ost (Diss.), 1971. 322–335.; Luther, Tammo: *Volkstumspolitik des Deutschen Reiches 1933–1938. Die Auslanddeutschen im Spannungsfeld zwischen Traditionalisten und Nationalsozialisten.* Stuttgart, 2004. 55–56.; Tafferner, Anton: *Donauschwäbische Wissenschaft. Versuch einer geistigen Bestandsaufnahme und einer Standortbestimmung von den Anfängen bis zur Gegenwart.* München, 1974. 68–73.

[18] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Kloeber – Wüst. München, 1937. V. 4.

[19] Karl Haushofer (1869–1946), geográfus, „a német geopolitika megalapítója". Katonai karriert követően 1913-ban doktorált, 1919-ben habilitált Münchenben, ahol 1921-től egyetemi tanár. 1934–1937 között a *Deutsche Akademie* elnöke, 1938–1941 közt a *Volksbund für das Deutschtum im Ausland* elnöke. A *„Zeitschrift für Geopolitik"* kiadója (1924–1944). Már a '20-as évek óta jelentős befolyást gyakorolt az NSDAP politikájára, a *„Lebensraum"*-fogalom elterjesztője. Befolyása 1941-től visszaesett, miután tanítványa és barátja, Rudolf Hess Angliába menekült. Öngyilkos lett.

[20] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Kloeber – SS Gruppenführer Wolff. München, 1937. V. 4.

[21] BArch K, R 73/15320. Nr. Val 1/01/1. *Anhang zum Personal-Fragebogen zu dem Gesuch um ein Forschungsstipendium der Notgemeinschaft.* A szóban forgó intézményt a német tudományos kutatások támogatása céljából 1920-ban hozták létre *Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft* néven, egyebek mellett a neves kultúrpolitikus és tudományszervező, Friedrich Schmidt-Ott kezdeményezésére. Nevét 1929-ben *Deutsche Gemeinschaft zur Erhaltung und Förderung der Forschung* alakra változtatták, általánosan *Forschungsgemeinschaft*ként volt használatos. A nemzetiszocialisták által *gleichschaltolt* szervezetet a II. világháború után újjáalakították (1949), majd a tudománypolitikai céllal vele párhuzamosan létrehozott *Deutscher Forschungsrat*tal fuzionált, s 1951 óta működik *Deutsche Forschungsgemeinschaft* (DFG) néven.

[22] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Kloeber – Fehn (Deutsche Akademie). München, 1937. V. 4.

cionáriusai körében, köztük is elsősorban Franz Ronneberger[23] személyében. Az NSDStB minden követ megmozgatott, hogy eltávolítsa Valjavec útjából az adminisztratív akadályokat. Először a fő gáncsoskodót, Kloebert vették össztűz alá. Ronneberger 1937. április 21-én letaglózó erejű levelet írt neki. Ebben mint a *Studentenbund* külhivatalának vezetője felháborodottan konstatálta Kloeber Valjaveccel szemben tanúsított magatartását: „Személy szerint sajnálom, hogy az esetből a következő tanulságot kell levonnom: Az Ön számára ismeretes, hogy Dr. Valjavec egyike a legjobb és legrégebbi munkatársaimnak, akivel évek óta a legnagyobb egyetértésben vagyunk. Továbbá az is ismeretes Ön előtt, hogy az egész délkeleti munkám során számítok Dr. Valjavecre mint tudományos tanácsadóra, s minden ez idáig ellene irányult vádaskodással szemben a leghatározottabban védekezem. Az Ön Dr. Valjaveccel szembeni eljárásában nem tudok mást látni, mint munkatársaim egyikének durva megsértését, amely ezért bizonyos értelemben énrám is visszahullik. Így tehát az Ön és a külhivatal között fennálló együttműködést a magam részéről felbontottnak tekintem. Kiváltképp föl kell mentsem az Ausztria-munkaközösség vezetése alól."[24]

Hasonló értelmű és hasonló stílusban tolmácsolt levélben „kérte ki magának" a Valjaveccel szembeni eljárást a *„Studentenführung in der Gauleitung München-Oberbayern"*, illetve személy szerint maga a *„Gaustudentenführer"*, aki 1937. május 18-án kelt, Kloebernek címzett levelében „nyomatékosan aláhúzza" Ronneberger korábbi levelének tartalmát, továbbá a dékánnal folytatott megbeszélése alapján Kloeber azon kijelentését is „légből kapottnak" nyilvánítja, miszerint őt megbízták azzal, hogy tájékozódjon Valjavec politikai megbízhatóságával kapcsolatban. Ezek után – folytatja – helyénvalónak tűnik számára, hogy *„Kamerad* Ronneberger" a vele fennálló munkaközösséget megszüntette. Ami egyébiránt Kloeber vizsgálatainak érdemi részét illeti, azzal kapcsolatban siet leszögezni, hogy Valjavec személyét ők is a legalaposabban megvizsgálták, majd hozzátette: „Tarthatatlan, hogy Ön minden alapot nélkülözve szabotálja Dr. Valjavec munkáját, csupán azért, mert az talán Önnek nem jön épp jól. Ha Ön a szükséges lépéseket nem teszi meg annak érdekében, hogy személyesen elnézést kérjen Dr. Valjavectől, kénytelen leszek Valjavec párttárs érdekében *Gaustudentenführer*ként még nyomatékosabban állást foglalni."[25] S hogy a hálátlan szerepkörében megalázott Kloeber esetéből az egész kar számára nyilvánvaló legyen az NSDStB állásfoglalása s ugyanakkor döntésformáló pozíciója, a kíméletlen hangú levelet a címzett mellett megküldték a bölcsészkar dékánjának, Wüstnek, az egyetem rektorának, az egyetemen működő *NS-Dozentenbund* vezetőjének és a *Gaudozentenbund* vezetőjének is.

A kínos eset által vetett hullámok elérték a dékánt is, aki a számára mellékelt levélmásolat kíséretében a *„Studentenführung"* neki címzett feddő sorait is megkapta. A levélben a *„Gaustudentenführer"* nyomatékosan felszólítja, hogy „...végre intézkedjen már, hogy tiszta víz kerüljön a pohárba, s hogy Dr. Valjavec, akinek kitűnő felkészültségét és munkáját becsülöm, és akinek teljesítményéről magam győződtem meg, politikailag semmi kivetnivalót nem találva, immár az Ön részéről is támogatásra találjon. [...] Egyidejűleg azon ké-

[23] Franz Ronneberger (1913–1999), jogász, politológus. 1944–1945 között a bécsi *Hochschule für Welthandel*, 1952-től a gelsenkircheni *Verwaltung- und Wirtschaftsakademie* tanára, 1960 óta egyetemi magántanár Münsterben, illetve egyidejűleg a bielefeldi *Pädagogische Hochschule* professzora, majd az erlangeni egyetem politológia professzora. A *Südosteuropa-Gesellschaft*, a *Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde*, a *Deutsche Gesellschaft für Publizistik und Zeitungswissenschaft* stb. tagja. Az NSDStB, vagyis a nemzetiszocialista egyetemi hallgatók szövetsége (1926–1945) kapcsán lásd: http://www.historisches-lexikon-bayerns.de/artikel/artikel_44777.

[24] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Ronneberger – Kloeber. München, 1937. IV. 21.

[25] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Gaustudentenführer – Kloeber. München, 1937. V. 18.

résemet is kifejezem, hogy ezt a habilitációs munkát, amely immár hónapok óta Ön előtt hever, végre vizsgálják meg, mivel komoly érdekünk fűződik ahhoz, hogy Dr. Valjavecet továbbra is megtartsuk munkánknak és a *Südost-Institut*nak."[26] Maga a dékán is nyomatékos intést kapott tehát, hogy ne akadékoskodjon már tovább, engedje végre keresztül az ügyet, sőt esetleges passzivitás helyett maga is képviselje az eljárásban érdekelt professzorok előtt a jelölt érdekeit. A jelölt érdekei pedig a gyors ügymenet biztosítása mellett azt is megkívánták, hogy a vele és munkájával kapcsolatban személyes sértettség folytán nyilvánvalóan ellenséges feleket a processzusból kikapcsolják. Így az – imént említett – levél a már felsoroltakon túl azt a kifejezett igényt is megfogalmazta, hogy személy szerint Dr. Kloeber „semmi esetre se" vegyen részt Valjavec munkájának elbírálásában, hanem csupán „pártatlan docensek" kapjanak szerepet abban.

Tekintélyét és pozícióját megóvandó, az őt rendkívül kínosan érintő levelet meg sem várva, Wüst már a nyomozási ügy szárnyra kelése idejében hamar megpróbálta leinteni túlbuzgó mamelukját. 1937. május 10-én Kloeberhez intézett levelében határozottan megkérte, hogy „kérdezősködésedet némileg kevésbé feltűnően végezd és ne mindig a »bölcsészkar dékánjának megbízásából« utalás kíséretében, hisz valójában én semmiféle formális írásos felhatalmazást nem adtam, illetve hivatalos eljárást nem indítottam, csupán kötetlenül kértelek Téged, hogy Dr. Valjavecről feltűnés nélkül informálódj, mivel Te a külföldi és határ menti németséggel foglalkozó megbízott előadóként közvetlenül érintkezel ezekkel a dolgokkal. A vaklárma a dolog nyugodt lebonyolítását veszélyezteti."[27] A levél, amellett hogy tudomást szerzünk belőle Kloeber Valjavec iránti engesztelhetetlen ellenszenvének okáról (vagyis a hasonló munkaterületen dolgozó tehetséges konkurens iránt érzett féltékenységről), azért is különösen tanulságos, mert világosan megmutatja a Kloeberhez hasonlóan népszerűtlen feladatokra vállalkozó (s erkölcsileg megbízójuk szemében sem éppen megbecsült) személyek lehetséges sorsát: azt, hogy egy adott pillanatban könnyen letagadhatóvá válnak a megbízás körülményei, és ilyenkor már senki sem áll ki a magára maradt informátor oldalán. A müncheni egyetem archívumában őrzött vonatkozó dossziéban az ügy záróakkordjaként még egy irat található, amely ugyan anonim, ám a körülményekből és a benne foglaltakból könnyen azonosítható a dékán feljegyzése a botrányos történet befejeződéséről. Eszerint a kínos felsülését a külvilág előtt rendkívül nehezen viselő Kloeber, a ráosztott szerepkör kapcsán szemét felnyitó dékáni levél és a *„Studentenschaft"* két prominens személyiségének lesújtó állásfoglalása kézhezvételét követően 1937. május 22-én a titkárnőt is félresöpörve berontott a dékáni irodába. Egy pontosan nem tisztázott személyű párttársát tanúként magával hozva, annak jelenlétében követelte, hogy Wüst erősítse meg, hogy őt „a februári kari ülést követően formálisan megbízta azzal, hogy Valjavec habilitációs ügyében vizsgálatot indítson". A dékán előbb felhívta a figyelmét arra, hogy nagyon különösnek találja a tanú jelenlétét (bár a feljegyzésben azt is őszintén hozzáteszi, a maga részéről ő is ugyanezt tenné), majd így folytatta: „...kijelentettem, hogy a kari ülés bezárása után én csupán bajtársias formában kértem arra, feltűnés nélkül járjon utána, milyen valóságtartalma van azoknak a politikai támadásoknak, amelyek Dr. Valjaveccel szemben felmerültek. Az újabb és újabb kérdésekre megállapítottam, hogy az én szememben lényeges különbség van e feltűnésmentes érdeklődésre irányuló bajtársi kérés és egy vizsgálat indítására vonatkozó formális megbízás között." Kloeber azonban nem látott ebben semmi különbséget még akkor sem, amikor a dékán elmagyarázta neki, semmiféle formális megbízás nem történt, és semmiféle eljárás nem indult, „hisz máskülönben értesítenem

[26] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Gaustudentenführer – Wüst. München, 1937. V. 18.

[27] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Wüst – Kloeber. München, 1937. V. 20.

kellett volna Dr. Valjavecet mint vád alatt álló személyt." Végső érvként Wüst azt is kijátszotta, hogy hivatalos keretek közt neki mint a *„Persönlicher Stab des Reichsführers SS"* tagjának alkalma nyílott volna személyesen vagy akár telefonon kompetens személyeknél informálódnia. A datálatlan feljegyzés azzal zárul, hogy az indulatai fölötti uralmát teljesen elvesztett Kloeberrel való társalgást a dékán a maga részéről lezártnak nyilvánította, mire a kolléga a megérkezéséhez hasonló udvariatlan módon, magából kikelve elviharzott.[28]

A politikai aggályokkal kapcsolatos problémák áthidalásával párhuzamosan azért zajlott a habilitációval kapcsolatos hivatalos ügymenet is. 1937. február 24-én kelt levelével a dékán útjára bocsátotta a habilitációs eljárást. Tekintélyes a névsor, akiket a bíráló bizottság tagjaiként megbízott Valjavec munkájának értékelésével: köztük van hivatali előde, a Bajor Tudományos Akadémia elnökévé emelkedett; Prof. von Müller, továbbá Prof. Buchner,[29] Doz. Dr. Crämer,[30] Geh. Rat Otto,[31] Prof. Gierach,[32] Prof. Rohlfs,[33] Prof. Dölger[34] és Prof. R. Spindler.[35] A listán láthatóan szerepelt Dr. von Kloeber neve is, akit azonban a formanyomtatvány szétküldése előtt vagy után tintával lehúztak onnan.[36] Valjavec monumentális munkájának *(Der deutsche Kultureinfluß im nahen Südosten)* áttanulmányozása jelentős időt vett igénybe, amit nyilván meghosszabbított a jelölt személyével kapcsolatos politikai játszma eredményének kivárása, így csupán másfél év elteltével sikerült a visszaérkezett bírálatokat csatolni a karnál vezetett Valjavec-dossziéhoz (Müller: 1938. április 1.; Buchner: 1938. május 27.; Otto: 1938. június 5.; Gierach: 1938. július 7.; Rohlfs: 1938. jú-

[28] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Zum Akt Valjavec.

[29] Max Buchner (1881–1941), történész. 1919-ben habilitált Münchenben. Ott is tanított ezt követően, majd 1927-től Würzburgban, s 1936 óta ismét Münchenben, ahol 1940-ben emeritált. 1924 óta a *„Historisch-politische Blätter"* folytatásaként megjelenő *„Gelbe Hefte"* kiadója. Történészként a *„Quellenfälschungen aus dem Gebiet der Geschichte"* (1926) révén vált ismertté.

[30] Ulrich Crämer (1907–1992), történész. Heidelbergben doktorált (1930), majd magántanár Jénában 1934-től, azután Münchenben 1936-tól, ahol 1940-től már professzor (1945-ig). A II. világháború után Wiesbadenben tanított közép- és kora újkori történelmet.

[31] Walter Otto (1878–1941), történész. Történelmet, klasszika filológiát, keleti nyelveket tanult, 1907-ben habilitált Breslauban (ókortörténet). Ezután Greifswaldban tanított, majd 1914-től Marburgban, 1918-tól pedig Münchenben. A Bajor Tudományos Akadémia tagja.

[32] Erich Gierach (1881–1943), germanista. 1908-tól Reichenbergben tanított, 1921-ben már o. Prof. (nyilvános rendes tanár) Prágában (régi német irodalom). 1931-ben hívták a müncheni egyetemre. Kutatási területe a közép-felnémet költészet.

[33] Gerhard Rohlfs (1892–1986), romanista. Berlinben habilitált 1922-ben. 1926-tól Tübingenben, 1938–1957 között Münchenben, 1958-tól újra Tübingenben tanított. Úttörő jelentőségű dialektológiai munkákat és nyelvatlaszokat adott ki. Az *„Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen"* (1931–1954) társkiadója. A Bajor Tudományos Akadémia és több olasz tudományos társaság tagja.

[34] Franz Dölger (1891–1968), bizantológus, könyvtáros. Klasszika-, illetve közép- és újgörög filológia szakon végzett Münchenben 1919-ben. Előbb a Bajor Állami Könyvtár, majd az Egyetemi Könyvtár munkatársa. 1926 óta az egyetemen közép- és újgörög filológia magántanára, 1931–1959 között o. Prof. Bizánc történetével kapcsolatos alapvető munkák szerzője, 1928–1963 között a *„Byzantinistische Zeitschrift"* kiadója.

[35] Robert Spindler (1893–1954), nyelvész, filológus. Münchenben és a párizsi Sorbonne-on tanult, 1923-ban doktorált, majd 1928-ban habilitált Münchenben. Ezután a müncheni egyetem magántanára, 1934-től az angol filológia rendkívüli, majd 1935-től rendes professzora, az Angol Szeminárium vezetője. A *Bayerischer Neuphilologenverband* tagja.

[36] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Habilitationsgesuch, 1937. II. 27.

lius 16.; Dölger: 1938. július 31.; Crämer: 1938. augusztus 24.; Spindler: 1938. szeptember 16.).[37]

A mértékadó véleményt természetesen Karl Alexander von Müller állásfoglalása jelentette, mely nem csupán a bíráló kollégák felé jelentett iránymutatást, de különös jelentőséggel bírt Valjavec számára is, minthogy lassan évtizedes munkakapcsolatban állt a professzorral, aki kezdetben tanára, majd munkahelyi főnöke s mindvégig jóakaratú patrónusa volt. Müller – ellentétben Valjavecnek a doktori, majd habilitációs eljárásához csatolt önéletrajzaival – kiemelésre méltónak tartotta a jelöltnek a neves magyarországi német vezető és államminiszter, a germanista Jakob Bleyer által nyert indíttatását. A mostanra méretes könyvvé összeállt kutatás előzményeként megemlítésre érdemesítette Valjavec doktori disszertációját,[38] s kimondottan tudományos igényű munkaként, lelkiismeretes, világos, megbízható kutatásként jellemezte, amely fáradságos témát tárgyal hiányos és elaprózott forrásanyagból kiindulva, ám mintaszerű alapossággal és figyelemreméltó önálló kritikai megítéléssel. A szép dicséret remek felvezetést nyújtott a kiterjedt és alapos anyaggyűjtést követően megalkotott *opus* kedvező megítéléséhez, tekintve, hogy a témában tucatnyi egyéb, alapos résztanulmányt is megjelentetett már Valjavec. E kisebb munkák külföldi és német orgánumokban *(Deutsch-Ungarische Heimatblätter, Neue Heimatblätter, Ungarische Jahrbücher–Berlin, Jahrbuch des Wiener Ungarischen Institutes, Mitteilungen der Deutschen Akademie)* láttak napvilágot és a „közeli délkelet", különösen Magyarország német népiségével, illetve nemzetiségi kérdésével foglalkoznak, előtanulmányait képezve a habilitációra benyújtott összefoglalásnak.[39]

A hatalmas *„Kultureinfluß"*-kötet Müller megítélése szerint „kétségtelenül figyelemre méltó tudományos teljesítmény." A korábbi disszertációhoz képest sokkal nagyobb terület és rendkívül fáradságos munka az, amit a szerző magára vállalt az ezúttal már csaknem parttalanul gazdag forrásanyag feldolgozásával, mely vállalkozás a rendelkezésre álló szakirodalom hiánya, illetve elégtelen volta miatt leginkább egy terjedelmes mozaik megalkotásához volt hasonlatos. A kép, amely kirakásra várt, „a német kultúra befolyása a közeli délkelet népeire, különösen Magyarországra, emellett a régi Szerbiára és Romániára, évszázadokon át végigkövetve, nagyjából Szent István korától Ferenc József első évtizedeiig (1867)." Müller megítélése szerint Valjavecet e vállalkozás kivitelezésére a gazdag és biztos nyelvismeret tette képessé, hiszen ennek révén a térségre vonatkozó magyar, román és szláv forrásokat is be tudta építeni. Megnyerő önkritikával azt is hozzátette: „Az utóbbiak használatával kapcsolatban én persze nem tudok saját ítéletet alkotni, legfeljebb benyomást, mely szerint ezek alkalmazása teljesen egyenértékűnek tűnik a német forrásokkal, amelyek felhasználása másfelől módszertanilag biztos, gondos és szakszerű."[40]

Tartalmilag Müller logikusan felépítettnek látta a munkát. Négy, hozzávetőleg egyforma méretű fejezetet talált, úgymint középkor, reformáció és ellenreformáció, fejedelmi abszolutizmus és felvilágosodás, *Vormärz* és liberalizmus (rövid kitekintéssel). Az egyes fejezetek hasonlóképp épültek fel, élükön rendszerint néhány bevezető alfejezet állt az általános politikai, vallási és kulturális helyzetképpel. Ezt követték a tájegységenként tagolt

[37] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Habilitationsgesuch, 1937. II. 27.

[38] Valjavec, Fritz: *Karl Gottlieb von Windisch. Das Lebensbild eines südostdeutschen Bürgers der Aufklärungszeit.* München–Budapest, 1936. (*Veröffentlichungen des Instituts zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten*; 11. – *Schriftenreihe der Neuen Heimatblätter*; III.)

[39] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Habilitationsgesuch, Müller. Bl. 2.

[40] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Habilitationsgesuch, Müller. Bl. 2.

események a német kultúrbefolyás vonatkozásában, amelyeket végül seregnyi tárgyi keresztmetszet zárt, például a német kultúrbefolyás megjelenései az írásbeliségben, a zenében, a nevelésügyben, a színházi életben stb. E tagolás, mely természetesen számtalan átfedéshez vezetett, Müller számára nem mindig tűnt meggyőzőnek, „olykor fiókok rendszeréhez hasonlít, amelybe az összegyűjtött eredmények szortírozva kerülnek, olykor az organikus fejlődés hatalmas folyamának terhére." Ez azonban nem von le a szorgos gyűjtőmunka értékéből, sőt éppen hogy „könyvében a legértékesebb a gyakran hosszú évek aprómunkájával kinyert anyaggazdagság, úgyszólván az első nagyon körültekintő, megbízható állományfelvétel [...] Ám ő már személyiségénél fogva is nyilvánvalóan inkább kutató, mint előadó. Hangvétele némiképp száraz egy ilyen nagy történeti áttekintéshez, és stíluspalettája sem valami gazdag."[41] Hasonló nyelvi-stilisztikai hiányosságokra már doktori értekezése korreferense, A. O. Meyer professzor[42] is utalt,[43] ám akkor ő is, ahogy ezúttal Müller is, az e készségekben mutatkozó hiányosságokat elenyésző problémának találta a mérleg ellenkező serpenyőjébe vethető kutatói lelkiismeretességhez és szakszerűséghez képest.

Valjavec habilitációs munkájának erényei közt Müller különös jelentőséget tulajdonított annak, hogy bár a jelölt „tulajdonképpeni célja az, hogy a német kultúrának a tárgyalt területekre gyakorolt, évszázadokon át folyamatosan erős befolyását felmutassa, nem tartózkodik más, emellett ható befolyások ábrázolásától sem, mint például a bizánci a magyar történelem kezdetén, az itáliai, mindenek előtt Romániában, illetve a messze ható francia befolyás a 19. század első felében." E kedvező megítélést a korabeli magyar történettudomány nyilvánvalóan nem osztotta, hisz épp azt nehezményezte Valjavec eredményeinek recepciója során, hogy az élet minden területén tetten érni kívánt német befolyás tárgyalása kapcsán végletekbe esik, minden kultúrjavat német közvetítés eredményeként láttat, s azt is német hatásnak tünteti fel, amihez valójában nem sok köze volt a németségnek. Az arányok kapcsán persze nyilván nehezen lett volna közös nevezőre hozható a két világháború közötti német és magyar történetírás, s amit Müller előzékeny gesztusként, objektív kutatói nagyvonalúságként értelmezett, az az érintett államok s Magyarország szakemberei számára elégtelennek, sőt a kultúrnacionalizmus megnyilvánulásának tűnt.[44]

Némiképp alátámasztani látszik a magyar tudományos élet aggályait, hogy rögtön az iménti gondolatai folytatásaképp Müller már nem a más népek kulturális befolyása iránt is érdeklődést mutató Valjavecet dicsérte, hanem azt látta elismerésre méltónak a munka koncepciójában és ábrázolásmódjában, hogy ezek az idegen kultúrhatások „egészében véve messze elmaradnak az uralkodó német kultúrbefolyás mögött", és sokszor még az idegen befolyások is (a lovagi kultúra, az ellenreformáció, a felvilágosodás egyes jelenségei) Németországon át kerültek a térségbe. Müller szerint „ennek bizonyítása különösen jól sikerült Dr. Valjavecnek." A munka alapján a német befolyás tetőpontjainak a magyarországi városszervezet kialakulása, a reformáció és a felvilágosodás tekinthető. Legfontosabb betörési kapui pedig Ausztria, Szilézia, Morva- és Csehország (különösen a 14. században,

[41] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Habilitationsgesuch, Müller. Bl. 2–3.

[42] Arnold Oskar Meyer (1877–1944), történész, a Római Porosz Történeti Intézet tagja, egyetemi tanár Rostockban, Kielben, Göttingenben, Münchenben (itt lett hallgatója Valjavec) és Berlinben. Munkásságának súlypontjai az angol történelem a reformáció és ellenreformáció időszakában, valamint Bismarck és kora.

[43] UAM, O-Np-1934 (Valjavec), Meyer: 1934. VII. 2.

[44] Lásd mindehhez Szekfű Gyula Valjavechez írott levelét (Szekfű – Valjavec 1934. XI. 20., kiadva: Nehring: *Zu den Anfängen der Südost-Forschungen* 13.), illetve a *„Kultureinfluß"*-kötetről Magyarországon megjelent recenziókat Csapodi Csabától (Századok, 76. [1942], 463–472.) és Kósa Jánostól (Egyetemes Philologiai Közlöny, 65. [1941], 214–229.).

a korai humanizmus idején), továbbá időnként a délnémet kereskedővárosok és Wittenberg voltak. Nagyon fontos Valjavec munkájában annak a jelentős közvetítő szerepnek az ábrázolása is, amit a németség a 18–19. században a térségben élő népek saját nemzeti kultúrájának kialakításában betöltött, különösen a magyar írásbeliség és a magyar költészet vonatkozásában.[45] Bírálata zárásaként Müller kiemelte, hogy a jelölt tudományos érdeklődése egy – mindeddig kevéssé művelt – területre irányul, amelyen a már megszerzett jártassága a származására is visszavezethető motivációnak és mindenekelőtt széleskörű nyelvismeretének folytán további hasznos kutatások kiindulópontja lehet. Erre vonatkozólag azonnal meg is jelölt egy olyan projektet, mely Valjavec munkájához kapcsolódva egy még szélesebb perspektíva felrajzolását ígérte: a jelölt akkor már évek óta dolgozott ugyanis a délkelet-európai németség 1780–1918 közötti összefoglaló történetén.[46] Végeredményben Valjavec addigi teljesítményét figyelembe véve „fenntartások nélkül" támogatta a habilitációs eljárás további szakaszára bocsátását.[47]

Müller mint *„Hauptberichterstatter"* véleményével a bíráló bizottság tagjai kivétel nélkül egyetértettek. Több-kevesebb kritikát majd mindegyikük megfogalmazott, ami azonban egyiküknél se ment el odáig, hogy kétségbe vonták volna a nagyjából egybecsengő összbenyomást: a munka „alapos és bátor tudományos teljesítmény, amely elsőként tár föl egy jelentős és a német kultúrtörténet szempontjából fontos területet".[48] S ami igen fontos, a bírálatok (természetesen a kor ideológiai alapállását tükrözve, de döntően mégis) szakmai jellegű vélemények. A nyolc bíráló közül öten már a cím kapcsán *(Der deutsche Kultureinfluß im nahen Südosten)* módosítást ajánlottak, részint a vizsgálattal lefedett területre, részint a szóhasználatra tekintettel. Az utóbbit szemügyre véve Gierach konkrét javaslattal is előállt. „A magyar térség fejlődése kapcsán »befolyás«-ról a keletrómai birodalom, az itáliaiak, a franciák stb. oldaláról beszélhetünk; amit azonban itt a németségnek köszönhetnek, az messze több mint puszta »befolyás«. A munka tárgya sokkal inkább »A német kultúrteljesítmény a magyar térségben«."[49] Ami a vizsgálatnak a címben jelölt földrajzi kereteit illeti, az szinte minden bírálónak szemet szúrt. Buchner meg is jegyezte, hogy a munka túlnyomóan csak Magyarországgal és Erdéllyel foglalkozik, nem tárgyalja a többi délkeleti államot. A szerbiai és romániai német befolyás úgyszólván mellékesen és hozzávetőlegesen került szóba, távolról sem elégséges és kimerítő módon. A munkában tárgyaltak arányaihoz szerinte megfelelőbb lett volna a következő cím: A német kultúrbefolyás Magyarországon, tekintettel a többi délkeleti államra.[50] Hasonló értelemben nyilatkozott Dölger is, hozzátéve, hogy valóban szerencsésebb lett volna egy ilyen megfogalmazás: „hacsak nem más okok követelik meg a címben Magyarország megnevezésének kerülését".[51]

Szintén a címben talált kivetnivalót Crämer, ám ő más problémát fedezett fel. „Azt hogy a »*Kultureinfluß*« vagy a »*Kulturleistung*« részesüljön-e előnyben, inkább nem firtatnám, azonban a »*naher Südosten*« kifejezés képlékeny és történetileg tarthatatlan. Alighanem a *Südost-Institut*nál folytatott tevékenysége indította e kifejezés használatára Valjavecet, sőt talán még kötelességének is érezhette ezt. Valójában azonban a munkában csaknem kizáró-

[45] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Habilitationsgesuch, Müller. Bl. 3.

[46] BArch K, R 73/15320, Nr. Val 1/01/1. A *Notgemeinschaft*nál megpályázott, 1935 januárja óta futó (s többször hosszabbított) tudományos ösztöndíjában meghatározott kutatási projektről van szó.

[47] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Habilitationsgesuch, Müller. Bl. 4.

[48] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Habilitationsgesuch, Dölger. Bl. 11.

[49] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Habilitationsgesuch, Gierach. Bl. 7.

[50] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Habilitationsgesuch, Buchner. Bl. 4.

[51] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Habilitationsgesuch, Dölger. Bl. 11.

lag Magyarországról van szó, mégpedig az 1918-ig terjedő értelemben Nagy-Magyarországról vagy Régi-Magyarországról. Valjavec maga is megfogalmazza ezt a bevezetésben (II. oldal): »egy olyan terület, mely lényegében Szlovákiából, a mai Magyarországból, Erdélyből, a Bánátból, a Bácskából, Horvátországból és talán Szlovéniából képződik.« Szeretném azt gondolni, hogy ez a dolognak előnyére válik és a kép egységességét szolgálja [...]." Crämer azon véleményének is hangot adott, hogy talán jobb volna inkább elhagyni a német befolyást a régi Szerbia, Moldva és Havasalföld tekintetében vizsgáló apróbb (ám jól sikerült) fejezeteket, s azokat esetleg egy önálló vizsgálat keretében hasznosítani.[52] Buchner viszont nem javasolta a szóban forgó fejezetek elhagyását, tekintve hogy „a nem magyar Délkelet figyelembevételéről való lemondás természetesen nem volna kívánatos, mivel összehasonlítva a németség magyarországi kultúrbefolyásával, a szerző Szerbiával stb. kapcsolatos fejtegetései is rendkívül hasznosak és szükségesek; csupán annak látszatát kellene elkerülni, mintha ezen viszonyok tárgyalása hasonlóan erős figyelmet kapna, mint a magyaré."[53] Ám Crämer maga sem erőltette felvetését, hisz gondolati kalandozását követően belátta: a szerb és román területekkel foglalkozó részek elhagyása ellen szól, hogy „igazából az itáliai és francia befolyásról szóló fejezetek [amelyekben a két balkáni állam erősebben érdekelt – O. L.] már csak azért is megtartandók, mert ezek alapján a német teljesítmény még nagyobbnak mutatkozik."[54] A kontraszt érzetének felnagyítása tehát ügyes szerkesztői fogás lehet egy olyan munkában, mely különböző kultúrhatások térnyerését, azokat egymáshoz viszonyítva igyekszik látványosan megjeleníteni.

Hasonló gondolat Rohlfs fejében is megfordult, aki szintén úgy látta, mérlegelni kellene annak lehetőségét, vajon nem volna-e célszerű egyszerűen kivenni a munkából azokat a részeket, amelyek nem német (bizánci, francia, itáliai stb.) befolyásokat tárgyalnak. A bírálat azonban nem valamiféle politikai megfontolással indokolta a felvetést, hanem egy szakmai hiányosságot fedett fel, s ezeket az elhagyhatónak ítélt tematikai egységeket inkább az általa hiányolt kérdéskör kidolgozásával pótolta volna. Nevezetesen: „ezáltal hely lenne nyerhető a német kölcsönszavak elterjedése alapján a magyarra és a románra gyakorolt német nyelvi befolyás kimutatására, amelyről a munka mostani formájában csupán egészen elenyésző utalás található."[55] Valjavec nyelvészet iránti fogékonyságát egy másik bírálat is kétségbe vonta. A munka nyelvileg nyújtott összképe – ahogy erre már Müller is utalt – Buchner szemében is bizonyos kétségeket ébresztett, s bár udvariasan csupán úgy fogalmazott: „némelykor erősen javításra szorul", azért a bírálatban összegyűjtött néhány nyelvi pongyolaságot.[56] Kollégáihoz hasonlóan Buchner is rendkívül tájékozottnak mutatkozott Valjavec – mindenki által egyedinek és úttörőnek mondott – kutatási területe szakirodalmában és forrásanyagában. Így nemcsak újabb, feldolgozásra érdemes munkákat ajánlott figyelmébe (például Magyarország és Nürnberg kereskedelmi kapcsolatairól vagy Verancsics Faustus kapcsán), de némely kifejezetten bibliográfiai hiányosságára is utalt (például a Nibelung-ének és Magyarország kapcsolatára vonatkozó forrásanyag), és még a 15. század végi pozsonyi írnok, Eggenvelder nevének írásmódja terén is kijavította.[57] Hasonlóan

[52] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Habilitationsgesuch, Crämer. Bl. 13

[53] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Habilitationsgesuch, Buchner. Bl. 4.

[54] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Habilitationsgesuch, Crämer. Bl. 13.

[55] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Habilitationsgesuch, Rohlfs. Bl. 9.

[56] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Habilitationsgesuch, Buchner. Bl. 4. *(„Hof, Adel, Klerus waren ... tonangebender"; „eine italienische Novelle oder dessen Vorlage..."; „Eneas Tractat..., das ... gerichtet war".)*

[57] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Habilitationsgesuch, Buchner. Bl. 5.

kompetens szakember képét mutatja Crämer, aki szintén további szakirodalmi utalással gazdagította Valjavecet, s – Rohlfshoz hasonlóan – maga is egy újabb, eddig nem kellő hangsúllyal tárgyalt témakört kibontó fejezet nyitását javasolta a dinasztikus házasságokról és kapcsolatokról. Szerinte túlzottan háttérbe szorult II. József reformjainak jelentősége is, pedig „ezek egy másik időpontban nagyobb jelentőségűek lehettek volna, nevezetesen egy teljes germanizálás célját követve. Egyenest sorsszerű volt azonban, hogy idejét tekintve az ébredő nemzeti öntudattal találkozott össze, s ezáltal nemcsak meghiúsulásra ítéltetett, de hatása épp visszájára fordult."[58]

Rendkívül érdekes és tanulságos azonban, hogy az egyébként nagy tudású Crämer mennyire nem értette az egykori Monarchiából érkezett, Magyarországon iskolázott Valjavec gondolkodásmódját és rutinszerűen bevésődött szakszókincsét. Kiemelte például, hogy „a »Dunántúl« *(Transdanubien)* kifejezés félrevezető, mivel tisztázatlan marad, hogy Németországból vagy Magyarországról tekintendő. Ugyanez igaz az »Altreich«-ra, amelynél az ember nem tudja, vajon a régi Német Birodalomra, az egykori Dunai Monarchiára, avagy a Régi Magyarországra vonatkozik; 1938 tavasza óta ráadásul a kifejezés egy egészen új értelmet kapott."[59] Másnak ez meg se fordult volna a fejében, csak egy született „belnémetnek". Valjavec számára olyannyira egyértelmű volt a helyzet, hogy eszébe sem jutott szemantikai magyarázkodásba fogni. Mindez ismét csak Valjavec magyarországi iskoláztatásának, alapbeidegződéseinek nehezen levetkezhető hatását bizonyítja. Hasonlóképp talányos jelenség volt Crämer szemében, hogy „az e területen keletkezett iratok legtöbbjében eléggé vaktában összevissza dobálóznak olyan fogalmakkal, mint *»deutsch«*, *»österreichisch«*, *»habsburgisch«*, *»kaiserlich«*, megfontolás nélkül váltja ki egyik a másikat, jóllehet a különbség valójában elég nagy; itt a gondos felülvizsgálat elengedhetetlenül szükséges."[60] Az utóbbi megállapítás esetében sem szorul különösebb magyarázatra, mennyire megszokhatta Valjavec a korábbi évek kutatómunkája során e kifejezések szinonimaként való használatát.

Külön lapra tartozik az olyan típusú bírálói vélemény, amely Valjavec munkájából épp azt hiányolta, amit a magyarországi szakvélemények túlzottan is erőteljesnek éreztek benne, vagyis annak kidomborítását, hogy a németség kultúraadó, kultúraközvetítő szerepe a térség államai felé csaknem kizárólagos jelentőségű az európai szellemi áramlatok keleti, délkeleti irányú vándorlása során. Gierach már a címadásban is markánsabb szóhasználatot igényelt, s bírálata többi részében is hangot adott ez irányú hiányérzetének. „Az igazán kielégítően van ábrázolva, hogy István magyar állama német minták alapján lett berendezve, ami azonban az ország történetét illeti, arra vonatkozóan ez nincs kidolgozva." Sokkal erőteljesebben kellett volna hangsúlyozni a kontrasztot a lovasnomád magyarokhoz képest, azt, hogy a kereszténység elterjesztése nagyrészt német szerzetesek és papok műve volt, s hogy a kolostoralapítások is Németországból kiindulva történtek, így érthető, hogy az olyan szellemi szükségleteket, mint a könyvek, Németországból elégítették ki. E kolostorok a kultúra szigeteiként működtek a még kultúra nélküli országban, s a földművelés, a művészet, a tudomány, valamint az írásbeliséget nélkülöző államban az írás elterjesztésében kiemelkedő szerepet vittek. Ezek nem egyszerűen „élénk kapcsolatokat" mutatnak, ez küldetés, ez kultúrmisszió.[61] Hasonlóképp nem volt elég karakteres szerinte Valjavec ítélete a francia kulturális befolyás ábrázolásában. A jelölt azt írta munkája 12. oldalán: „A magyar

[58] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Habilitationsgesuch, Crämer. Bl. 12.
[59] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Habilitationsgesuch, Crämer. Bl. 12.
[60] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Habilitationsgesuch, Crämer. Bl. 13.
[61] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Habilitationsgesuch, Gierach. Bl. 7.

királyi udvarra gyakorolt francia kulturális befolyás következtében talált bebocsátást Magyarországra az udvari-lovagi kultúra." Gierach felháborodottan konstatálja: „egy ilyen mondat, még ha ezt követően vissza is vonják, egyáltalán nem írható le. Az egész udvari-lovagi kultúra Magyarországon német alapokon született. [...] Igazán sok, nagyon sok részlet megmutatkozik, azonban a német kultúráradat összképe nincs megragadva."[62]

Dölger számára is úgy tűnt, hogy a munka kultúrpolitikailag fölöttébb fontos hatását jelentős mértékben csorbítja, hogy az egyes részleteket a jelenségek megvilágítása helyett „a szerző nagy óvatossággal sokszor csupán mint a német befolyás »szimptómáit« értékeli (lásd a fölöttébb gyakori *»wohl«*, *»sicherlich«*, *»muss ... gewesen sein«* kifejezéseket), ami a pozitív összbenyomást a kritikus olvasóban inkább gyöngíti, mint erősíti, s az is mérlegelendő, vajon nem kellene-e a túlzottan is többértelmű részjelenségek elhagyásával inkább a biztosabb összhatásra törekedni." E kihúzások azonban nem érinthetnének olyan területeket, amelyek hiánya miatt részrehajlás gyanújával támadhatóvá válna a munka. Ezért aztán elhatárolódott Rohlfs álláspontjától, miszerint „a lelkiismeretesen és gondosan megrajzolt nem német befolyások kivétele által nyerhetne a munka", ugyanis épp az volna a cél, hogy ezen hatásokat sem elhallgatva kifogható legyen a szél a kritikusok vitorlájából, és ez „eleve fossza meg őket annak lehetőségétől, hogy a munkát az egyoldalúság vádjával illessék".[63] A kedvező szakmai visszhang elérése érdekében azonban az sem hanyagolható el, hogy a németség valóban hatalmas teljesítménye előtt az annak kijáró elismeréssel adózzon a munka. Márpedig ezen a téren Gierach további kifogásokat emelt. Nézete szerint a német kultúrbefolyás egyes területeit szisztematikusan kellene ábrázolni: a költészetet, ahogy azt a birodalomból érkező németek magukkal hozták, s ahogy a magyarnyelvű irodalmat saját műveik alapján lángra lobbantották; a német művészetet, benne az építészetet (templomok, várak, városok), a szobrászatot, a festészetet, az iparművészetet s mindent, amit a németektől átvéve a magyarok és a szlávok lemásoltak; a tudományt, az írást, az okleveleket, a könyveket; s ugyanúgy szélesebb alapokon a földművelést, a házat, a háztartások felszereléseit, a viseletet, a kézműipart, a kereskedelmet, a közlekedést, a pénzügyet, a jogot, a társadalmi állapotokat városban és falun stb. S nem Szerbiával és Romániával, hanem Lengyelországgal és Csehországgal kell összehasonlítani a fejlődést. Végül Valjavec figyelmébe ajánlotta, hogy ezt a problémát „az idős Aeneas Silvius sokkal jobban megragadta, amikor azt mondta: »Magyarországon nincs semmi figyelemreméltó a német városokon kívül«."[64] Gierach nem egyszer túlontúl sarkos summázata nyilvánvaló ideológiai elfogultságával magyarázható. Az ilyen elvárások ismeretében Valjavec *„Kultureinfluß"*-munkája valóban visszafogottnak nevezhető.

A bíráló bizottság mindezen kritikák mellett is elismeréssel adózott a gigászi munkateljesítmény előtt. Többen kiemelték, hogy a mű rendkívül figyelemreméltó eredményeket mutat fel úgy az általános, mint a német történelem vonatkozásában, valamint az egyes területeket illetően. Buchner különösen fontosnak tartotta annak bizonyítását, hogy a térségben felébredő humanista érdeklődés arra az ösztönzésre vezethető vissza, amely a német élettérből *(Lebensraum)* érkezett ide, s hogy a magyar humanizmus közelebbi rokonságban áll a német, mint az itáliai humanizmussal.[65] Crämer szerint is seregnyi új felismerést közvetít a munka, s mint bevallotta, őrá két új eredmény gyakorolt igazán mély benyomást. Az egyik az, hogy Magyarországra a humanizmus nem Itáliából, hanem Csehország felől nyo-

[62] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Habilitationsgesuch, Gierach. Bl. 8.
[63] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Habilitationsgesuch, Dölger. Bl. 10.
[64] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Habilitationsgesuch, Gierach. Bl. 8.
[65] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Habilitationsgesuch, Buchner. Bl. 5.

mult be, mégpedig a német kancelláriákból; a másik pedig a Herdernek tulajdonított túlzott szerep elutasítása a magyar nemzeti öntudat és önálló kultúra felébresztése kapcsán. Ez utóbbi bizonyítása Crämer szemében különösen sikeresnek tűnt, s csatlakozott Valjavec álláspontjához, hogy Herder, jelentőségének túlbecsülése helyett, foglaljon csak helyet Francke, Gottsched, Adelung, Klopstock és Wieland oldalán.[66] Elismerte azonban, hogy volt olyan kollégája is, aki kétkedésének adott hangot, s nem érezte magát meggyőzve, sőt nem egyszer ellentmondásokat vélt felfedezni a munka vonatkozó részében.[67]

Összességében tehát a nyolc bíráló egyöntetűen s egymástól még a meleg hangvételű dicséret tónusaiban sem igen különbözve javasolta a munka és Valjavec továbbengedését a habilitációs eljárás további állomásaira. A hivatalos ügymenet részeként 1938. december 1-jére tűzték ki a kar tekintélyes professzorai jelenlétében megtartandó kollokviumot, amely során Valjavec szóban is számot adhat általános felkészültségéről és az előirányzott tudományos fokozat megszerzésére való alkalmasságáról. Az ügyiratokhoz csatoltak még két szakvéleményt, az egyiket Valjavec újonnan kinevezett *Südost-Institut*beli főnöke, Fritz Machatschek készítette,[68] a másikban Karl Alexander von Müller a habilitációs eljárásra benyújtott munkával kapcsolatban megfogalmazott bíráló bizottsági véleményeket summázta egy „összértékelés" keretében.[69]

A kitűzött időpontban lebonyolított *„Wissenschaftliche Aussprache"* dokumentációja szintén megtalálható a müncheni egyetem archívumában. E szerint a meghallgatáson von Müller, Crämer, Buchner, Dölger, Rohlfs, R. Spindler és Lehmann[70] professzorok vettek részt. Az iratok szerint Valjavecnek a következő kérdésekre kellett választ adnia: A német városfejlődés, összehasonlítva az itáliaival, franciával, angollal – Áttekintés a német *„Volksraum"* keleti irányú terjeszkedéséről – Az osztrák államfejlődés szakaszai – A német egységmozgalom viszonya az osztrák államhoz – A német egység története – A Birodalom viszonya Magyarországhoz a 11. században – A német állam kialakulása – Bizánci kultúrbefolyás Magyarországon az 1000. év után – Kérdések a francia történelemből (Burgundia, Korzika) – A mai német államhatárokon belüli idegen ajkú kisebbségek. A kollokvium több mint egy órát vett igénybe, s a végén a következő *„Gesamturteil"* született: „A jelölt nagyon biztos általános áttekintéssel és precíz részismeretekkel rendelkezik. Válaszai megfontoltak és ügyesen megfogalmazottak. A kar igen elégedett a vitával."[71]

A résztvevő kollégákat felkérték, hogy véleményeiket írásban is nyújtsák be, ezeket aztán csatolták a vita anyagához. A mérvadó Müller professzor állásfoglalása ismét rendkívül pozitív hangvételű volt: „A széleskörű megbeszélés figyelemreméltóan biztos általános áttekintést és nagyon pontos részismereteket, igen világos történelmi ítéletet és lélekjelenlétet mutat. Az egyes területek kapcsán megfogalmazott válaszok örvendetesen határozottak és megfontoltak voltak, s ahol kényes kérdések adódtak, ott is ügyesnek és erőteljesnek

[66] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Habilitationsgesuch, Crämer. Bl. 12.

[67] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Habilitationsgesuch, Dölger. Bl. 10–11.

[68] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Gutachten von Fritz Machatschek. 1937. II. 19.

[69] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Gesamtgutachten von Karl Alexander von Müller. 1938. XI. 26.

[70] Paul Lehmann (1884–1964), klasszikafilológus. Göttingeni, berlini, müncheni tanulmányok után 1911-ben habilitált Münchenben, ahol 1921–1953 között a középkori filológia o. Prof-a. Kutatási területe a latin paleográfia, a könyvtártörténet és a középkori irodalomtörténet. 1907-től a *„Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz"* projekten dolgozott, 1929 óta jelentette meg saját sorozatát *(Mitteilungen aus Handschriften)*. Ismert még *„Geschichte der Fuggerbibliotheken"* (2 Bde., 1956–1960) című művéről is. A Bajor Tudományos Akadémia tagja.

[71] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Wissenschaftliche Aussprache mit Dr. Fritz Valjavec.

mutatkoztak. Ahol lehetőség adódott némiképp részletesebben megnyilatkoznia és nagyobb összefüggéseket önállóan kifejtenie, ott gazdag ismeretek és jártasság birtokában oldotta meg a feladatot. Ez volt nézetem szerint az egyik legjobb és legörvendetesebb vita, amit az utóbbi időben láttunk."[72] Hozzá hasonlóan kollégái sem találtak semmi kifogásolnivalót Valjavec verbális meggyőző erejében. Crämer külön kiemelte, hogy Heinrich Ritter von Srbik *„Deutsche Einheit"* című, néhány évvel azelőtt megjelent könyve kapcsán feltett kérdéseit milyen körültekintően és kielégítően válaszolta meg a jelölt. Csatolt véleményében Crämer pontosan idézte a Srbik könyvével kapcsolatos kérdéseit is. A nyolc, szándékosan igen kényes felvetés közt például olyanok szerepeltek, mint „Nem arról van-e szó, hogy a könyv inkább a Habsburgok rehabilitálásának kísérlete, mint a német egység története?", „Hová jutnánk, ha e szemléletmód alapján rebellisnek tekintenénk olyan személyiségeket, mint Luther vagy Nagy Frigyes?", „Miben mutatkoznak a könyv hiányosságai és tárgyszerű tévedései?" stb.[73] A Harmadik Birodalom történettudományában hódító *„kleindeutsch"* történelemszemlélet provokatív kihívására a gyökerei folytán nyilvánvalóan erőteljes *„gesamtdeutsch"* szemlélettel „fertőzött" Valjavecnek minden bizonnyal rendkívül taktikus megnyilatkozásra volt szüksége, hogy ne veszítse el a jelenlévők jóindulatát.[74]

A 11. századi német–magyar kapcsolatokat firtató Buchner[75] és a francia történelemmel foglalkozó kérdések „gazdája", Rohlfs[76] is egyetértett abban, hogy a jelölt részéről helyes és kielégítő válaszok születtek. Az egyetem Közép- és újgörög Szemináriumát képviselő Dölger kérdései természetesen a bizánci kapcsolatokra vonatkoztak. Ő szintén kellemetlen helyzetbe hozta Valjavecet, amikor azt a kérdést szögezte neki, fenntartja-e azon állítását, melynek benyújtott munkájában hangot adott, hogy a bizánci befolyás Magyarországon Szent István uralkodásától, úgy az 1000. év tájától lényegében véve kikapcsoltnak tekinthető. Valjavec azonban talpraesett és folyékony válaszban korrigálta álláspontját, mondván „időközben megállapította, hogy a bizánci befolyás a továbbiakban is, még legalább két évszázadon át hatékony és időnként igazán erős is volt". A példákat, melyeket erre nézvést hozott, fölöttébb találónak és megfelelő szakismeretről tanúskodónak ítélte Dölger. Arra a további kérdésre, nem tűnik-e a jelölt számára úgy, hogy a 12. században még egy utolsó tetőpontja volt a bizánci kultúrbefolyásnak, Valjavec azonnal kiemelte III. Béla király tevékenységét. Dölgerre a válaszadó kitűnő benyomást tett.[77] Kollégájához hasonlóan Lehmannt is a jelölt önkritikája és a hiányosságain való felülemelkedés képessége ragadta meg. A vita során fölvetette ugyanis, hogy Valjavec a Németországból a délkelet felé irányuló középkori kolonizáció folyamatának ábrázolásakor szóba se hozta az egyház, a kolostorok (köztük a bajor és osztrák bencések, ciszterciek és Ágoston-rendiek) vitathatatlan gazdasági és szellemi hozzájárulását. Valjavec a felvetésre rövid, ám pontos ábrázolásban „pó-

[72] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Wissenschaftliche Aussprache mit Dr. Fritz Valjavec. Müller. 1938. XII. 1.

[73] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Wissenschaftliche Aussprache mit Dr. Fritz Valjavec. Crämer. D.n.

[74] A kisnémet, nagynémet, össznémet történelemszemlélet kapcsán lásd: Tokody Gyula: *Az első világháború utáni forradalmi változások hatása a nagynémet történetírásra.* Századok, 103. (1969) 5–6. sz. 990–1020.

[75] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Wissenschaftliche Aussprache mit Dr. Fritz Valjavec. Buchner. 1938. XII. 5.

[76] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Wissenschaftliche Aussprache mit Dr. Fritz Valjavec. Rohlfs. 1938. XII. 12.

[77] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Wissenschaftliche Aussprache mit Dr. Fritz Valjavec. Dölger. 1938. XII. 17.

tolta mulasztását".[78] Végül az egyetem Angol Filológiai Szemináriumát képviselő Robert Spindler is úgy látta, hogy a délkelet-európai államok jelenlegi határai között élő nem németajkú kisebbségek ismerete kapcsán sincs semmi kifogásolnivaló Valjavec ismereteiben.[79]

Ezután már csupán a kötelező adminisztratív eljáráshoz elengedhetetlen dokumentumok benyújtása és kiértékelése vett igénybe némi időt. Az 1939. március 13-án kelt s a Dékáni Hivatalhoz intézett leveléhez Valjavec csatolta a szükséges dokumentációt: születési és keresztelési anyakönyvi kivonatát Bécsből, szülei házassági kivonatát Mödlingből s a részletes (politikai kapcsolatrendszerét és fölmenőit egész a négy nagyszülőig feltérképező) kérdőívet.[80] Makulátlan származásának igazolását követően a politikailag releváns információk begyűjtését az egyetem lezártnak tekintette, így a kar dékánja, Wüst 1939. augusztus 9-én levélben értesítette a birodalmi oktatási minisztert, hogy a müncheni egyetem Bölcsészettudományi Kara 1938. december 1-jén kelt oklevelével a Dr. habil. fokozat használatára jogosította Fritz Valjavecet.[81]

[78] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Wissenschaftliche Aussprache mit Dr. Fritz Valjavec. Lehmann. 1938. XII. 5.

[79] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Wissenschaftliche Aussprache mit Dr. Fritz Valjavec. Spindler. 1938. XII. 12.

[80] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Valjavec – Dekanat. München, 1939. III. 13.

[81] UAM, O-VII-349 (Valjavec), Wüst – REM. München, 1939. VIII. 9. A habilitációs eljárás hivatalos lezárását követően a müncheni egyetem könyvtárának disszertációkkal foglalkozó munkacsoportja még levélben értesítette a dékánt, hogy Valjavec habilitációs munkájának kötelespéldányait a miniszteri rendelkezés értelmében meghatározott négy könyvtár számára *(Staatsbibliothek Berlin, Universitätsbibliothek Berlin, Staatsbibliothek München, Deutsche Bücherei Leipzig)* hivatalból megküldték. [UAM, O-VII-349 (Valjavec), Nigl – Wüst. München, 1940. X. 10.]

LÁSZLÓ OROSZ

Academy and Politics. The Background of a Habilitation Process (Germany, 1938)

For the past one and a half decades, in line with the process of a critical introspection of history and historiography in Germany, more and more attention has been paid to the study and assessment of those institutions and researchers, which and who were instrumental in the development of South-East European studies in the country. At the conferences dedicated to the discovery and the reevaluation of the discipline's past, the life and works of Fritz Valjavec, the emblematic figure of German *Südostforschung*, are often discussed. Having roots in the Banat region, Fritz Valjavec (1909–1960), the historian studying the cultural relationship of Germans with South-East Europe, the emblematic member of the *Südost-Institut* in Munich and the founder of the institution's periodical, the *Südost-Forschungen*, maintained lively connections with scholars in Hungary in the interwar period. These connections as well as their influence on Hungarian historiography in the interwar period were rediscovered in the literature (after the intensive discourses of the 1930s and 40s) in the past decade. Through the analysis of Valjavec's habilitation process, the paper reveals those expectations a historian pursuing a career in the National Socialist atmosphere of German academic life had to meet. It covers the process in detail, starting with the screening of the candidate then describing the narrow-minded attacks against him and the intricate efforts to undermine the process as well as the measures taken by the National Socialist academic groups supporting Valjavec. The contradiction that surfaced during the examination of the vast opus submitted as the habilitation thesis (*Der deutsche Kultureinfluss im nahen Südosten. Unter besonderer Berücksichtigung Ungarns*) is especially worthy of attention: while in his home country many criticized the work for the lack of political consciousness and power in its wording, in Hungary, it was seen as a "manifestation of cultural nationalism" and a scholarly justification for Germany's aspirations for territorial expansion.

TÓTH IMRE

A polgári arisztokrata

*Kánya Kálmán jellemrajza a kezdetektől a miniszteri posztig**

Dolgozatunkban Kánya Kálmán diplomata, külügyminiszter személyes és részben politikai habitusának felvázolására teszünk kísérletet. A legszükségesebb életrajzi adalékokkal kiegészített személyiségrajz mindazonáltal nem teljes, és nem terjed ki minden olyan tényező bemutatására, mely a lelkialkat, a (kül)politikai gondolkodás és magatartás fejlődéséhez hozzájárult. Nem csupán azért van ez így, mert Kánya karaktere a miniszteri pozíció betöltése során és az életpálya vége felé is alakult,[1] hanem azért is, mert megnyilvánulásai és a vele kapcsolatos reflexiók látszólag könnyen átlátható, lényegében azonban sokrétű személyiséget sejtetnek. E rétegek felfejtése jóval kiterjedtebb munkát kíván, és meghaladja e publikáció terjedelmi határait. A cikk elkészítése során elsősorban azokból a forrásokból válogattunk, melyek a politikai szubjektum alakulása szempontjából hordoztak tanulságot. A többi, egyéb szempontból (például magyar külpolitika-történet, német–magyar kapcsolatok, illetve abban Kánya szerepe, külpolitikai gondolkodás stb.) perdöntő dokumentumra ezúttal nem hivatkozunk. A szöveg egyenetlenségei is jórészt ebből az önkényes válogatásból adódnak.

Kánya a két háború közötti magyar politika egyik legfontosabb háttérembere, 1933–1938 között a külpolitika hivatalos irányítója volt. Személyét és működését – többek között – az teszi különlegessé, hogy a külügyminiszteri posztnak és feladatkörnek némiképp új értelmezést adott. Elődeitől eltérően aktívan és tevőlegesen vett részt a külpolitika alakításában, melynek elvi irányítását a mindenkori miniszterelnök hagyományosan saját hatáskörébe vonta. (A külpolitika irányításában elvileg résztvevő kormányzó – néhány nagyobb horderejű kérdés kivételével – e tekintetben is átadta a kezdeményezést kormányainak.[2] Részben a történelmi múltból, részben a dualista örökségből adódott, hogy a magyar külpolitikai érdekek szószólójává a kormányfő vált, hisz a közös minisztertanácsban is ő képviselte a magyar külpolitikai érdekeket. A másik ok a miniszterelnökök egy részének személyes és politikai ambíciója volt, mely irányt szabott a külügyeknek is. Az 1920-as években Bethlen István például szinte kizárólagos befolyást vívott ki magának a külpolitika irányításában. Az őt követő időszakban – egészen pontosan 1933 februárjától 1938 novemberéig – azonban Kánya Kálmán külügyminiszter koncepciózus külpolitikája is kibontakozha-

* A dolgozat megírását és a témában végzett kutatást a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj támogatta. Ezúton mondok köszönetet a Collegium Hungaricum Berlin nagylelkű támogatásáért is. Külön köszönöm továbbá Pritz Pál értékes tanácsait és a további kutatáshoz nyújtott segítségét.

[1] Erről meggyőzhet bennünket az a fogalmazvány is, melyet Kánya az 1930-as évek végén készített, és amelyben – tőle talán szokatlan módon és formában – Európa újrakonstituálásának kérdéseit veszi bonckés alá. Ez utóbbi dolgozatra e cikkünkben nem térünk ki.

[2] Lásd: Pritz Pál: *Döntési folyamatok a magyar külpolitikában*. In: uő.: A magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok. Budapest, 1995. 227–229.

tott, annak ellenére, hogy Gömbös Gyula, majd – Darányi Kálmánt követően – Imrédy Béla is főszerepre tartott igényt az irányvonal kialakításában. Ez a kettősség az Imrédy-kormány idején már kifejezetten diszharmonikussá tette a kormányfő és a külügyminiszter viszonyát.[3]

Kánya igazi *self-made man* volt a magyar külpolitikában. Ellentétben a diplomáciai testület számos vezető tisztviselőjével, középpolgári származású volt.[4] Nem voltak arisztokrata ősei, sőt még kisnemesi elődökkel sem büszkélkedhetett.[5] Megjelenésében, magatartásában azonban kétségtelenül volt valami arisztokratikus. Idős korában már külsejével is mély benyomást tett partnereire és ellenfeleire. A róla készült fotókat megfigyelve könnyen azonosulhatunk a brit külügyminisztériumnak[6] is dolgozó Carlile Aylmer Macartney skót történésszel, akit szinte rabul ejtett a diplomata habitusa, megjelenése. A megismerkedésükkor már meglehetősen hajlott korú, ám egyenes tartású Kánya küllemre kétségkívül megnyerő jelenség volt. A magyar politikai életet és annak szereplőit közvetlenül ismerő történészprofesszor észrevehető rokonszenvvel emlékezett a csendes és előkelő budai villájában, kínai porcelánjai között élő öregúrra, akinek frissen borotvált és drága borotvakrémek illatát árasztó arcát gondosan fésült, ezüstös haj keretezte. Nyugodtan kijelenthetjük, hogy megjelenése és modora békés harmóniában állt egymással, legalábbis ha öntudatosságát, fölényes fellépését valamiféle arisztokratikus felsőbbrendűség gesztusának tekintjük. E kettő konszonanciáját Macartney a következő szavakkal írta körül: „[Kánya] finoman szarkasztikus ajkai óvatosan és előzékenyen formálták a szavakat, melynek hatásait szinte nyomasztóan intelligens tekintettel fürkészte. Azzal a szemmel, mellyel fél évszázadon át figyelte a városokat és embereket, szenvtelenül és megvetően."[7] A választékos megjelenés mögött azonban – mint említettük – polgári származás és csak csekély örökölt vagyon állt. Ez utóbbira a költséges diplomáciai pályán nagy szükség lett volna, s ezt Kánya szorgalommal és rátermettséggel pótolta.

Sopronban született. Noha a várossal való közvetlen kapcsolata hamar véget ért, személyiségének alakulásában releváns az az intellektuális örökség, amely még a 19. század vége felé, sőt a 20. század elején is közvetlenül tapasztalható volt a városban. Kollégája és beosztottja, az erdélyi származású Hory András[8] több helyen is felpanaszolja, hogy Kánya lekicsinylően beszélt szülőföldjéről, Erdélyről, ahol ugyan sohasem járt, ám folyamatosan összehasonlítgatta azt a nyugat-magyarországi részekkel. Ezt a vidéket, illetve ennek lakosságát – különösen ami a kulturális viszonyokat illeti – erősen túlértékelte, és magasan

[3] Pritz: *Döntési folyamatok*, 229–230.

[4] Meg kell jegyeznünk, hogy a származás önmagában még nem jelentett előnyt az előrelépésben. A hivatal vezetőinek kiválasztásában a tehetség és az alkalmasság volt az elsődleges szempont.

[5] Kánya apja ügyvéd, anyja tehetős soproni család sarja volt. Ősei közül Kania Mátyás 1805-ben szerzett polgárjogot Sopronban. Fia, Nándor (a külügyminiszter nagyapja) 1831-től külső tanácsos, tribunus, majd 1848-tól a belső tanács tagja. 1861–1867 között polgármester. Lásd: Házy Jenő: *Soproni polgárcsaládok 1535–1848*. Budapest, 1982. 203.

[6] Macartney a *Foreign Research and Press Service* (Külügyi Kutató- és Sajtószolgálat) munkatársa volt. A szervezetről lásd: Bán D. András: *Angolszász tervek keletközép-európai konföderációk létrehozására a második világháború alatt*. Regio, 8. (1997) 2. sz. 102–120.

[7] Macartney, C. A.: *October Fifteenth. A History of Modern Hungary 1929–1945*. Edinburgh, 1957. vol. I. 108.

[8] Kánya személyéről rendkívül részletes – ám nem elfogulatlan – ismertetést olvashatunk Hory András diplomata visszaemlékezéseiben (a továbbiakban: Hory kézirat). A memoárt a Magyar Tudományos Akadémia kézirattára őrzi, de a legfontosabb részleteket Pritz Pál is sajtó alá rendezte. Lásd: Hory András: *Bukaresttől Varsóig*. Budapest, 1987.

a többi országrész fölé helyezte – írja Hory.[9] Elfogadhatjuk, hogy a fiatal Kánya formálódó önképének és formát öltő öntudatosodásának olyan komponensei is vannak, amelyek egy sajátos, szülővárosában meglévő és az ottani lokális monológ részét alkotó elitista szemlélethez kötődtek. Sopron akkoriban sokszínű, differenciált oktatási intézményeivel olyan regionális kulturális funkciókat gyakorolt, melyek előzményei a 16–17. századra vezetnek vissza. A túlnyomó részt németek lakta városban a készséges befogadásra lelt reformáció és a katolikus reform küzdelme kulturális téren zajlott. A kultúrharc eredménye korai iskolaalapításokban és az iskola-szellem elterjedésében öltött testet. Az iskolavárosi arculat kirajzolódásával egyéb műveltségi, művelődési funkciók is gazdagították a város karakterét. Ennek magyarázata az, hogy Sopron – földrajzi helyzetéből és társadalmi-nemzetiségi összetételéből adódóan – kultúra-közvetítő szerepet töltött be, főként az újkorban. Ez valamiféle – máig ható – kultúrfölény-konstrukció kialakulásához vezetett a városi művelt elit körében.

Így lehetett ez Kánya esetében is, aki az ország egyik legrégebbi, 1557-ben alapított evangélikus iskolájában, a soproni Berzsenyi Dániel Líceumban folytatta középiskolai tanulmányait. Innen a bécsi Keleti Akadémiára került. A Külügyminisztérium felügyelete alatt álló Keleti vagy Konzuli Akadémia a Monarchia egyik legelső iskolája volt. Az intézmény még az Oszmán Birodalommal folytatott intenzív diplomáciai kapcsolatok idején jött létre, innen kapta eredeti nevét *(Orientalische Akademie)*, melyet Mária Terézia először Keleti Nyelvek Akadémiájára változtatott, majd az elnevezést 1898-ban Császári és Királyi Konzuli Akadémiára *(K. u. K. Konsularakademie)* módosították. Addigra nem csupán a név, hanem az intézmény jellege is megváltozott. Az eredetileg tolmácsképző intézetként működő iskola kezdetben a nevéhez híven keleti, arab, perzsa, török nyelvi képzésre fordította a nagyobb gondot, ám később fokozatosan nagyobb hangsúlyt kapott a nyugati nyelvek oktatása.

Az iskolába nem volt könnyű bekerülni. A jelentkezők alapos rostán voltak kénytelen átjutni. Elengedhetetlennek számított a német nyelv tökéletes tudása, hisz az oktatás németül folyt. Szintén szükség volt a diplomáciai érintkezés során nélkülözhetetlen francia és angol nyelv ismeretére, de kötelező volt az olasz is. A monarchia egyéb nemzetiségeiből érkező diákok számára a magyar ismeretét is előírták. Az 1898-tól keleti és nyugati szekcióval működő intézményben az idegen nyelvek mellett diplomáciatörténeti, földrajzi, történelmi és nemzetközi jogi ismeretek oktatására összpontosítottak, és elsősorban a diplomáciai szolgálatra való felkészítést igyekeztek szolgálni. Az iskola a tudományos és nyelvi ismeretek átadása mellett nagy hangsúlyt helyezett a jó megjelenés, a viselkedés, a protokoll és a jó modor elsajátíttatására a hallgatókkal. A szintén Konzuli Akadémiát járt Hory András szerint a növendékekbe – akik között az iskolában és annak befejezése után az életben is nagyon szoros köteléket teremtett a több éves együttlét – mélyen beleivódott az *„esprit de corps"*, azaz a diplomáciai testület szellemisége, ami életre szóló hatással volt a kiválasztottakra.

Kánya 1892-ben tette le a konzuli növendéki vizsgát. Pályafutását is konzuli növendékként kezdte 1893 novemberében. A külügyi állomány akkoriban három csoportra tagolódott. Az egyiket a konzulátusi beosztottak, a másikat a belső szolgálatbeli minisztériumi fogalmazók, a harmadikat a diplomaták alkották. A diplomáciai státusz eléréséhez magas jövedelmi biztosítékra volt szükség, nem úgy a konzuli és a fogalmazói beosztáshoz. A beosztás ezért az esetek egy nagy részében előre eldőlt. Áthelyezésre elvi lehetőség volt ugyan,

[9] Hory ezt azzal a kijelentéssel is megtoldotta, hogy Kánya Sopron és környéke kivételével alig ismerte a hazáját és népét. Hory: *Bukarestől Varsóig*, 386., 390.

a gyakorlatban azonban erre ritkán került sor.[10] Kánya esetében ez utóbbiról volt szó. 1895-ben a fiumei magyar királyi tengerészeti hatósághoz került, ahol az ott működő ipari és kereskedelmi kamarához osztották be. Diplomáciai karrierjének fontos állomása volt Konstantinápoly, az ottani osztrák–magyar konzulátus, ahol 1896-tól mint alkonzul működött. Pályájának további állomásai: 1896-ban Szaloniki, 1898-ben Moszkva. 1899-ben ideiglenesen a szentpétervári konzulátus vezetésével bízták meg, de irányította a kijevi és az odesszai kirendeltséget is. 1904-ben konzullá nevezték ki, és a montenegrói Cetinje konzulátus irányítását bízták rá. 1905-től konzuli beosztását elhagyva előrelépett, és a közös külügyminisztérium fogalmazói karában teljesített szolgálatot.[11]

1909-ben udvari, 1910-ben miniszteri tanácsossá nevezték ki, s ugyanettől az időtől a közös külügyminisztérium sajtóosztályának vezetője lett. Alois Lexa von Aehrental báró, a közös külügyminiszter sajtófőnökeként három évet töltött el. Feletteséről később igen elismerő hangnemben nyilatkozott. Aehrentalt a legtehetségesebb, legokosabb diplomatának tartotta, aki – ha kellett, és tiszta cél lebegett a szem előtt – a legerélyesebben képviselte országa érdekeit.[12] Kányát vélhetően lenyűgözte főnöke határozottsága, s később maga is hasonló következetességgel járt el hivatalában. 1913. október 15-én tényleges, rendkívüli követnek és meghatalmazott miniszternek nevezték ki, és Mexikóba akkreditálták, ahol mint a Monarchia követe és meghatalmazott miniszter a háború végéig teljesített szolgálatot.[13]

Mexikóban eltöltött évei jelentősen alakították világlátását. Ami a diplomáciai gondolkodását elsősorban befolyásolta, az Washington közelsége volt. Az Egyesült Államok szomszédságában eltöltött évek alatt közelről ismerhette meg az „északi kolosszus" nagyhatalmi ambícióit, ami külpolitikai orientációit a későbbiekben is befolyásolta. Talán ennél is mélyebb nyomokat hagyott benne, hogy 1914-ben a konszolidált európai (bécsi) környezet helyett a nyugtalan, 1910-től permanens forradalmi állapotban lévő közép-amerikai országban találta magát. Az utcai harcoktól hangos, forrongó, kaotikus képét mutató, egyszerre elmaradott és modernizálódó, szociális válsággal terhes Mexikóban eltöltött évek a forradalmakkal szemben érzett ellenszenvét örökre megalapozták.[14] A kiszámíthatatlan, könnyen befolyásolható tömegek iránt érzett megvetése minden olyan politikai irányzat – legyen az bal- vagy jobboldali – megvetésével párosult, amely a tömegek alantas ösztöneire épített. Többek között ebből táplálkozott mély kommunizmus- és később náciellenessége. Egyéb okok mellett ide vezethető vissza a politikusi pályától való tartózkodása is. Kánya a külügyi szolgálatban megszokott fényes elszigeteltségben érezte magát igazán jól. Nem szívesen avatkozott bele (bel)politikai kérdésekbe, később miniszterként is idegenkedett a parlamenti és egyéb közszerepléstől, nem volt tehetséges szónok, nem szerette, ha a diplomácia intim légkörét maga mögött hagyva a harsogó politikai arénába kellett átlépnie. Egyáltalán nem érzett elhivatottságot az iránt, hogy a diplomáciában járatlan, annak működé-

[10] Barcza György: *Diplomataemlékeim 1911–1945. Magyarország volt vatikáni és londoni követének visszaemlékezései.* Budapest, 1994. I. köt. 28.

[11] Haeffler István (szerk.): *Országgyűlési Almanach az 1939–44. évi országgyűlésről.* Budapest, 1940.

[12] Kozma Miklós feljegyzése Kányával történt beszélgetéséről, 1923-ból. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) Kozma Miklós iratai. K. 429. mikrofilm (a továbbiakban: mf.) 4. cím. Feljegyzések 1920–1924. fol. 68.

[13] Kánya mexikói éveiről lásd: Anderle Ádám–Kozári Monika: *A monarchia utolsó követe. Kánya Kálmán Mexikóban 1914–1919.* Szeged, 1990. (II. kiadás: 1996). (A mexikói kiadás: *Un húngaro en la revolución mexicana. Kálmán Kánya. México,* 1999.) című könyvét.

[14] Anderle–Kozári: *A monarchia utolsó követe,* 56.

sét nem ismerő politikusi társaságot és „civil" közvéleményt meggyőzze nézeteinek helyességéről.[15]

A Monarchia szétesését követően a magyar külügyi szolgálatban helyezkedett el. Az összeomlás után több mint fél évvel, 1919 júliusában még Mexikóban tartózkodott. Október 31-én került a magyar külügyminisztériumba.[16] Német feljegyzések szerint „meggyőződéses schwarz-gelb szellemiségű diplomatából meggyőződéses magyar nacionalistává vált". Közben korábbi francia-szimpátiáját éles antant- és természetesen kisantant-ellenességre cserélte.[17] Gyermek- és fiatal éveit leszámítva alig tartózkodott Magyarországon, ezért a hazai helyzetet, adottságokat sem ismerte eléggé. A politikai viszonyokban kevésbé, a külügyi intézményi struktúra és a diplomácia működési mechanizmusaiban azonban alaposan jártas volt. Tapasztalataira és ismereteire[18] óriási szükség is volt, így azokat hamar kamatoztathatta. Jó helyzetfelismerő képességét jelzi, hogy gyorsan rájött: tudása nélkülözhetetlen lesz a formálódó magyar külügyi intézményrendszer megteremtése során is, és míg Ausztriában csak egyike lenne a jól képzett diplomatáknak, Magyarországon nem sokan akadnak, akik professzionalizmusával versenyezni tudnának. Jól látta, hogy ez a körülmény döntő lesz diplomáciai előmenetelében és még inkább egyfajta informális vezető szerep kivívása terén. Először a Politikai Osztály vezetője, 1920-tól 1925-ig a minisztérium vezértitkára, azaz a külügyminiszter állandó helyettese lett. Khuen-Héderváry Sándorral együtt nagy szerepe volt az önálló magyar külügyminisztérium felépítésében és működésének zökkenőmentessé tételében. Hory András szerint Khuen-Héderváryval egyenesen ő szervezte meg a külügyminisztériumot. A megállapítás feltehetően nem az adminisztratív szervezőmunka elvégzésére vonatkozik. Hory utóbb maga utal arra, hogy Kánya minden figyelmét csupán a külpolitika kötötte le, a külügyminisztérium egyéb teendőivel nem szívesen foglalkozott. Az adminisztráció, a személyi ügyek, illetmények kérdése nem túlságosan érdekelte, az ezekkel való foglalkozást „házmesteri munkának" tartotta. Noha e forrásrészletben Hory főnöke külügyminiszteri időszakának hiányosságait taglalta, ismerve Kánya személyiségét, könnyű belátni, hogy a minisztérium vezértitkáraként sem nagyon kedvelhette a közigazgatási-szervezési feladatokat.[19] A kiépülés folyamatában fontos volt azon-

[15] Miniszterként az egyetlen tagja volt a kabinetnek, aki nem volt képviselő. A képviselőházi jelöltségnek mindvégig ellenállt, csak a felsőházi tagságot vállalta 1935-ben. Ennek okáról Mackensen budapesti német követnek azt mondta, azért nem vállalt képviselőséget, mert csak akkor hajlandó beszélni, ha van mit mondania. Mellesleg teljesen elképzelhetetlennek tartja, hogy egy korsó sör mellett a választóival tereferéljen. Mackensen jelentése, Budapest, 1935. október 20. Politisches Archiv des Auswärtiges Amtes (a továbbiakban: PA AA) Berlin, Pol. Abteilung II. Ungarn Pol. 11. Nr.3. Staatsmänner 2. 1929. január – 1936. április.

[16] Pritz Pál: *Arisztokraták a magyar külügyi szolgálatban*. In: uő.: A magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok. Budapest, 1995. 22.

[17] Feljegyzés, Berlin, 1925. május 12., PA AA Pol. Abteilung II. Ungarn. Politik 9. Diplomatische und konsularische Vertretungen Ungarns in Deutschland. Bd. 1. 1920. április – 1928. december.

[18] A Konzuli Akadémián felkészített diplomaták magas szintű közgazdasági ismereteikkel nélkülözhetetlen szolgálatot tettek a magyar külgazdasági kapcsolatok kiépítése terén. Erre a háborút és békét vesztett, számtalan gazdasági problémával küszködő országnak igen nagy szüksége volt. Erről lásd: Pritz Pál: *A magyar külügyi szolgálat keletkezése és története 1930-ig*. In: uő.: A magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok. Budapest, 1995. 47.

[19] Az elmondottak miatt részben igazat kell adnunk Horynak, ám közelebb juthatunk az igazsághoz, ha írásának a külügyminisztert kritizáló részleteit továbbolvassuk. Ezekben arról panaszkodik, hogy Kánya külügyminisztersége idején a követek tájékoztatása is hiányos, rendszertelen, a tisztviselők fizetése és az előmenetel pedig rossz volt. Hory saját bevallása szerint próbálta is ösztökélni Kányát e hibáinak kiküszöbölésére, ám Kánya átnézett rajta, sőt gyanakvó meg nem értéssel fo-

ban, hogy kitűnően átlátta a külügyi intézményrendszer működését, és a rendszerszervezési feladatok mellett jól ki tudta jelölni a működtetők helyét és szerepét. Emellett a mentalitás terén is volt mit átadnia. Ahogy Hory diplomatatársa, Barcza György fogalmaz: „a volt k. u. k. külügyminisztérium kitűnő szervezetének, bevált rendszerének úri fegyelmét és kipróbált beosztását valósították meg."[20]

Feltehető, hogy a szervezőmunka részeként egyúttal önmaga szerepét és pozícióját is nagyon tudatosan megkomponálta. A szervezet létrehozása során nem csupán a ballplatzi[21] minta lebegett a szeme előtt, hanem a Quai d'Orsay[22] működése is. Az a szerep ugyanis, amelyet Kánya igyekezett magára osztani, feltűnően hasonlított az akkori Millerand-kabinet külügyminisztériumának nagy befolyású főtitkára, Maurice Paléologue szerepére. A „vezető diplomata" tiszte – mondhatnánk, missziója – tökéletesen illett Kánya személyiségéhez és ambícióihoz. (Tanulságos itt Ignotusnak a Nyugatban 1927-ben megjelent írását röviden felidézni, melyben Paléologue-ról a következőket írja: „... senki nem érthet jobban diplomáciához, mint Maurice Paléologue. Ahogy önmagát leírja, vagyis ahogy naplójegyzeteiben a francia republikának 1914–1917-iki pétervári nagykövetét napról-napra, néha félóráról-félórára látni, ahogy úriasszonyoknál udvarlását teszi, kémeket fogad, tábornokokkal értekezik, az uralkodóval barátkozik, pénzembereket kihallgat, a kormánynál eljár, színházba s hangversenybe ellátogat, a parkokban sétál, az istentiszteleteken ott van, a népről, melynek közepette él, minden lelki, társadalmi, gazdasági s művészi dolgot kitud, egyes jelentékeny vagy érdekes embereket valósággal kikóstol, minden pletykának utána jár, minden titkot megsejt, semmi aprót le nem néz, semmi nagy előtt hanyatt nem esik, kemény, ahol a sikerben nem biztos, gyengéd, ahol magát erősnek tudja, megáll, amíg fölül van s visszavonul, mielőtt elejthetnék: mindebből nem volna nehéz (s neki való elmés és formás feladat volna) kiskátét összeállítani arról, hogy miben áll a diplomata mesterség [...] Hogy politikusnak – ami egy kicsit más és több, mint a diplomata – milyen volna Paléologue, arról is van közvetett képünk, hacsak ennek mintegy cáfolata nem foglaltatik abban a valóságban, hogy Paléologue mindmáig aktívan vagy szolgálaton kívül, de megmaradt a carrière-ben, nem ment képviselőnek vagy szenátornak, nem igyekezett miniszterségre, holott aki politikusnak való, az mihamarább az is lesz, – hivatottsága viszi, ha nem is akarja. (Így volt ez például Bismarckkal.)"[23]

Annak ellenére, hogy nem jutott, pontosabban akkoriban még nem kívánt eljutni a miniszteri bársonyszékig, Kánya meghatározó szerepet játszott a Dísz téren.[24] Képességei és óriási befolyása felől Hory András visszaemlékezéseit olvasva aligha lehet kétségünk. A na-

gadta kollégája megjegyzéseit. Egyéb forrásokból – elsősorban persze memoárjaiból – ismerve anyagiasságát és féltékenységét, Horyt főleg saját előmenetelének lassúsága aggasztotta, és sértve érezte magát Kánya általi mellőzöttsége miatt. Bírálatai ezért nem egyszer nélkülözték a valós alapot. Kánya későbbi, sűrű és nagy gonddal szerkesztett követi jelentései is arra utalnak, hogy szerzőjük egyszerre tudott az íróasztal mellett hivatalnokként és egyben a „igazi diplomataként" dolgozni.

[20] Tudniillik Kánya és Khuen-Héderváry. Barcza: *Diplomataemlékeim*, I. 176.

[21] Ballplatz (vagy Ballhausplatz) az Osztrák–Magyar Monarchia külügyminisztériumának *(Kaiserlich und Königliches Ministerium des Kaiserlich und Königlichen Hauses des Äusseren)* elnevezése annak Ballhausplatzon állt épületéről.

[22] A párizsi külügyminisztérium.

[23] Ignotus: *A Palélogue naplói* (Maurice Paléologue: A cár országa a nagy háborúban). Nyugat, 20. (1927) november 1. 624–625.

[24] A 20. század első felében a budai Dísz tér 1–2. számú háza volt a Magyar Királyi Külügyminisztérium épülete.

gyon tehetséges, kiváló diplomáciai rutinnal bíró diplomata mint *secrétaire géneral* egyedülálló tekintélyével voltaképpen a magyar külpolitika igazi irányítója volt.[25] A memoárból érzékletes képet kaphatunk az akkori Dísz téri mechanizmusokról, és kiderül belőle, hogy az ügyek igazi intézője valóban Kánya, nem pedig a külügyminiszter volt, akinek legfeljebb a helyettese érdes modorából fakadó egyenetlenségek simítgatására futotta. A Horyt Bukarestben meglátogató Szentmiklósy Andor konzuli attasé, a miniszteri kabinet tagja anekdotikus formában világította meg a külügyminisztérium mindennapi működését. E szerint „Bánffy Miklós hatalmas íróasztala előtt ott áll Kánya és energikus hangvételű levelet diktál a külügyminiszternek. Bánffy íróember lévén formálja a szöveget és papírra veti. Közben bejön Khuen Héderváry Sándor, aki megjegyzi, hogy ezt így, ebben a formában mégsem lehet, és diplomáciai tapasztalatának széles tárházából idéz egy odavonatkozó történetet, majd távozik. Kánya végül elfogadja Khuen észrevételeit és így fejezik be a levelet."[26] Több más forrás mellett teljesen egybecseng ezzel az idézett német diplomáciai feljegyzés is, mely szerint Kánya a teljes magyar diplomáciai kar egyik legtehetségesebb alakja, aki egyben a külügyminisztérium valódi hajtóerejét adja.[27]

Bánffy távozását követően 1922 és 1924 között Daruváry Géza külügyminiszter lett a főnöke. Viszonyuk azonban nem alakult a legkiegyensúlyozottabban. Saját bevallása szerint miniszterének liberalizmusa csaknem távozásra késztette. Csak Bethlen tudta maradásra bírni, azt azonban kikötötte, hogy lelkiismerete szavára hallgatva azonnal távozik, ha Daruváry „zsidóbarát" politikája erre rákényszeríti. Ismerve Kánya habitusát, talán az is közrejátszhatott a Daruváryval kapcsolatos ellenszenvének kialakulásában, hogy a külügyminisztert túlságosan gyengének, saját szavaival: *„könnyen alkuvó, ijedt külpolitikusnak"* tartotta.[28]

Kánya ezzel szemben átlagon felüli respektust teremtett önmagának. Veleszületett és nevelése során szerzett jellemvonásai folytán ez valószínűleg nem eshetett nehezére, ám kijelentéseiből arra következtethetünk, hogy ezt a elismerést nagyon is tudatosan igyekezett kialakítani maga körül. Kozmával folytatott – már idézett – beszélgetésében például rosszallását fejezte ki a miatt, hogy a magyar bel- és külpolitikai elit tagjai nem fordítanak elegendő figyelmet személyes presztízsük kialakítására. Rátérve saját szakmájára, elismeréssel nyilatkozott viszont a német és az angol diplomáciai stílusról, élesen szembeállítva azt a magyar gyakorlattal, melyben a puhaság és a gyengeség uralja a diplomaták és a politikusok kifejezésmódját és magatartását. Elrettentő példaként említette e tekintetben Bánffy Miklóst és Daruváryt is.[29] Bár a Kányával szoros kapcsolatban álló Kozma Miklós szerint az országban a külföldiekkel szemben megnyilvánuló „feminin jellegű, meghunyászkodó kedvesség" megnyilvánulását az országban „szétáradt zsidó szellemnek" tulajdonította,[30] okunk van feltételezni, hogy a presztízs elveszítését és újra kivívását elsősorban a birodalmi múlt árnyékában értelmezhette.

[25] Hory kézirat: Az 1939. évi német–lengyel háború című fejezet, 6.

[26] Hory kézirat: Az 1939. évi német–lengyel háború című fejezet, 98.

[27] Feljegyzés, Berlin, 1925. május 12. PA AA Pol. Abteilung II. Ungarn. Politik 9. Diplomatische und konsularische Vertretungen Ungarns in Deutschland. Bd. 1. 1920. április – 1928. december.

[28] Uo. fol. 70.

[29] MOL K 429. mf. Feljegyzések 1920–1924. 4. cím. fol. 70 és 78. Kánya és Kozma viszonyáról és eszmecseréivel kapcsolatban értékes adalékokkal szolgál: Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában (1919–1941)* című könyve; Budapest, 2000.

[30] MOL K. 429. mf. Feljegyzések 1920–1924. 4. cím. fol. 78.

Kánya habitusa nem engedte, hogy a magyar diplomácia bonyolítójaként végérvényesen szakítson az egykori hatalmi politizálás ballhausplatzi hagyományával. Az 1867-től a világháborúig nagyhatalmi körökben ténykedő, az 1878-as berlini kongresszus történelmi emlékeinek bűvöletében élő, összeurópai hatású diplomáciai hagyományokat folytató magyar – zömében arisztokrata – politikai elit valóban nehezen vette tudomásul a hirtelen kisállammá lett Magyarország súlyos nemzetközi presztízsveszteségét. A jelentéktelenné, sőt megvetetté vált ország ráadásul kikerült a Monarchia által betöltött *Donauraum* politikai-földrajzi teréből, és egyre jobban sodródott a német geopolitika által *Südostraum*nak nevezett balkáni térség felé.[31] Kánya egész ténykedése idején megpróbált ezzel a hatalmas változással szemben menetelni. Ha ez tudatos és az ország kívánt pozícióját tekintve átgondolt volt is, hatása természetesen nem jelentette akárcsak a magyar középhatalmi státusz elismerését, inkább a magyar diplomata, később külügyminiszter rigorózus természetéről győzte meg a kívülállókat.

Ez a mentalitás és (noha ellentmondásosnak tűnik) ambíció tartotta távol egy ideig a külügyminiszteri bársonyszéktől is. Bethlen megpróbálta megnyerni a posztra, de nem állt kötélnek. Valószínűleg nem kívánt asszisztálni a miniszterelnök külpolitikai túlhatalmához. A két háború korszakában ugyanis a magyar külpolitika irányításában – mint fentebb említettük – a mindenkori miniszterelnöknek volt döntő szava. Mellette elvileg a külügyminiszter rendelkezett olyan hatáskörrel, hogy irányt szabhatott a külügyeknek. Az 1920-as években azonban Bethlen István szinte kizárólagos befolyást szerzett a külpolitika irányításában. „A külpolitikát úgyis Bethlen csinálja – vélekedett Kánya –, így ambiciózus külügyminisztert nem kap, mert a munka szép és érdekes részéhez nem jut hozzá, csak a kellemetlen dolgok jutnak neki."[32]

Kellemetlenségekből azonban így is kijutott neki. Ezek egy részét azonban saját maga idézte elő. Megnyilvánulásaival rendszeresen váltott ki ellenszenvet környezetéből, s hovatovább minden olyan probléma mögött az ő személyét sejtették, ami feszültséget okozott a diplomáciai érintkezés során. Az 1920-as évek elején keletkezett német források például arról tájékoztatnak, hogy a magyar hivatalos szervek egyáltalán nem segítették elő, hogy az országok budapesti diplomatái pozitív érzéseket tápláljanak Magyarország irányában. Szinte alig volt olyan misszióvezető, aki ne tett volna szemrehányást az itteni hivatalok, beleértve elsősorban a külügyminisztérium magatartásával kapcsolatban. Panaszkodtak a hiányos tájékoztatásra, arra, hogy hivatalos és társasági körökben nem fogadják őket az elvárt és nekik kijáró előzékenységgel. Még a franciák is nehezteltek, akiknek pedig – mint ahogy a német követ epésen megjegyezte – kezdetben a magyar arisztokrácia nagy igyekezettel tette a szépet. A külföldi képviseletek vezetői elégikus hangnemben panaszolták fel, hogy a legelszántabb igyekezetük ellenére sem sikerül elérniük, hogy a két legelőkelőbb klub, a Nemzeti Kaszinó és a Parkklub a tagjai sorába válassza őket.

A hivatalos bánásmódról szólva a német diplomata kijelentette, hogy még sehol, egyik korábbi posztján sem találkozott olyan mértékű passzív ellenállással a helyi hatóságok részéről, mint Magyarországon. Egyes „kevésbé kedvelt" missziókkal nyíltan szabotálják az együttműködést. Előfordul, hogy hónapokig még a legsürgetőbb ügyekben sem érkezik válasz az illetékes magyar szervektől. Bizonyos államok képviselői ezért – más eszközük nem lévén – maguk is rezisztenciát tanúsítottak, és megtagadták vagy lassították a magyar kérelmezők beutazási vízumainak kiadását. A dolog természetesen nem maradt „viszonzatlan" magyar részről sem. Fürstenberg szerint a diplomáciai kar doyenje, Lorenzo Schioppa

[31] Lásd: Pritz Pál: *Magyar–német viszony 1918–1945.* Limes, 15. (2002) 1. sz. 6.

[32] Pritz: *A magyar külügyi szolgálat,* 46. (30. lábjegyzet)

pápai nuncius is keserűen panaszkodott amiatt, hogy a külügyminisztérium hivatalnokainak körében nem respektálják a személyét.

A forrás nem csupán a magyar külügyi apparátus működésének visszásságairól tudósít, hanem – mint láttuk – szóvá teszi a Magyarországon általában tapasztalható, visszatetszést keltő hivatalos magatartást. Egyszersmind azonban említést tesz az olyan tisztviselői mentalitásról is, melyet már bízvást Kányáéval azonosíthatunk. A német diplomata úgy látta, hogy a fenti jelenségek részben a magyar külügyi apparátus iskolázottságának és tapasztalatának hiányával, másrészt viszont a magasabb beosztású minisztériumi tisztviselők gőgjével és beképzeltségével magyarázható. Noha nem nevezte meg, nem nehéz elképzelni, hogy ez utóbbi megjegyzés éppenséggel a minisztérium érdes modorú vezértitkárára vonatkozott.[33]

Ezt megerősíti, egyúttal némileg más megvilágításba is helyezi Barcza Györgynek, a külügyminisztérium politikai osztálya vezetőjének, későbbi quirinali, majd londoni követnek a visszaemlékezése is. A memoár-részlet a kis országgá lett Magyarország hatalmi elitjének kollektív frusztrációit és a vesztes kisállammal, illetve annak politikai garnitúrájával szemben kezdetben megnyilvánuló, sértő hatalmi arroganciát egyaránt érzékelteti. Azt is láthatjuk, hogy ez a helyzet elsősorban Kánya számára volt elviselhetetlen és tűrhetetlen. Barcza elsősorban az ő érdemének tartotta, hogy a megcsonkított Magyarország képviselőivel szemben gyakran fennhéjázó és kioktató beszédmodorban értekező francia, illetve kisantant (főleg csehszlovák és román) követek magatartását utóbb sikerült megváltoztatni. Noha a külföldi diplomaták egy részének viselkedése igencsak felbosszantotta Kányát, ő igyekezett higgadtságát megőrizve, hasonló modorban leinteni a kellemetlenkedőket.[34] Nem nehéz elképzelni, hogy a Monarchia volt diplomatája az általa képviselt ország súlyos megaláztatottságát egyben saját presztízsveszteségeként kezelte, és azt nagyon nehezen viselte.

A berlini követség[35]

Ismerve a külügyek intézésében vitt szerepét, elsőre meglepő, hogy Kánya 1925-ben feladta budapesti állását, és átvette a berlini követség irányítását. De vajon mi motiválhatta, hogy távozzon a Dísz téri épület központi elhelyezkedésű vezértitkári szobájából?

Kiküldetéséről az első hírek nagyon korán, 1922 őszén röppentek föl. Az akkori értesülések – melyek szerint helyét Khuen-Héderváry Sándor vette volna át a külügyminisztériumban – nem voltak helytállóak.[36] Noha a váltásra nem került sor, az arról szóló híreket nem tartjuk teljesen alaptalannak. Nem kizárt, hogy azok magától Kányától származtak, aki – úgy tűnik – megpróbálta az eddigiekhez képest kedvezőbben pozícionálni magát illetékes német körök előtt. A csupán néhány hónappal korábban Budapestre akkreditált Jo-

[33] Egon Franz Graf von Fürstenberg-Stammheim budapesti német követ jelentése, 1921. június 19. PA AA Pol. Abteilung II. Ungarn, Politik 8. Bd. 1. 1920. április–1928. szeptember.

[34] Barcza: *Diplomataemlékeim*, I. 180.

[35] A Kánya követi évei során keletkezett források bőséggel szolgálnak adalékokkal a követ személyes és politikai jellemvonásairól, ezért a berlini követség időszakát részletesebben tárgyaljuk. Természetesen ez a dolgozat nem törekszik az 1925. és 1933. közötti időszak követi tevékenységének feldolgozására, csak a magára Kánya Kálmánra vonatkozó adalékok bemutatására és értelmezésére tesz kísérletet.

[36] Fürstenberg jelentése, 1922. szeptember 13. PA AA Pol. Abteilung II. Ungarn Politik 8. Diplomatische und konsularische Vertretungen im Auslande (ausser Deutschland) und umgekehrt. 1920. április – 1929. január.

hannes von Welczeck német követ 1923 őszén már több helyről értesült arról, hogy Kánya kiszemelte magának a berlini követi állást, és Emich Gusztáv ottani követ (1920. augusztus 28 – 1925. szeptember 27.) visszahívásán dolgozik. Welczecknek az volt a benyomása, hogy a vezértitkár egy ideje szokatlanul készségesnek mutatkozott a német követség irányában, és nagy igyekezettel látott neki, hogy a róla kialakult negatív képen változtasson. Tárgyalópartnereivel váratlanul feltűnő nyíltsággal és őszinteséggel beszélt, ami – mint azt a német diplomata nem kis malíciával megállapította – meglehetősen idegen volt személyiségétől és addigi szokásaitól.

Annak ellenére, hogy a követ meggyőződött róla: a mutatott őszinteség ezúttal valóságos, Kányáról kialakított képe jottányit sem javult. Jól érzékelhető ellenszenvvel számolt be arról, hogy a Dísz tér befolyásos politikusa a Monarchia külügyi szolgálatában a birodalom készséges hívének mutatkozott ugyan, és kérlelhetetlen ellenfele volt minden magyar különállásnak, valamint önálló törekvésnek, ez nem akadályozta meg őt abban, hogy 1918 őszén – ellentétben más magyar származású diplomatával – ott buzgólkodjon a magyar külügyminisztérium megszervezésén. Idegen hangzású nevét magyarosíttatta, és addigi magyar-ellenességét markáns osztrák-ellenességre cserélte.[37] Welczeck szerint a hasonló „evolúciós átalakulás" általában nem áll távol a magyar politikai elit tagjaitól, ráadásul az ilyesmi politikusi hírnevükön sem ejt csorbát. „Kánya mégis a legtipikusabb figurája az ilyen típusú magyaroknak. Megbízhatatlan, egyben elszánt intrikus, aki előszeretettel hecceli egymás ellen (különösen a kisantant) államok képviselőit" – állította róla Welczeck, aki nem tartotta alkalmasnak Kányát a követi poszt betöltésére. Javasolta ellenben, hogy Emichet mind a két ország érdekében próbálják megerősíteni az állásában, és tevékenységét igyekezzenek különösen hasznosnak értékelni.[38]

A követváltásról szóló következő híresztelések a Bethlen-kormány lehetséges átalakítása kapcsán láttak ismét napvilágot. Sajtóértesülések szerint Daruváry Géza külügyminiszter kivált volna a kormányból, s azt követően Bécsbe helyezték volna, az ottani magyar követség élére. Ennek kapcsán került szóba Emich Gusztáv visszahívása és Kánya Kálmán kinevezése is.

A német körök – erről Welczeck gondoskodott – továbbra is vegyes érzelmekkel fogadták jelölését. Igyekezete, hogy a vele kapcsolatban – nem megalapozatlanul – kialakult meglehetősen sötét képet átszínezze, nem sok eredménnyel járt. Szarkazmusra hajló modorát, ravasz, rátarti természetét nem tudták megkedvelni. A vele szemben megfogalmazott kritikák szinte szó szerint ismétlődtek. Az intrikák iránt változatlanul rendkívül fogékonynak s továbbra is megbízhatatlannak tartották.[39] A hír hallatán ezért először magát Daruváryt igyekeztek megnyerni a berlini poszt betöltésére, aki viszont idős korára való hivatkozással elhárította az erre irányuló felkérést.[40]

Noha a kinevezés jó néhány hónapot késett, a Kánya iránti érdeklődés megmaradt, sőt – a követküldés újbóli terítékre kerülése miatt – utóbb erősödött. Mind politikai, mind pedig személyes habitusának megnyilvánulásait élénk figyelemmel kísérték. Köztudott volt

[37] Welczeck itt téved. Kánya Kálmán jóval a Monarchia bukása előtt, 1898. augusztus 5-én magyarosíttatta a nevét, Kányai előnévvel.

[38] Johannes Welczeck jelentése, Budapest, 1923. szeptember 3. PA AA Pol. Abteilung II. Ungarn. Pol. 11. Nr. 3. Staatsmaenner 1. 1920. augusztus – 1928. december.

[39] Feljegyzés, 1925. május 12. PA AA Pol. Abteilung II. Ungarn. Politik 9. Diplomatische und konsularische Vertretungen Ungarns in Deutschland. Bd. 1. 1920. április – 1928. december.

[40] Johannes Welczeck jelentése, Budapest, 1924. február 6. PA AA Pol. Abteilung II. Ungarn. Politik 9. 1920. április – 1928. december.

róla, hogy Franciaország és a kisantant-államok kérlelhetetlen ellenfele. E miatt Franciaország és a kisantant államok budapesti képviselői az ő személyében látták a Magyarországhoz fűződő kapcsolataik normalizálásának egyik legfőbb kerékkötőjét. Régi ellenlábasa, Welczeck el tudta képzelni azt is, hogy berlini küldetése mögött tulajdonképpen a külügyminisztériumból való óvatos elmozdításának szándéka húzódik meg, és azt az említett országok képviselői kényszerítették ki a magyar kormánytól. A kérdés a követ több személyes találkozóján szóba került. Jan Szembeck, Welczeck lengyel kollégája úgy látta, hogy a kialakult körülmények között (azaz személyének kényelmetlenné válása miatt) Kánya előtt nem maradt más választás, mint a berlini követi poszt elfoglalása.[41]

Nem tudjuk pontosan, hogy valóban ez állt-e Kánya berlini kiküldésének hátterében, okunk van azonban feltételezni, hogy a döntés egyáltalán nem állt ellentétben a tapasztalt diplomata elképzeléseivel, sőt azoknak tökéletesen megfelelt. Az 1920-as évek közepén lassan talpra álló Németországhoz fűződő kapcsolatok kiemelt szerepet játszottak külpolitikai elgondolásai között. A már többször idézett Hory András is utal rá, hogy Kánya geopolitikai okokból, a háborús fegyverbarátság, véráldozat és a megaláztatásból eredő lelki érdekközösség folytán közösnek képzelte Németország és Magyarország jövőbeli útját.[42] Azt vallotta, és a fiatal diplomata generáció tagjait is arra oktatta, hogy Magyarországnak földrajzi és egyéb adottságok miatt is együtt kell haladnia Németországgal.[43] A trianoni béke revízióját a német revanspolitikával együtt tartotta elképzelhetőnek. „Németország felé való orientálódásra késztette az is, hogy feltétlenül bízott a germán faj életerejében, szívósságában, az elkerülhetetlennek vélt német reváns sikerében, és abban, hogy Magyarország csak a németekkel való szoros együttműködés révén támadhat fel romjaiból" – írta Hory.[44] Ismerve Kánya egyéniségét és ambícióit, nem lehet tehát kétségünk a tekintetben, hogy új posztját legalább akkora jelentőségűnek tartotta, mint nagybefolyású külügyminisztériumi állását. Pontosan látta, hogy Berlin a magyar külpolitika szempontjából kiemelkedő fontosságú állomás. Bizonyára ez lebegett a szeme előtt, amikor a külügyminisztérium vezértitkári pozícióját felcserélte a berlini követi állással. Célja a német–magyar együttműködés előkészítése volt.[45]

A két ország külpolitikájának összehangolása mindazonáltal nem volt egyszerű feladat. Az 1920-as évek közepén Berlinben egyáltalán nem támogatták a magyar revíziós törekvéseket. Inkább a térség stabilitása lebegett a szemük előtt, s e tekintetben Magyarországot zavarkeltőnek, sőt posszibilis agresszornak tekintették. Gustav Stresemann kancellár, majd külügyminiszter fő célja Németország nemzetközi státuszának elfogadtatása volt. A német kormányt emellett az is nyomasztotta, hogy a magyarországi radikálisok szoros kapcsolatot tartottak fenn német ultrareakciós körökkel. Nem csoda, ha Berlinben nem nézték jó szemmel, hogy esetleg olyan politikus kerül az ottani magyar követség élére, akinek élénk kapcsolatai vannak szélsőséges körökkel. Kánya érkezését pedig ilyen hírek előzték meg. Nehéz természete, kiszámíthatatlansága és a jobboldali radikalizmus felé hajló politikai nézetei miatt leendő állomáshelyén így továbbra is ajkbiggyesztve fogadták az érkezéséről szóló híreket. Mindazonáltal, ahogy a kérdés kezdett időszerűvé válni, úgy vált árnyaltabbá a követ-kérdés megítélése is. Mérlegre téve a Kánya kinevezéséből származó hátrányokat és lehetséges előnyöket, lassan megváltozott a korábban egyértelműen elutasító német állás-

[41] Uo.

[42] Hory: *Bukaresttől Varsóig*, 395.

[43] Hory kézirat: Belgrádban 1924–1927. című fejezet, 139/II.

[44] Hory: *Bukaresttől Varsóig*, 395.

[45] Hory: *Bukaresttől Varsóig*, 395.

pont. Welczeck kénytelen volt ismételten megállapítani, hogy a ballplatzi diplomata csakúgy, mint annak idején Mexikóban, illetve a háború alatt Washingtonban, Budapesten is jól együttműködik a német képviselet munkatársaival, és kellemetlen természetét leszámítva újabban nem adott okot a vele szembeni bizalmatlanságra. Német-ellenességnek pedig semmi jelét nem mutatta.[46] A német politikusokkal fenntartott bizalmas kapcsolata és – a német követ által újból felemlegetett[47] – feltűnő nyíltsága ráadásul nem csupán személyes karriervágyából, hanem – mint láttuk – az általa képviselt külpolitikai meggyőződésből eredt. Ez utóbbit mindenesetre a német követi jelentések nem igyekeztek kiemelni. Külpolitikai törekvéseinek ezen irányát nem értékelték ugyan túl, de minden bizonnyal érzékelték a Wilhelmstrassén.[48] Legfeljebb a többször megbízhatatlannak kikiáltott diplomata állhatatosságában kételkedtek. Kinevezése Berlin szempontjából éppen ezért – noha nem volt örvendetes – politikai értelemben nem is lehetett különösebben aggályos. Sokkal nyugtalanítóbbnak tűnt az *agrément* megtagadása. Ebben az esetben – vélekedett Welczeck – Németország legveszélyesebb ellenfele válhatna belőle, még ha nem is maradna tovább a külügyminisztériumban. Amennyiben viszont működéséhez hozzájárulnának, és közismert hiúságát szem előtt tartva kezelnék, a kétségtelenül tehetséges és a magyar külügyminisztériumban jókora befolyással rendelkező diplomata nagy szolgálatokat tehet a német érdekeknek. Nagy tapasztalata és éles elméje miatt – úgy ítélte meg – nem várható tőle, hogy a számára egyetlen szóba jöhető poszton népszerűtlenné akarna válni. Welczeck – ha nem is teljesen nyugodt szívvel – javasolta tehát a német kormánynak, hogy adja meg a szükséges előzetes hozzájárulást ahhoz, hogy Kánya diplomáciai tevékenységet fejtsen ki.[49]

A német külügyminisztériumban kényszerűen tudomásul vették Kánya kinevezését, ám azt továbbra sem üdvözölték, annál is kevésbé, mivel elődjével, Emich Gusztáv követtel a külügyminisztérium vezetése – beleértve az államtitkárt – igen szoros, mondhatni, baráti kapcsolatokat ápolt. (Feltehetően nem csupán a kötelező udvariasság mondatta Paul von Hindenburg államfővel, hogy német részről soha nem fogják elfelejteni a távozó diplomatának azt az erőfeszítést, amit a két ország közötti baráti kapcsolatok elmélyítése érdekében tett.[50]) Noha céljuk elsődlegesen az volt, hogy Emichet Berlinben tartsák, visszatartására nem látszott sok esély. A magyar külügyminisztériumban ugyanis nem voltak elragadtatva a követ képességeitől, megítélése a Dísz téren meglehetősen szerény volt. Ezt érzékelve Berlinben készek voltak megadni az *agrément*-t Kányának.[51]

Az Emich távozása miatt lenyelt pirula keserű utóízét enyhítette, hogy Kánya kiküldésével – s erre az államfőnek összeállított külügyminisztériumi háttéranyag is utal – a magyar kormány az egyik, ha nem a legbefolyásosabb külügyi orákulumát delegálta Németországba, ami azt bizonyította, hogy a magyar partner még az eddigieknél is nagyobb súlyt

[46] Hory: *Bukaresttől Varsóig,* 395.

[47] Feljegyzés, Berlin, 1925. május 12. PA AA Pol. Abteilung II. Ungarn. Politik 9. Bd. 1. 1920. április – 1928. december.

[48] A berlini külügyminisztériumban.

[49] Johannes Welczeck jelentése, Budapest, 1924. február 6. PA AA Pol. Abteilung II. Ungarn. Politik 9. Bd. 1. 1920. április – 1928. december.

[50] Hindenburg válaszbeszéde Emich búcsúlátogatásakor, Berlin, 1925. október 7. PA AA Pol. Abteilung II. Ungarn. Politik 9. Bd. 1. 1920. április – 1928. december.

[51] Gerhard Köpkének, a Külügyminisztérium II. (politikai) osztálya igazgatójának levele Welczeckhez, Berlin 1924. február 18. feljegyzés, 1925. május 12.; az államfő búcsúbeszéde Emich Gusztáv távozásakor, 1925. október 7. PA AA Pol. Abteilung II. Ungarn. Politik 9. Bd. 1. 1920. április–1928. december.

fektet a Németországhoz fűződő kapcsolatok javítására. Ezt Hindenburg nagy elégtétellel nyugtázta Kánya bemutatkozó látogatásakor.[52]

Az új követ még meg sem melegedett a székében, máris gondjai támadtak új állomáshelyén. 1925-ben pattant ki a két háború közötti magyar politika legkínosabb esete, a frankhamisítási botrány. Az ügy nem csupán Magyarország nagy nehezen megerősített külpolitikai pozícióját ingatta meg, hanem kínosan érintette Kánya személyét is. Az akció fő célpontja a Trianonért első számú felelősnek tartott Franciaország volt. A terv kiagyalói hamis 1000 frankosokat kívántak előállítani és a legkülönbözőbb európai – de nem francia – nagyvárosok bankjaiban beváltani. Az átváltásból befolyt összeget az irredenta propaganda költségeinek fedezésére használták volna fel. 1925. december 14-én azonban Jankovich Arisztid huszárezredes lebukott Hollandiában, amikor hamis ezerfrankosokat próbált beváltani egy bankban. Tetézte a bajt, hogy a holland rendőrök megtalálták azt a naplót, melyben Jankovich rögzítette az ügy általa ismert eseményeit az azzal kapcsolatba került személyek neveivel. Az utóbbiak között Kánya Kálmán is szerepelt, olyan politikai szereplők társaságában, mint Gömbös Gyula vagy az országos rendőrkapitány, Nádosy Imre. Bár Budapesten egy ideig reménykedtek benne, az ügyet nem lehetett eltussolni. A nyomozásba a franciák is bekapcsolódtak, és azt 1926-ban per követte. Az ügyben indított parlamenti vizsgálat során a szintén kompromittálódott Windischgraetz Lajos egykori tárcanélküli miniszter azt állította, hogy Jankovich Kányával baráti viszonyban állt. Jankovich tervei szerint Hollandiából hazajövet fel is kereste volna a berlini követséget, és a német fővárosban várta volna be a vállalkozás eredményét. Windischgraetz személyi titkára, a szintén letartóztatott Rába Dezső vallomása szerint a résztvevőket a berlini követség látta volna el útlevéllel, és biztosította volna hazautazásukat. Windischgraetz mindazonáltal igyekezett Kányát tisztára mosni azzal, hogy a követnek semmiféle tudomása nem volt az ügyről, amit azután Rába és Nádosy rendőrkapitány is megerősített.[53]

A német külügyminisztérium hágai követsége Jankovich lebukása után mindenesetre rögtön jelezte, hogy az ügy szálai a berlini magyar követségig nyúlnak. A holland politikai rendőrség vezetőjétől kapott információk szerint a hamis ezerfrankosokból diplomáciai futár útján a berlini követség is kapott. Ezt azonban a holland nyomozóhatóságok bizonyítani nem tudták.[54]

Kánya esetleges érintettsége nem kerülte el a német sajtó figyelmét. Annak ellenére, hogy az ottani külügyminisztérium igyekezett visszatartani a témától a szenzációra éhes újságírókat, néhány újság meglehetősen barátságtalan hangvételű cikkben tálalta az eseményeket és abban a követ szerepét, amit annak hirtelen jött budapesti útja is alátámasztani látszott. Eljött az ideje – hangoztatták –, hogy tisztán lássanak Kánya személyével kapcsolatban, aki kinevezése előtt a külügyminisztérium legbefolyásosabb embereként szorosan együttműködött a hozzá hasonlóan radikális jobboldali Nádosy rendőrkapitánnyal. Tudni vélték róla, hogy bár ezzel ritkán állt a nyilvánosság elé, alkalmasint a Gömbös-féle jobboldali radikalizmus egyik legbuzgóbb hívének számít. Berlini küldetése is a német radikálisokhoz fűződő szálak megerősítését célozta. A vádak szerint Kánya meglepetésszerű ma-

[52] Feljegyzés Kányának a német államfőnél tett bemutatkozó látogatásáról. Berlin, d.n. PA AA Pol. Abteilung II. Ungarn. Politik 9. Bd. 1. 1920. április–1928. december.

[53] A frankhamisítási bűnügy politikai hátterének megvizsgálására kiküldött parlamenti bizottság jelentése eljárásának befejezéséről és eredményéről. In: Az 1922. évi június hó 16-ára összehívott nemzetgyűlés irományai. XVII. kötet. Budapest, 1926., 1028. szám, 175–176.

[54] A hágai német követség jelentése, 1925. december 18. PA AA Pol. Abteilung II. Geheimakten. Ungarn 5 A. Geheim. Die Frankfälscheraffaire. Bd. 1. 1925. december 9.–1926. március 1.

gyarországi útja is azt a célt szolgálta, hogy látványosan felsült szélsőséges barátait Bethlennel szemben támogatásban részesítse.[55]

Az ügy tehát újólag felszínre hozta Kánya radikális jobboldali nexusait. Terítékre került a közismerten radikális, legitimista és kalandor terveket mindig támogatni kész Albrecht királyi herceggel fenntartott bensőséges kapcsolata is. Albrecht apja, Frigyes szoros kapcsolatban állt a MOVE és az ÉME[56] képviselőivel, és nagyvonalú anyagi támogatásban részesített német – müncheni – szélsőjobboldali köröket.[57] Gerhard Köpkével, a német külügyminisztérium politikai osztályának vezetőjével folytatott megbeszélésén Kánya kénytelen volt védekezni a vádakkal szemben. Felvilágosította a Politikai Osztály igazgatóját, hogy a magyarországi legitimisták és Albrecht hívei között mély szakadék tátong, őt magát pedig a legitimista körökben kifejezett ellenszenv övezi a IV. Károllyal szemben tanúsított illojális magatartása miatt.[58] Azt, hogy a főherceg politikai köréhez tartozna, Kánya szintén határozottan cáfolta, annyit azonban maga is elismert, hogy Albrechtet tehetséges és intelligens embernek tartja, akivel régebb óta baráti kapcsolatokat ápolt. Éppen ez a baráti viszony diktálta számára, hogy Albrechtet távol tartsa a meggondolatlan belpolitikai lépésektől. Magyarországnak végre nyugalomra lenne szüksége – mondta –, és ő maga hivatalos minőségében folytonosan ennek szellemében tevékenykedik. Az egész franküggyel kapcsolatban pedig kijelentette, hogy annak hátterében magyarországi belpolitikai körök állnak, olyanok, akiknek célja, hogy a kormányzót és a miniszterelnököt kijátsszák egymás ellen. Kitért még saját és porosz, valamint bajor *völkisch*[59] körök kapcsolatára is, cáfolva a baloldali német sajtóban terjesztett azon állításokat, melyek szerint feladata az, hogy a Monarchia restaurációját német kormánykörökben előkészítse.[60]

A franküggyből keletkező bosszúságok lassan ugyan, de elmúltak, Kánya lelkesedése azonban mégsem állt helyre. Elkedvetlenedésének mélyebb okát tehát másban kell keres-

[55] Carl von Schubert külügyi államtitkár távirata a budapesti német követségnek, Berlin, 1926. január 7. PA AA Pol. Abteilung II. Ungarn 5 A. Bd. 1.

[56] Magyar Országos Véderő Egyesület és Ébredő Magyarok Egyesülete.

[57] Macartney: *October Fifteenth*, II. 456.

[58] Kányát soproni neveltetése, Bécsben és az osztrák külügyi szolgálatban eltöltött évei egyaránt királypártivá formálhatták. Ezt írta róla Kozma Miklós is. A vele folytatott privát beszélgetései során nagy elismeréssel beszélt Ferenc József egyéniségéről, uralkodói habitusáról. Annál lekicsinylőbben emlékezett Károly királyra. A királypuccsok idején már nem az uralkodóház, hanem az önálló magyar külpolitika érdekeit szolgálta. Ezek az érdekek pedig elsősorban a nagyhatalmak és a kisantant államok beavatkozásának elhárítását, vagyis Károly távozását diktálták. 1920 márciusában Kánya folyamatosan tárgyalt a szomszédos államok képviselőivel, és mint a külpolitikai helyzet legalaposabb ismerője, rá hárult a feladat, hogy rábírja Károlyt a távozásra. A nem túl hálás feladat állítólag személy szerint nagyon megviselte. Ennek ellentmondani látszik, hogy – csakúgy, mint korábban Budapesten – Szombathelyre érkezve, Mikes János püspök előtt is epés megjegyzéseket tett a királyra, majd magával a volt uralkodóval is gúnyos és kioktató hangnemben tárgyalt. A fentiekkel kapcsolatban lásd Kozma feljegyzését Kányával történt beszélgetéséről, 1923-ból. MOL K 429. mf. 4. cím. Feljegyzések 1920–1924. fol. 70; Boroviczény Aladár: *A király és kormányzója*. Budapest 1993. 80.; Hory kézirat: Bukarestben című fejezet, 54.

[59] Feltehetően a konzervatív monarchista Deutsch-Nationale Volksparteira (DNVP), illetve az abból kiváló radikális antiszemita csoport által alapított Deutschvölkische Freiheitsparteira (DVFP) gondolt.

[60] Köpke feljegyzése a Kányával történt beszélgetéséről, 1926. január 12. PA AA. Pol. Abteilung II. Ungarn 5 A. Bd. 1. Frankfälscheraffaire 1925. december 1 – 1926. március.

nünk. Ez pedig nem volt egyéb, mint a berlini politikai irányvonal locarnoi fordulata[61] s az ezzel kapcsolatos csalódás. Kánya rendszeresen győzködte a vezető német politikai csoportok képviselőit a német–magyar együttműködés szükségességéről. A diplomáciai elszigeteltségből a francia biztonsági igények elismerésével kitörni készülő és Párizzsal a konstruktív együttműködés jegyében politizáló Gustav Stresemann-nak azonban nem volt érdeke, hogy hazája külpolitikáját Magyarország mellett elkötelezze. Ellenkezőleg, a konszenzusos politika segítségével a majdani békerevízió útját egyengető Weimari Köztársaság számára egyenesen terhes volt a potenciális agresszorként kezelt Magyarországgal fenntartott túlságosan nyájas kapcsolat.[62] Magyarországnak ezért ekkor nem szánhattak különösebb szerepet Közép-Európában. A német külügyminisztérium 1926 augusztusában elkészített ajánlásában a délkelet-európai kapcsolatok kiépítésének súlypontjául Romániát, Csehszlovákiát és Jugoszláviát jelölte meg.[63] Kánya jóval később ugyan (1928 júliusában), de világosan meg is fogalmazta, hogy „a birodalom a locarnoi politika iniciálása óta a dunai államokkal és nevezetesen Magyarországgal szemben politikailag csak kevés érdeklődést mutatott".[64]

Kevés sikert hozott számára az olasz–magyar közeledés német elfogadtatása is. Annak ellenére, hogy Bethlen Istvánnal az olasz–német együttműködés elősegítésén dolgozott, meg kellett küzdenie azokkal a vádakkal, melyek szerint a magyar–olasz kooperációnak német-, illetve osztrákellenes éle lenne. Kánya ebben a szellemben már 1926-ban tárgyalt német diplomatákkal a német–olasz kapcsolatok jövőjéről, illetve azok javításáról; szintén nem sok sikerrel. Kányáról alkotott képünk szempontjából nem elhanyagolható kérdés, hogy az olasz–német kapcsolatokba való beavatkozási kísérlet hátterében Magyarország státuszának elhibázott értékelése állt-e. Erőfeszítéseiből ez esetben rossz helyzetfelmérésre, horribile dictu mesterségbeli hiányosságokra következtethetnénk. Úgy véljük azonban, hogy saját és országa szerepének túlértékelése nem aránytévesztés volt Kánya részéről. Maga hozta szóba Schubertnél, hogy német részről talán csodálkoznak, amiért egy olyan kisállam, mint Magyarország beleártja magát két nagyhatalom viszonyába. Kifejtette: pontosan tudja, hogy a nagyállamok nem szeretik az ilyesféle kísérleteket, Magyarországnak azonban különleges érdekei fűződnek Róma és Berlin kapcsolatának továbbfejlesztéséhez.[65] Kánya tehát jól látta az ország helyzetét, de azt nemzetközi szempontból igyekezett kedvezőbbé tenni. Ráadásul nem állunk távol a valóságtól, ha azt állítjuk: a kísérletekben talán Kánya Kálmán személyes ambíciói is visszatükröződnek. A Berlin és Róma közötti magyar közvetítési törekvéseket a német külügyi vezetés később egyöntetűen, kerekperec visszautasította. Kánya szerint a német külpolitikai vezetők Franciaország politika és gazdasági pozíciójának „hipnózisa alatt állnak", a gyenge és megbízhatatlan Olaszországot *„quantité négligeable"*-nak[66] tartják.[67] Ekkor már maga is úgy látta, hogy amíg a német

[61] A német és az európai pénzügyi, gazdasági rendszer megszilárdulásával a német Stresemann-kormány 1925-ben olyan ajánlattal állt elő, mely Németország nyugati határaira vonatkozó garanciát tartalmazott. Az ennek nyomán megkötött locarnoi szerződések a nemzetközi enyhülés jegyében születtek.

[62] Lásd: Pritz: *Magyar–német viszony*, 6.

[63] Németh István: *Németország története. Egységtől az egyesítésig (1871–1990)* Budapest, 2002. 136–137.

[64] Idézi: Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. Harmadik, átdolgozott kiadás, Budapest, 1988. 113.

[65] Schubert feljegyzése, 1928. január 5. PA AA Büro des Reichsministers, 30. Ungarn 1. 1920. október–1929. szeptember, fol. 417–418.

[66] Jelentéktelen súlyúnak.

kormány Locarno elmélyítését, a francia–német viszony javítását tartja elsődlegesnek, addig – már csak a francia–olasz kapcsolatok rendezetlensége miatt is – kilátástalannak látszik a Berlin–Róma vonal megerősítése.[68] Kánya nagy reményeket fűzött viszont a német külügyi tárca élén 1929 végén bekövetkezett változáshoz. Stresemann október 3-i halálát követően novemberben az államfő a néppárti (DVP) Julius Curtiust nevezte ki külügyminiszterré. Curtius – aki Kánya szerint távolról sem volt olyan nagy bámulója Briand-nak, mint elődje – valóban megkezdte a távolodást a locarnoi politikától, és külügyminisztersége idején a német külpolitika offenzívabb irányt vett.

A német ambíciók Közép-Európa felé fordulása során Ausztria és Magyarország kitüntetett figyelmet kapott. Ennek a figyelemnek a magyar revízió erkölcsi és politikai támogatásának kérdése mellett számszerűen is mérhető és a gazdasági világválság terjedésével egyre égetőbb megnyilvánulása lehetett volna a magyar–német kereskedelmi kapcsolatok továbbfejlesztése. Kányának és a magyar kormánynak azonban e tekintetben sem sikerült lényeges eredményt elérni, sőt 1927 végére például a Németországba irányuló magyar élőállat-kivitel szinte megszűnt.[69]

Mindent összevetve úgy véljük: Kánya berlini missziója nem hozta meg a várt személyes és külpolitikai sikert számára. Ennek a legfontosabb oka az, hogy nem volt hajlandó tudomásul venni a magyar és a német külpolitikai ambíciók, valamint Budapest és Berlin elképzelt partneri viszonya és valós helyzete között tátongó szakadékot. Bernhard Wilhelm von Bülow államtitkárnál tett búcsúlátogatásakor keserűen panaszkodott amiatt, hogy berlini tényked ése eredménytelen maradt. A magyar–német árucsere visszaesett. Németország nem volt érdekelt a magyar élőállat és gabona felvételében.[70]

Kánya nyolcéves berlini tartózkodást követően is dolgavégezetlenül állt a magyar követség élén. Egyaránt elégedetlenséggel szemlélte a „pacifizmus lejtőjén egyre lejjebb csúszó birodalom"[71] távolságtartását Magyarországtól, majd a német vezetés élénkülő figyelme és a – válság miatt az addigiaknál is fontosabbá váló – gazdasági kapcsolatok alakulása között megmutatkozó ellentmondást. Nem adott okot a derűlátásra a versailles-i rendszert tagadó, ám a revízió ügyét nemzetközi téren lejáratóés túlzott agresszivitásával veszélybe sodró Hitler-féle irányzat megerősödése sem. A német belpolitika 1930-as évek eleji változásait, Hitler menetelését a hatalom felé egyre nagyobb idegenkedéssel fogadta.[72] A nácik mentalitása, tömegekre ható politikája kezdettől ellenszenves volt számára. Érezte azonban azt is, hogy a Hitlerrel történő együttműködés olyan zsákutcába szoríthatja Magyarországot, melyből nem ágaznak ki mellékutak, és amely az általa folytatott és kedvelt diplomácia peremvidéke felé kényszeríti országát és őt magát is.

Nincs okunk cáfolni azokat a forrásokat, melyek szerint egyre többet hangoztatta visszavonulását, annak ellenére, hogy ambícióit még nem látta kiteljesedettnek. A rendelkezé-

[67] Követi jelentés, 1930. március 8. MOL Külügyminisztériumi Levéltár. Politikai iratok. K 63. 1930–21/27. 178. cs. fol. 5.

[68] Kánya jelentése, 1928. június 29. MOL K 63 1928–21/27. 177. cs. fol. 18.

[69] Pritz: *Magyar–német viszony*, 10.

[70] Bülow feljegyzése Kánya búcsúlátogatásáról, 1933. január 23. PA AA Büro des Reichsministers, 30. Ungarn 3. 1931. május–1935. november.

[71] Kánya fordulata 1928. február 10-i jelentésében. MOL K 63. 1928–21/43. 177. cs. fol. 33.

[72] Kánya francia diplomaták előtt nem is rejtette véka alá véleményét a német nácikról. Göbbelst köznivaló bolondnak, Göringet brutálisnak, Hitlert pedig egyszerű, a tömegek által felszínre dobott figurának tartotta. Jean Paul-Boncour budapesti francia követ jelentése Kányával folytatott beszélgetéséről. Budapest, 1933. május 8. In: *Documents Diplomatiques Français1932–1939*. Ire Serie (1932–1935.) Tome III. (17 Mars–15 Juillet 1933.) Paris, 1967. Dok. 256. 449–450.

sére álló időt egyúttal vészesen fogyni látta. Talán ennek köszönhető, hogy amikor az események új irányt vettek, már nem állt ellen a felkérésnek, és ezúttal elvállalta a külügyi tárca vezetését.

1932 októberében a Gömbös-kormány felállásakor több alternatíva is kibontakozni látszott a külügyminiszter személyét illetően. Kánya akkoriban még egyik kombinációban sem szerepelt, aminek valószínűleg belpolitikai okai lehetettek. Gömbös kormányra kerülése nem kevés kompromisszum árán volt lehetséges. Ilyen alku tárgyát képezte a külügyi poszt betöltése is. A tárcára egy ideig Tomcsányi Pál mutatkozott a legesélyesebbnek. Mellette azonban többször felmerült Kállay Miklós neve is. Tomcsányi kiválasztása feltehetően a Wolff-féle pártnak, míg Kállayé az Egységes Pártnak tett gesztus volt. A kezdeti sajtóhírekkel ellentétben azonban nem Kállay és Tomcsányi, hanem a hatvanegyedik évét már betöltött Puky Endre, képviselőházi alelnök került a Dísz téri apparátus élére, akinek addigi hivatalos külföldi útjai szinte csak a képviselőház olaszországi és svájci tanulmányútjaira korlátozódtak.[73] A kormányalakítási tárgyalások során Gömböstől kialkudott engedmény volt a diplomáciailag teljesen tapasztalatlan Puky kinevezése. Bethlen úgy képzelte, hogy az idős politikust maga előtt tartva, saját embereivel – elsősorban Khuen-Héderváry Sándorral – fogja a magyar diplomáciát irányítani.[74]

Puky Endre kinevezését sem a közvélemény, sem maguk a diplomaták nem tartották a legkitűnőbb választásnak, szűkebb körben azt jobbára csak megmosolyogták. A változtatás időszerű volt, s ennek kivitelezésében Kozma Miklósnak voltak elévülhetetlen érdemei.

Kozma a nyugat-magyarországi kérdés idején kezdett közeledni Kányához, akinek aztán nagy tisztelője lett.[75] 1923 júliusában három hetet töltöttek együtt a németországi Wildungenben. Kánya a vesebaját kezeltette, s amire ritkán volt példa, Kozmát kitüntette bizalmával. Mindennap nagyokat sétáltak, és Kánya beavatta Kozmát külpolitikai nézeteibe, megosztotta vele tapasztalatait. Kozma a magyar külügyminisztérium tulajdonképpeni politikai vezetőjét és kimagasló szellemi tehetségét tisztelte Kányában. „A legeszesebb és legszellemesebb emberek közé tartozik, akiket valaha ismertem" – írta róla.[76]

Kozma még 1932. október elején felvetette Gömbösnek a Berlinben tartózkodó Kánya megbízásának gondolatát, ám a miniszterelnök a kérdést akkoriban függőben hagyta. Kozma később Zürichből írt levelet Gömbösnek, amelyben javaslatot tett több személyi kérdéssel kapcsolatosan. Ebben a levélben ismét indítványozta Kánya kinevezését, felajánlva azt is, hogy Zürichből személyesen megy Berlinbe rávenni az öreg diplomatát a tisztség elvállalására. A körültekintés érthető volt, hisz Kánya Bethlennek kétszer mondott nemet a felkérésre. A miniszterelnöktől azonban semmilyen válasz nem érkezett.[77]

Kozma korábbi berlini útja alkalmával már igyekezett kipuhatolni Kánya elképzeléseit esetleges miniszteri megbízásával kapcsolatban. Naplójában azt állítja, hogy semmilyen meghatalmazást nem kapott erre Gömböstől, inkább tréfás formában tudakolózott Kányánál, aki – minden szabadkozása ellenére – késznek mutatkozott a poszt betöltésére.

Kozma jól érezhette, hogy Kánya komolyan eljátszott a gondolattal, talán hiúságát is sikerült felpiszkálni, nem sokkal később ugyanis Teleki Pál egykori és későbbi miniszterelnök

---

[73] Követi jelentés, Budapest, 1932. október 1. PA AA Pol. Abteilung II. Ungarn. Politik 7. Ministerien. Bd. 1. 1920. március–1934. december.

[74] Pritz Pál: *A külügyi szolgálatok története a harmincas évek első felében.* In: uő: A magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok. Budapest, 1995. 73.

[75] Ormos: *Egy magyar médiavezér,* 110., 114.

[76] MOL K 429. mf. 4. cím. Feljegyzések 1920–1924. fol. 68.

[77] MOL K 429. mf. 4. cím. 1932. fol. 128.

Potsdamban élő sógornőjének akként nyilatkozott, hogy szívesen vállalna megbízatást odahaza. Az elejtett megjegyzés nyilván nem volt minden célzatosságtól mentes. Az információ Telekitől Ottlik Györgyhöz, a befolyásos *Pester Lloyd* korábbi külpolitikai szerkesztőjéhez, a *Nouvelle Revue de Hongrie* kiadójához került, aki azt Gömböshöz továbbította.[78]

A másik szálon továbbra is Kozma készítette elő a talajt az öreg diplomata számára. A Gömbösnél nagy befolyással rendelkező MTI- és rádióelnök változatlanul az ő megbízását látta az egyik lehetséges kiútnak a külügyben uralkodó állapotokból. Amennyiben az intervenciója valami oknál fogva mégsem vezetne sikere, a másik forgatókönyvet úgy képzelte, hogy maga Gömbös venné át a külügyi tárca irányítását. A harmadik megoldást – s nemzetközi diplomáciai körökben talán ennek lett volna a legnagyobb elfogadottsága – éppen Ottlik megbízása jelentette volna, legalábbis Kozma szerint.[79]

Ebben feltehetően igaza lehetett. Az akkor hatvannégy éves követnek inkább nyugdíjazása volt esedékes, mintsem a kinevezése. Kányát emellett londoni és párizsi körökben erősen németbarátnak ismerték, akinek közismert volt francia- és kisantant-ellenessége. Ezzel az állomáshelyéről tudósító angol és francia kollégái természetesen tisztában voltak. A Berlinben állomásozó francia követhez fűződő viszonya ennek megfelelően meglehetősen hűvös volt.[80] Annak ellenére, hogy általában a Róma–Berlin vonal hívének tekintették, a Palazzo Chigiben[81] sem lelkesedtek Kánya külügyminiszterré történő kinevezéséért. Vittorio Cerruti berlini olasz követ – személyes ismeretsége alapján[82] – tájékoztatta Mussolinit Kánya beállítottságáról. Bár szerinte Kánya kiváló intellektusú személyiség, akit már a Monarchia idején kényes feladatokkal bíztak meg, azóta sem tudott felülemelkedni azokon az ellenséges érzelmeken, amelyek a korabeli osztrák–olasz politikát jellemezték. Kánya 1907 és 1912 között folyamatosan hallgatta az olaszok szemrehányásait az osztrák lapokban megjelent Róma-ellenes megnyilvánulásokkal kapcsolatban, ami Itáliához fűződő hűvös érzelmeit tartósan megalapozta. Cerruti arról panaszkodott, hogy Kánya folytonosan megtagadta, hogy beszéljen vele az időközben bensőségessé vált olasz–magyar kapcsolatokról, és mély ellenségességén a baráti viszony ellenére sem képes változtatni. Az olasz követ Kányát már arra is alkalmatlannak találta, hogy az olasz–német–magyar szövetség szorosabbra vonása idején hazáját Berlinben képviselje. A Kánya külügyminiszterré történő kinevezéséről szóló hírek pedig mély aggodalommal töltötték el, és abban a két ország közötti gyors elhidegülés veszélyét vélte felfedezni.[83]

Nagy valószínűséggel erre és más hasonló tartalmú információkra alapozva utasította Fulvio Suvich olasz külügyi államtitkár-helyettes Róma budapesti követét, Ascanio Colonna grófot, hogy járjon el Gömbösnél, és tolmácsolja Mussolini aggodalmait Kánya kinevezésével kapcsolatban. Suvich hangsúlyozta, hogy a külügyminiszter-jelölt – információi szerint – nem akar tudomást venni Olaszország és Magyarország megváltozott viszonyáról és közös érdekeiről. Kérte Colonnát, hogy Gömböst nyugtassa meg: szó sincs a ma-

[78] Hans von Schön jelentése, Budapest, 1933. január. 3. PA AA Pol. Abteilung II. Ungarn. Politik 7. Ministerien. Bd. 1. 1920. március–1934. december.

[79] MOL K 429. mf. 4. cím. 1932. fol. 118–119.

[80] Uo. fol. 133.

[81] Az 1950-es évekig a Chigi család palotája adott otthont az olasz külügyminisztériumnak.

[82] Cerruti nem csupán közös berlini éveik alatt gyűjtött tapasztalatokat Kányáról, hanem jóval korában, amikor az még a császári–királyi külügyminisztérium sajtófőnökeként dolgozott.

[83] Cerruti berlini követ jelentése Mussolini kormányfőnek és külügyminiszternek, 1932. december 3., in: Réti György: *A Palazzo Chigi és Magyarország. Olasz diplomáciai dokumentumok Magyarországról (a Gömbös kormány időszakában) 1932–1936*. Budapest, 2003. 53.

gyar belügyekbe való beavatkozásról, Róma csupán arra a – Kánya személyében megtestesülő – veszélyre kívánja felhívni a magyar kormányfő figyelmét, mely a kapcsolatok továbbfejlesztésének útjába állhat.[84]

Miközben az olasz diplomácia az ellenkezőjén dolgozott, Kozma ismét aktivizálta magát Kánya érdekében. December elején újra előhozakodott a külügyi tárca körüli személyi kérdésekkel Gömbösnél, ügyesen bizalmasára terelve a beszélgetést. A Dísz téren ekkor mármár minden megoldást jobbnak láttak, mint Puky maradását, aki egyébként maga is többször felajánlotta a távozását a kormányfőnek. Gömböst – aki szívesen látott volna egy iskolázott diplomatát a külügyek élén – ezúttal nem kellett sokáig győzködni, megígérte, hogy Kánya kinevezésének ügyét felterjeszti a kormányzónak. Ezzel egyidejűleg azt is jelezte, hogy rövidesen megszabadul Khuen-Hédervárytől is,[85] akinek követi posztot fog felajánlani.[86]

Mivel Khuen-Héderváry és Bethlen között igen jó személyes és rokoni kapcsolat volt, Kánya kinevezésével Gömbös miniszterelnök úgy vélte: e lépésével politikai riválisának befolyását is sikerrel csökkentheti.[87]

Néhány nappal később a miniszterelnök magához kérette Kozmát, és közölte vele, hogy a kormányzó beleegyezett Kánya kinevezésébe. Gömbös nem titkolta Horthy előtt, hogy a lépéssel az olasz–német vonal erősödése várható, aki azonban nem ellenkezett emiatt, és felemelte a sorompót az általa nagy tekintélynek, súlyos egyéniségnek tartott Kánya előtt.[88]

Kozma december 9-én személyesen kereste fel Kányát Berlinben, hogy teljes bizonyosságot szerezzen szándékai felől, és a tárcát – immár Gömbös megbízásából – felkínálja neki. Miután – csaknem egy órás előadásban – vázolta a hazai belpolitikai helyzetet, a különböző személyi kombinációk alakulását, tolmácsolta neki a kormányfő kérését. Hogy hiúságának hízelegjen, azt is megjegyezte, hogy Gömbös nem csupán külügyi, hanem kritikai, tanácsadói szerepkörben is számít a közreműködésére.[89]

Most már Gömbös siettette az ügyet, és még azt is kilátásba helyezte, hogy a szónokként nem túlzottan tehetséges Kányát tehermentesíti, és a fontosabb külpolitikai kérdésekben maga viszi a szót a parlamentben.[90] Ezzel viszont a követ utolsó kételyét sikerült eloszlatni.

Miután minden kérdés tisztázódott, Gömbös Mussolinit is megnyugtatta. Korábbi üzenetére azt válaszolta, hogy Puky felkészületlen a feladatára, és benyújtotta lemondását, amit ő (ti. Gömbös) el is fogadott. Nem rejtette véka alá azt sem, hogy valóban Kányát kívánja kinevezni Puky utódául, és erről már a kormányzóval és Bethlennel is konzultált, akik egyetértettek a döntéssel. Gömbös – bár igyekezett a *Ducét* Kánya „tisztességes szándékai" felől megnyugtatni – közölte, hogy a magyar külpolitika irányvonalának változatlanságára

[84] Suvich államtitkár-helyettes távirata Colonna budapesti olasz követnek, 1932. december 28., in: Réti: *A Palazzo Chigi és Magyarország*, 55.

[85] Kányának egyébként a lehető legjobb benyomásai voltak Khuen-Héderváryról. Határozott, erős egyéniségnek, kitűnő diplomatának tartotta. Belpolitikai szerepét illetően (tudniillik Khuen Bethlen bizalmasa, sőt rokona volt) azonban nem volt kellően tájékozott. Khuen-Héderváry távozására egyébként 1933 végén került sor, amikor a külügyminiszter addigi állandó helyettesét párizsi követté nevezték ki. MOL K 429. mf. Feljegyzések 1920–1924. 4. cím. fol. 78.

[86] MOL K 429. mf. 4. cím. 1932. 4. fol. 131.

[87] Schön, Budapest, 1933. január. 3. PA AA Pol. Abteilung II. Ungarn. Politik 7. Ministerien. Bd. 1. 1920. március–1934. december.

[88] MOL K 429. mf. 4. cím. 1932. fol. 129–130.

[89] Uo. fol. 133.

[90] Schön jelentése, Budapest, 1933. január. 3. PA AA Pol. Abteilung II. Ungarn. Politik 7. Ministerien. Bd. 1. 1920. március–1934. december.

saját személye jelenti a garanciát. Ezt a magyar miniszterelnök feltehetően őszintén is gondolta. Gömbös a külügyekhez kitűnően értő, ravasz diplomata szakmai professzionalizmusát kívánta felhasználni, nem pedig a külpolitika elvi irányítását akarta rábízni a volt berlini követre. Corrado Baldonival, az olasz követség munkatársával közölte is, hogy neki megbízható emberre, a mesterség szakértőjére van szüksége, pontosan olyanra, mint Kánya, akit egyelőre nem is tud megfelelően pótolni Berlinben.[91]

Kérdés ezek után, hogyan fogadták német körökben a közelgő változást. A kinevezés őket is váratlanul érte a poszt várományosának magas kora miatt. Kánya ráadásul egy ideje maga is többször utalt rá, hogy visszavonulását tervezi, és úgy tartották felőle, hogy az ilyen jellegű aspirációk már távol állnak tőle. A Bethlen-kormány lemondásának idején már elterjedt az a híresztelés, hogy a berlini követi poszton is csere várható. A pletykák szerint Kánya már akkor a visszavonulását fontolgatta. Annak idején Bülow államtitkár Wettstein János ügyvivőnél érdeklődött e hírek valóságtartamát illetően. Wettstein cáfolta, hogy a követ valóban elhagyni készülne a posztját, és azzal is igyekezett eloszlatni Bülow kételyeit, hogy a magyar külügyminisztérium – nevezetesen Khuen-Héderváry – nem tartaná okos lépésnek, hogy a kiemelkedő fontosságú berlini követi állásra egy tapasztalatlan kívülállót delegáljanak.[92]

Ami a politikai beállítottságát illeti – bár a francia és brit diplomácia képviselői egyértelműen ezt gondolták felőle –, a németek nem tekintették egyértelműen germanofilnek. Bizalmas információik szerint németbarát hírnevét érdes természetének köszönhette. Budapesten eltöltött évei alatt elsősorban az olasz és az angol követekkel szólalkozott össze. A franciákkal csupán azért nem keveredett nyílt összeütközésbe, mert követük, de Carbonel szolid természete ezt szinte kizárttá tette. Azt, hogy Kánya kifejezett vonzalmat árulna el Németország irányában, kizárttá teszi mélyen beléivódott kritikai hajlama, melyet csupán Magyarországgal szemben nem kamatoztat – állapította meg róla Hans Schoen. Nem maradt titokban Kánya afelett érzett csalódottsága sem, hogy berlini hivatali ideje alatt igazán komoly eredményt nem tudott elérni a közös német–magyar revíziós politika megvalósítása terén. Ennek tudták be deprimált hangulatát, amely nála általában abban mutatkozott meg, hogy a diplomáciai érintkezésben szokatlanul kevés előzékenységet mutatott. Budapesten mindazonáltal kiemelkedő érdemeket szerzett azzal, hogy a német politikai élet szinte valamennyi fontos, mértékadó szereplőjével aktív személyes kapcsolatot tartott. Külügyminiszterként azt várták tőle, hogy ezeket a kapcsolatait kamatoztatni fogja, egyszersmind azonban igyekszik majd a németbarátság bélyegétől az olaszok, de más államok előtt is megszabadulni.

Utóbbi mindazonáltal nehezen sikerült neki. Miniszterként – Gömbössel együtt – elkötelezettséget mutatott a német–olasz kettős orientáció mellett, korábbi mély német-barátsága és orientáltsága azonban az idő haladtával egyre kevésbé volt egyértelmű. A náci Németországgal és Hitlerrel szembeni fenntartásai, valamint a magyar–német együttműködéssel kapcsolatos borúlátása külügyminiszteri időszakának végére végképp elhatalmasodott és ez végül távozásához vezetett.

[91] Baldoni budapesti ügyvivő távirata Mussolininek, 1932. december 29., in: Réti: *A Palazzo Chigi és Magyarország*, 55–56.

[92] Bülow feljegyzése Wettsteinnel folytatott beszélgetéséről. 1931. augusztus 26. PA AA Büro des Staatssekretärs. Akten betreffend: Aufzeichnungen von Bülow über Diplomatenbesuche. Bd. 3. 1931. augusztus 1–1932. március 31.

IMRE TÓTH

The Bourgeois Aristocrat. Kálmán Kánya's Character from the Start to his Becoming Foreign Minister

The grand old man of Hungarian foreign policy in the interwar period, Kálmán Kánya graduated at the consular academy of the Austro-Hungarian Empire and started his diplomatic career in the foreign service of the Monarchy. After the dissolution of Austria-Hungary, he played a crucial role in setting up the independent ministry of foreign affairs. As chief secretary, he was the de facto leader of the ministry. Relinquishing this title in 1925, he became Hungary's ambassador in Berlin. Kánya sought to facilitate his country's international recognition and growth as well as the realization of the fancy of territorial revision through cooperating with Germany. With the consent of his prime minister, István Bethlen, he also tried to assist the cooperation of Germany with Hungary's other potential partner in foreign policy: Italy. Even though Kánya was a very talented Hungarian diplomat, whose attitude was in complete harmony with how he imagined and represented the goals of Hungarian foreign policy, his activity in Berlin was controversial and fell short of the expectations. Germany did not regard Hungary as a partner, as it had become the standard-bearer of European revisionism, and the difficulties hindering the cooperation with Italy could not be overcome either. The problems in foreign trade that arose as a result of the global economic crisis also took a toll on Hungarian-German relations. Kánya was not an easy man to get on with, which – together with his supposed extreme right-wing connections – made him unpopular among the representatives of German foreign policy, who had aversion to him. Maybe partly because of the moderate success of his policy in Berlin, Kánya looked for new fields to realize his ambitions and in 1933 he agreed to become foreign minister in Gyula Gömbös' government. In this capacity, he could witness the emergence of an Italian-German-Hungarian cooperation, but this already came about with the participation and the leadership of another Germany. This Germany was governed by that Nazi party and its leader, which and whom Kánya strongly despised.

KUNT GERGELY

„És a bombázások sem izgattak... legalább egy kis változatosság van."

Gyereknaplók a második világháborúból[*]

Számos korábbi kutatás tűzte ki maga elé célul, hogy privát forrásokra, azokon belül (is) naplókra támaszkodva tárja fel egyes események egyéni tapasztalatait.[1] Elemzési szempontként általában a naplóírók társadalmi háttere, származása, katonai rangja, szocializációs háttere és politikai nézete állt. Túlnyomó többségük nagy háborús élményekhez kapcsolódóan – így az első vagy a második világháború alatt – papírra vetett forrásokat elemez.[2] Viszonylag kevés a nagyobb forrásbázissal dolgozó kutatás, amely arra fókuszál, hogy ezen eseményeket a hátországban élő civilek miképpen élték át.

Külföldi kutatások közül talán elsőként lehetne említeni a péronne-i *Historial de la Grande Guerre* múzeum nemzetközi kutatócsoportja által készített, forradalmian új kérdésfeltevésekkel dolgozó, az első világháború nyugati frontjaira koncentráló könyvet.[3] De emellett szóba lehet hozni a londoni bombázásokat elszenvedő civil lakosság néhány tagjával készített interjú-, illetve privát forrásgyűjteményt is.[4] Ezeken túl beszélhetünk két könyvről, amelyek Leningrád ostromát taglalják különféle aspektusokból. Így az egyik a körbekerített város lakosságának a helyzetét, a háborús nélkülözések következményeit mutatja be, külön kitérve az éhség hatására az emberi pszichére vagy például a gyerekek fejlődésére.[5] Míg a másik mű női naplók és visszaemlékezések alapján (is) vizsgálja a város ostromának tapasztalatát.[6]

---

[*] A tanulmány nem készülhetett volna el Ö. Kovács József biztatása, buzdítása, valamint Vas József Pál pszichiáter tanácsai nélkül. Ezúton is köszönöm segítségüket. Úgyszintén hálás vagyok Kövér György és Tóth Eszter Zsófia észrevételeiért, megjegyzéseiért.

[1] Szenti Tibor: *Vér és pezsgő. Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból.* Tények és tanúk. Budapest, 1988.; Hanák Péter: *Népi levelek az első világháborúból.* In: uő.: A Kert és a Műhely. Budapest, 1988. 222–275.

[2] Pihurik Judit: *Naplók és memoárok a Don-kanyarból* 1942–1943. Budapest, 2007. 7–29.; Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Budapest, 2000.; Lejeune, Philippe: *A naplóját újraíró Anna Frank.* In: uő.: Önéletírás, élettörténet, napló. Budapest, 2003. 179–210.

[3] Audoin-Rouzeau, Stéphane – Becker, Annette: *1914–1918, Az újraírt háború.* Budapest, 2006.; Eby, Cecil D.: *Magyarország a háborúban. Civilek és katonák a második világháborúban.* Budapest, 2003.

[4] Croall, Jonathan: *Don't you know there's a war on? Voices from Home Front.* Sparkford, 2005. x–xiv.

[5] Barber, John – Dzeniskevich, Andrei (eds.): *Life and Death in Besieged Leningrad, 1941–1944.* Houndmills (Basingstoke, Hampshire) – New York, 2005. Külön köszönöm Apor Balázsnak, hogy erre a kötetre felhívta a figyelmemet.

[6] Simmons, Cynthia – Perlina, Nina: *Writing the Siege of Leningrad: Women's Diaries, Memoirs and Documentary Prose.* Pittsburgh, 2005.

A jelenlegi dolgozat egy speciális forráscsoportra kíván támaszkodni, amely egy olyan élményanyagot, világlátást, egyszóval a megszokottól eltérő olyan nézőpontot nyújt,[7] amelyet eddig a hazai kutatások – legalábbis tudtommal – figyelmen kívül hagytak. Eredeti célom az volt, hogy civil naplók alapján kísérletet tegyek Budapest ostromának (re)konstruálására. A megtalált több mint két tucat naplóból a jelen esetben nyolc gyereknaplót kívánok felhasználni.[8] Azonban a kutatást azon források esetében, amelyek erre lehetőséget adnak, kiterjesztem a második világháború egészére. A rendelkezésemre álló nyolc naplóból csupán egy kiadatlan. A források egészéről elmondható, hogy pontos jegyzetek csak a legritkább esetben készültek hozzájuk, s a nyomtatásban megjelent szövegek sem ellenőrizhetők, hiszen forrásmegjelölés vagy az őrzési hely szinte egyetlen esetben sincs feltüntetve.[9] Így nem lehet megvizsgálni, hogy például milyen részeket hagytak ki a naplókból. Az egyik forrásban azt is tetten lehet érni, hogy annak nem egészét, hanem csupán a Budapest ostromára vonatkozó kezdő részét adták ki. Az itt elemzendő kútfőknél valószínűleg jóval több kamasz vezetett naplót ezekben az években, azonban ezeknek nagy része még nem került be a közintézményekbe vagy adták ki őket. Ezért ezek a jelen kutatás látószögén kívül esnek.

Gyereknaplók

A naplókat két nagy részre lehet osztani aszerint, hogy milyen időintervallumot fognak át. A kisebbik részbe három, jóval az ostrom előtt kezdett napló tartozik. A legkorábbi a Weinmann Éva [1928] által 1941 októberében megkezdett napló, fél évvel később, 1942 márciusában Császár Gyula [1928] kezdte meg feljegyzéseit. Majdnem két év elteltével ecséri Kánitz Lilla [1928] kezdett naplót vezetni 1944. januári kezdettel.[10] A többi forrást olyan naplók alkotják, amelyeket 1944 decemberében vagy éppen 1945 januárjában indítottak a gyerekek. Elsőként említhető ezek közül a legfiatalabb naplóíró, akiről viszont a legkevesebb

---

[7] Wardi, Dina: *Emlékmécsesek. A Holocaust gyermekei.* Budapest, 1995.

[8] Ebben a témában készült legzseniálisabb feldolgozás a gyerekek viselkedését, ellenállását, alkalmazkodását vizsgálja a játszás tükrében a holocaust idején. Eisen, George: *Árnyak játékai. Gyerekek a holocaustban.* Budapest, 1990.; a legnagyobb gyereknapló gyűjtemény ebben a témában, amely egész Európából közöl forrásokat. Holliday, Laurel: *Children in the Holocaust and World War II. Their Secret Diaries.* New York, 1996. i–xiii. A gyerekek második világháborús tapasztalatvilágának kutatására Németországban Észak-Rajna Vesztfáliában 2002-ben külön kutatócsoport alakult *Studiengruppe Kinder des Weltkrieges* névvel. Az interdiszciplináris alapokon álló kutatócsoport figyelme az 1927–1928 és 1945–1947 között születettek generációjára terjed ki, s a gyerekeket az orvostudomány, pszichológia, pedagógia, neveléstudomány, történelemtudomány perspektívájából vizsgálja. Különös tekintettel arra, hogy a világháború során elszenvedett traumákat (bombázások, az apa elvesztése, harci cselekmények) a gyerekek hogyan tudták feldolgozni, s azok pszichés fejlődésükre miként hatottak, valamint életük későbbi szakaszában miképpen térnek vissza. http://www.weltkrieg2kindheiten.de/; Radebold, Hartmut: *Kriegkindheiten in Deutschland – damals und heute.* In: Radebold, Hartmut – Heuft, Gereon – Fooken, Insa (Hrsg.): Kindheiten im Zweiten Weltkrieg Kriegserfahrungen und deren Folgen aus psychohistorischer Perspektive. Weinheim–München, 2006. 15–27.; Riedesser, Peter: *Belastende Kriegserfahrungen in der Kleinkindzeit.* Uo. 37–51.; Decker, Oliver – Brähler, Elmar: *Die psychosozialen Folgen von Vertreibung, Ausbombung und Vaterlosigkeit bei den Geburtsjahr-gängen 1930–1945.* Uo. 119–139.; Rudolf, Gerd: *Kriegskinder und Persönlichkeitsstruktur.* Uo. 83–93.

[9] Ezek alól kivételt képez Weinmann Éva naplója.

[10] Nagyapja, Kánitz Dezső bankigazgató ecséri előnévvel kapott nemesi rangot, a család a háború után erre magyarosította a nevét. Ecséri Lilla: *Napló, 1944. Egy tizenhat éves kislány naplójának eredeti szövege.* Budapest, 1995. 7. Édesapja Kánitz László tartalékos őrnagy, az Angol–Magyar Bank volt cégvezetője volt. Ecséri: *Napló,* 55.

információ van. A tízéves Kertész Lívia [?] [1935] néhány mondatos naptárbejegyzéseit az édesapja tette közzé az események tizedik évfordulója alkalmából, s ehhez ő maga fűzött kiegészítéseket, azonban a gyerekről annak korán túl semmit – még a lány nevét sem közli.[11] Ugyanide sorolható az Ungváry Krisztián által közzétett, a tizenöt éves Deseő László [1929] által vezetett napló, illetve az Országos Széchényi Könyvtár kézirattárában őrzött, a tizenhárom év körüli M. Klára által készített napló.[12] Wighardt Edit [1928] a saját kiadásában tette közzé a kilencvenes években feljegyzéseit, amelyeket tizenhat évesen írt Buda ostroma alatt. S végül beszélhetünk a tizennégy éves Tolnai János [1931] feljegyzéseiről, ahol azonban a dátumok megjelölése meglehetősen sajátos, hiszen a naplóból látható, hogy az utalásai konkrét napokra vonatkoznak, a datálás mégis csak szinte hetekben van megadva.

Ezeknek az ostromnaplóknak a közös jellemzője, hogy rendkívül keveset lehet tudni e kútfők alapján a szerzőkről. A háborús naplók készítői – akik tehát feljegyzéseiket nem az ostrom alatt kezdték meg – az első napi írásban néha bemutatják önmagukat és a naplóban szereplő családtagokat. Ebben a bevezetésben a gyerekek az olvasóval ismertetik céljaikat, megfogalmazzák, hogy miért is fogtak hozzá napi feljegyzések készítéséhez. Az ostromnaplók között kivételesnek tekinthető az M. Klára által 1944 karácsonyán indított napló, mivel előszóval kezdődik: „Régi vágyam volt már a napló, amelyben megörökíthetem gondolataimat. Most végre megvan, de nagyon szomorú dolgokat kell, hogy leírjak. Az otthon elvesztése már elég keserves most meg bejönnek az oroszok, felmegyünk egy svéd védnökség alatt álló házba, az Úri utcába. A második otthonunkat veszítjük el. – Elkezdem hát ezt a szomorú naplót írni."[13] Ebben az esetben közvetett módon a szülők járultak hozzá ahhoz, hogy a gyerekük nekilátott a naplóírásnak, hiszen a karácsonyi ajándékok pontos számbavételénél ott találtuk a naplófüzetet is. Másrészt a naplóírás mindvégig erős szülői kontroll alatt történt, mivel a felnőttek (valószínűleg) pedagógiai eszközként tekintettek erre a tevékenységre mint írásgyakorlásra, s több bejegyzés helyesírását kijavították. M. Klára családja Nyíregyházáról menekült a pesti rokonokhoz, talán abban bízva, hogy a fővárosban nagyobb biztonságban vannak. A három háborús naplónál találkozunk hasonló előszóval. Weinmann Éva egy rövid fohásszal, fogadalomtétellel s a serdülőkori feljegyzésekre oly jellemző programmal kezd a napi események lejegyzéséhez: „Isten nevében kezdem el. Ígérem, hogy ebbe a kis könyvecskébe minden örömöm és bánatomat és titkomat leírom. Kelt Budapesten, 1941. okt. 10-én."[14] Az 1942-ben tizennégy éves Császár Gyula, aki annak ellenére, hogy a feljegyzéseknek a *Napló* címet adta, nem tartotta ezt a műfaji meghatározást pontosnak: „Napló, de csak azért mert keltezés szerint írom a cselekvést, beszédet, gondolatot."[15] A kétmondatos bevezető második részéből kiderül, hogy a rendszeres napi feljegyzéseknek a készítésére úgy tekintett, mint egy szellemi erőpróbára, amely érettséget jelent, s egyben eltökéltséget és rendszerességet is kíván. Császár ezt követően egy *Én* című fejezetben bemutatja önmagát, illetve családját, akárcsak az 1944-ben naplót nyitó Kánitz Lilla, aki az ugyanilyen funkciót betöltő első résznek a *Bevezetés* címet adta. Mindkét bemutatkozás szóbeli fordulatok papírra vetésével kezdődik, így Gyula először a születési he-

[11] A kérdőjel azért szerepel a Lívia név után, mert a keresztnév nem teljesen bizonyos. Az apa visszaemlékezéseiben, amelyeket a gyerekfeljegyzések mellé illesztett, többször szól egy Lívia nevű kislányról, valószínűleg ő lehet a jegyzetek készítője.

[12] A napló szerzője eredetileg ismeretlen. Ungváry Krisztián azonosította M. Kláraként, az életkora bizonytalan, tizenhárom év körüli. Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma*. Budapest, 2001. 316.

[13] M.: *Napló 1944/1945*. 1. Országos Széchényi Könyvtár kézirattár, QH 3171.

[14] Weinmann: http://pincus.lauder.hu/1944_november/szemtanuk/szemtanun_lapjai/weinmann.htm

[15] Császár Gyula: *Történelmünk – történetem, 1942–1996: egy orvos naplója*. Budapest, 1997. 5.

lyét, dátumát közli, Lilla pedig a nevét pontosítja: „A nevem ecséri Kánitz Lilla Aranka, de keresztnevem Kamilla, bérmanevem Magdolna." Majd e hivatalos közlés mellé felsorol még néhány nevet: „Az iskolában és otthon Arinak neveznek. De ez még nem az összes, mert becenevem és csúfnevem is van egy rakás."[16] Lilla naplója esetében már itt megfigyelhető az a nyelvi játékosság, amely az egész műre jellemző, más gyereknaplókban ilyesmi jóval kevésbé fordul elő. A bevezetést így folytatja: „Korom: június 30-án leszek 16 éves. (Jó öreg vagyok.) Vallásom (ami máma a legfontosabb): jelenleg római katolikus vagyok (nem régen), de nem szégyenemre, csak sajnos kellemetlenségemre zsidó származású."[17] Míg Lilla ezt követően az akkor ágas-bogas széles rokonság bemutatását kezdi meg, addig Gyula a családi múltba kalauzolja az olvasót az első oldalon. Így egészen a szülők – lengyel származású, német anyanyelvű, evangélikus anya, illetve a római katolikus, pincér apa – megismerkedéséig tekint vissza. A családban bizonyára sokszor elhangzottak ezek a történetek, amelyek a szülők vándorlásairól, megélhetési viszontagságairól szóltak, hiszen a naplóíró ezek bemutatását tartja a legfontosabbnak. Különösen a költözések azok, amelyeket a kisfiú minden alkalommal felsorol, pontosan, házszámra megadva, azt is ismertetve, hogy milyen okból költöztek. Úgy tűnik, hogy ezek egyfajta tájékozódási támpontot is adnak számára a múlt eseményei között, s saját életét is ezekhez kötődően rendezi, korszakolja, például: „Új fejezetet nyitott életünkben az Izabella utcába való hurcolkodásunk (73. sz. III. em.) 1938. Nyáron innen jártam a Városligetbe, a Fáskörbe játszani, labdát rúgni. Majd beiratkoztam a Magy. Kir. Áll. Kölcsey Ferenc Gimnázium első osztályába."[18] Úgyszintén a privát családi emlékezet nyoma lelhető fel ott is, amikor Császár a kisgyerekkoráról ír, s sokszor saját emlékeként mutatja be azt, amit a szülőktől hallott: „Ebből az egy és féléves koromból már sok apró élmény maradt meg emlékezetemben. [...] Egyszer hátrafelé lépegettem ki a tornácos házunkból, amikor hirtelen megbotlottam és beleestem egy vízzel telt kádba."[19] A Császár-féle bevezetőben jól látszik, hogy a kamasz egy teljes kronológiai ív felvázolására törekszik, ebben egyéni fejlődését hangsúlyozza, amely a pozitív énkép megerősítését szolgálja. Itt elsődleges szerepe van iskolai érdemeinek „1934 őszén kezdtem meg az »iskolai tanulmányaimat« a Hernád utcai iskolában az első elemivel. Pajkos gyerek voltam, és ezért szüleim nem vártak jó bizonyítványokat tőlem, amelyek viszont – a várakozáson felül – mindig igen tündököltek a kitűnőkkel, dicséretekkel. Ezt a színvonalat mindig megtartottam az elemi mind a négy osztályán keresztül."[20] Amikor a tanulmányi eredmények romlanak, ezért elsősorban a család zavaros gondjai miatt bekövetkező újabb költözést okolja, amely iskolaváltással, ingázással járt.[21] Az újabb Budapestre való visszaköltözést pedig egyértelműen pozitívumként éli meg, amikor újra folytathatja a tanulmányait a Kölcsey Gimnáziumban. Ekkor tűnik fel először a naplón végigvonuló törekvés, hogy az írásnak szentelje magát, s ezen irányú sikereiről tesz említést, felsorolva „munkásságának" korábbi színhelyeit, így az „Új Erők" című cserkészújságot nevezi meg. A gyerek a fejlődési ívet egészen a jelenig vázolja fel. Ezzel nyilván önmaga előtt is rátermettségét, ilyen irányú tehetségét próbálja bizonyítani. Végül e fejlődési ív befejező pontjaként ábrázolt életszakaszt úgy zárja le, hogy azzal szellemi érettségét, kreativitását hangsúlyozza: „Kirándulásokat tervezünk és hajtunk

[16] Ecséri: *Napló*, 7

[17] Ecséri: *Napló*, 7.

[18] Császár: *Történelmünk – történetem*, 6.

[19] Császár: *Történelmünk – történetem*, 5.

[20] Császár: *Történelmünk – történetem*, 6.

[21] Ekkor a veszprémi Kegyes Rendi Gimnáziumban volt kénytelen tanulmányait folytatni.

végre, lapot szerkesztünk, a »Kölcsey Diákot«, de akkor már láttam és tudtam mindent."[22] Ezt az önértékelő részt követően *A világ* címmel szól a világháborúról, egészen a napló kezdődátumának számító, 1942. március huszadikával bezárólag. Ebben a – korábbi részhez viszonyítva – meglehetősen rövid fejezetben szimpla dátumsort ad a háború korábbi fontosabb eseményeiről, melyhez befejezésként a következő megjegyzést fűzi: „Nagy csaták, nagy politikai sakkhúzások vannak most, és érdeklődéssel várom a végét, és elgondolom, hogy majd milyen kényelmes lesz évek múlva elolvasni és így visszagondolni ezekre a gigászi évekre."[23]

Császár Gyula semmiféle teret nem szentelt bevezetésében a rokonságnak. Ellentétben Ecséri Lillával, akinek már ezekből a bejegyzéseiből is jól érzékelhető, hogy az apja felé meglehetősen negatív érzelmeket táplál, ez a családfa feltárásánál ott mutatkozik meg, hogy míg az anyai ágat részletesen lefesti, addig az apai ágról egy mondatban szól csupán, itt senkit nem nevezve meg név szerint.[24] E feljegyzésből kitűnik, hogy az atyafiak számbavételével egy külső elvárásnak felel meg, s ez némileg terhére esik, hiszen így fejezi azt be: „A családfámat hála Isten már elvégeztem..."[25] Ebben az első fejezetben tényleg valós bemutatkozást próbál nyújtani, önmaga külsejét jellemezve, s felsorolva az őt leginkább érdeklő témákat is. A következőkben címekhez csoportosítva: *Jövendő életpályám*; *Kedvenc szórakozásaim* s végül, de nem utolsósorban *A fiúkról* kezdetű feljegyzéseket olvashatjuk. A bevezető részből úgy tűnik, hogy Lilla mind annak felépítését, mind pedig tartalmát tekintve egy külső elvárásnak igyekezett megfelelni. Emögött talán azt lehet kitapintani, hogy egy önmagáról szóló iskolai fogalmazásként tekintett erre az előszóra, s ehhez az elváráshoz próbált igazodni – persze nem szorosan. Erre utal az utolsó befejező mondat is: „Azt hiszem már elég bevezetést írtam."[26]

---

[22] Császár: *Történelmünk – történetem*, 7.

[23] Császár: *Történelmünk – történetem*, 8.

[24] Nagyapjáról, Kánitz Dezsőről a Magyar Zsidó Lexikonban a következőt találtam: „K. Dezső (nagyecséri), pénzintézeti elnökigazgató, az egri hitközség elnöke, szül. Egerben 1856. Tanulmányai elvégzése után társtulajdonosa lett az apja, K. Lipót borsod- és heves megyei földbirtokos által 1870. alapított Kánitz Lipót és fiai nagykereskedő cégnek. Megalapította 1894. az Agrár Takarékpénztár r.-t.-ot, melynek alapítása óta elnökigazgatója. Az intézetet a vidék egyik legnagyobb kereskedelmi hitelintézetévé fejlesztette. 13 kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági vállalatot létesített és ezzel nagyban hozzájárult Eger város és Hevesmegye közgazdasági életének fellendítéséhez. Részt vesz a megye és város gazdasági, politikai, kulturális és jótékonysági mozgalmaiban. Közéleti érdemei elismeréséül a királytól 1910. nagyecséri előnévvel magyar nemességet kapott. Kezdeményezésére épült Egerben 1913. a hitközség díszes és monumentális temploma. A régi templomot kultúrházzá alakíttatta és Eger zsidóságának kulturális és társadalmi központjává tette. A Chevra Kadisának is elnöke." Újvári Péter (szerk.): *Magyar Zsidó Lexikon*. Budapest. 1929. 450.; az Eger címszó alatt újra megemlékeznek érdemeiről: „A hitközségnek a világháborúban részt vett tagjai közül 30-an haltak hősi halált. Az 1921 okt. 23-iki budaörsi ütközetben Klausz Imre főiskolai hallgató esett el. A hitközség tagjai közül többen játszanak előkelő szerepet a város társadalmi életében. Nagyobb mintagazdaságokat nagyecséri Kánitz Dezső, özv.Preszler Ármin dr.-né, Grosz József dr., Csillag Mór dr.-né és Czeisler Soma vezetnek [...] A hitközséget mindig kiváló elnökök vezették, akiknek, különösen a jelenlegi elnöknek, nagyecséri Kánitz Dezsőnek agilis és nagy koncepcióra való vezetése alatt a hitközség az ország egyik legvirágzóbb hitközségévé fejlődött." *Magyar Zsidó Lexikon*, 209.

[25] Ecséri: *Napló*, 8.

[26] Ecséri: *Napló*, 8.

„Íme egy ember, aki ismeri önmagát" – egy életkor lenyomata a naplókon

A második világháború alatt hosszabb időszakon keresztül vezetett naplókat olvasva úgy tűnik, hogy a világháborút gyerekfejjel megélők számára saját serdülő világuk problémái legalább olyan fontosak, ha nem jóval jelentősebbek voltak, mint a külvilágban zajló események.

A naplóírók többsége 1928 és 1931 között látta meg a napvilágot, ez alól csupán egy kivétel van: fiatalabb korával a tízéves Kertész Lívia. Bár mindenki különféle időpontokban fogott hozzá a naplóíráshoz, de ez serdülőkorukra esett. Ezen életkor világszemlélete, problémái, küzdelmei leginkább három hosszabban vezetett naplóban jelennek meg. (Ecséri, Weinmann, Császár). A pubertáskor, amely a gyerekkorból a felnőttkorba vezet, általában tizenkét éves kortól a kamaszévek legvégéig tart. E változással és fejlődéssel teli életszakaszon belül egymással szoros összefüggésben szokták a testi változások – így a biológiai éretté válást, a gyors testi növekedést, a másodlagos nemi jelleg megjelenését – és a pubertáskor pszichológiai hatását vizsgálni. Azonban jelen esetben a források nem adnak lehetőséget – néhány kivételes bejegyzést leszámítva – arra, hogy a test fejlődését vizsgáljam. Sokkal inkább arra kívánok fókuszálni, hogy ezekben a második világháború alatt vezetett gyereknaplókban hogyan csapódnak le a pubertáskor pszichológiai változásai, a fiatalok identitáskeresése.

Erik H. Erikson az emberi életen belül nyolc pszichés fejlődési szakaszt különített el, ötödiknek és a pszichoszociális stádiumok közül az egyik legfontosabbnak a serdülőkort tartotta.[27] A pszichológus véleménye szerint az egyénnek mindig sikeresen kell megoldania az életkorához kötődő pszichoszociális feladatokat ahhoz, hogy a következő stádiumba léphessen. A serdülőkor időszakában e feladat az, hogy a gyerekkorból a felnőttkorba lépő személy saját stabil identitását kialakítsa, megszilárdítsa. Az identitáskrízis lezáródását, amely ideális esetben a húszas évek elején történik, az egyetlen – a Császár-féle – naplót leszámítva nem lehet végigkövetni. Azonban a serdülőkor identitáskeresései, szerepkísérletei jól láthatóan lecsapódnak a kútfőkön. A pubertáskor jellemvonásai nem érhetők tetten mindegyikben; míg a Weinmann-féle naplóban ebből a szemszögből nézve elsősorban az ellentétes nemhez való közeledés sikereit és kudarcait lehet jól végigkövetni, addig az Ecséri-féle bejegyzésekben e téma mellett megjelennek az identitáskeresés más elemei is, akárcsak a Császár-féle naplójegyzetekben, amelyekből azonban a másik nemhez való viszony mint téma szinte hiányzik.

Ez az az életciklus, amelynek sikeres lezárulását követően az egyén kialakítja stabil felnőtt személyiségének alapjait. Ez a személyes identitás kezdetben változó, majd fokozatosan megszilárduló értékek és élettervek formájában jelenik meg.[28] Császár esetében a napló mint a serdülőkor tükre jelenik meg. Ennek segítségével a korábbi bejegyzéseket – szinte évente – újraolvasva szerzője saját maga fejlődéséről bizonyosodik meg, s fogalmaz meg részben új célokat, vagy megerősíti a régieket.[29] Mind az általa, mind pedig az Ecséri által

---

[27] Erikson, Erik H.: *Az életciklus: Az identitás epigenezise.* In: uő.: A fiatal Luther és más írások. Budapest, 1991. 437–497.; Atkinson, Rita L. [et al.]: *Pszichológia.* Budapest, 2002. 98–101.

[28] Benesch, Hellmuth: *Pszichológia.* Budapest, 1999. 291

[29] „Ím elérkeztem a naplóm utolsó lapjához, és e súlyos sorokat most bizony egy kis megrendüléssel és szívdobogással írom le. Ünnepélyes pillanat ez számomra. Pontosan 2 évet és 1 hónapot foglal magában ez a könyvecske. Mennyi mindenről esik szó benne! Mennyi mindent tartalmaz! Óriási fejlődés húzódik keresztül rajta. Egy nyíló ész kezdte meg e lapokat, és egy magát érettnek gondoló, nagy kamasz zárja be. Most megmosolygom a múlt kezdeményezéseit, a múlt, szinte a gyermekkor problémáit. Lekicsinylően nevetek akkori tudatlanságaimon, a naplót szinte csak közepé-

vezetett naplónak közös vonása, hogy jól lecsapódik rajtuk az, hogy ezen életkor a szerepkísérletek időszakának tekinthető, amellyel összefüggésben a jövőre vonatkozó célokat, elvárásokat, célkitűzéseket fogalmaznak meg a gyerekek. Mindkettőnek sajátja, hogy ezekre már a kezdeti vagy a korai bejegyzések során kitérnek, s a későbbi jegyzetekben ennek változásai figyelhetők meg. Mindkét esetben az önmeghatározás egyik legmarkánsabb elemét elsősorban a foglalkozásválasztáshoz kötik. Ennek fontosságát jól kifejezi, hogy a tizenöt éves Ecséri Lilla *Bevezetésében* külön fejezetet szentel ennek *Jövendő életpályám* címmel. Ebben megfogalmazza életcélját: „...akármilyen nevetséges is, de ha valami leszek, csakis filmszínésznő akarok lenni. Ez nem bakfisábránd, mert 12 éves korom óta vágyam ez."[30] Az ugyancsak tizenöt éves Császár Gyula naplója korábbi, kezdeti szakaszában tesz erre vonatkozó utalásokat, de csak később fogalmazza meg nyíltan élethivatását: „Egyetlen nagy célom van, ez pedig az írás. Az írás, mégpedig a szépirodalmi írásmű. Azért szépirodalmi, mert ezt semmilyen tanulással nem lehet elsajátítani. Írhat valaki helyesen, szabatosan, magyarosan, de művészien csak a tehetség tud."[31] Mindkét szerző egyértelműen, végérvényesen próbálja meg lefektetni a céljait, ennek fontos szerepe van abban, hogy miképpen definiálják önmagukat: míg Lilla egy jövendőbeli színésznőt lát önmagában, addig Gyula az eljövendő időszak nagy írójaként tekint magára. Ezek a kétségtelen, véglegesnek tűnő célkitűzések egyfajta biztonságérzetet adnak számukra. Míg Lilla elsősorban azzal támasztja alá választásának hitelességét, hogy e célkitűzést már korábban is magáénak vallotta, addig Gyula rátermettségét és tehetségét bizonyítja, bizonygatja önmaga előtt: „Tehetséges vagyok-e? Hogy tehetség, azt nem tudom, de hogy az írásban kimagaslok a többiek közül, ez tény. Erre építeni fel szépirodalmi munkásságomat? Hát bizony más előtt nevetséges volna, de előttem nem. És én, ha törik, ha szakad, ezt mindenhogy keresztül fogom vinni."[32] A Lillától idézett bejegyzéssel egy helyen cseng egybe a fiatal fiú mondanivalója: mindkét kamasz kitér arra, hogy ilyen irányú elképzelései milyen reakciót váltottak ki a külvilágból. A felnőttek nyilván megmosolyogták az álmokat. Minden bizonnyal e felnőttvilág szóhasználata – bakfisábránd – tükröződik Lilla sorain, aki ennek megcáfolására törekszik. Ugyanakkor Gyula is kitér arra, hogy ezen életcéljára „a nagyok" hogyan tekintettek: „Hát bizony más előtt nevetséges volna..."

Az adott pályára való alkalmasság kérdése mindkét kútfőben több helyen felmerül, s többször kísérletet tesznek arra a gyerekek, hogy maguk előtt bizonyítsák az adott hivatásra való rátermettségüket. A következő két idézetben az a közös, hogy mindkettőt akkor vetették papírra, amikor a külvilág – elsősorban néhány iskolai osztálytárs – közvetlenül vagy közvetett módon kétségbe vonta a naplóíróhoz fűződő viszonyát vagy véleményének helyességét, s ennek hatására úgy érezték a gyerekek, hogy tehetségüket (is) megkérdőjelezték. Erre mindkét esetben úgy reagáltak, hogy önértékelésüket megerősítendő nem csak kvalitásukban, hanem szellemi képességeikben is a többiek fölé helyezték magukat. Így a barátnőkkel történő összeveszést követően így biztatja magát Lilla: „Mindig arra gondolok, különb leszek, mint ők. Csak ha azt mondják, tehetségtelen vagyok, azt nem bírom elfelejteni (Hála Istennek, mostanában nem mondják)."[33] Szinte ugyanez az eset található meg

től érzem saját magaménak [...] Valószínű, hogy később ezek a soraim is csak gúnyolódásra adnak majd alkalmat, de most és ez a fontos, most véresen komolyak és életbe vágóak." Császár: *Történelmünk – történetem*, 23.

[30] Ecséri: *Napló*, 8.

[31] Császár: *Történelmünk – történetem*, 13.

[32] Császár: *Történelmünk – történetem*, 13.

[33] Ecséri: *Napló*, 16.

a Császár-féle naplóban is 1944 februárjában. A fiú már „munkásságát" hozza fel önmaga és egyben a „külvilág" előtt is rátermettségét bizonyítandó: „Tehetséges vagyok-e? Ha elnézem írásaimat, a Leányszem-et, a Sorsok-at, a Gyerekek-et, az Egy vallomás-t, a készülő Égő külváros-t vagy a többit, már egy könyvet, a naplóval együtt két-három könyvet is kiadnának, és szerintem nem is rosszak. Ilyeneket a velem egy korúak nem tudnak írni, hát kénytelen vagyok megállapítani, hogy más vagyok, tehetségesebb vagyok, mint a többi fiú. Miért ne lennék én a jövendő írója? Azok lesznek majd híresek, akik felett most toronymagasan állok? Ez lehetetlenség! Mindenesetre ki fogom küzdeni magamnak az elismerést, csak a körülményeim legyenek jók."[34] Ez a kérdés gyakran foglalkoztatta az ebben az életkorban járó serdülőket, így 1944 júliusában a gettóban lévő Lillát is, aki egy ideális életpályát felvázolva s az esélyeket latolgatva törekszik saját belső világának a megerősítésére. E bejegyzésből jól látható, hogy a külvilág és a jövendő esetleges problémáinál számára jóval életbevágóbb, hogy alkalmas-e az álmodott életpályára: „Én otthagynám a Veres Pálnét és egy évre Svájcba mennék, aztán lennék színésznő. Ha kommunizmus lesz, akkor Svájcba sem mehetek. Ez azonban mind nem volna baj, ha biztos volna a tehetségem."[35] A vészterhes, nyomasztó időkben a kamaszok számára rendkívül fontos volt a külvilág megerősítő válasza, amely jelentős szerepet játszott a pozitív önértékelés kialakításában s a megtépázott identitás helyreállításában. Így mind Gyula, mind Lilla rendkívül fontosnak tartotta, hogy e számukra életbevágó kérdésre utaló pozitív reakciókat feljegyezze naplójába, így is erősítve az önmaga értékességébe vetett hitet. A kislány 1944 szentestéje előtt egy nappal többszöri razzia és álnéven való bujkálás után végül a Gyógypedagógiai Intézetben talált menedéket, ahol azonos korú, úgyszintén üldözött lányokkal került össze. S hogy figyelmüket ne a külvilág, illetve a bármikor bekövetkező letartóztatás kösse le, egymásnak szavaltak: „A Vica, így hívják a nagyobbikat, [ti. egy testvérpárról van szó – K. G.] 20 éves és állandóan bejár a városba. Színésznőnek készül és szokott szavalni. Én is szavaltam a Pán halálát, és mindenkinek nagyon tetszett. Vica nagyon tehetségesnek tartott."[36] Itt nem véletlenül emelt ki a naplóíró kislány két részletet, amely a megerősítés hitelességét, értékességét támasztotta alá. Így az, hogy aki dicséretben részesítette, színésznek készül, s idősebb, mint ő, minden bizonnyal az elismerés jelentőségét növelte a leány szemében.

Elsősorban a lánynaplókon tükröződik, hogy a pubertáskorban a testkép jelentős hatást gyakorol az önértékelésükre, mind pedig a hangulatukra. A lányok önértékelése elsősorban három tényezőtől függ a naplók alapján is: a vélt vagy valós vonzerőtől, az ezzel összefüggésben az ellentétes nemtől érkező visszajelzésektől, illetve a korcsoportban való elfogadottságtól.

Az Anne Frankkal azonos minőségűt alkotó, ám a holland naplóíró kislánynál szerencsésebb sorsot megélő Ecséri Lilla feljegyzéseinek bevezetésében külön teret szentelt önmaga külsejének, amely jelentősen hozzájárult negatív önértékeléséhez: „Azt hiszem, nagyon gyerekes vagyok, és mindenki sokkal kevesebbnek néz, mert kicsi vagyok, szeplős is vagyok és 2 copfom, azaz bánatom van. Utálom a copfomat, de nem engedi anyám levágni,

[34] Császár: *Történelmünk – történetem*, 18. „Magyarország külföld előtti ismeretlenségéről és magyar (bármely tudományos vagy művészeti) eredményeiről tett rosszalló kijelentésem miatt egészen megszapultak. Igen, máris ellenségeim az emberek, már a leginkább hozzám tartozók is, mert én más vagyok. Addig gáncsolják az embert, míg hírnévre nem tesz szert, ekkor aztán ezek fogják a legjobban nyalni az illető talpát, de addig üldözik és harcolnak ellene, mert az tehetséges. És valahogy védekezniük kell."

[35] Ecséri: *Napló*, 24.

[36] Ecséri: *Napló*, 60.

pedig úgy rövid hajjal szebb lennék, mint így. Ha valaki ezt a naplót elolvasná, azt mondaná: ronda vagy és lennél te mindenhogyan, ne fogd a szegény copfodra."[37] A feljegyzésekből kitűnik, hogy Lilla önértékelését alapvetően három tényező befolyásolja: a külsejével való elégedetlenség, az udvarlók hiánya, illetve érdekes módon a politikai propaganda. A pszichológiai szakirodalomból ismert tény, hogy a serdülőkorban a korán érő lányok önértékelése jóval alacsonyabb, s majdnem mind kevésbé elégedett külsejével, mint a későn érők.[38] Ez nála is tetten érhető: „Az alakom (sajnos) teljesen ki van fejlődve, míg az arcom, főleg a hajam, ami egész rövidre van vágva, egészen gyerekes. Szóval teljesen ellentétekből vagyok összetéve. Íme egy ember, aki ismeri önmagát."[39] Emellett fontos szerepet játszik negatív önértékelésében, hogy bizonyos vélt társadalmi elvárásoknak nem sikerül megfelelnie a saját életkorában, és barátnőivel ellentétben még nem volt udvarlója.[40] Ezt a negatív énképet csak még jobban elmélyítette esetében, hogy a külvilágtól is nyíltan ilyen lehangoló visszajelzéseket kapott. Mert a bujkálás során a környezete benne látta megtestesülni a valószínűleg a szélsőjobb által a zsidó külsőről – feltehetően a zsidó nőkről – terjesztett leírást, így a külvilág előtt még kevesebbet mutatkozhatott. Az, hogy ez a külalak pontosan milyen jegyekből épült fel, a kislány feljegyzéseiből nem derül ki, azonban mégis sejthető abból, hogy – úgyszintén a propaganda hatására – milyen az a külső, amelyet kívánatosnak tartana a maga számára. 1944 karácsony másnapján Budán bujkálva ezt így fogalmazza meg: „...nagyon zsidós vagyok, amit persze állandóan hallok. Máma is szörnyen rosszul esett, mikor mondták, hogy ne menjek föl, mert rólam rögtön látszik, hogy ki vagyok. Szeretnék törni, zúzni miért teremtett az Isten ilyen külsővel, miért nem vagyok magas karcsú és gáj kinézésű. Olyan sivár és kietlen minden."[41]

Más bejegyzéseken egy ellentétes mechanizmus figyelhető meg. Egy esetben a feljegyzéseket készítő kislány önértékelésének megszilárdulásához járul hozzá korábbi sikereinek

[37] Ecséri: *Napló,* 8. Ebben is rendkívül fontos szerepe van a külvilág, elsősorban pedig a kortársak köréből érkező negatív vagy pozitív visszajelzéseknek: „Levágattam a copfomat. Pénteken délután. Pénteken reggel úgy határoztam, hogy kedden vágom le, de az utolsó előtti órában elhatároztam, hogy még aznap. Meg is tettem. Azóta valahogy más embernek érzem magam. Az osztályban nagyon tetszettem." Ecséri: *Napló,* 10.

[38] Atkinson: *Pszichológia,* 100.

[39] Ecséri: *Napló,* 19.

[40] Így a proklamáció bejelentésének napján is, így kesereg: „Őszintén szólva engem nem érdekel a politika és nem vagyok olyan rettenetesen boldog, mint kellene lenni. Csak magammal törődöm és elkeserít az a tudat, hogy senkinek sem tetszem és nem tudom, hogy lesz-e belőlem valaki. 16 éves múltam és még egy rendes udvarlóm sem volt..." Ecséri: *Napló,* 28–29.

[41] Ecséri: *Napló,* 62. E motívum máshol is felbukkan: „Szörnyű ez az élet, mint én magam. Istenem, miért teremtettél ilyen rossz külsővel? Hogy fogok én érvényesülni? [...] Szörnyű és olyan rossz, hogy állandóan hallom, milyen zsidós vagyok." Ecséri: *Napló,* 69. Az európai antiszemita sztereotípiák szerint a zsidók különös ismertetőjele az orr, a nagy láb, a sajátos akcentus, a sötét bőrszín. A zsidóképnek ezekkel az elemeivel Sander Gilman a zsidó testről szóló könyvében kimerítően foglalkozik, feltárva ezeknek a reprezentációknak az általában a középkorig, illetve a felvilágosodásig visszanyúló gyökereit. Az orr alakjának megváltoztatására az első sikeres operációt Jacques Joseph hajtotta végre 1898-ban. Sander L. Gilman: *The Jews' Body.* New York, 1991. 169–194. Valami hasonló törekvés megtalálható Lillánál, aki erre nem mint faji jellegzetességre tekintett (bár lehet, hogy hasonló megjegyzéseket környezetében hallott), hanem valószínűleg a fényképek, a mozi által közvetített modern szépségideálnak kívánt megfelelni. A rokonok orr operálásáról tett említésben azonban sokkal inkább a korábban említett mozgatórúgó valószínűsíthető, ám hasonló lehetősége van annak is, hogy esetleg egészségügyi okai voltak (például horkolás). Egy 1944. júniusi bejegyzésben ez olvasható: „Elhatároztam, hogy megoperáltatom az orrom, mint ahogy anyám és bátyám tette volt, hogy szebb legyek és fogyókúrázom." Ecséri: *Napló,* 22.

a felidézése. Lilla idézett bejegyzésénél két nappal korábban – karácsony szentestéjén – Weinmann Éva is papírra vetette az ilyen jellegű emlékeit, ezzel megszületett naplójának leghosszabb bejegyzése. A jelen borzalmai elől a múltba való burkolózással, nyilván saját magát erősítendő, épp azokat az emlékeit idézte fel, amelyek egy zsúr alkalmával a fiúk körében aratott sikereit bizonyították: „Most már mellém ült Frédi. [...] Utána megint tánc. Felkért és egész este együtt táncoltunk. [...] ő addig nem hitt abban, hogy már valaki megtetszhet, de most saját magán tapasztalta. És nagyon szimpatikus vagyok neki. Erre én azt feleltem, hogy kölcsönös. Nagyon boldog voltam. Először vallottak nekem szerelmet, ha ezt annak lehet nevezni."[42]

Háború a külvilágban

Annak ellenére, hogy a polgári lakosság a háborús eseményekkel csak közvetetten került kapcsolatba 1944 nyarának nagy légitámadásaiig, magára a háború egészére – arra a tényre, hogy „háború van" – stresszforrásként kell tekinteni.[43] A naplókban stresszkeltő eseményként jelenik meg a bombázás, az egyént érintő különféle rendeletek megjelenése, egyes hírek vagy álhírek, az ellenséges katonaság vélt/valós feltűnése, a családtagok, barátok elvesztése, eltűnése, s legfőképpen a halál kiszámíthatatlan közelsége. Természetesen itt különbséget kell(ene) tennem az egyének között, hiszen egyénfüggő, hogy egy adott eseményt mennyire érez az ember stresszkeltőnek. A naplók alapján az sem egységes, hogyan próbálnak ellenük küzdeni a gyerekek.

Védekezési stratégiaként elsősorban pszichés mechanizmusokat kívánok vizsgálni, hiszen valódi fizikai ellenállásra lehetőségük nem volt. A stressz leküzdésével kapcsolatban különösképpen az eltérő elhárító mechanizmusok figyelhetők meg.[44] A már többször hivatkozott Ecséri Lilla-féle naplóban különösen a reakcióformáció az, ami tetten érhető.[45] E védekezési stratégia keretében a stresszhelyzet – például jelen esetben a munkaszolgálat – megváltoztatására képtelen egyén a negatív tapasztalatokat – például erőltetett menet – tudattalanul úgy próbálja leküzdeni, hogy pozitívba fordítja át. Lilla esetében ez elsősorban azt jelenti, ahogy az adott problémáról gondolkodik, ahogy azt értékeli, észleli. A kislány a stresszt kiváltó borzalmas eseménytől úgy próbál elhatárolódni, hogy arra mint „szükséges jó"-ra tekint. Arról, hogy Lilla számára mennyire fontos volt a színészi hivatás, már korábban ejtettem szót. Ha ebből a perspektívából szemlélem a naplóbejegyzéseket, láthatóvá válik, hogy sokkal többről van itt szó annál, hogy magában egy életcélt fogalmaz meg. A színészi pálya, illetve az a törekvés, hogy egyszer ezt a hivatást gyakorolhassa, a védekezési stratégiájának fontos része volt. A feljegyzésekből kitűnik, hogy minden olyan esetre, amely Lilla számára különösen fárasztó, kimerítő, stresszkeltő volt, megpróbál úgy tekinteni, hogy az különösen fontos az áhított hivatás gyakorlása szempontjából, és csak gazdagítja őt. Ezekre a különösen veszedelmes szituációkra az *élmény* kifejezést használja, így ezzel az absztrakt fogalommal próbálja a maga számára ezeket az eseményeket feldolgozhatóvá tenni. A fizikai vagy lelki megtörését célzó eseményeket úgy fordítja visszájára, hogy azokat pozitívan éli meg. Hogy e terminus bevezetése mennyire összefügg az egyre kilátástalanabbá váló körülményekkel, tetten érhető ott, hogy először 1944. december 14-én vetette papírra. Akkor, amikor visszaemlékezett a néhány héttel korábbi munkaszolgálatos vi-

[42] Weinmann: http://pincus.lauder.hu/1944_november/szemtanuk/szemtanun_lapjai/weinmann.htm
[43] Atkinson: *Pszichológia*, 404
[44] Atkinson: *Pszichológia*, 423
[45] Atkinson: *Pszichológia*, 424

szontagságaira.[46] Kezdetben nem az élmény kifejezést használja, hanem, mint a bejegyzésből jól kitűnik, az erőltetett menetben a végkimerültségtől való rosszullét okozta stresszt úgy próbálja csökkenteni, hogy megpróbál magára kívülről tekinteni. S erre a tragikus esetre úgy néz, mint egyfajta leckére a színészi karrierhez: „Rettenetes érzés volt fuldokolni. Sohasem felejtem el, hogy a kínos percek alatt állandóan arra gondoltam, milyen nagyszerű színészi teljesítmény lenne, ha ezt így egyszer el tudnám játszani."[47] A színészi szerepbe való búvás mint védekező stratégia azért is igazán hasznos, mert szinte minden szituációra – kevésbé valóságként, sokkal inkább – színjátékként tekint. Úgyszintén a munkaszolgálatos napokban akkor jelenik meg először a már említett *élmény* kifejezés, amikor erdőt irtaniuk, illetve sáncot ásniuk kellett. A következő idézet kezdő soraival kapcsolatban arra kell rámutatnom, hogy az önértékelés megerősítéséhez mennyire fontos volt az, hogy magára tehetségesként tekintett. Így e válságos szituációban ez önmegerősítést ad számára: „Előttem áll az egész Élet millió szépségével, gondoltam ujjongva és elkezdtem énekelni vagy szavalni. Lefeküdtem a fűbe és elmondtam egy verset a Természetnek. Nagynak és tehetségesnek éreztem magam. Nagyszerű érzés volt. Nem is rossz, hogy musz lettem, mert rengeteg élményben volt és lesz részem. Egy színésznőnek életszükséglete az Élmény különben nem tud alakítani. [...] Vágytam az Élményre és változatosságra. Igaz tettem hozzá, ennyi szenvedésre nem számítottam..."[48] Már jeleztem, hogy e terminus bevezetése elsőként itt érhető tetten, de később minden válságos vagy válságosként megélt szituációban ehhez fordul, például egy nyilas razzia során, hogy félelmét leküzdje: „Eleinte nagyon megijedtem, aztán arra gondoltam, lesz, ami lesz! Mindig vágytam az ÉLMÉNYre és változatosságra, most megvan. Előszedtem a tükrömet és megnéztem, hogy néz ki az arcom, ha félek. Tulajdonképpen nem is féltem."[49]

Egy másik elhárító mechanizmus is kidomborodik a kamasznaplókban, mégpedig a tagadás.[50] Amikor az egyén úgy védekezik a külső valósággal szemben, hogy annak létezését letagadja. Mert így a tagadás időt biztosíthat számára ahhoz, hogy a valóságot fokozatosan elfogadja. A tagadás mint elhárító mechanizmus elsősorban úgy jelenik meg, hogy az egyén halála lehetőségét nem tudja elfogadni, s ez a tagadás reményt nyújt számára, és segíti a túlélésben. Ez talán legkarakteresebben Lilla naplójában nyilatkozik meg. Más esetekben ennek jóval szimplább megjelenése figyelhető meg, így például Császárnál: „Nekem és családomnak nem szabad elpusztulnia, hiszen mi lenne akkor azokkal a célokkal, amelyeket olyan szépen kiszíneztem magamnak, mit teszek, írok, beszélek, ha végre élvezhetném a szabadság kenyerét."[51] A „magyar Anne Frank" sokkal komplexebb védekező rendszert fejlesztett ki, amely nemcsak a halállal és a külvilág szenvedéseivel szemben védte meg, hanem – a már tárgyalt külső – negatív önértékelésével szemben is menedéket biztosított. Lilla említést tesz naplója elején arról, hogy zsidó származású, azonban – Weinmann Évával ellentétben – e vallás gyakorolásának nyomát sem találni a későbbi bejegyzésekben.

---

[46] Konkrét helyeket, útvonalakat, időpontokat ad meg, így valószínűsíthető, hogy megírásához minimális írásos feljegyzések nyújtottak támaszt.

[47] Ecséri: *Napló,* 39.

[48] Ecséri: *Napló,* 42.

[49] Ecséri: *Napló,* 52. Egy másik eset: „Aznap délelőtt megint láthattam egy Élményt. Egy lánynak jött a nővére, hogy az apjuk hazajött a munkaszolgálatból és meghalt. Rettenetesen sajnálom őket, de a sírásukat és jajgatásukat a művész szemével néztem: »Jól jegyezd meg, hogy csinálják a valóságban, hogy a színpadon eljátszva a valóság illúzióját keltsd.«" Ecséri: *Napló,* 48.

[50] Atkinson: *Pszichológia,* 425.

[51] Császár: *Történelmünk – történetem,* 64.

Nem tudni, milyen forrásból táplálkozott Lillának az az elképzelése, hogy ő a lélekvándorlásban hisz, minden valószínűséggel itt egyéni olvasmányok állhatnak a háttérben, mert a buddhizmusról az iskolában szinte egészen biztosan nem tanultak. A lélekvándorlásban való hit alatt nem egy gyakorlati vallásos cselekvést kell érteni Lilla esetében, hanem sokkal inkább egy olyan világértelmezést, amely a kislány számára a szenvedésre, üldöztetésre egyfajta magyarázatot adott, s azokat számára érthetővé, feldolgozhatóvá tette. A már említett nyilas razzia után ezt jegyezte fel: „Annyin mentem már keresztül, hogy minden mindegy volt. Fatalista lettem. A sorsomat nem kerülhetem el úgysem, és ha valami úgy történt, annak előre kitűzött célja van. Talán még az előző életemben való bűneimért kell most szenvednem. Mivel hiszek a lélekvándorlásban, nem ragaszkodom annyira az életemhez, mert tudom, milyen parányi ez a lét és tudom, hogy még sokszor kell megszületnem, mert még nagyon is bűnös vagyok. Tehát a haláltól magától nem félek, csak magától a szenvedéstől és a fájdalomtól."[52] Lilla esetében nem gyakorlati vallásossággal állunk szemben, hiszen jól látható, hogy a naplóban erősen keveredne a keresztény és a buddhista elemek. Míg a lélekvándorlásról többször ír, addig ezzel párhuzamosan hisz az eleve elrendeltségben, s Istenhez fohászkodik. Itt minden valószínűséggel az olvasmányélményeiből felépített képlékeny védőhálóról van szó, amelynek elemeit – öntudatlanul – mindig úgy rendezte, alakította, hogy az saját önértékelését megerősítse. Ezt jól mutatja az 1944 nyarán, a tizenhatodik születésnapján tett bejegyzése, amelyen egyrészt rossz hangulatáról, a kilátástalanságról, másrészt pedig a fiúk érdektelenségéről tanúskodik: „Azt kell gondolni, hogy van lélekvándorlás, mint ahogy hiszem. És akkor mi ez a múló élet? Akkor voltam én már ragyogóan és tündöklően szép, sétáltam már párommal Velencében, sőt Svájc havasai között is havasi gyopárral a kezemben. Voltam már elképesztően rút, voltam buta, voltam ragyogóan szellemes udvarhölgy XIV. Lajos udvarában, sőt királynő is voltam már, éppen úgy, mint pórasszony. Mit tesz hát a nagy végtelenben e parányi élet, s e parányi életben ezek az icipici bántódások? Semmit."[53]

A stresszkeltő eseményekre kétféle stresszreakció létezik. A testi válaszok, amelyek a vészhelyzetre felkészítik a szervezetet; illetve a naplókban jobban tetten érhető pszichológiai reakciók, így a szorongás, depresszió, fásultság.[54] A depresszió, amint azt már említettem, az elszenvedett stresszre adott normális reakciónak tekinthető. A gyereknaplókban különösen sokszor találkozni vele, kiváltó okai azonban nem minden esetben a háborús körülmények. A depresszióra mutató jegyeket – mint például: levertség, reménytelenség, érdeklődés elvesztése a külvilág irányába, negatív gondolatok, alacsony önértékelés, reménytelen jövő, pesszimizmus, motiváció elvesztése – elsősorban azok a bejegyzések mutatják, amelyeket akkor vetettek papírra, amikor a naplóírók egyedül, tétlenségben, bezártságban voltak. Az írónak készülő Császár Gyula sajátos – leginkább a problémaközpontú megküzdéssel leírható – védekező stratégiát alkalmazott a külvilág egyre fenyegetőbb eseményeivel szemben. Ez igazán markánsan 1944 nyarától érhető tetten. A tizenhat éves fiú annak érdekében, hogy figyelmét ne a külvilág aggasztó, stresszkeltő eseményei kössék le, programszerűen tűzött ki maga elé megírandó reményeket, értekezéseket, visszaemlékezéseket. Így gyakorlatilag a munkába menekült, s ezt a stratégiát követte az ostrom alatt is, az olvasmány-, illetve írástervek készítése számára – ilyen szinten legalábbis – a jövőt kiszámíthatóvá tette, és így a gyereknek egyfajta biztonságérzetet kölcsönözött, ugyanakkor felesleges szabadidejét is lekötötte. Az 1944. július végi bejegyzés még reménytelen jövőről, pesszi-

[52] Ecséri: *Napló*, 52–53.

[53] Ecséri: *Napló*, 22.

[54] Atkinson: *Pszichológia*, 410–411.

mizmusról, a motiváció hiányáról tanúskodik: „Néha tompultságot érzek a világ eseményei iránt. Azt sem bánom, ha berántanának, noha tudom, hogy reám nézve milyen vészes lenne. Unom már az egészet. Pihenni szeretnék. Azt sem bánom, ha összebombázzák a gyárainkat. Egye fene! Legalább hamarabb vége lesz a háborúnak."[55] A korábban említett „gyógyír" alkalmazása következtében egy háborús regény megírására sarkallta magát, a majdnem egy hónappal később következő augusztusi bejegyzés már határozott optimizmusról számol be, a gyógyír hatott: „A regény írásának lázában egészen megfeledkeztem a világban történt események lejegyzéséről."[56] A naplóíró fiú számára azonban mindenképpen a várva várt, szeptemberben megkezdődő iskola volt az, ami a háborús nyár után egyfajta biztos pontot jelentett. Mind azzal, hogy feladatokat ad számára, s így figyelmét leköti, mind pedig azzal, hogy a rendszerességével a rend biztonságérzetét kölcsönzi neki. Teljes pesszimizmus figyelhető meg azon a napon, amikor kiderül, hogy mégsem kezdődik meg a tanítás szeptemberben: „Minden összeomlott bennem. A szépen kitervelt program semmivé vált. Nem kezdődik meg a tanítás. Októberre halasztották. Úgy éreztem ezt, de reménykedtem. És hiába! Nincs szeptemberre semmi tervem. [...] Búskomorság szállt meg. Morcos vagyok, kötekedő..."[57] A rendkívüli letörtség érhető itt tetten. Olyannyira, hogy e bejegyzésben a sötét jövő esélyeit latolgatva kétszer egymás után tesz fogadalmat öngyilkosságra, mindkettőt arra az esetre, hogyha orosz fogságba kerül: „Én nem hagyom magamat Oroszországba cipelni. A végső esetben mindenre elszánom magam a legvégsőre is. Öngyilkos leszek! Kicsit könnyű kimondani, de nehéz végrehajtani."[58] Mind saját sorsát és pályáját, mind pedig az ország helyzetét tekintve kilátástalanságot lát. Itt jelenik meg először a korábbi írói hivatás feladása – számításai szerint az orosz megszállás alatt nem lesz szabad magyar nyelvhasználat –, így az orvosi hivatást tűzi ki célul maga elé.[59] Azonban ez a gondolatsor is hasonló végeredményre jut: „Ha nem sikerül a középiskolát sem befejeznem, akkor úgyis vége mindennek [...] akkor az oroszok elhurcolnak bennünket felépíteni szétrombolt országukat. Ezt pedig nem engedem. Előbb elbujdosom, és ha nem sikerül, akkor önkezemmel vetek véget az életemnek, mert úgy nem érdemes élni..."[60] Alig egy hét múlva újabb hangulatváltozás következett be, ekkor azonban már a munka heve fűtötte,

[55] Császár: *Történelmünk – történetem*, 29.

[56] Császár: *Történelmünk – történetem*, 29.

[57] Császár: *Történelmünk – történetem*, 30.

[58] Császár: *Történelmünk – történetem*, 30.

[59] Császár Gyula tényleg orvos lett, azonban e hivatás feltűnése a naplóban még csak ideiglenes. A bejegyzésekből jól kitűnik, hogy magára továbbra is mint jövendőbeli íróra tekint, s e cél elérésén munkálkodik. Weinmann Éva 1946-ban halt meg leukémiában. Az egyik legkiválóbb naplót író „Lilla a háborút túlélte, imádott édesanyját viszont elveszítette. Fájdalmát régi álma megvalósításával igyekezett feldolgozni. Beiratkozott az Országos Színészképző Intézetbe, ahonnan harmadéves korában nem sokkal a diploma átvételét megelőzően nagypolgári származása miatt, mint »osztályidegent« elbocsátották. Ezután csak segédmunkásként helyezkedhetett el. A színház világába többé már nem tudott visszakerülni, de néhány év elteltével ismét tanulhatott, anya és csecsemővédőnő lett. Későbbiekben – a háború előtt megszerzett – német és angol nyelvtudásával idegenvezetői vizsgát tett és nyugdíjazásáig ezt a munkát végezte." http://www.apirosbicikli.hu/pirbi/hatter/hattter.html. A többi naplóíró későbbi sorsáról nem rendelkezem érdemi információval.

[60] Császár: *Történelmünk – történetem*, 31. Három nappal később, szeptember 8-án még úgyszintén rendkívül rossz hangulatú, azonban mintha valamivel már motiváltabb lenne: „A napjaim telnek-múlnak, és én csak élek. A Szigetre járok el, ott tanulgatok, olvasgatok. Magam sem tudom, hogyan peregnek napjaim [...] A novellát (Három találkozás) befejezem. Most majd elkezdek valamit, ami rendkívül szokatlan lesz. A címe: Contra bellum in bello. A többi egyelőre titok."

s több mű megírását tűzte ki maga elé, így egy értekezést kívánt írni a regény műfajáról, illetve *Forrongó gondolatok* címmel egy másik művet, amelyben saját elképzeléseit szándékozott papírra vetni. Az, hogy az ilyen nagyarányú tervek milyen fontosak voltak számára, hogy a külvilág eseményeitől egy belső, biztonságos világba s a tervek által egy – ha egy rövidtávra is – kiszámítható és kontrollálható jövőbe meneküljön, jól lecsapódik az ekkori bejegyzés utolsó mondatain: „Ez a tervem. Nem üres már a szeptemberem."[61] Ez a védekezési stratégia a későbbiekben egyre jobban nyomon követhető a naplóban.

Lillánál egészen más esetben figyelhetők meg a depresszió jelei. 1944 nyarának első hónapjai azért voltak számára különösen nehezek, mert a szülők, valószínűleg attól való félelmükben, hogy a lányuk esetleg zsidóellenes atrocitás áldozata lehet, nem engedték ki a lakásból. Ez a több hetes bezártság és egyedüllét, a társaság, a barátnők hiánya rendkívül nyomasztóan hatott a kislányra. Kezdetben ő is a Császár-féle védekezési stratégiát próbálta meg használni, azonban nem az írás felé fordult, hanem olvasás útján könyvekbe menekült június elején: „Barátnőimet egyáltalán nem engedik ki a lakásból. Én még néha kimegyek. Most már csak 1-től 3-ig szabad vásárolni, tehát könyvtárba is csak akkor mehetek. [...] Olyan gyönyörű az idő! Úgy beülnék egy moziba!"[62] Azonban az ő esetében az az út, hogy a külvilágot így zárja ki, nem járt szerencsével. Ebben minden bizonnyal nagy szerepe van annak, hogy bekövetkezett egy kényszerű radikális környezetváltozás, amely úgyszintén a bizonytalanság érzetét keltette. A házukat el kellett hagyniuk, s a „gettóba" költöztek. Ez utóbbi a Lilla által használt terminus, a valóságban itt ún. zsidóházról van szó. Míg az egész család pakol, addig a kislány naplójában egy egészen másik világba próbált menekülni. De az általa felvázolt romantikus világot porrá zúzza a jelen és főleg a jövő, amelyben halállal vagy kényszermunkával kell szembenéznie: „Olyan sivárnak és kietlennek érzem az életet. Az a sok regény teletömi a fejemet lehetetlen álmokkal, és mivel más nincs, filmszínészekről álmodozom. Milyen jó lenne, ha járhatnék a Színiiskolába, és egy csinos, okos fiú lenne szerelmes belém. Vagy ha a Charlie lenne az apám. Anyám Velencében a lagúnák városába ismerkedett meg vele. (Milyen romantikus.) Akkor onnan az ültetvényekről utaznék és vagy Londonban, vagy Hollywoodban élnék. Milyen jó lenne, egy csinos fiúval sétálni mondjuk szintén Velencében, beülnénk egy gondolába és elmennénk a Sóhajok hídjához. Holdvilágos este lenne, valahol felhangozna a távolból egy olasz szerenád, és mi kéz a kézben lépdelnénk. Felettünk a ragyognának a csillagok. A többit nem írom le, csak hozzá gondolom. És mi van nekem e helyett. Kilátások: vagy halál, vagy kényszermunka Németországban. Nem tudok választani a kettő közül. Idegőrlő rettenetes élet lehet dolgozni reggeltől estig elszakítva mindenkitől. Csak egy cél lehet, ha vége a háborúnak, akkor hazajövök. De hova haza, ha nem lesz hazám? 16 éves vagyok, szeretnék szerelmes lenni és nincs kibe. Szeretnék utazni és játszani, színművészetet tanulni, a bátyámat viszont látni. Most több remek dolgot olvastam."[63]

A szobafogság olvasmányélményeire támaszkodva, ugyanebben a bejegyzésben két helyen próbálja a fenyegető jövő képét elhárítani. Két dolgot – a háborút és a halált – próbálja meg kifigurázni, nevetség tárgyává tenni, hogy azok fenyegető méregfogát kihúzza. Egyrészt Karinthy *Gulliver ötödik utazásáról* tesz említést, amely a háború céltalanságát teszi világossá. Másrészt ennél jóval fontosabb Thomas Mann a *Csalódás* című művére való hivatkozása: „...ha eljön a Halál, azt fogja mondani: ez hát a halál? Nos, hát megéltem. De hát

[61] Császár: *Történelmünk – történetem*, 31.

[62] Ecséri: *Napló*, 18.

[63] Ecséri: *Napló*, 21.

mi ez voltaképpen?" Végül megjegyzi: „Ilyen remek dolgot rég nem olvastam."[64] A naplóban legközelebb majdnem egy héttel Buda eleste előtt tűnik fel újra ez a novella, hatalmas bombázások idején. A kislány számára e novella legfontosabb, talán egyetlen mondanivalója a halálban való csalódás volt. A novellának ezt a konklúzióját – tudattalanul – valószínűleg a halálfélelme leküzdésére használta fel, így számára a halál nem nagy és félelmetes dologként tűnt fel: „És várom a halált, ezt az utolsó nagy Csalódást. Ez hát a halál, fogom mondani magamnak az utolsó nagy pillanatban. Nos, hát megéltem."[65] Érdemes megfigyelni, miként változott meg az igék ragozása, a másra értelmezett egyes szám harmadik személyből ekkor már saját monológ lesz – egyes szám első személlyel –, így a mondatokat már teljes mértékben magára alkalmazza, elfogadja azokat, s azonosul velük.

Bármennyire is furcsa, az igazi pozitív változást Lillának a „gettó" hozza magával. A gettónak egy egészen más, szokatlan képe tárul fel egy kislány perspektívájából, akinek ez elsősorban a korábbi magány ellentétét, a társaságot jelenti. Érdemes megfigyelni, hogy az elköltözést követően tett bejegyzések szinte alig tartalmaznak olyan elemeket, amelyek a depresszió, a kilátástalan elkeseredettség nyomait viselik magukon. A zsidó ház, ahol több család volt összezsúfolva, számára elsősorban nagyszámú vele egykorú beszélgető- és játszótársat jelentett. Tehát egy kifejezetten pozitív hangulatváltozásnak lehetünk tanúi. Ez majdnem két hónappal a zsidó házba való költözés után is tetten érhető: „Remekül vagyok. Úgy látszik, jót tesz nekem a gettó. Sokkal jobban élek itt, mint otthon éltem, mert van, akivel beszélgessek, összejöjjek, nem úgy, mint otthon, ahol egész nap a szobában ültem és olvastam. Rengeteg lány van a házban, akikkel mind jóban vagyok. Azt hiszem, szeretnek és jópofának tartanak. Vicceket (jó disznókat) mesélünk egymásnak, cetlit játszunk..."[66]

Weinmann Évát és családját úgyszintén érintette a rendelet, miszerint a zsidóknak a sárga csillagos házba kellett költözniük. Naplójában nem tesz említést költözésről, ennek ellenére szinte biztos, hogy nekik is költözniük kellett. Egy 1944. júliusi feljegyezés két részlete is valószínűsíti ezt: „Itt, ahol lakunk, a Rákóczi út 57. alatt van egy ronda nyilas. Már tegnap el akarta vitetni az egész házat."[67] Erre nyilvánvalóan nem térne ki ilyen pontos megjelöléssel, ha korábbi lakhelyükön maradtak, mint ahogy erre máskor nincs példa. Másrészt számára egy teljesen új környezetbe kerül, ennek két elemére tér ki. Egyrészt a lakhatási körülményekre: „Mi nekünk most 2 szobás (ill. 1 szobás lakásunk van.) A Juliska nagynénimmel lakunk együtt. Övé a nagyobbik szoba. A mienk valamivel kisebb."[68] E bejegyzés utal arra is, hogy korábban valószínűleg nem ekkora – hanem nagyobb – volt a lakásuk. A kislány számára azonban van egy ennél jóval fontosabb dolog – mint ahogy azt Lilla esetében is láthattuk –, az egykorúak társasága, akikről Éva listát állít fel: „Itt a házba[n] nincs valami jó társaság, 2 db 17 éves ronda fiú van. 3 csinos gaj fiú, de azok fütyülnek rám. 2 db 17 éves lány. 1 db 22 éves lány. 1 db 12 éves fiú és egy 9 éves lány. Ez a készlet."[69] E „készlet" fő rendező elve, hogy a gyerekeket életkor, vallási hovatartozás szerint csoportosítja. Jól látható, hogy ezeknél azonban jóval „életbevágóbb" a fiúk esetében azoknak a behatárolása, akik tetszenek neki, illetve akiknek tetszeni szeretne, sikertelensége

[64] Ecséri: *Napló*, 22.

[65] Ecséri: *Napló*, 75.

[66] Ecséri: *Napló*, 25–26.

[67] Ebben a bejegyzésben ír barátainak az internálásról, illetve a család kikeresztelkedéssel való próbálkozásairól is, ami a kislány számára elfogadhatatlan. Weinmann: http://pincus.lauder.hu/1944_november/szemtanuk/szemtanun_lapjai/weinmann.htm

[68] Weinmann: http://pincus.lauder.hu/1944_november/szemtanuk/szemtanun_lapjai/weinmann.htm

[69] Weinmann: http://pincus.lauder.hu/1944_november/szemtanuk/szemtanun_lapjai/weinmann.htm

ellenére is. E két esetből is jól látható, hogy a kamaszok perspektívájából ez a tragikus költözés egészen más képet mutat, mint amit megszoktunk.

Az előbbiekben bemutatott reakciókat elsősorban egy olyan stratégia részeként kell értelmezni, amellyel a gyerekek megpróbálnak az egyre romló körülményekhez alkalmazkodni, azt maguk előtt úgy feltüntetni, hogy annak ne a sötét oldalát lássák, így kísérelve önmagukat védeni. Azonban a naplóíró kamaszok a háborús környezet stresszforrásainak leküzdésében nem minden esetben voltak teljesen sikeresek, s ekkor a naplók lapjain sötét gondolatok is feltűnnek. Így megjelenik az öngyilkosság lehetősége is.[70] Mind Ecséri Lillában, mind pedig Császár Gyulában felmerül az önpusztítás gondolata. Míg Lillánál ez csupán egyetlen alkalommal érhető tetten a naplóban, addig a fiú esetében ez egy visszatérő elem – mint ahogy azt már láthattuk. Mindketten a pesszimista jövőkilátásokat latolgatva, mély kilátástalanságba esve vetik fel ezt a lehetőséget is. Helyzetük abban különbözik, hogy míg Gyula mindvégig családi körben maradt, addig Lilla Budán bujkált, de szülei a gettóban maradtak. A kislány egyedüllétéből adódóan a bizonytalanság érzetének legfőbb eleme volt, hogy nem tudta, súlyosan cukorbeteg édesanyja életben van-e. Esetében ezt az állandó kiszámíthatatlanságot, bizonytalanságot a stresszt súlyosbító körülményként kell számon tartani, amely nagyban hozzájárulhatott rossz lelki állapotához. Azonban Lilla ezekben a rendkívül idegőrlő és feszült hetekben is sikerrel védte meg magát belső bizonytalanságaival szemben. A kislánnyal kapcsolatban már szóltunk világképéről, amely buddhista elemeket tartalmaz, szintén erre támaszkodva utasítja vissza az öngyilkosságot. Egy 1945. januári bejegyzésében erről magának így ad számot: „...ha nem fogok érvényesülni, úgy öngyilkos leszek. És mégsem lehetek az, mert a buddhizmus szerint az a legnagyobb bűnök egyike és tudom, úgyis megszületek majd újra, ahol azért a bűnömért még többet fogok szenvedni. Tele vagyok kétségekkel és állandóan fojtogat a sírás."[71]

Gyula és Lilla is (többek között) a jövőbe próbálnak menekülni a jelen elől. S mindketten akkor vetik fel az öngyilkosság lehetőségét, amikor már ennek a jövőnek az illúziója is elvész, s képtelenségnek tartják, hogy a megálmodott hivatásukat gyakorolhassák a külső körülmények között. Érdemes megfigyelni, hogy itt már egyikőjüket sem mardossa tehetségtelenség gondolata, tehát nem belső negatív önértékeléssel indokolják azt.

A naplókból jól kiviláglik, hogy a fővárosi lakosság egészére nézve a leginkább stresszkeltőek, sokkolóak a bombázások és az azokkal járó pusztítások voltak. Minél befolyásolhatatlanabb egy adott esemény az egyén számára, azt annál stresszkeltőbbként éli meg.[72] A légelhárítás igyekezett mindent megtenni annak érdekben, hogy ezeket a tragikus eseményeket előre jelezhessék a lakosság számára. Ezért volt riadórendszer, illetve a rádiók – mint ahogy arra a naplók több helyen utalnak – bemondták, hogy mikor, hol számíthatnak ellenséges támadásra. A bombázást megelőző figyelmeztetések azonban nem voltak mindig sikeresek és kellően gyorsak, ennek ellenére nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy ez a (viszonylagos) előrejelezhetőség a lakosságnak látszólagos biztonságérzetet kölcsönözött.

[70] A különösen az ostrom alatt visszatérő motívum, a halál gondolata, illetve annak elutasítása például Wighardt Edit esetében is megtalálható: „Talán annak volt a legjobb, aki a háború elején meghalt, úgy sokkal egyszerűbb és biztonságosabb lett volna." Wighardt Edit: *Napló a pincében töltött napokról. Budapest ostroma egy diáklány élményeinek tükrében. (1944. december 24-től február 18-ig)* Budapest, 1994. 7. Vagy a tizennégy esztendős Tolnai János esetében: „Öt hete vagyunk lent a pincében. Sokan szeretnének meghalni, de én nem. Bár sokat szenvedünk, de én bízom a jövőben, hogy Isten megsegít." Tolnai János: *Gyermekéveim a második világháborúban.* Budapest, 2005. 47.

[71] Ecséri: *Napló,* 69.

[72] Atkinson: *Pszichológia,* 404–405

A front egyre közelebb kerülésével és az intenzív bombázások állandósulásával a jelzőrendszer hatása egyre csökkent. Így az egyén egyre inkább állandó idegfeszültségben élt, amely mind lelkileg, mind testileg rendkívül megterhelő volt, hiszen nem lévén kellő szintű előrejelzés (és hatékony elhárítás), már nem álltak rendelkezésre az előrejelzések közötti biztonságos időszakok.

Az első bombázás, amelynek élménye a Császár Gyula, illetve a Weinmann Éva által vezetett naplóban is fennmaradt, 1942. szeptember 4-én éjjel volt. A naplóírók számára oly félelmetes és szokatlan volt a bombázás, hogy rögtön másnap szükségét érezték annak, hogy rögzítsék tapasztalataikat. A két naplóíró különféle szemszögből tekintett az eseményekre. A kislány elsősorban saját élményeként írja meg, hangsúlyozva talpraesettségét, éberségét a veszély elhárításában: „Én elkezdtem kiabálni anyuéknak, közben ki is szaladtak anyuék, s ebben a percben megszólalt a sziréna. Én felugrottam az ágyból s úgy rohantam ki. A Pista ebben a pillanatban ébredt fel. Lerohantunk (már ahogy tudtunk a IV. emeletről) az óvóhelyre. A Pista és én egy szál hálóingben voltunk. ½ 2ig voltunk lent."[73]

A fiú is megemlékezik bátorságáról, szinte vakmerő viselkedéséről: „Én a kétórás riadó alatt többször kinn álltam a kapunkban."[74] Emellett fontos kérdést tesz fel: ha a front még a Don-kanyarban húzódik, akkor hogyan lehetséges az, hogy az orosz gépek elérnek idáig? Másrészt ő is mint sokkoló eseményre tekint a bombázásra: „Csak most tudja megérteni az ember, hogy mit jelent egy légi támadás..."[75] Mindemellett egészen sokáig mint látványosságra tekintett a bombázások helyszínére, mint szörnyű, de érdekes színhelyekre, amelyeket igyekezett minél gyorsabban megnézni: „Délelőtt elmentem a Podmaniczky utcára. Ott leesett két bomba."[76] 1944 nyarán is megjelenik naplója egyik oldalán ez az elfoglaltság: „Ma délelőtt nagy légitámadás érte Budapestet. Nálunk is elaludt a villany. Később kikerékpároztam a bombázott helyekre..."[77] Tapintható a naplóban, hogy a szerencsétlenségek helyszíneinek felkeresése egyfajta szabadidős elfoglaltságként funkcionált számára: „Délután aludtam egyet, azután sétáltam. A hetedik kerület északi része, a hatodik kerület és a liget tönkre ment. Alig van ép ház. Borzasztó látvány! Levente sapkámmal mindenfelé bejuthattam. Halottak hevertek mindenhol."[78]

Azt, hogy Weinmann Éva számára mennyire sokkoló esemény volt a bombázás, illetve az attól való rettegés mennyire bevéződött tudatába, mindennél jobban mutatja, hogy a későbbi bejegyzéseknél egy ideig az idő mérésének eszközeként tűnik fel. Kitér arra, hogy volt-e légi támadás, ha igen, akkor hányszor. Ezt jól illusztrálja, hogy a következő két bejegyzésben a légitámadás az egyetlen dolog a külvilág történéseivel kapcsolatban, amit feljegyzésre méltónak tart. S jól láthatóan a bombázások megemlítése meglehetősen szokatlanul ékelődik a kislány személyes élményei közé.[79]

---

[73] Weinmann: http://pincus.lauder.hu/1944_november/szemtanuk/szemtanun_lapjai/weinmann.htm

[74] Császár: *Történelmünk – történetem*, 11.

[75] Császár: *Történelmünk – történetem*, 11.

[76] Császár: *Történelmünk – történetem*, 11.

[77] Császár: *Történelmünk – történetem*, 25.

[78] Császár: *Történelmünk – történetem*, 28.

[79] 1942. okt. 9. „Azóta mióta utoljára írtam elmúlt a 14 éves születésnapom is. Csak egy fehér angóra sálat kaptam, de kapok még egy halina csizmát is. Az első légitámadás óta már volt megint 2. Már hála Istenek 1 hónapja nem volt légitámadás. Még mindig a Miska tetszik. 1 héttel ezelőtt táncoltam a Lacival. Életemben most először táncoltam igazán. Legutoljára az ünnepeken találkoztam a Miskával. A Klári is látta, s megállapította róla, hogy csinos. Ez igaz is. Böjt előtt találkoztunk, ő kezet fogott velem s kellemes böjtöt kívánt. Ez történt csak velem. Már egy hónapja járok iskolába. 1 hete átköltöztünk a Bethlen térre, hová 1 hét délelőtt, 1 hét délután járunk. Ez nagyon kellemes.

A következő igen súlyos légitámadás, amelyről a kamaszok beszámolnak, 1944. április 3-án történt, erről mind az Ecséri-, mind pedig a Császár-féle napló hírt ad. A gyereklátószög Lilla naplójában jóval inkább visszatükröződik. A kislány az egész riadót, a bombázást – a stressz oldásaként – a humor oldaláról próbálja megközelíteni: „Aznap este, akármilyen furcsa is, én a légiriadó elején igen jól mulattam. Tudniillik, mikor a rádió bemondta: »Budapest, zavaró repülés« rohantam Mariska nénihez, aki azért főz nekünk, hogy egy szobánkban lakhatik és jelentettem a hírt. [...] Mikor felbődül a sziréna, Mariska néni, mint egy őrült ugrik ki az ágyból és elkezd ugrálni és kapkodni. Én rettentően röhögni kezdek, annyira nevetséges volt, hogy Mariska néni kínosan próbálja a hálóingére ráhúzni a szoknyáját, de nagy idegességében nem akart rámenni, csak rángatja, rángatja kétségbeesetten, én meg már a hasamat fogtam. [...] Szóval a riadó alatt igen jól megvoltam és kérem Istent, maradjunk egészségesek és minél hamarabb legyünk túl ezeken az időkön, hogy elindulhassak életcélom felé."[80] Jól látható az, amire az első fejezetben utaltam, hogy a gyerekek a háborúban olyan veszélyt láttak mindenekfelett, amely jövőjüket, egyéni életpályájuk kibontakozását veszélyezteti, illetve tönkreteszi. Lilla más helyeken is kiemeli, sőt hangsúlyozza, hogy mennyire közömbös a légitámadások iránt, s az azok nyomán kitört pánikra főleg mint „mulatságokra" tekint. Így téve kísérletet (mind a közösség, mind pedig a saját) félelmeinek banalizálására, így nyerve azok felett némileg kontrollt: „És a bombázások sem izgattak, szinte még örültem is, hogy legalább egy kis változatosság van."[81] Ekkoriban a fiatal lány szinte „szobafogságban" volt, elég depressziós állapotban, hiszen a tanítás április elején befejeződött, őt azonban a szülei nem engedték ki: „És ez az egész dolog azért izgat, mért kell itt ülni, [...] tönkreteszik fiatal éveimet."[82] Császár még a támadás estéjén vagy délutánján feljegyezte lesújtó tapasztalatait. Nála is a gyereknaplók e jellemvonása köszön vissza: „Ezzel a közérzettel bizony nem lehet dolgozni, nem lehet eredményt elérni. Programot állítottam össze, de vajon lesz-e alkalmam, módom, lehetőségem, hogy valaha is valóra váltsam."[83]

A gyerekek számára, különösen az ostromnaplókban, a háború egyes gyilkoló eszközei, így elsősorban a bombák, repeszek maradványai mint érdekességek, esetleges jövendőbeli emléktárgyak jelentek meg, ez több helyen megtalálható. A tizenhárom év körüli kislány, M. Klára számára oly érdekes volt a Buda ostroma során talált repesz, hogy még le is rajzolta. Így szinte ez az egyetlen illusztráció naplójában: „Mi kimentünk az udvarra. Találtam

Már be is fejezem, ha találkozom a Miskával, úgy azt beírom."; 1943. márc. 24. „Mióta utoljára írtam, azóta 5ször találkoztam a Miskával. Az első nap mikor találkoztam vele a lányok is látták, tudniillik az úgy volt, hogy a M. kabátot jött hozzánk venni, és én úgy beszéltem meg velük, hogy odajönnek az üzlethez. Éppen, mikor jöttek ott volt ő is. A lányok nagyon el voltak tőle ragadtatva. Elhiszem – olyan szép, hogy csuda. Akkor nagyon boldog voltam. Most azóta nem is találkoztam vele, de nem is baj, mert a téli kabátom már nem olyan szép. Inkább majd tavasszal találkozzak vele. Hála Isten eddig még nem volt légitámadás, igaz, hogy nemrégen le kellett menni egy 1/4 órára a pincébe, de ez nem tesz semmit. Sajnos mióta utoljára írtam, azóta sajnálatos esemény is történt a családban. Drága, jó Nagymama meghalt. MA lógtam az iskolából, mert tegnap nem volt kedvem tanulni. A múlt héten volt az egész osztály tehetségvizsgán. Az eredményt majd beírom ide. Ha lesz hozzá kedvem. Kaptam 1 ruhát, 1 szoknyát, 1 blúzt, 1 tavaszi kabátot, 1 pár gyönyörű magas sarkú cipőt. Még kapok egy kesztyűt. Már befejezem az írást, mert klassz tánczene van a rádióban, s azt akarom hallgatni. A viszontlátásra kedves kis naplóm!" Weinmann: http://pincus.lauder.hu/1944_november/szemtanuk/szemtanun_ lapjai/weinmann.htm

[80] Ecséri: *Napló*, 12–13.

[81] Ecséri: *Napló*, 14.

[82] Ecséri: *Napló*, 14–15.

[83] Császár: *Történelmünk – történetem*, 20.

egy repeszt, így néz ki [itt a rajz következik – K. G.] még meleg volt. Aztán bejöttünk, a gyerekek lefeküdtek, én naplót írtam."[84] A néhány évvel idősebb Deseő László Pest orosz megszállás alá kerülésének idején szórakozási igényeit a háborús körülményekhez igazítva, a bombamaradványok kollekciójának összeállítását tűzte ki célul. Az idézet arra is rámutat, hogy ezzel a „hobbival" nem volt egyedül: „Elhatároztam, gyűjtöm a repeszeket. Az óvóhelyről gyűjteményemmel együtt kidobtak. Én viszont kidobtam a gyűjtemény nagy részét, vagy 5 kg ócskavasat. A gyerekek meg megint visszahozták az óvóhelyre. Tőlük nem meri senki sem elvenni, mert akkor üvöltenek."[85] A német megszállást követő első jelentős szövetséges bombázás idején Császár Gyulában is felmerült hasonló gondolat, ha nem is ilyen „nagyratörő" gyűjtési célkitűzéssel, hanem csupán emlékezési céllal.

Mind a háborús, mind pedig az ostromnaplókra jellemző, hogy a főváros első nagy bombázásait részletesebben vetik papírra. Később az ilyen feljegyzések egyre inkább elszürkülnek, s helyükbe más, a gyerekek számára még nehezebben feldolgozható traumák kerülnek, így például az ismerősök, egykori pincebeli lakótársak, szülők halála. E veszteségek feldolgozását különösen nehézzé tette az állandó idegfeszültség, s az, hogy általában nem egyedi esetekről volt szó, hanem a halál mindennapos, tömeges aratásának voltak a tanúi. A gyerekek (is) helyet adtak naplóikban e tragikus eseményeknek, így verbalizálva fájdalmukat, azokat egy általuk kontrollálható narratívába illesztve, próbálva azoktól érzelmileg eltávolodni. Említést tettünk arról, hogy Ecséri Lilla rajongásig szeretett, súlyosan cukorbeteg édesanyja a gettóban maradt. A kislány a felszabadítása után egy héttel kapja a szomorú hírt, ekkor csak egy egészen rövid bejegyzés születik: „Meghalt az Anyám!!..." Ez volt az a rettenetes lehetőség, amely a kislányt egész budai bujkálása alatt emésztette. A következő, a napló utolsó, egyben egyik leghosszabb bejegyzése február 23-án született, három nappal a halálhír érkezése után. A bejegyzésben jól látható, ahogy a kislány mindent megtesz azért, hogy a tragédiát a maga számára feldolgozhatóvá tegye, s abból további életéhez erőt merítsen. Így egyrészt a környezete és belső világa közötti kontrasztot hangsúlyozza: „Az emberek mind megvannak, az élet zajlik tovább, nevetnek, beszélgetnek, és Ő nincs köztünk. Azóta nincs egy pillanat, hogy rá ne gondolnék."[86] Másrészt kitér arra, hogy igyekszik egyfajta önkontrollt gyakorolni, s viselkedését a többségi közösség elvárásaihoz igazítani, akiket nem ért ilyen veszteség: „Egészében véve magamon csodálkozom a legjobban. Beszélgetek nyugodtan, sőt néha nevetek is."[87] Jól megfigyelhető az e traumával kapcsolatos elfojtás is, amelynek keretében viselkedését a külső elvárásoknak rendeli alá, de papírra veti azt a magatartást is, amelyet ezen önkontroll nélkül tenne: „Az élet nélküled is tovább megy s én kénytelen vagyok vele menni és nem mutatni semmit. Mert, ha kimutatnék valamit, akkor tombolnék és üvöltenék a kíntól, hogy én nem vagyok már senkinek sem az ő kis idétlenje legföljebb az anyám iránt érzett kegyeletből befogadott."[88] Másrészt megjelenik az elhunyt édesanya heroizálása, aki minden valószínűséggel nem a betegségében halt meg, hanem harci cselekmény áldozatául eshetett. A kislány úgy próbálja számára a végtisztességet megadni, hogy magában hősi halottként tiszteli: „...úgy haltál meg, mint egy katona..."[89] A halál tragédiájának a feldolgozhatósága érhető tetten abban is, hogy anyjának gyors, fájdalommentes halált tulajdonít, olyannyira, hogy e halálmódot mások előtt

[84] M.: *Napló*, 25.

[85] Deseő: http://www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/29_30/ungvary_szg.html

[86] Ecséri: *Napló*, 81.

[87] Ecséri: *Napló*, 82.

[88] Ecséri: *Napló*, 82.

[89] Ecséri: *Napló*, 82.

irigylésre méltónak tünteti fel. Végül tudatosítja saját helyzetét is, elsősorban arra helyezve a hangsúlyt, hogy ezt követően egyedül lesz kénytelen szembenézni az élet nehézségeivel.

Weinmann Éva is a naplójában adott lehetőséget magának arra, hogy egy jó barátja – aki egy villamosbalesetben 1944 első hónapjában halt meg – elhunyta miatti fájdalmát levezesse. Mind az Ecséri-, mind pedig a Weinmann-féle bejegyzés a halálhír után történik, így egyik sem a szerencsétlenség közvetlen hírének hatására születik. Mindkét esetben a gyerekek a tragédia feldolgozásához hívják segítségül a naplóírást: „Mikor megtudtam, azt hittem egy világ dőlt össze bennem. Ez a drága örökké nevető gyerek nincs többé. Nem tudtam elhinni. Csak akkor, mikor már letették a föld alá. Akkor tudtam sírni. Szívemben igazán meggyászoltam."[90] Míg Évánál a temetés volt az, amikor tényleg tudatosul benne a veszteség, amelyet korábban kétségbe vont, Lilla esetében édesanyjának egykori ruhái voltak azok, amelyek bizonyították számára a hír valóságát.

A trauma levezetésére szinte minden esetben segítségül hívták a naplóírást. Wighardt Edit, ha röviden is, de megemlékezett arról, amikor egy barátja – aki élelmiszert és híreket hozott nekik – Buda ostroma idején életét vesztette.[91] A naplóíró tizenhat éves kislány álmában elhunyt fiúismerőse jelent meg: „Az éjjel Lacival álmodtam. Kérdeztem tőle, hogy van az, hogy él, hiszen a szívébe ment a szilánk. Ő nevetett és kérte a cigarettacsikket. Olyan volt, mint életében. Szörnyű érzés volt."[92] Mindhárom esetben az egyes traumákhoz kapcsolódó érzelmek, élmények elmeséléséről, verbalizálásáról van szó, ami jelen esetekben írásos formában történt, s az e félelmeket kézzelfoghatóvá, kezelhetővé tette számukra.[93] Ezzel segítve azt, hogy az elszenvedett traumákon, eseményeken ne töprengjenek hosszasan.

A naplónak az ilyen jellegű használata különösen olyan ritka bejegyzéseken érhető tetten, amikor a kamasznak önmaga előtt kell korábbi tévedését korrigálnia. Ez olyan vágyat takar, amelyet nyíltan – valószínűleg – senkinek nem vallhatott meg. Azt a villát, ahol a naplóíró tizenöt éves Deseő László élt családjával a Mészáros utcán, a németek az egyre közeledő frontvonal miatt elfoglalták, s gyakorlatilag szánt szándékkal tették tönkre, az épületet többek között istállóként is használva. A ház pincéjében meghúzódó egykori lakosok s a megszálló, jórészt sváb katonaság között több konfliktus volt. A naplón jól végigkövethető, ahogy a kisfiú tehetetlen dühét, amelyet a német katonaság iránt érzett, levezetni, elfojtani próbálta. Különös gyűlöletet táplált egy sváb iránt, aki őt megalázta, a naplóban többször feltűnik az a vágy, hogy bosszút állhasson rajta. Január utolsó napján tesz említést először róla: „A legutálatosabb egy Konrad Wagner nevű pomázi sváb."[94] Egy hét leforgása alatt az iránta érzett gyűlölet még inkább elhatalmasodik: „Ha egy embert szívesen meggyilkolnék, az a Wagner lenne."[95] Két nappal később, amikor a kisfiú által oly nagyon várt tragikus esemény mégis bekövetkezik, hatalmas lelkiismeret-furdalás fogja el, ez jól látható e bejegyzésen, hiszen ezt a napot szinte csak a svábbal történt utolsó találkozás tölti ki. A korábbi gyűlöletét alátámasztandó elsőként arról emlékezik meg röviden a svábbal kapcsolatban, hogy az bevallotta neki – nevetve –, hogy az egész ház istállóvá változtatása az ő műve, mert a lovakat vihette volna máshová is. Ezt követően kap helyet a kisfiú első ön-

[90] Weinmann: http://pincus.lauder.hu/1944_november/szemtanuk/szemtanun_lapjai/weinmann.htm

[91] Wighardt: *Napló*, 32.

[92] Wighardt: *Napló*, 33.

[93] Atkinson: *Pszichológia*, 423

[94] Deseő: http://www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/29_30/ungvary_szg.html

[95] Deseő: http://www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/29_30/ungvary_szg.html

vádja: „Ma szomorúan tapasztaltam, hogy milyen nagy ökör vagyok."[96] Ezt követően még egyszer felsorolja Wagner bűneit, a korábbiakat újabb gaztettekkel egészítve ki, különös hangsúlyt fektetve arra, hogy „A Wagner volt az, aki előtt II. 2-án oly rettenetesen megalázkodtam."[97] Kéjes kárörömmel indul a konyhába, ahol a sebesült sváb fekszik, hogy őt véresen láthassa. Azonban amikor felér, a félig halott, erősen vérző katona látványa teljesen sokkolja, s részletesen leírja a részben szétroncsolt testet, s az egykori káröröm, bosszúvágy teljesen eltűnik: „Az előbb még szerettem volna megfojtani vagy elevenen megégetni, most elfogott a szánalom."[98] Ekkor már teljesen másként tekint a gyűlölt katonára, eszébe jut, hogy az háromgyerekes családapa. Érdemes megfigyelni, hogy ennek megfelelően, tiszteletet adva először hívja *Wágner bácsi*nak.[99] Megbocsátja neki azokat a bűnöket, amelyeket ellenük elkövetett. A kisfiú számára mély megrázkódtatást és az önértékelés megrendülését jelentette a korábban gyűlölt katona halála. Azért, hogy önbecsülését helyreállítsa, a helytelen magatartásért a felelősséget elhárítja magától: „Most, ahogy visszagondolok, nem értem magamat. Úgy látszik, az a sok regény, amit 10 év alatt olvastam, a fejembe szállt. Rettenetesen szeszélyesen és utálatosan viselkedtem. Többet nem írhatok, mert a mécsessel takarékoskodni kell..."[100]

A kisfiú gyűlölete, amit a németek ellen érzett, a rajtuk elkövetett személyes sértésekből és szántszándékkal okozott károkból, megaláztatásokból táplálkozott. Azonban ez a gyűlölete mindvégig személyes indíttatású maradt, s nem öltött politikai színezetet, tehát nem ítélte el a katonák által képviselt politikai berendezkedést s annak háborús céljait. A Mészáros utcától nem messze, a budai várban a már többször idézett Wighardt Edit egészen másképpen tekintett a pincéjükbe betolakodó – s ott néhány napot eltöltő – németekre. Ez a viszony nem tekinthető ellenségesnek, sőt a beszállásolt SS-katonákban tizenhat éves leányfejjel sokkal inkább barátot és beszélgetőtársat látott. Míg Deseő László általában az állatok, illetve Istenke állatai kifejezést használja a betolakodó németekre, addig a kislány becenévvel is ellátja némelyiket: „Az egyiket, egy nagy magas embert, Góliátnak neveztük el."[101] Érdemes összeszedni, hogy milyen információkat tartott a kislány fontosnak a német katonákkal kapcsolatban papírra vetni abban a három napban – 1945. január 27–30. között –, amikor náluk voltak elszállásolva. Ebből talán láthatóvá válik, hogy Edit miképpen tekintett rájuk. Először egy egészen rövid leírás következik róluk, mint ahogy azt az előbb említett esetben láthattuk, majd arra tér ki, hogy mennyi ideje vannak szolgálatban, s hol harcoltak, mi a foglalkozásuk, majd végül mindegyikről feljegyzi családi állapotukat. „A másik egy egészen fiatal szőke gyerek, de már felesége van"; vagy Góliáttal kapcsolatban „...még nincs felesége, majd a háború után megnősül".[102] A bejegyzésekből azonban jól kitűnik, hogy a kislány számára sokkal fontosabb volt, hogy melyik katona tetszik neki, az iránta érzett gyengéd érzelmei viszonzásra találnak-e. Edit önmagát ismételve kétszer is megemlíti, hogy mennyire tetszett neki az egyik német katona: „Délután itt volt az Arnold is. Nagyon helyes fiú. Sokat beszéltem vele. Nehezen vált el tőlünk, mert szolgálatba kellett

[96] Deseő: http://www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/29_30/ungvary_szg.html

[97] Deseő: http://www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/29_30/ungvary_szg.html. A február 2-i bejegyzésben erről nem volt szó, azonban nem tudni, hogy a napló közlésekor milyen részeket hagytak ki.

[98] Deseő: http://www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/29_30/ungvary_szg.html

[99] Deseő: http://www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/29_30/ungvary_szg.html

[100] Deseő: http://www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/29_30/ungvary_szg.html

[101] Wighardt: *Napló*, 27.

[102] Wighardt: *Napló*, 28.

mennie." S a kislányban a vadnyugati hősök idealizált képe rémlik föl a német katonára pillantva: „A nyakában piros kendő, mint egy covboynak. Nekem azt mondta, hogy édes kislány vagyok. Kicsit beszél magyarul. Nagyon helyes volt. Mondtam neki, hogy naplót írok (tagebuch)."[103] A naplóból jól kiviláglik, hogy a kislány beleszeretett a német katonába, ha csak egy pillanat erejéig is: „Az Arnold fejét a térdemre rakta. Beszélgettünk, én az Arnold fejét simogattam. Szegény szomorú volt, de azért vigasztalt is."[104] S ezzel nem volt egyedül a pincében lévő lányok közül, akik nyilván hős, bátor, az oroszok ellen küzdő katonákat láttak a bekvártélyozott németekben: „Willy a Babyvel suttogott. Egészen szerelmes lett belé. A kezét is megcsókolta. Ezt másnap mondta a Baby. S azt is mondta, hogy a Willy azt mondta, vissza fog jönni és azt, hogy »ich liebe Dich«. A Babynak."[105] E naplóírók nézőpontjából olyan hős védőként jelentek meg a németek, akik egy rettegett barbár hordától védik meg őket.

Végül szót kell ejtenünk arról, hogy a főváros ostroma alatt, pincék zugában vezetett naplók szinte mindegyikében visszaköszön, hogy a gyerekek a rendelkezésre álló kis téren rettentően unatkoztak. Ezt továbbnövelte a behatárolt mozgási szabadság, a félelem és az erős szülői kontroll. A gyerekek háborús játéktevékenységére csak gyéren utalnak a források, közülük egyet már említettem, a különféle háborús relikviák gyűjtését. A pinceközösségek játékairól a felnőttnaplók is megemlékeznek, azonban jóval felületesebben, általában csak a különféle kártyajátékokat említve meg.

A gyerkőcök játéktevékenységeit alapvetően két nagy részre lehet osztani, s ez a különbségtétel a vizsgált háborús időszakban rendkívüli jelentőséggel esett latba. Vannak olyan hagyományos kültéri játékok, amelyek a békés időszakokban mindennapiak voltak, de az ostrom alatt különleges, sokszor a szülők által tiltott foglalatosságok lettek. Ezek általában az évszakhoz kötődő kültéri játékok voltak, amelyeket a bombázások pillanatnyi szünetében játszottak. Elsősorban a fiatalabb korosztálynál találkozni velük, például a tízéves Kertész Líviánál egy januári bejegyzésben: „Nincsenek már boltok. Hóembert csináltunk. Új lemezek. Irtó ágyúzás."[106] A néhány évvel idősebb kamaszoknál e játékok már nem találhatók meg, ők leginkább hír- és élelmiszerszerzés vagy levegőzés miatt hagyták el a pincét. A tizenhárom év körüli M. Klára több januári napról feljegyezte, hogy milyen különleges élményekben volt része: „Felfedeztünk egy nagy csuszka pályát, azt sepertük lapátoltuk. Vagy 4 m hosszú volt. Remekül csúszott. Később bejöttünk és kártyáztuk."[107] Vagy egy másik helyen örömmel írja, s ez egyben jól mutatja a játékba való belefeledkezését is: „Nagy hólabda csatát vívtunk. Úgy kimelegedtem, hogy az csuda. Csuszkáltunk is."[108] Azonban a naplókban feltűnik egy olyan rendkívül veszélyes háborús játék is, amely a valamelyest védett beltér és az életveszélyes kültér dichotómiájára épített. Itt nem két, a játékban résztvevő aktív félről van szó. Az egyik a játszó, aki játékként tekint erre a tevékenységre, meglehetősen passzív marad. Míg a másik „játszótárs" ellenséges aktivitást lát ebben a tettben, s ennek megfelelően cselekszik. Egy kisfiú így írja az általa óhajtott játékot, amelyet a felnőttektől hallott: „A grófék játsszák, hogy este egy lámpát kidugnak az ablakon, számolnak 3-ig, és behúzzák. Az 5-nél már robban a közelben. Én is szeretnék ilyet játszani, de szólni

[103] Wighardt: *Napló*, 29.
[104] Wighardt: *Napló*, 30.
[105] Wighardt: *Napló*, 30.
[106] Kertész Róbert: *Egy gyerek ostromnaplója*. In: uő.: Ne felejts. Budapest, 1955. 131.
[107] M.: *Napló*, 29.
[108] M.: *Napló*, 28.

sem lehet róla az óvóhelyen."[109] Ez a játékforma minden bizonnyal rendkívüli bátorságot, sőt vakmerőséget követelt meg, hiszen nemcsak a játszónak, hanem az egész óvóhely közösségének az életét kockáztatta egy pontosan célzó „játszótárs" esetén.

Különösen az ifjabb naplóíróknál érhető tetten jól a szülőknek az a célkitűzése, hogy a virgonc gyerekek energiafeleslegét az óvóhelyen belül – tehát viszonylag biztonságos területen – próbálják meg lekötni. A pince viszont általában túlzsúfolt volt, így mozgásra – néha még járkálásra – sem nyílt lehetőség. Ennek megfelelően elsősorban olyan játéktevékenységekre kellett a gyerkőcöket rászoktatni, amely nem volt helyigényes, ez pedig általában a kártyajáték volt, amelyet sokszor egész pinceközösségek űztek. Ez a mozzanat is csak a tíz év körülieknél lelhető fel: „Igen erős aknák. Gizi néni édes, tanít passziánszozni."[110] A különféle ostromnaplókat egybevetve egyértelműnek tűnik, hogy míg kint a fegyverek dörögtek, addig a pincékbe szorult lakosság elsősorban kártyajátékokkal próbálta az idő múlását siettetni. Itt rengeteg eset közül csupán egyet említek, amelyen jól tükröződik a játék felett érzett öröm: „A társaság legtöbb tagja lenn van az alsó pincében, s nagyban folyik a huszonegyezés 10-20 pengős tételekben. Ma bableves volt krumplifőzelékkel [...] A mai kártyacsata is pénzre ment. Először 10-20 filléres tétek voltak. Később a Galánné is beszállt. Ettől kezdve ő vitte a játszmát és 50-80-100 P-ős tétek kerültek előtérbe. Így belelovallták a társaságot a nagyobb pénzek kijátszására. Ezt vesztükre tették, mert a Gyuri nyert is 60P-t."[111] Ezeknek a nekikeseredett – néha egész nap(szak)okon keresztül folytatott – kártyacsatáknak fő funkciója az volt, hogy az abban részvevők figyelmét csak a játék kösse le, csak arra koncentráljanak. Az előző mondatban használt időhatározó a források alapján távolról sem tekinthető retorikai túlzásnak. A gyereknaplók több helyen utalnak arra, hogy a rendelkezésre álló felesleges szabadidőt mindenekelőtt kártyázással töltötték. A pincék félhomályában, sötétségében villanyvilágítás, ha volt is, meglehetősen időlegesen, olyannyira élmény számba ment, hogy többször fel is jegyezték. A kártya népszerűségében annak is szerepe volt, hogy meglehetősen csekély fény is elég volt hozzá, ellentétben a másik nagyon gyakori időtöltéssel, az olvasással. A tizennégy éves Tolnai János is feljegyezte: „Egész nap csak kártyázok és olvasok."[112] Wighardt Edit máshol is említett, hogy: „Egész délután kártyáztunk. Tíz pengőt vesztettem, de vissza is nyertem."[113] A kártyázásra egyfajta feszültség levezetésként is lehetett tekinteni, amely ez által mind a kamaszok, mind pedig a felnőttek számára felfrissülést is jelentett. Minden kiszámíthatatlanságával együtt a pincék mélyén játszók számára mégiscsak olyan tevékenységet jelentett, ahol a szabályok és értékrendek a játszók számára ismertek voltak. Másrészt a kártyázók számára egy igazságos és biztonságos világrendet adott akkor is, ha a lapok nem is voltak átláthatók. Ebben a világban biztonsággal mozogtak a résztvevők, s a játék egy másik idő és tér keretei közé helyezte őket. A pincék félhomályában s nehéz levegőjében, alultápláltan folytatott kártyajátékok résztvevői így próbáltak menekülni a valóság borzalmai elől. Két korábbi idézet szóhasználatára kell kitérnem, amely arra mutat rá, hogy a játékokban résztvevők miként tekintettek ezekre a tevékenységekre. Az utóbbi idézet a *kártyacsata*, míg a korábbi a *hólabdacsata* – meglehetősen szokatlan szóösszetételű – kifejezést használja, ami jól mutatja azt, hogy a résztvevők a játékokra – a külvilágban is zajló – küzdelem egyik módjaként tekin-

[109] Deseő: http://www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/29_30/ungvary_szg.html

[110] Kertész: *Egy gyerek ostromnaplója*, 135. *„Bejöttünk, Mami megtanított »Sikanőrt« játszani."* M.: *Napló*, 25.

[111] Wighardt: *Napló*, 19.

[112] Tolnai: *Gyermekéveim*, 39.

[113] Wighardt: *Napló*, 22.

tettek. A kártyacsata nemcsak a makrovilágban elveszett kontrollt helyezi a „bunkerközösségen" belülre, hanem a megküzdést is. Ugyanis azt az illúziót tartja fenn, hogy a játékosok képesek a kiszámítható ellenféllel a győztes kimenetelű küzdelemre.

Még egy tevékenységre kell kitérnem, ez pedig a kártyavetés, jóslás. Nem véletlenül használtam a tevékenység kifejezést, hiszen, ahogy több feljegyzés rámutat, bizonyos résztvevők nem játékként tekintettek rá. Mint ahogy arra Lilla naplója egy helyen utal, a jóslásnak egy másik, immáron nem kártyával történő módja is gyakorlatban volt, az ún. szellemezés, amely alatt minden valószínűséggel szellemidézést kell érteni: „Nagy keletje van itt a szellemezésnek. Ez egy nagy hülyeség. Egy papírlapon rajta van az ábécé összes betűje. Persze mindenki, tolja a kezét mint a pinty."[114] A gyógypedagógián bujkáló lányok általában két, őket menekítő tanáruknak jósoltak ezzel a módszerrel úgy, hogy azok számára mindig a lehető legszebb jövőt „mondja a szellem", amit a két idősebb hölgy mindvégig komolyan vett. A tizenévesek számára jól láthatóan ezek a jóslások lehettek az egyik legnagyobb öröm-, nevetésforrások – a kártyázás megemlítése Lilla bejegyzései között szinte nem érhető tetten. A szellemidézéssel kapcsolatos jövendőmondások megvalósításához az egész sokszor egymással acsarkodó leánycsapat együttműködésére szükség volt, így a korábbi valós vagy vélt sérelmeiket fel kellett adniuk a felszabadító nevetés élményéért.

Összegzés

A tanulmányban a második világháború alatt vezetett gyereknaplókat pszichológiai kontextusba helyezve próbáltam értelmezni. Arra fókuszálva, hogy az életkorukból adódó belső nehézségeket, problémákat, illetve a háborús külvilág által rájuk nehezedő stresszt és traumákat a kamaszok milyen pszichés technikákkal próbálták feldolgozni.[115] Összességében elmondható, hogy mindenekelőtt saját belső világukat, önértékelésüket próbálták több-kevesebb sikerrel megóvni. E belső világoknak egyik legjellemzőbb vonása volt, hogy életcélokban testesültek meg, amelyek legtöbbször különféle hivatásokkal történő azonosulásban jelentek meg. Ez az identitásuk egyik legfontosabb eleme volt, amelyhez minden körülmények között ragaszkodtak, és ez segítette őket a túlélésben. Ezzel összefüggésben olyan tevékenységekbe próbáltak menekülni, amelyek a külvilág történéseiről elterelték a figyelmüket. A mentális, a pszichés és a tapasztalatvilágukat rögzítő naplókban lecsapódik, hogy a pszichológia által feltárt elhárító mechanizmusokkal és megküzdési technikákkal védekeztek, amelyeket valamilyen formában minden gyerek és felnőtt, nemtől, származástól, vallási hovatartozástól függetlenül alkalmazott.[116] Azonban ezek közül szinte kivétel számba mennek azok – így ezek a gyereknaplók is –, amelyek az utókorra maradtak, illetve a kutatók számára hozzáférhetők. Sajnos, kifejezetten ezek gyűjtésére, feltárására, megőrzésére, feldolgozására, publikálására szakosodott intézmény nincs ma hazánkban.

---

[114] Ecséri: *Napló*, 72–73.

[115] Virág Teréz (szerk.): *Elhúzódó társadalmi traumák hatásának felismerése és gyógyítása: konferencia, Budapest, 1996. november 15–17.* Budapest, 1997.; uő. (szerk.): *A társadalmi traumatizáció hatásai és pszichoterápiájának tapasztalatai: konferencia, Budapest, 1998. november 13–15.* Budapest. 1999.; uő.: *Emlékezés egy szederfára.* Budapest, 2000.; uő.: *„Mély kútba tekintéK..." Válogatott tanulmányok.* Budapest, 2001.

[116] E védekezési stratégiák, pszichés ellenállási kísérletek egyes elemi megnyilvánulási formái azonban teljesen egyediek, egyén-, környezet- és körülményfüggőek voltak.

GERGELY KUNT

"And I Did Not Worry Much about the Bombings Either... At Least We Have Some Variety." Children's Diaries in the Second World War

The paper makes an attempt to show the significance of children's diaries, written during the Second World War, from a psychological point of view. Most of these children were born between 1928 and 1931 and started their diaries in different years. What is common among them is that all of them were adolescents when they decided to do so. So the inner problems common in this period of life are very strong and analyzable in the diaries. The influence of the War and the resulting stress and trauma also appear in them – and the answers the children themselves gave to these problems are interesting for us. The expression of their mental, psychical and empirical world in the diaries show that they used a kind of psychological preventive mechanism as a self-defense technique. On the whole, we can say that they primarily tried to protect their mental world and their self-confidence – with more or less success. It was typical that in their inner world they imagined something worth living for and in most cases this "something" was some kind of a profession. That was one of the most important part of their identity and they stuck to it to survive. In connection to that, they tried to take refuge in those kind of activities which diverted their attention from the outside world. For example, keeping a diary was such in some cases, just like the games played in the cellars during the siege of Budapest.

APOR PÉTER

Cigányok tere: kísérlet a kommunista romapolitika közép-kelet-európai összehasonlító értelmezésére, 1945–1961*

1

A háborút követő években teremtődtek meg annak a szerepnek a gondolati-retorikai alapjai, melyet a romák az 1950-es évek második felétől a kommunista ideológiai-hatalmi rendszerben betöltöttek. Bár látványos és első pillantásra is kézzelfogható cigánypolitikára 1958 előtt csupán Lengyelországban bukkanhatunk a térség országai közül, más kormányzatok is hoztak a roma lakosság helyzetét érintő intézkedéseket, illetve fogalmaztak meg célokat velük kapcsolatban. Ugyanakkor ezek a lépések nem öltötték központilag tervezett és irányított romapolitika formáját. A cigány népesség életére és viszonyaira más társadalmi kategóriákban megfogalmazott programok voltak hatással, mint például a szegénység és az írástudatlanság leküzdése vagy az iparosítási és lakásépítési kampányok.

A második világháború lezárását követő évtizedben a romák jellemzően nem jelentek meg a nyilvános politikai beszédben Kelet-Közép-Európában. 1945 után a szó hagyományos jelentésében nem beszélhetünk romapolitikáról, azaz központi kormányzati intézkedések formáját öltő elképzelésekről. A korabeli cenzusok, mivel csak a cigány nyelvű népességet számlálták, viszonylag jelentéktelennek láttatták a roma közösségeket. A romák nem részesültek a háború után sem jóvátételből, sem nyilvános bocsánatkérésből a náci haláltáborokba való elhurcolásuk miatt. Ma már az is köztudott, hogy Magyarországon szinte teljesen kimaradtak a földosztásból is.[1] Miközben a politikai elit számára legegyszerűbb volt a romákat nemzetiségként leírni, szegénységük és ebből következő gyenge érdekérvényesítő képességük miatt rendszerint kimaradtak a nemzetiségi és kisebbségi jogokkal fog-

* Jelen tanulmány a Politikatörténeti Intézet támogatásával, a Széchenyi-terv keretében készült 2004-ben. Ezúton is köszönöm az intézmény nagylelkű segítségét.

[1] McCagg, William O.: *Gypsy Policy in Socialist Hungary and Czechoslovakia, 1945–1989.* Nationalities Papers, 19. (1991) No. 3. 315–319. Vannak ugyanakkor ellenkező értelmű adatok is. Tiszacsegén például 1945-ben osztottak földet roma igénylőknek is, azonban mivel sem tapasztalattal, sem termelőeszközökkel nem rendelkeztek, hamarosan megváltak tőle. Egyikükre még ma is emlékeznek mint harcos földkövetelőre. Bencsik János: *Tiszacsegei adatok a cigányság történetéhez.* In: Gyergyói Sándor (szerk.): Kirekesztéstől a beilleszkedésig. Debrecen, 1990. II. köt. 437. Megjegyzésre méltó azonban, hogy a hagyományos roma világképben a föld megmunkálása a gádzsók (nem cigányok) világába vezeti a cigányt, tőlük teszi őt függővé, személyes autonómiájának, végső soron „romaságának" elvesztéséhez vezet. Erről lásd: Stewart, Michael: *Daltestvérek.* Budapest, 1994. 24.

lalkozó jogszabályokból, mint például 1945-ben Csehszlovákiában a kisebbségi cikkelyből.[2] Hasonlóképpen hallgattak – egyébként részletes – jelentéseikben a Magyar Kommunista Párt vidékre küldött repülő bizottságai a romák helyzetéről.[3] A párt Szociálpolitikai Osztályának 1947. március 29-én kelt három hónapos munkaterve ugyancsak nem tett említést külön a cigányok felé irányuló politikáról, bár a Népjóléti Minisztérium számára javasolta óvodák, napközi otthonok és egészségügyi hálózat vidéki kiépítését.[4] Ugyan Romániában a Demokratikus Pártok Tömörülése (a kommunisták vezette választási szövetség) 1946-ban választási felhívással fordult a cigányokhoz „Roma testvérek!" kezdetű kiáltványában, ennél többet a kormányzat nem tett saját romapolitika megfogalmazása céljából. 1948-tól a romák teljesen eltűntek a dokumentumokból.[5]

Ilyen tekintetben a helyzet nem változott a kommunista rendszerek első évtizedében sem. A román Politikai Bizottság 1948. decemberi határozata, mely több évtizedre meghatározta a párt nemzetiségi kérdésekben folytatott politikáját, nem tett említést a cigányokról. A romák így teljességgel elvesztették lehetőségüket a kisebbségként való megjelenésre. Egészen az 1970-es évek közepéig nem voltak szervezeteik és képviselőik az állami és pártszervekben.[6] Hasonlóképpen járt a szlovákiai cigányok próbálkozása is az önmegjelenítésre. 1948-ban megalakították a Szlovák Cigányok Társulását, amely memorandumot nyújtott be a kormányhoz a romák erőszak nélküli integrálása tárgyában. Javaslataik között szerepelt lakásszövetkezetek és sajátos cigány foglalkoztatási üzemek alakítása. A kormány a memorandumot elutasította, a szervezetet pedig nem jegyezték be.[7] A Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottságának 1956. május 4-én kiadott határozata a magyarországi nemzeti kisebbségek közötti politikai, oktatási és kulturális munkáról német, szlovák, délszláv és román nemzeti kisebbségek létét fogadta el.[8]

Bulgária, ahol a kommunisták már 1944 szeptemberében megszerezték a hatalmat, némiképp kivételt jelent e minta alól. Az 1947-es Dimitrov-féle alkotmány nemzetiségként határozta meg a romákat. Az országban saját szervezetük, újságjuk és színházuk volt. A párt gondot fordított egy sajátos roma értelmiségi réteg kialakítására. E politika célja a frissen megszerveződött kommunista hatalom melletti cigány kötelezettségvállalás elérése volt. Az 1950-es évek elején azonban a külön roma szervezetet feloszlatták, és asszimilációs politika vette kezdetét. Ezzel párhuzamosan a romák fokozatosan eltűntek a dokumentumokból. Az 1956-ban tartott népszámlálás volt az utolsó, mely külön kategóriaként tüntette fel a cigányokat.[9]

A politikai megnyilatkozások hiánya azonban nem jelenti azt, hogy ne lehetne rekonstruálni a romák felé irányuló kommunista intézkedések szerkezetét. Felkutathatók és leírhatók azok a szöveghelyek – diszkurzív terek –, ahol a cigányok felbukkannak, és a róluk

[2] Farkas Aladár: *A romák helyzete és a cigánykérdés megoldásának módozatai Szlovákiában a második világháború után.* In: Pillanatképek a romák múltjából. A Romológiai Kutatóintézet Közleményei, 1. 17–18.

[3] Lásd például a Politikatörténeti Intézet Levéltára (a továbbiakban: PIL) 274. fond 8. csoport iratait.

[4] PIL 274. f. 12/133 őe.

[5] Achim, Viorel: *Cigányok a román történelemben.* Budapest, 2001. 218.

[6] Achim: *Cigányok a román történelemben*, 218.

[7] Farkas: *A romák helyzete,* id. mű.

[8] Izsák Lajos (főszerk.): *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956.* Budapest, 1998. 409–415.

[9] Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin: *Gypsies (Roma) in Bulgaria.* Frankfurt am Main, 1997. 34–35.

való nyilvános beszéd alakot ölt. Ezek a helyek az elmaradottság, műveletlenség, egészségügy, társadalmi veszélyesség és mindenekelőtt a munkával kapcsolatos elképzelésekhez köthetők, formailag pedig a napisajtó, az oktatás, a rendőrség és a tudományos néprajz nyelvén belül jelennek meg. A romák szerepe ezekben a referencia-rendszerekben világosan mutatja a róluk való gondolkozás mikéntjét, és meghatározta a feléjük irányuló hatalmi gyakorlat módját. A romákkal kapcsolatos tudás hatalmi igényekből született meg, és különböző hatósági intézkedéseket igazolt. Ez a gyakorlat többféle forrásból táplálkozott, melyek közül praktikus szempontból a második világháborút megelőző évek kirekesztő politikája volt a legfontosabb. Ugyanakkor az 1950-es évek intézkedései a hatalomgyakorlás szempontjából szerkezetileg szétszórtak voltak, a tudást és hatalmat egyesítő diskurzus forrása és célja lényegileg különbözött az 1950-es és 1960-as évek fordulóján megszülető központi pártprogramokétól. Ezek a dokumentumok nem a romákról szerzett tudás és a velük való politikai foglalkozás tapasztalatainak felgyülemléséből teljesedtek ki, hanem a megváltozott hatalmi igények nyitottak teret számukra. Ezért aztán, miközben a pártprogramok retorikailag a korábbi időszak örökösei és folytatói voltak, ez a beszédmód egy alapvetően más hatalomgyakorlási mód keretén belül termelődött újjá.[10]

2

„A nap lebukott a tanya mögé. Rőt fénnyel pásztázta végig az akácosok közt húzódó földeket. A dűlőúton rendezetlen sorokban kis csapat közeledik. Dalukat messze viszi a tavaszi szél a földek felett."[11] A Petőfi alföldi tájleírásait idéző szöveghely a Szabad Nép egyik 1956-os lapszámából származik, és a mezei munkából hazatérő cigány munkabrigád bemutatásához adja meg imígyen a hangulatot. A szemet gyönyörködtető táj és a romák összekapcsolása nem egyedi példa. A komlói cigánytelep leírása ugyancsak 1956-ból így kezdődik: „A komlói új házaktól alig két-három kilométerre van a sóstói környék. Változatos szép táj ez. Egyik oldalán hűs erdő fái övezik a kicsiny völgyet, a másik oldalon aknatorony emelkedik, s a benne száguldó kas kötele állandóan surrog, csattog."[12] A romantikus tájleíró költészettel való hasonlóság nem csupán a véletlen műve és nem is csak esetleges párhuzam. A romák kelet-közép-európai percepcióját a második világháború után és döntően a kommunista időszak elején sajátos romantika, a másságot egy másik világ nyomaként és jeleként leíró gondolkodás határozta meg. „Amikor virágos, színes, tarka szoknyájukban, átalvetős rojtos kendőkben vagy tizenkét szép cigánylány és fiatalasszony a »Menyasszony-búcsúztatót« kezdi táncolni, a nézőtéren ülő hasonlóan öltözött cigánynők és férfiak soraiból vidám zsivaj, fütty biztatja a táncosokat – valósággal megteremtve az ősi cigánylagzik hiteles légkörét. Az 1700-as évekből való szerelmi dal, a különféle csoport-, páros- és szólótáncok olykor felvillantják a nézők képzelete előtt az egykori cigányélet egy-egy mozzanatát."[13] A Szabad Nép újságírójának a pestújhelyi romák kultúrestjéről tudósító cikke világosan mutatja a kommunista pártok cigányok felé irányuló 1950-es évekbeli politikáját meghatározó alapelveket. A romák kultúrája és életmódja ebben a rendszerben egy már letűnt korszak

[10] A diskurzusnak mint bizonyos beszédmódokban a hatalomgyakorlás módjából eredően testet öltött tudásnak a fogalmi elemzési módszerét Michel Foucault dolgozta ki. E munka számára talán leginkább használható kifejtését lásd: Foucault, Michel: *A szexualitás története*. Budapest, 1996. I. köt.

[11] Szabad Nép, 1956. április 22.

[12] Szabad Ifjúság, 1956. október 7.

[13] Szabad Nép, 1954. október 13.

utolsó letéteményese, melynek színes folklórja szép és tiszteletreméltó, ám az ezt övező életvilág lebontásra ítéltetett.

A kommunista értelmiség véleménye szerint szokásaik a régi, meghaladni kívánt világot tükrözték. Nem csak folklórjuk az egykor volt élet rekvizítuma, hanem társadalmi viszonyaik is: „Nálunk a lány szabad. Azt választja szeretőül, aki neki tetszik. De ha egyszer férjhez megy, úgy tartják nálunk az öregek, csak az urát és családját szolgálhatja. Ez még ma is így szokás... – Nemrég történt, hogy az egyik férj azért verte meg a feleségét, mert az valami pénzzel segítette az apját."[14] 1948-ban Csehszlovákiában a romák hivatalos meghatározása társadalmilag elmaradott népcsoport volt.[15] Itt a kommunista hatalomátvétel évétől a hatóságok nyílt asszimilációs politikát folytattak, melynek célja szerintük a romák elmaradottságának felszámolása volt. A kormányzat el kívánta törölni a „primitív régi cigány életformát minden rossz szokásával együtt".[16] Ennek érdekében széttelepítették a roma közösségeket, megtörve ezzel korábbi társadalmi kötelékeiket. Életszínvonaluk és munkaeszközeik is elmaradottságukat tükrözték. A Szabad Nép újságírója így számolt be az egyik roma házában tett látogatásról: „Kicsiny helyiség, olyan kicsi, hogy talán hivatalosan nem is számítana szobának. A tűzhely egy platni, sárral tapasztva. Csak egy ágy van bent. Az egyik gerenda vészesen lóg lefelé: a közepén megtört."[17] Kulturális tekintetben ugyancsak fejletlenebbnek látta a roma lakosságot a kommunista értelmiség. Mivel írni-olvasni nem tudtak, nem fértek hozzá a fejlett, haladó műveltséghez, írták az újságok.

Az elmaradottság következményeként fellépő nyomor leküzdése azonban nem csupán a szociális gondoskodás vagy az általános humanista morál szempontjából bírt fontossággal a kommunista döntéshozók számára. Az elmaradottság társadalmilag veszélyes jelenség volt számukra, mely súlyos bajokat okozhatott a közösségben. A romák elmaradottságából adódó legsúlyosabb veszélyforrás a betegségek terjesztése volt. A romák különféle fertőzéseket hordoztak, hiszen rossz higiénikus viszonyok közt éltek, nem volt alkalmuk tisztálkodni, dögöt ettek, és piszkosan jártak – mutatták be az újságok. „Az iskolába járó 16 téglaszíni gyerek közül négynek gombás a feje – elkaphatják a gombát a többiek is. Ha tisztálkodnak is, ruhájuk is megfelelő, mégis előfordulhat, hogy tetveket hoznak be magukon a Téglaszínből."[18] A piszkosság, a szemét, a rendetlenség fogalmait azokkal a jelenségekkel társítjuk, melyeket nem tudunk leírni szokásos kategória-rendszerünk segítségével. Tisztátalannak, társadalmilag veszélyesnek azokat az embereket vagy más létezőket látjuk, melyek veszélyt jelentenek társadalmi kategóriáink szempontjából. A furcsa, különös szokásokkal bíró romákat nehezen lehetett a szokványos, foglalkozás és lakóhely szerint meghatározott szociális jellemzőkkel leírni. E nehézség azonban azzal a következménnyel járt, hogy a romák besorolása fenyegette a társadalom fogalmi szerkezetének egyértelműségét. Az egyértelműség helyreállítása határozott rituális lépéseket követel.[19]

1950-ben Magyarországon bevezették a cigánytelepeken az egészségügyi vagy tisztasági felelős intézményét, melyet 1958-ban központilag szabályoztak. Ezek a roma származású emberek végezték a nem cigány egészségügyi járőrökkel a telepek rendszeres egészségügyi

[14] Szabad Nép, 1956. április 22.

[15] *Struggling for Ethnic Identity: Czechoslovakia's Endangered Gypsies.* A Helsinki Watch Report. New York–Washington–Los Angeles–London, 1992. 9.

[16] Kalvoda, Josef: *The Gypsies of Czechoslovakia.* Nationalities Papers, 19. (1991) No. 3. 273.

[17] Szabad Nép, 1956. október 3.

[18] Szabad Nép, 1956. október 3.

[19] Douglas, Mary: *Purity and Danger: An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo.* London, 1991.

ellenőrzését. Az egészségügyi ellenőrzést és felügyeletet kiegészítette az alkalmanként végrehajtott kényszermosdatás és fertőtlenítés. A porozás és fürdetés gyakorlata az Egészségügyi Minisztérium utasítása alapján 1955-től kezdve kötelező jellegű lett. A fürdetés a nagyobb településeken ideiglenesen fölállított helyiségekben, a kisebbekben fürdető-kocsik segítségével történt, és legalább fél napig tartott. A nyilvános és együttes kényszermosdatások súlyos sérelmet jelentettek a tisztálkodást szigorúan magántermészetűként kezelő roma közösségek számára. A fertőtlenítést a hatóságok az eredetileg az Egyesült Államokban mezőgazdasági rovarirtó szernek kifejlesztett DDT-porral végezték, mely nagy valószínűség szerint rákkeltő. A Pest megyei tanács 1958 márciusában indítványozta, hogy a romák számára kiadott fekete személyi igazolványokba vezessenek be egy külön rovatot az egészségügyi ellenőrzés számontartására, és ennek elmulasztása esetén vonják eljárás alá a tulajdonost.[20]

A romák rossz egészségügyi viszonyait nem a kommunisták kezdték a társadalomra veszélyes „cigány" jellegzetességnek tekinteni. A közvetlenül 1945 után hozott hatósági intézkedések is ebbe az irányba mutattak. Hajdú-Bihar megyei példák jól illusztrálják, hogy a kérdés döntően mint a közrend fenntartására szolgáló adminisztratív szabályozási probléma merült föl. Nyíradony községben 1947-ben a kiütéses tífusz megelőzését a jegyző úgy vélte megoldani, ha megtiltja a szerinte ezt terjesztő idegen cigányok beengedését. Az utasítást megszegőket rendőrségi eljárással fenyegette. Derecske településen ugyanezen évben elrendelték a romák egy helyre telepítését, mert az elöljáróság véleménye szerint ez megoldja a könnyebb ellenőrzést egészségügyi vonatkozásban is. 1948-ban Hajdúhadházon a romákat kitelepítették a település határain kívülre, közegészségügyi kifogások miatt. Ugyanakkor a szomszéd község panasszal élt, mert az itteniek szerint a költözéssel túl közel kerültek hozzájuk a cigányok.[21] Jellegzetes színfoltja e felfogásnak az 1947-ben már második kiadását megérő *Cigánytelepítés Csörögefalván* című népszínmű. A történet szerint a falu szélén táborozó roma csoportot a kormány állandó lakosként, földdel és házhellyel a településen kívánja letelepíteni. A helyiek felzúdulnak, ám nem tudnak mit tenni. A falu bírája azonban megoldja a helyzetet: elrendeli a romák kényszermosdatását és szőrtelenítését. E procedúra, melynek során a darabban a romák fizikai sérüléseket is szereznek a borotválás közben, a színmű csúcspontja, ahol a szerző minden komikusi készségét latba vetve nevetteti meg a nézőt. A borotválást, különösen a darabbeli változatát a romák – mint ahogy senki más se viselné el – nem bírják, és elmenekülnek a faluból.[22]

Elmaradottságukból fakadó veszélyességük másik elemének társadalomellenességüket tekintették. A Belügyminisztérium szervei, magyarán a rendőrség rendszerint a munkakerülők megkülönböztetésére szolgáló fekete színű személyi igazolványt adtak ki romák számára. Az intézkedés jól mutatja, hogy a cigányok kérdése – különösen a rendőrség számára – leginkább a közrend fenntartásának problémáját jelentette. Így számolt be erről az 1950-es évek közepén egy rendőr őrmester: „Négy, öt évvel ezelőtt még gumibottal vertük ki a cigányokat a község főteréről. Ma már ez az embertelen módszer tilos. De mi van helyette, mivel tudjuk a rendet fenntartani? Egyetlen eszközünk a káromkodás, a gorombaság... Mi nem törődhetünk más szervek helyett a cigányok nevelésével."[23] Az újságok leírásai azt sugallták, hogy a romákra – még ha önhibájukon kívül is, de – általában véve jel-

[20] Bernáth Gábor (szerk.): *Kényszermosdatások a cigánytelepeken (1940–1985).* Budapest, 2002., különösen 12–14., 141.

[21] *Kirekesztéstől a beilleszkedésig,* I. 323–325.

[22] ifj. Dezső Lajos: *Cigánytelepítés Csörögefalván.* Budapest, 1947.

[23] Szabad Nép, 1956. október 3.

lemző a lopás. Az egyik cikk bemutatta egy oktató esetét, aki „szünet előtt egy szál cigarettát »felejtett« az asztalon [...] Mikor visszajött, a cigarettát nem találta meg."[24]

A romákkal kapcsolatos leírásokban a „cigányok" az elmaradottság metaforikus képét nyújtották. Az ábrázolásokban a „cigányok" a természet gyermekei, a civilizálatlan, megműveletlen vadon lakói, amivel szemben jelenik meg az ebből immár kiemelkedett emberiség, a megművelt kultúrtáj birtokosa. „A hegy oldalában, a fák gyökerei alatt nyílások tátonganak, csak egyikét-másikát takarják elnyűtt pokrócok a tolakvó pillantások elől. S a völgy közepén elszórva, mint tésztán a mák, félig földbevájt deszkakunyhók görnyedeznek. A bányákban, vállalatoknál dolgozó cigányok lakhelyei a fagyökerek alatt lapuló üregek, deszkabódék."[25] „Szinte magunk előtt látjuk az erdő tisztását, ahol bujdosó holdvilág alatt lobogó tábortüzek körül festői csoportban dünnyögi a cigánytábor azokat a tüzesen méla, fájdalmasan ujjongó cigánydalokat, vagy ropja a hevesvérű, pattogó táncokat, amelyeket átszőnek magyar népdalok és táncok motívumai is."[26]

Ebből az elmaradottságból a táj megművelésével, a természet birtokbavételével munka, mégpedig kemény fizikai munka árán lehet kiemelkedni. A romákat a hatóságok igyekeztek állami gazdaságokba, illetve gyárakba verbuválni, döntően nehéz munkákra. Sokan dolgoztak közülük bányában, építkezéseknél, vasútnál, fémgyűjtések során segédmunkásként. A roma lakosság viszonylag könnyen elérhető tartalékot jelentett a szocialista iparosítás ilyen jellegű munkaerő igényének kielégítésére, miközben ezek a jellegzetesen nehéz fizikai tevékenységek a becsületes kenyérkereset példaértékű formáinak számítottak. A rendszeres fizikai munkába való bevonás alapkérdés volt a romák felemelésének kommunista programjában. Magyarországon már 1946-ban publikált a párt elméleti folyóirata, a Társadalmi Szemle egy átfogó, bár nem túl hosszú írást a cigányok felé irányuló pártpolitika lehetőségeiről. A tanulmány szerzője a magyar társadalom fejlettségi szintjén levőnek tekintette az állandó foglalkozással bíró romákat, különösen a városokban élő munkásokat, kisiparosokat és kereskedőket. A fejlődés élén a városok jártak, ezeket követte a falun élő, fizikai munkát folytató lakosság, a zenészek, falusi iparosok, vándorkereskedők és mezőgazdasági munkások. Teljesen elmaradott volt a szerző szerint az egykori nagybirtokhoz és nagyburzsoáziához kötődött roma lumpenproletariátus, akik számára az egykori nagytőkés réteg eltűnésével a megélhetés szinte lehetetlenné vált. Az elmaradottság a haladás útját jelentő városi nagyipari munkába való bekapcsolásuk segítségével küzdhető le, szögezte le a kommunista szerző. A cikkíró zsákutcának látta a korábbi terveket, melyek célja paraszti életformába való bevonásuk volt.[27]

A lengyel párt és állama már 1949-ben kampányt indított a nomád, vándorló roma népesség letelepítésére, aminek segítségével elsősorban az elhagyatott északi és nyugati országrészeket szándékoztak benépesíteni, és az 1950-es évek elején lakást, illetve állást is ajánlott számukra. A lengyelországi nomád cigányok a háború végeztével újra vándorolni kezdtek, hiszen sajátos szolgáltatásaikra, mint a kovácsmunkák, lókereskedés és kisebb ja-

[24] Szabad Nép, 1951. június 10.

[25] Szabad Ifjúság, 1956. október 7.

[26] Szabad Nép, 1954. október 13.

[27] Kálmán András: *A magyar cigányok problémája*. Társadalmi Szemle, 1. (1946) 8–9. sz. 656–658. Az írást korábbi szerzők, így Sághy és Stewart is hajlamosak voltak a kommunista cigánypolitika szempontjából atipikusnak tekinteni, mert nemzetiségként írta le a népcsoportot. Ezt ugyan Kálmán csupán a nem asszimilálódott cigányokra vonatkoztatta, és javaslatának mindössze egyik mellékszálát jelentette. Programjának döntő eleme a romák nagyipari munkába való bevonása volt, ami, mint látható, a kommunista politika alapvető tényezője volt.

vítások, újra igény nyílt. A kormányzat ugyanakkor folytonos nyomás alatt tartotta őket, hogy telepedjenek le, és vállaljanak állandó munkát, feladva hagyományos életmódjukat. A letelepedés egyszerre számított a szocialista munka világába való beilleszkedés előfeltételének és jótékony (haladó) következményének. A letelepedett népesség részt vehetett az állami iskolai oktatásban és specifikus szakmai alapon szervezett szövetkezetekben, melyek a romák esetében hagyományos rézműves szakértelmükhöz kapcsolódtak. A rézműves szövetkezetek két helységben, Wałbrzych (Alsó-Szilézia) és Kłodzko településeken jöttek létre. A párt ellenőrző szerepét a Cigányok Szövetsége töltötte be, amely a kommunista politika végrehajtó szervezete volt. Külön hírt jelentett a cigánykirály letelepedése vagy telepítése is. A letelepítés révén lehetőség nyílott volna a központilag irányított gazdaságtól merőben idegen roma gazdasági tevékenység ellenőrzésére is.[28] Romániában 1946-ban született az első tervezet a nomadizáló cigányok letelepítésére, és 1951-ben belügyminisztériumi rendelet foglalkozott a romáknak a nem cigány lakosság közé való széttelepítésével.[29] A sztálinista típusú iparosítás általában véve arra ösztönözte a térség kommunista kormányzatait, hogy sürgessék a nagy munkaerő-tartalékként felfogott roma népesség állandó városi ipari munkába állítását.[30]

A kommunista döntéshozók véleménye szerint két tényező hátráltatta a romák munkába állását: egészségügyi viszonyaik és műveletlenségük. E két területen döntő változásokat kívántak elérni, elsősorban hatósági közreműködéssel, adminisztratív eszközök igénybevételével. A cigánytelepek lakóit rendszeresen kényszerítették fertőtlenítésre, részükre tetvetlenítést és átfogó orvosi vizsgálatokat szerveztek. Hasonló fontossággal bírt a roma gyerekek bevonása a kötelező állami oktatási rendszerbe. Magyarországon az oktatásba való bevonásuk már közvetlenül 1945 után elkezdődött. Az ekkori oktatáspolitika célja minden hátrányos helyzetű személy – köztük a romák – beiskolázása volt. 1946-ban a megyei tanfelügyelőségek elkezdték a tankötelesek összeírását, és ösztönözték a szegény gyerekek iskolába járását, ám ez a kisebb településeken sok nehézségbe ütközött egészen az 1950-es évek elejéig. Hajdú-Bihar megyéből 1949-ből vannak először adatok a cigánygyerekek iskolalátogatásáról. A későbbi jelentések tanúsága szerint azonban számukra ezután is nehézséget jelentett az iskolába járás szegénységük miatt. A roma gyerekek sokszor lemorzsolódtak a további tanévekben is.[31] A helyi tanácsok különféle módokon próbálták az iskolákba vinni a cigánygyerekeket, az egyszerű erőszaktól kezdve a külön cigányiskola szervezésén át.[32] 1948 februárjában országos értekezletet szerveztek a Belügyi, Vallás- és Közoktatásügyi és a Népjóléti Minisztérium, valamint az Országos Közegészségügyi Intézet és a Kelet-Európai Intézet bevonásával a cigány gyermekek oktatásával kapcsolatos feladatokról.[33] A gyerekek mellett igyekeztek bevonni a felnőtteket is az oktatási rendszerbe. Az írni-olvasni nem tudó romák számára az általános iskola első két osztályának anyagát

[28] Fraser, Sir Angus: *A cigányok*. Budapest, 2002. 251.; Mróz, Lech: *Poland: The Clash of Tradition and Modernity*. In: Guy, Will (ed.): Between Past and Future: The Roma of Central and Eastern Europe. Hatfield, 2001. 255.; Open Society Archives (a továbbiakban: OSA) 300/50/1/1795.; Daily Mail, 1954. augusztus 9.

[29] *Destroying Ethnic Identity: The Persecution of Gypsies in Romania*. A Helsinki Watch Report. New York–Washington, 1991. 17. A letelepítést ugyanakkor csak az 1960-as években hajtották végre. Lásd erről: Achim: *Cigányok a román történelemben*, 220.

[30] McCagg: *Gypsy Policy*, 317.

[31] *Kirekesztéstől a beilleszkedésig*, I. 260–264.

[32] Szabad Nép, 1956. október 3.

[33] Kotnyek István: *A cigány gyermekek oktatása Magyarországon*. In: Szegő László (szerk.): Cigányok. Honnét jöttek, merre tartanak? Budapest, 1983. 300–310.

felölelő tanfolyamot szerveztek, melyet erkölcsi oktatás is kiegészített. Az Alapismeretek II. című tanfolyam pedig a két további osztály tudásanyagával kívánta megismertetni a hallgatókat. A magyar párt nagy hangsúlyt fektetett a romák bevonására az oktatói gárdába is, és központi vezetőképző tanfolyamot is szerveztek számukra.[34]

A fizikai munka döntő szerepet játszott a marxi evolúcióelméletben. Marx szerint az embert az különbözteti meg az állatvilágtól, hogy képes a munkavégzésre, melynek segítségével megtermelheti saját maga számára a táplálékot, és védelmet jelentő szállást készíthet magának. A munkavégzés segítségével az ember függetlenedett a természet kiszámíthatatlanságától, hiszen viszonylag tervezhetővé vált számára a táplálék beszerzése. Az evolúció fogalma így Marxnál döntő részben a természet uralásának mértékén alapszik. Az ember kiválása az állatvilágból ennek köszönhető, és az emberi haladás is a természettől való függetlenedés története. Ahogyan az ember ugyanis fokozatosan úrrá lesz szükségletein az anyagi termelés növekedése segítségével, azzal párhuzamosan egyre kevésbé rabja a természeti erők játékának. A teljes autonómiát a kommunizmusban éri el, ahol a termelékenység foka lehetővé teszi számára, hogy mindenki szükségletei szerint részesüljön a javakból, aminek immár nem szab korlátot a természet véletlenszerűsége. A kommunizmus így az emberi lét kiteljesedése, a civilizáció legmagasabb foka és beteljesülése. Marx e tekintetben a 19. századi európai haladás-ethosz kifejezője. E gondolat jegyében az európai civilizáció önmagát mint az ipari munkán alapuló technikai fejlődés révén elért fejlettség letéteményesét látta, amelyhez a világ többi része idővel közelít vagy közelítendő. „Anglia, a világ műhelye" e haladás élén járt. A szigorú és állhatatos munka mint a gyarapodás feltétele a nyugati gondolkodás egyik alapköve, legyen szó protestáns etikáról vagy akár zsidó kereskedő mentalitásról.[35]

A kommunista értelmezés szerint a romák éppen a munkától való idegenségük miatt váltak képtelenné az elmaradottságból való kikászálódásra. A cigányokat neveltetésük arra tanította meg, hogyan kell munka nélkül megélni, öntudatuk elmaradott törzsi öntudat, és ellenségesen állnak szemben a szervezett társadalommal, írta az 1946-os magyarországi javaslat szerzője. A romákat a fizikai munka világától idegen, haszontalan embereknek fogták föl, akiket a szocialista termelésbe való bevonás révén hasznos polgárokká lehetséges változtatni, olyanokká, akik ezután megérdemlik a dolgozók államának védelmét is: „A nép hatóságai minden cigányt meg fognak védeni, aki hasznos állampolgárrá szeretne válni"[36] – biztosította a lengyel kormányzat a rézműves szövetkezetekben letelepedni vágyó romákat. A kelet-közép-európai kommunista rendszerek, melyek társadalmaikat a munka segítségével a civilizáció kiteljesedése felé vezető kormányzatoknak tekintették, maguk hozták létre a létüket szükségessé tevő munkátlanság világát. Ebben a folyamatban nélkülözhetetlen szerepet játszottak az ezt jelképező „cigányok". A 13. században az oltáriszentség központi helyet kezdett elfoglalni a keresztény szertartásokban: egyre hatalmasabbnak és csodákat tenni képesnek ábrázolták. Olyan szentségnek tekintették, amely képes volt megvédeni magát ellenségeitől. A zsidók, akik kétségkívül nem voltak keresztények, és a hivatalos egyházi beszédmód gyakran utalt rájuk mint Krisztus gyilkosaira, szintén bekapcsolódtak a folyamatba. Új elbeszélés alakult ki a zsidókról, akik meggyalázzák, és megszentségtelenítik a szent ostyát. Ez többnyire csodával végződött, amely által az oltáriszentség megóvta

[34] Szabad Nép, 1951. június 10.

[35] Lásd: Weber, Max: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, 1995.; Zemon Davis, Natalie: *Religion and Capitalism Once Again? Jewish Merchant Culture in the Seventeenth Century*. Representations, No. 59. (Summer, 1997) 56–84.

[36] OSA 300/50/1/1795.

épségét. Ennek ellenére ezek a vádaskodások nem pusztán arra mutattak rá, hogy a zsidók a kereszténység ellenségei, hanem bizonyítékot szolgáltattak az ostya veszélyeztetettségére és ezzel párhuzamban csodás erejére is. A zsidók kulcsfontosságú szerepet játszottak az oltáriszentség létének és tulajdonságainak létrejöttében, sőt mi több, nélkülözhetetlen feltételt jelentettek valóságosságának megalapozásához.[37] Hasonló dolog történt az 1950-es években a kelet-közép-európai romákkal is. A kommunista reprezentáció először is egységes csoportot képezett a társadalmilag, nyelvileg, kulturálisan, anyagi viszonyaik és életmódjuk tekintetében, illetve etnikailag is rendkívül összetett és különböző roma közösségekből, akik sokszor egymástól is megvonták a „roma" fogalom használatát, megteremtve ezzel a „cigányt".[38] Másodszor pedig döntően az oláh cigány kultúra előítéletes félreértelmezéséből leszűrt tulajdonságokkal ruházták fel az így létrehozott „cigányokat". Az oláh cigányok életmódját, mely a kereskedés, gyűjtögetés és alkalmi lopások kombinációját jelentette, és számukra a *gádzsó* (nem cigány) társadalomtól független roma világ megőrzésének egyetlen útját jelentette, a munkakerülés és aszociális cigány magatartás jeleként értették meg. A szigorú, ám a nem cigányokétól gyökeresen eltérő higiénikus szokások teljes ismeretlensége, melyek lényegét az alsó- és felsőtest, illetve a férfi és nő határozott elkülönítése adta, a tisztátalan cigány képét erősítette meg.[39] A cseh nyelv 1952-ben kiadott értelmező szótára a cigány szó jelentését a következőkben adta meg: vándorló népcsoport tagja, az elmezavar, lopás, vándorlás, átverés, a hazug ember, a bajkeverő és a csaló jelképe.[40]

A munkátlanság világa utáni hatalmi igény következtében megnőtt a cigányok megismerésének, a róluk szerezhető tudás megszerzésének a vágya. E furcsa világ megismerhetőségének lehetőségét néprajzi kutatások biztosították. A klasszikus néprajz tudománya régi korok elfeledett, elsüllyedt életformáinak, anyagi eszközeinek és kulturális tudásának vagy bölcsességének a feltárására és rekonstruálására törekedett. E tudományág előfeltevése szerint a népi életforma és a néplélek különböző változatai archaikus világokat őriztek meg. A 20. század első felében a néprajz az antropológiával egyetemben az emberiség iparosodás előtti világát igyekezett megismerni és archiválni. A tengerjáró birodalmak antropológusai ezt távoli szigetek és őserdők mélyén vélték fölfedezni, a közép-európai országok szárazföldi *Volkskundéja* pedig a falvak és tanyák lakói között. E tudományos vállalkozások végső elméleti célja az emberi civilizáció evolúciójának rekonstruálása volt. Az egyes leírások a különböző megismert kultúrákat mint a fejlődés végpontjaként megértett európai társadalomtól tartott különböző időbeli távolságok maradványait ábrázolták.[41]

---

[37] Rubin, Miri: *The Making of the Host Desecration Accusation: Persuasive Narratives, Persistent Doubts.* Kézirat, 1994.

[38] A roma társadalmak sokféleségéről lásd: Csalog Zsolt: *A cigánykérdés Magyarországon 1980 előtt.* Magyar Füzetek. 14–15. sz. (1984) 93–137.; lásd még: Erdős Kamill: *Cigánytanulmányai.* Békéscsaba, 1989. 42–88.; Fraser: *A cigányok,* 268–292.

[39] Stewart: *Daltestvérek,* id. mű. A roma jövedelemszerzés antropológiai kutatását jól összefoglalja: Prónai Csaba: *A cigány közösségek gazdasági tevékenységének kulturális antropológiai megközelítései.* In: Kemény István (szerk.): A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság. Budapest, 2000. 176–198.

[40] Crowe, David – Kolsti, John (eds.): *The Gypsies of Eastern Europe.* Armonk–London, 1991. 93.

[41] Az antropológia gyakorlatilag az 1970-es évek végéig, a posztkolonialista és posztstrukturalista kritika kibontakozásáig időben fölfogott különbségként alkotta meg kutatása tárgyát. Lásd: Fabian, Johannes: *Time and the Other: How Anthropology Makes its Object.* New York, 1983. A néprajzra vonatkozólag sok fontos megállapítás található Niedermüller Péter írásában: *Paradigmák és esélyek, avagy a kulturális antropológia esélyei Kelet-Európában?* Replika, 13–14. sz. (1994)

A cigány tárgyú magyar néprajzi kutatások az 1950-es évek elején élénkültek meg elsősorban Erdős Kamill, Hajdú András és a Csenki testvérek munkássága nyomán. E tanulmányok a roma közösségeket nagyrészt két referenciarendszer, a munka és az archaikusság keretein belül helyezték el. Így megismerhetők voltak a csobánkai szegkovács cigányok, akikről tudható volt, hogy a romák leghasznosabb, legdolgosabb elemei voltak, akik a szocializmus keretei között a szövetkezetalakításig is eljutottak, hogy túljussanak az anyagbeszerzés és tőkehiány akadályain. Ugyanakkor az a jellegzetességük is feltárult a kutató előtt, hogy kedélyállapotuk erőteljesen befolyásolja munkaidejüket, ezért nem osztják be idejüket rendszeresen. A szerző konklúziója szerint mindezek primitív vonások fennmaradására utalnak a cigányok munkához való viszonyában.[42] Hasonló tételeket fejtett ki a tiszaigari fémműves cigányokról szóló tanulmány szerzője. A fémmegmunkáló romák a vándorló és letelepedett életmód között éltek, eredetileg településről településre vándorolva ajánlották fel szolgáltatásaikat. Az új munkalehetőségek és a piac beszűkülése azonban a mezőgazdaság felé fordította őket. Ugyanakkor a kutatás idején közösségeik a természeti népekkel analóg vonásokat mutattak, állapította meg a tudós szerző.[43] Más kutatók a sündisznóevés ősi, archaikus, középkori európai szokásának továbbéléséről számoltak be a romák közötti útjuk végeztével, illetve különböző babonák, archaikus mágikus szokások és amulettek gyógyító szerepéről. Ugyanakkor már a civilizáció is felbukkant, hiszen e romák között is voltak már, akik orvoshoz is jártak.[44] A cigány népzene kutatói pedig a romák zenéjének eredetiségéről, eredetéről és archaikus voltáról folytattak tudományos vitát.[45]

A néprajzi tanulmányok ily módon hitelesítették és kézzelfoghatóvá tették a „romák mint a munkátlanságból eredő elmaradottság hordozói" metaforát. A cigányokban az archaikusat kereső és megtaláló néprajz így közvetlenül is hozzájárult az 1950-es évek romákkal kapcsolatos politikai intézkedéseinek kidolgozásához. Kézzelfogható példát nyújt erre a fiatalon elhunyt magyar cigánykutató, Erdős Kamill életműve. A néprajztudós pályáját a régi cigány világ maradványainak összegyűjtésével és dokumentálásával kezdte. Tanulmányokat tett közzé a magyarországi romák varázslásáról, gyermekszülési kultúrájáról, temetéseiről, sajátos igazságszolgáltatásáról, táncaikról, nyelvükről és fémművességükről. Ezeken a területeken régi, sokszor már a magyar parasztok körében sem élő kulturális hagyományokat vélt fölfedezni. Erdős ugyanakkor közvetlen politikai következtetéseket is levont tudományos eredményeiből, és javaslatot tett a magyarországi cigánypolitikára 1960-ban. Tételei lényegében megelőlegezték az 1961-es MSZMP határozat mondandóját. Erdős fő felismerése az volt, hogy a cigányok integrálódási nehézségei elmaradottságukból fakadnak, melyet föl kell számolni. A romák néprajzi szemmel megfigyelhető kultúrája egy régi, pusztulásra ítélt világ maradványa, mely egykori, a munka világától idegen életmódjuk következménye volt. Következésképpen legfontosabb teendő a kutató szerint a romák munkába állítása. Ez azonban csak úgy lehet sikeres, ha az egyes romák a fejlettebb társa-

89–129.; Bausinger, Hermann: *Népi kultúra a technika korszakában.* Budapest, 1995., különösen 17–25.

[42] M. Ladvenicza Ilona: *A csobánkai cigányok szegkovácsolása.* Néprajzi Értesítő, 37. (1955) 227–241. Szövetkezetet a győri szegkovácsok is alapítottak. Kucska Ferenc: *Győri szegkovácsok.* In: Pillanatképek a romák múltjából. A Romológiai Kutató Intézet Közleményei, 1. 117.

[43] Bakó Ferenc: *A tiszaigari cigányok fémművessége.* Néprajzi Értesítő, 36. (1954) 239–258.

[44] Gunda Béla: *Néprajzi gyűjtőúton.* Debrecen, 1956. 135–148.

[45] A vitához lásd az alábbi írásokat: Hajdú András: *A kájoni kódex egyik cigány nyelvű dala (1639).* Ethnographia, 66. (1955) 482–486.; uő.: *Van-e cigány népzene?* Új Zenei Szemle, 6. (1955) 10. sz. 20–25.; Csenki István: *A cigány népzenéről.* Új Zenei Szemle, 6. (1955) 12. sz. 23–26.; Hajdú András: *Még néhány szó a cigány népzenéről.* Új Zenei Szemle, 7. (1956) 1. sz. 25–28.

dalom tagjaival egy csoportban dolgoznak. A továbbiakban még kifejtette elképzeléseit a lakáskérdés, az egészségügyi helyzet és az oktatás fontosságáról.[46]

Azonban míg Erdős tudományos munkássága az 1950-es évek kultúrájának letéteményese volt, politikai tervezetei már megváltozott felfogásról tanúskodnak. Figyelemreméltó, hogy a klasszikus szocializmus időszakának romákkal kapcsolatos intézkedései a társadalomnak a központ által meghatározott feladatok teljesítése érdekében végzett mobilizálását célozták. Egyrészt magukat a romákat próbálták mozgósítani saját felemelkedésük reményében: „A cigányok felemelését nem lehet megoldani adminisztratív eszközökkel akkor sem, ha az állam mindent készen adna nekik. Maguknak kell megjárniok a felemelkedés útját..."[47] Ennek érdekében maguknak kell tanulniuk, munkába állniuk és kulturális hagyományaikat őrizniük. Az ebből az időszakból származó roma tárgyú újságcikkek olyan cigány emberek alakját állították az olvasók elé, akik példájukkal másokat is a régi életmód elhagyására bíztathattak. Olyan romákat lehetett megismerni, akik önként, megszeretve a tanulást, választották a tudást. Olyanokat, akik gyermekeiket a jobb jövő reményében villanyszerelőnek vagy gépésznek taníttatták. Példát mutattak a mintaszerű mezőgazdasági munkát végző cigány munkacsapatok vagy a kultúrestjük bevételét az árvízkárosultak javára felajánló dolgozó romák.[48] A romák felemelésének ügye mozgósíthatott rajtuk kívül álló társadalmi csoportokat is. A szocialista város, Komló fiataljai társadalmi munkában új lakótelepet és hozzá tartozó iskolát építettek a helyi romáknak.[49] Erdős 1960-ban megjelent programja azonban már egy központi, kormánytól függő szervre bízta volna a romák helyzetének javítását. Sőt, ebből a szervezetből, véleménye szerint, legjobb lenne teljesen kihagyni a cigányokat. A romákat ez a központi szerv, illetve helyi fiókszervezetei osztották volna be a megfelelő munkákra, és kötelezték volna, akár erőszak segítségével is, iskolába járásra. A társadalmi kérdések megoldását az érintettek passzivitása mellett egy tőlük függetlenül döntő központ vezette volna.[50]

3

Az a politikai gyakorlat, mely a roma közösség társadalmi helyét a fizikai munka bizonyos hasznosnak tekintett válfajaihoz való kényszerítés révén igyekezett kijelölni, közvetlen előzményeként a második világháborút megelőző évek kirekesztő politikájára támaszkod-

[46] Erdős: *Cigánytanulmányai*, i. m.

[47] Szabad Nép, 1956. október 3.

[48] Szabad Nép, 1951. június 10., 1954. október 13., 1956. április 22., 1956. október 3.

[49] Szabad Ifjúság, 1956. október 7.

[50] Erdős Kamill: *A magyarországi cigánykérdés*. In: uő.: Cigánytanulmányai, 129–137. „Proletárdiktatúra van. Ez azt jelenti, hogy diktatúrát kell alkalmaznunk mindazokkal és mindazzal szemben, melyek hátráltatják, illetve gátolják hazánk szocialista fejlődését. A kultúrforradalom maradéktalan véghezvitele alapvetően fontos, szerves tartozék ezen az úton – és ebbe beletartoznak a cigányok is. Miért ne lehetne bezárni – előzőleg elzárással fenyegetni – azt a cigány szülőt, aki szabotálja gyermeke iskoláztatását? Egy-két napi fogva tartás – biztos vagyok benne – semmi, a legkisebb ellenérzést sem fogja kiváltani a környező lakosságból [!], igazságérzetük egy csöppet sem fog hiányt szenvedni. (Tévedés az, hogy a kényszer: kapitalista módszer [mint ahogy Vendégh elvtárs írja], de ami kapitalistáknál, a kapitalizmus érdekében: szennyes janicsárizmus; az a proletárdiktatúrában: humánus cselekedet, kötelező cselekedet, a boldogabb jövő érdekében, a kommunista jövő érdekében!) – A felnőtt cigányok mélységesen iszonyodnak mindenféle fogságtól, s ennek elkerülésére, sok mindenre képesek." Erdős Kamill: *Gondolatok a cigányproblémákról, 1960-ban*. In: uő.: Cigánytanulmányai, 194. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy Erdős a romákat jól ismerő, velük barátságban álló, terveit az irántuk való szeretettől vezérelve, őszintén fogalmazta meg.

hatott. A kelet-közép-európai társadalmi kötelékek fölbomlása a politikai-ideológiai diskurzus szintjén e közösségeknek a hasznos munka és a munkátlanság világára való fölbontása során ment végbe. A cigányok életformája ebben az ellentétrendszerben mint társadalmilag haszontalan, sőt kifejezetten kártékony jelenség jelent meg. A kirekesztő politikai gyakorlat azonban a náci behatolás után végzetessé vált a roma népesség számára. A közép-kelet-európai roma holokauszt jellegzetessége ugyanakkor, hogy a népirtás nem fajelméleti alapon szerveződött meg. A cigányok kirekesztésének és deportálásának legfontosabb érve nem az volt, hogy „alacsonyabb rendű vérük" (mai kifejezéssel: genetikai készletük) veszélyeztetné a magasabb rendű fajok egészséges életét, hanem az a felfogás, melynek értelmében „munkát kerülő" életmódjuk miatt élősködnek a hasznos termelést végző társadalmon. Az ellenük irányuló kormányzati intézkedéssor ezért döntően nem is a faji közösségből való végleges kivetésüket, hanem társadalmilag hasznosnak vélt tevékenységekre kényszerítésüket célozta. Mivel azonban e politika döntő terepe a deportálás és kényszermunka lett, a roma közösség és a tágabb társadalom is védtelenül nézett szembe azokkal a végzetes következtetésekkel, melyeket a náci ideológia vont le ezekből a megfontolásokból.

Jól példázza ezt a romániai cigányüldözések története. A cigánypolitika koncepciója az Antonescu-kormány hivatalba lépését követően jelent meg Romániában 1941 elején. A kirekesztő intézkedések alapjául szolgáló dokumentációt 1942 szeptemberére készítette el a romániai Központi Statisztikai Hivatal a Minisztertanács Elnökségének megrendelésére. Figyelemreméltó ebben az összefüggésben a kormányzat önmagáról alkotott ideologikus képzete. Az Antonescu-kormány saját magát mint a rend kormányát látta, melynek célját, akár csak létrejöttének okát, a közrend helyreállításának szükségessége jelentette. A rend megőrzése a kormányzat felfogásában a társadalmi és politikai nyugalom látszatának adminisztratív eszközökkel való biztosítását jelentette. A hatalmi központ egyaránt szigorúan lépett fel a kormányt támadó politikai csoportokkal szemben, ideértve a kommunistákat és a vasgárdistákat is, az államot támogató egyházakkal szembenálló marginális kisegyházi gyülekezetekkel szemben, valamint az „etnikai normától" látványosan elütő zsidó és cigány népességgel szemben is. Ugyanakkor jól jellemzi a kormányzat társadalmi rendről alkotott elképzeléseit a szociális devianciák kriminalizálását eredményező intézkedéssor a prostitúció, koldulás, bűnözés és munkamegtagadás kérdésében.[51]

A háborút megelőző időszak romániai cigánypolitikája ebben az összefüggésben értelmezhető. A romák ellen hozott lépések indoklása azt mutatja, hogy „a bevallott cél a bűnözés kiirtása és a társadalmi képből azoknak a problémáknak a kiküszöbölése volt, amelyeket ez az elszegényedett népesség okozott, főként a városokban".[52] Ezt a szándékot mutatja a kirekesztés gyakorlata is. E politika legfontosabb eszköze a roma népesség 1942 nyarán és őszén a Dnyeszteren túlra való kitelepítése volt. Megfontolásra érdemes tény azonban, hogy a rendelkezés nem a cigányok egészére mint faji-etnikai jellemzőkkel meghatározott csoportra vonatkozott, hanem kifejezetten a „problémás", „veszélyesnek és nemkívánatosnak" minősített személyekre. A dokumentumok ugyan nem fejtették ki e fogalmak mibenlétét, a gyakorlati válogatás szempontjai azonban jól mutatják a deportálás céljait és indítékát. A román hatóságok azokat a romákat gyűjtötték össze és szállították el, akik nomád életmódot folytattak, nem rendelkeztek állandó munkával, illetve a válogatást végző szervek nem találták jövedelemszerző tevékenységüket megélhetésüket biztosítónak, valamint azokra terjedt ki az intézkedés, akiket korábban a bíróság elítélt.[53]

[51] Achim: *Cigányok a román történelemben*, 194–195.

[52] Achim: *Cigányok a román történelemben*, 195.

[53] Achim: *Cigányok a román történelemben*, 195–196.

A Dnyeszteren túli terület a Szovjetunió elleni háborút követően, 1941 nyarán került Romániához. Az Antonescu-kormányzat azonban már ezt megelőzően is foglalkozott a „cigánykérdéssel". A kormánypolitika célja ekkor sem volt más, mint a haszontalannak tekintett roma népesség társadalmilag hasznos munkára kényszerítése. 1941 februárjában két tervet fogalmaztak meg. Az egyik a Duna-delta lecsapolandó mocsarainak helyét jelölte ki későbbi halászattal foglalkozó cigányfalvak számára, a másik értelmében a roma lakosság egy részét külön falvakba kellett volna letelepíteni nagy földbirtokokon, ahol munkaerőhiány volt. A romák kitelepítését a kormány az általuk elkövetett lopásokkal és egyéb bűncselekményekkel indokolta, melyektől meg kell szabadítani a városok lakóit. A legveszélyesebbnek ebből a szempontból a nomád cigányokat tartották, így a deportálást is e csoportokkal kezdték 1942. június 1-jén. A rendelkezések értelmében őket követték 1942 szeptemberében a munkahellyel nem rendelkező vagy korábban elítélt romák. A kitelepített roma népességet fizikai, elsősorban mezőgazdasági munkákra szándékoztak beosztani. Falvakba telepítették le őket, ahol csoportokba szervezve végeztek munkát, illetve szakmájuk alapján különböző műhelyekben. A kényszerlakhelyen kijelölt munka kötelező volt, a mulasztás büntetést vont maga után. A munkaszervezésnek elvileg biztosítania kellett volna a kitelepített lakosság megélhetését, ez azonban nem valósult meg. Az egyes települések számos esetben sem munkát, sem szállást nem tudtak biztosítani az odatelepített romáknak. Új lakóhelyükön igen gyakran a legalapvetőbb ellátáshoz sem juthattak hozzá, folyamatosan hiány volt tüzelőből, konyhai felszerelésből és ruhaneműkből. Ilyen körülmények között tetemes hányaduk odaveszett az éhezés, a betegségek, a fagy és a nyomor miatt. A legújabb adatok szerint hozzávetőleg a deportált 25 000 cigány fele halt meg a Dnyeszteren túli területeken.[54]

Hasonló mintát mutat a többi kelet-közép európai németek által még meg nem szállt ország cigánypolitikája a háborút megelőző években. A különböző intézkedések közös jellemzője volt a munkakényszer és deportálás. Magyarországon először 1941-ben dolgozott ki a kormány tervet a foglalkozás nélküli roma lakosság munkatáborokba gyűjtéséről, ám ennek végrehajtása esetleges maradt. A romákkal kapcsolatos különféle elképzelések az 1940-es években főként a vándorcigányok letelepítését célozták. Tétlen, munkakerülő népségnek tartották őket, akiket hasznos munkára kell fogni. „Parazita" mivoltuk mellett gondot okozott feltételezett fertőzés-hordozó mivoltuk is. Ennek megakadályozására születtek javaslatok romák és nem-romák elválasztására, a cigányok valamiféle „rezervációba" zárására. Maga a cigánykérdés azonban jelentéktelen ügy maradt a magyar politika számára. 1944 végén kezdődtek szórványos deportálások az országban, melyek 1945 elejére országos méretűvé terebélyesedtek.[55]

Bulgáriában 1942 májusában adták ki a cigányokat közmunkára kötelező rendeletet, 1943 májusában pedig a kormány közzétette, hogy minden tizenhét és ötven év közötti „dologtalan" roma lakost az aratási munkákon fognak foglalkoztatni. E célból munkatáborokat állítottak föl, ahová a városokból szállították el a cigányokat. Szlovákiában hasonlóképpen egy 1940-es rendelet kényszermunkára kötelezte a romákat és a zsidókat egyaránt. Árulkodó, hogy még ugyanezen évben a cigány lakosoknak megtiltották a belépést a parkokba, kávéházakba és éttermekbe. Az intézkedés faji-etnikai diszkriminációs tartalmán túl azokat a helyeket jelölte meg a romák számára tilalmasnak, amelyek általában véve a do-

[54] Achim: *Cigányok a román történelemben*, 198–209.

[55] Karsai László: *A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945: Út a cigány Holocausthoz*. Budapest, 1992. 60–66., 85–101., 113–135.; *Kényszermosdatások*, 9.

logtalan, léha időtöltés képzetéhez kapcsolódtak.[56] A német megszállás az egész térségben fordulópontot hozott: a nácik és helyi szövetségeseik kényszermunka táborokba szállították, német haláltáborokba deportálták és legyilkolták országaik roma népességének jó részét. A megszállás elhúzódása vagy elmaradása azonban lényegesen kedvezőbb esélyt nyújtott a romák egy része számára a túléléshez. Magyarországon, Szlovákiában és Romániában a cigányüldözés mérete nem érte el a lengyelországi, csehországi vagy horvátországi náci protektorátusokban lezajlott vérengzések fokát.[57]

4

A cigány népesség helyzetével foglalkozó első párthatározatokat hozzávetőleg egy időben hozták meg az egész térségben. 1957-ben fogalmazta meg az időben első dokumentumot a bolgár kommunista párt, ezt követte 1958-ban a csehszlovák, majd 1961-ben a magyarországi párthatározat. Románia és Lengyelország e tekintetben kilóg a sorból, hiszen amíg a román kommunista politika először 1977-ben foglalkozott részletesen és önállóan a roma lakosság helyzetével, addig Lengyelországban már 1952-ben kormányhatározat rögzítette a cigánypolitika feladatait.[58]

Az időbeli eltérések ellenére számos strukturális hasonlóság fedezhető föl a párthatározatok között. Az első intézkedések célja majdnem kivétel nélkül a cigányok vándor életmódjának megakadályozása és megszüntetése volt. Csehszlovákiában az 1958-ban kiadott 74-es számú törvény megtiltotta az országban való vándorlást. A törvény a Központi Bizottság októberben hozott hasonló értelmű határozatán alapult. Miközben a rendelkezés nem nevezte néven a romákat, mintegy 6000 különböző etnikai eredetű cigányt érintett. Hivatalos megfogalmazásban a törvény célja a nomádok letelepítése volt, melyhez heves kormánykampány csatlakozott. A kormányzat felszólította a helyi hatóságokat, hogy segítsék elő a „nomád személyek normális állampolgárrá válását" letelepítés és oktatás útján. Mindezt adminisztratív lépések is kiegészítették. A cigányok szekereiről és lakókocsijairól rendszeresen eltávolították a kerekeket, lovaikat lelőtték, a rendelet megszegőit pedig három évig terjedő börtönbüntetéssel sújthatták. Miközben a romák jó része az immár röghöz kötött lakókocsijaiban maradt, egy részük újonnan épült bérlakásokban telepedett le, ami természetesen nem jelentette azonnal korábbi életmódjuk megváltozását.[59]

---

[56] Kenrick, Donald–Puxon, Grattan: *Cigányok a horogkereszt alatt.* Budapest, 2001. 93–114.

[57] A náci deportálásokra vonatkozó hasznos adatokat lásd: Huttenbach, Henry R.: *The Romani* Porajmos: *The Nazi Genocide of Europe's Gypsies.* Nationalities Papers, 19. (1991) No. 3. 373–394.; Fraser: *A cigányok,* 232–245. Ez utóbbi alaposan ismerteti a náci fajelmélet cigány vonatkozásait is. Lásd még: Crowe–Kolsti: *The Gypsies of Eastern Europe,* 18–43. Jugoszláviáról külön: 81–92.; Barany, Zoltan: *The East European Gypsies: Regime Change, Marginality, and Ethnopolitics.* Cambridge, 2002. 95–111.

[58] *Struggling for Ethnic Identity: Czechoslovakia's Endangered Gypsies,* 11.; *Destroying Ethnic Identity: The Gypsies of Bulgaria.* A Helsinki Watch Report, New York–Washington, 1991. 8.; Mezey Barna (szerk.): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban, 1422–1985.* Budapest, 1986. 240–242.; Achim: *Cigányok a román történelemben,* 225–227.; Ficowski, Jerzy: *The Gypsies in Poland: History and Customs.* H. n., é. n. 51.; Fraser: *A cigányok,* 250–259. 112–153.; Stewart, Michael: *Communist Roma Policy 1945–89 as Seen through the Hungarian Case.* In: Between Past and Future, 71–92.; Sághy Erna: *Cigánypolitika Magyarországon 1945–1961.* Regio, 10. (1999) 1. sz. 16–35.; Crowe, David: *The Roma (Gypsies) of Hungary through the Kádár Era.* Nationalities Papers, 19. (1991) No. 3. 297–311.; Barany: *The East European Gypsies,* 297–311.

[59] Kalvoda: *The Gypsies of Czechoslovakia,* 273–274.

Az 1961-ben elfogadott MSZMP határozat szintén kulcskérdésnek tekintette a letelepedést és az állandó munkához való kötődést a cigányok helyzetének megváltoztatásában. Az ekkor megfogalmazott politika lényegi elemei a romák elkülönülésének felszámolása és állandó lakóhelyhez és munkahelyhez kötése voltak. A megvalósítást a program átnevelés, azaz iskoláztatás révén vélte elérhetőnek.[60] Az 1957-ben kiadott bolgár minisztertanácsi rendelet általános értelemben foglalkozott a „cigány kisebbséggel kapcsolatos probléma megoldásával", az 1958-as 258-as számú rendelkezés azonban már határozottan megtiltotta a vándorlást az edénykereskedéssel egyetemben a Bolgár Népköztársaság állampolgárai számára.[61] Lengyelországban még 1964-ben is hoztak olyan rendeletet, mely megtiltotta a lakókocsikkal való utazást.[62]

A letelepedésnek tulajdonított döntő fontosság jól mutatja, hogy mit tartottak a kommunista döntéshozók a cigány népességhez köthető társadalmi gondoknak. Ezekben a párt-dokumentumokban a romák folyamatosan helyüket változtató, ellenőrizhetetlen, kezelhetetlenül vándorló népességként jelennek meg. A magyar határozat szerint a cigányok mintegy negyven százaléka tartozott a lakóhelyét gyakran változtató, „félig letelepedett és vándor" csoportba.[63] A bolgár párt hozzávetőleg 14 000 olyan nomád cigányról tudott, akik „nem rendelkeztek otthonnal, városról városra vándorolnak, kéregetésből, jövendőmondásból, lopásból stb. tartják fenn magukat".[64] A kommunista kormányzatok számára, melyek az állandó lakóhelyet és bejelentett lakcímet alapvető fontosságúnak tartották az állampolgárok számontartása és ellenőrzése során, ennek hiánya furcsa, ám alapvető veszélyforrást jelentett. A felügyelet alól kibújni látszó cigányok az állami és társadalmi rendet fenyegették.

A fenyegetettség érzete két területen jelent meg különös erővel. Az egyik a bűnözés és közbiztonság kérdésével állt kapcsolatban. A csehszlovák 1958-as letelepedési törvényt kiegészítő kampány során a média kiemelte a cigányok bűnözésre, törvénytelenségre és vérfertőzésre való hajlamát. A romákat csalásból és ravaszkodásból élő emberekként ábrázolták, akik azért változtatták gyakran munkahelyüket, hogy elkerüljék a hatóságok büntető intézkedéseit. Meséiket szintén olyannak jellemezték, mint amelyek a társadalom egészének becsapását dicsőítették.[65]

A roma társadalomból eredő veszélyforrás megjelenítésének másik helye az egészségügy és higiénia volt. Az MSZMP határozata így fogalmazott: „A cigánytelepek száma 2100. Ezek rendszerint egészségtelen, ősztől tavaszig szinte megközelíthetetlen területen (erdők, mocsarak mentén) vannak, s lakóik emberi lakásra alkalmatlan építményekben, helyenként földbe vájt kunyhókban élnek. A cigánytelepek kommunális ellátottsága rendkívül alacsony szintű, egészségügyi viszonyaik ijesztőek. A hiányos és rossz vízellátás, árnyékszékek hiánya s az elhanyagolt környezet különféle fertőző betegségek melegágya."[66]

A politikai programok érvelése szerint a cigányok veszélyessége kulturális alsóbbrendűségükből adódott. A cigányok a műveletlen vadon – a rendezett kultúrtáj ellentéte – hátrahagyott lakói. Egy csehszlovák folyóirat véleménye szerint: „A szocializmusban teljességgel elképzelhetetlen, hogy valamiféle szocialista és nemzeti cigánykultúrát építsünk föl valami

[60] *A magyarországi cigánykérdés*, i. m. 241–242.

[61] Marushiakova–Popov: *Gypsies (Roma) in Bulgaria*, 35–36.

[62] Ficowski: *The Gypsies in Poland*, 52.

[63] *A magyarországi cigánykérdés*, 240.

[64] *Destroying Ethnic Identity: The Gypsies of Bulgaria*, 63.

[65] Kalvoda: *The Gypsies of Czechoslovakia*, 274.

[66] *A magyarországi cigánykérdés*, 241.

olyasminek az alapjaiból, ami nagyon primitív, elmaradott, lényegileg gyakran negatív és minden haladó hagyományt nélkülöz."[67] „Nagyon nehezíti a beilleszkedést a kulturális elmaradottság is"[68] – írta a magyar párt értékelése. A program szerint nagy a cigányok körében az írástudatlanság, a gyerekek kimaradnak az iskolából. Akik beiratkoznak, azok közül is kevesen végzik el, hiszen a szülők sem fordítanak nagy figyelmet a tanulásra. A romák különböző ellentétpárok viszonylatában jelentek meg, melyek negatív oldalát a cigányokhoz sorolt tulajdonságok és fogalmak alkották. A higiénia és a kosz, a rend és a rendetlenség, illetve a civilizált és nem civilizált életforma fogalmai adták e rendszer elemeit. A roma társadalom a magasabb kulturális és társadalmi rend felé haladó közösség meghaladni kívánt rossz lelkiismeretét, a haladásból kimaradt másikat jelenítette meg.[69]

A kommunista értelmezés szerint ugyan a kapitalizmus volt a felelős a romák elmaradottságáért, mely lehetetlenné tette számukra a fejlődésben való részesedést, az a tény azonban, hogy a szocialista átalakulás során is megmaradtak abban az állapotban, a munkától való idegenkedésüknek köszönhető. A cigányokat a pártprogramok a munka világából kivetett, a társadalmon élősködő népcsoportnak jellemezték. A csehszlovák kormányszóvivő nyilatkozata szerint a nomád életmódot tiltó intézkedés nem egy népcsoport ellen irányult, hanem a „faluról falura vándorló, tisztességes munkát kerülő és szégyentelen módon élő" személyek ellen.[70] Egy, a helyi hatóságok számára írt 1959-es útmutatóban a csehszlovák kormány ugyancsak kifejtette, hogy „a nemzetgazdaságnak súlyos veszteséget okoz az a több tízezer fiatal cigány, aki egyáltalán nem vagy rendkívül alacsony hatékonysággal dolgozik".[71] „A be nem illeszkedett (félig letelepedett és vándor) cigányok jelentős többsége egyáltalán nincs munkaviszonyban, kerüli a tisztességes munkát, máról holnapra él, ill. a társadalom terhére élősködik" – fogalmazott az MSZMP határozata.[72] A bolgár kormányhatározatot kiegészítő és magyarázó, 1959-ben kiadott pártdokumentum szintén leszögezte, hogy a romák a kapitalizmusban nem juthattak állandó munkához, az éhezés pedig vándorlásra, lopásra és kéregetésre kényszerítette őket. Általában véve nem volt lehetőségük tanulni, ezért az írástudatlanság, műveletlenség és nélkülözés végigkísérték életüket. A párt szerint azonban a helyzet a szocializmus győzelmével döntően megváltozott. Ekkor a letelepedni és dolgozni vágyó cigányok részesévé válhattak az egész társadalmat átható szocialista fejlődésnek, és sokan közülük gyárakban és termelőszövetkezetekben helyezkedtek el. A vándor cigány csoport, mely a roma népesség legelmaradottabb része, mutatott rá a párthatározat, azonban továbbra is lebecsüli a munkát. „Lassan fogadják be a szocialista kultúrát, nehéz őket átképezni, a régi szokások és hagyományok mélyen gyökereznek bennük, a kapitalista múlt maradványai mély nyomokat hagytak a tudatukban, és továbbra is folytatják régi életmódjukat."[73]

---

[67] *Demografie*, 4. (1962) 1. sz. 80–81.

[68] *A magyarországi cigánykérdés*, 241.

[69] Az asszimetrikus ellenfogalmakról lásd: Koselleck, Reinhart: *Az asszimetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. In: uő.: Elmúlt jövő: a történeti idők szemantikája. Budapest, 2003. 241–298.; a „cigányról" mint a Nyugat önértelmezésének ellenpárjáról lásd: Trumpener, Katie: *A cigányok ideje: egy „történelem nélküli nép" a Nyugat narratíváiban*. Replika 23–24. sz. (1996. december) 219–241.

[70] Kalvoda: *The Gypsies of Czechoslovakia*, 273.

[71] Guy, Will: *The Czech Lands and Slovakia: Another False Dawn?* In: Between Past and Future, 290.

[72] *A magyarországi cigánykérdés*, 240.

[73] *Destroying Ethnic Identity: The Gypsies of Bulgaria*, 63.

A romák felemelkedésének logikus és egyetlen lehetséges útját csakis a fizikai munka szocialista világába való bevonással vélték megvalósíthatónak. „Fokozatosan el kell érni, hogy a cigányok a lakosság többi részétől nem elkülönítetten, állandó lakóhelyeken településnek, állandó munkához jussanak."[74] A romákat asszimilálni kell, hogy szocialista munkásokká váljanak: „képességeiknek és erejüknek megfelelő, a társadalom számára hasznos munkákba kell őket bevonni",[75] és „teljes mértékben integrálni kell minden cigányt a szocialista termelés szerkezetébe, hogy a szocializmus öntudatos és eltökélt építőivé váljanak".[76]

A kommunista pártok a munkába állítást a romák akaratától függetlenül, akár annak ellenében vélték végrehajthatónak. A bolgár párt már 1959-ben részletes programot dolgozott ki a romák szocialista munkába való bevonására. Ennek értelmében felhívta gyárak és üzemek vezetőinek figyelmét a cigányok alkalmazásának fontosságára. Ezen túlmenően minden társadalmi szervezet számára sajátos feladatokat írt elő. A szakszervezetek szerepe az volt, hogy bevonja a roma munkásokat a szakképzés folyamatába, kialakítsa bennük a rendszeres munka szokását, megerősítse munkafegyelmüket. A néptanácsok (helyi tanácsok) feladata volt a munkaerő elosztása és átképzése, amit a Hazafias Front szervezetei segítettek. A bolgár Komszomolnak külön figyelmet kellett fordítania a roma fiatalok beszervezésére, ami elősegíthette kommunista és munkára való nevelésüket.[77]

Ezekben a dokumentumokban a „cigányok" segítségével megalkotott munkátlanság világát a hatalmi központ, jelesül a kommunista párt hivatott fölszámolni. A párt megfelelő szervei meghozzák a megfelelő döntéseket, majd ezeket közvetítő intézményeik révén végrehajtják. A gyakorlati lépésekből az állam polgárai ki vannak zárva, a párt által feltárt problémákat a párt képes orvosolni. A szövegekből a minden problémát és azok megoldását is ismerő hatalmi központ képe tárul elénk, amely nem igényli, sőt kifejezetten ellenzi intézkedéseihez a tevékeny társadalmi segítséget. A kelet-közép-európai kommunista pártok 1956 után egyre fokozódó mértékben törekedtek az általuk kormányzott lakosság politikai aktivitásának és érdeklődésének csökkentésére. Ennek érdekében a pártállam önmagát mint a politikai problémák tartósan sikeres megoldóját láttatta. Ennek hitelesítése érdekében azonban folyamatosan megoldásra váró nehézségekkel kellett önmagát szembesítenie. A munkátlanság világából kivezetendő „cigányok" kérdése éppen ilyen szerepet töltött be a késő kommunista hatalmi gyakorlatban. Ennek megfelelő terepe azonban már nem az időleges mozgósítás és a társadalmat aktív politikai tevékenységre ösztönző kampány volt, hanem a helyzetet országosan elemző és tervszerűen megoldó központi pártprogram.

[74] *Destroying Ethnic Identity: The Gypsies of Bulgaria,* 242.

[75] A Bolgár Népköztársaság Minisztertanácsának 258. számú rendelete, 1958. október 17., lásd: Marushiakova–Popov: *Gypsies (Roma) in Bulgaria,* 36.

[76] A Bolgár Kommunista Párt Központi Bizottsága Titkársága határozata, 1959. június 16., lásd: Marushiakova–Popov: *Gypsies (Roma) in Bulgaria,* 36.

[77] *Destroying Ethnic Identity: The Gypsies of Bulgaria,* 66.

PÉTER APOR

The Space of the Gypsies: An Interpretation of the Birth of the Communist Roma Policy in East-European Comparison, 1945–1961

The essay analyses the official policy towards the Roma population in Eastern Europe after 1945 in a comparative perspective. Researchers of this field have to tackle a relatively difficult problem, namely the apparent lack of sources in the immediate post-war period. The gypsies as a distinct group were omitted from almost all documents devoted to social, education or health policy. Consequently, an understanding of the post-war Gypsy policy demands the quest for those aspects of discursive and social-political practices through which the authorities could expound their attitude towards the Roma. These rhetorical figures were connected to the concepts and depictions of backwardness, savageness and social danger, whereas in practice were embodied in the field of health care and policy, the behavior of the police, education and, mostly, labor organization. This approach demonstrates how the knowledge on the Roma was generated by the demands of the exercise of power and eventually justified various political measures. The central party resolutions issued at the turn of the 1950s and 1960s concerning the Gypsies did not spring from the accumulation of the knowledge and experience of working with the Roma. Whereas classical socialism exercised power through various techniques of mass mobilization and by campaigns for political and social activity, late communist dictatorships aspired to keep the population in passivity. It led to the fact that the authorities did not require active support for their programs, but rather represented the political center as capable of identifying and solving all social problems like the integration of the backward and work-shirker Gypsies.

BENCSIK PÉTER

Az MDP értelmiségi határozata és az 1956. őszi „funkcionárius-vita"*

1956 júliusában az MDP Központi Vezetősége nagy jelentőségű határozatot fogadott el a párt és az állam „szocialista demokratizálására" vonatkozóan. Az ekkor leváltott Rákosi Mátyás helyére Gerő Ernőt választották a párt első titkárává. Az új vezető meghirdette a „tiszta lap" politikáját, amely az elfogadott párthatározat alapjává vált. Ezt a fontos pártdokumentumot sokszor egyszerűen csak „júliusi határozat"-ként emlegették a következő hónapokban.

A júliusi KV ülésen Gerő számos reformot hirdetett meg. A történeti szakirodalom általában vonakodik attól, hogy Gerő lépéseit reformoknak nevezze.[1] Véleményem szerint azonban komoly reformszándékról volt szó, sőt, ezek végrehajtása is megkezdődött. Határozatok születtek az országgyűlés gyakoribb ülésezéséről, korlátozni kívánták az Elnöki Tanács törvényerejű rendelet-alkotását, újra bevezették a parlamentben az interpellációkat. Lépések történtek a törvényesség biztosítása, a korábbi törvénysértések kivizsgálása, a rehabilitáció, sőt a felelősségre vonás érdekében egyaránt. Megindult a jogszabályok felülvizsgálata, egyszerűsítése. Növelni kívánták a Hazafias Népfront szerepét, s be kívántak vonni annak vezetésébe több, korábban félreállított vagy bebörtönzött személyt is. Előkészületek történtek a lakosság életszínvonalának, életkörülményeinek javítására (normák csökkentése, bérrendezés, új munka-törvénykönyv, a békekölcsön eltörlése, a szabad lakóhelyválasztás jogának biztosítása, a külföldre utazás szabályainak liberalizálása stb.). A pártvezetés lépései számos esetben joggal váltottak ki kritikákat: Gerőék igyekeztek tompítani a bírálat élét, nem tárták fel teljesen a hibák okait, mentesíteni akarták egyes korábbi hibák, bűnök elkövetőit. Az viszont kétségtelen, hogy a célok és a megtett lépések előremutatóak voltak. A (régi-új) vezetés azonban nem kapott bizalmat: Gerőt a magyar társadalom éppúgy elutasította, mint a bukott Rákosit. Mind a kortársak, mind az utókor némileg igazságtalanul beskatulyázta őt a megrögzött sztálinista szerepébe.[2] E tanulmányban a változások egy részterületét, az MDP értelmiségi politikája reformjának történetét vizsgálom meg, elsősorban arra keresve a választ, hogy miért és hogyan vált (szándéka ellenére) feszültségnövelő tényezővé ez az új irányvonal.

* Kutatásaimat az MTA Bolyai ösztöndíja támogatta.

[1] A témakör eddigi legátfogóbb feldolgozását lásd: Baráth Magdolna: *Gerő Ernő és a „tiszta lap" politikája*. Múltunk, 46. (2001) 1. sz. 3–58.

[2] Bővebben lásd: Bencsik Péter: *Feledésre ítélt reformok? Az MDP KV 1956. júliusi ülése és a „tiszta lap" politikájának néhány történeti problémája*. In: Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica. Tom. 128. Szeged, 2009. 111–137. Olvasható interneten is: http://allamszocializmus.lapunk.hu/tarhely/allamszocializmus/dokumentumok/ertelmiseg.pdf

A tiszta lap politikája a kulturális élet, a sajtó, az értelmiségi politika terén is újdonságokat hozott. A sztálinizmussal való szakítást 1955–1956 folyamán Magyarországon elsősorban a pártellenzéki értelmiség, azon belül pedig főleg a kommunista írók és költők követelték. Nézeteiket a pártvezetés 1955 végétől kezdve számos határozatban bírálta, több írót pedig eltávolítottak munkahelyéről, illetve kizárták őket a pártból is.[3] Az 1956 nyarán meghirdetett reformok utólag igazolták az írók véleményének helyességét, ám ezt az MDP vezetése nem ismerte el. Ennek következtében az írók támogatták ugyan a júliusi határozatot, de érzéseik ambivalensek maradtak, bizalmatlanok voltak az új PB-vel és első titkárral szemben. A lényegében változatlan összetételű pártvezetés – presztízs-okokból – nem kívánt egyoldalú önkritikát gyakorolni a korábbi, az írókat elmarasztaló döntések miatt, hanem próbált úgy tenni, mintha a vitában mindkét felet kölcsönösen terhelte volna felelősség. Ez tovább növelte az írók, illetve általában az értelmiség gyanakvását a pártvezetéssel szemben.

A júliusi határozat után az írók kezdetben várakozó álláspontra helyezkedtek. Az Irodalmi Újság és a Művelt Nép hasábjain óvatosan ugyan, de méltatták a júliusi határozatot, azonban jogosan vélték úgy: nem nekik kell megtenni a következő lépést, akár személycserékről, akár a korábbi hibás döntések visszavonásáról legyen szó.

Az értelmiségi határozat

Az írókat végül az mozdította ki a várakozó álláspontról, hogy az MDP elméleti folyóirata, a Társadalmi Szemle közölte a párt ún. értelmiségi határozatát.[4] Az MDP KV Tudományos és Kulturális Osztálya (TKO) még 1956 elején az SZKP XX. kongresszusa szellemében határozta el, hogy széleskörű helyzetfelmérést végez el az értelmiségi politikáról. Ennek érdekében létrehoztak egy munkacsoportot, amely szempontokat, kérdéseket dolgozott ki az anyaggyűjtéshez. Márciustól kezdve három héten át tartottak pártaktíva-értekezleteket, amelyek az értelmiség feltűnő aktivizálódását eredményezték. Emellett a TKO munkacsoportja interjúkat készített vezető értelmiségiekkel, és jelentéseket kértek az egyetemektől is. Az értelmiség minden fórumon bírálatot fogalmazott meg a párt addigi politikájával kapcsolatban.[5] Ennek alapján májustól megkezdődött a viták összegzése és a határozat szövegvitája, miközben még készültek alapjelentések is. Így a határozat szövege számos módosuláson ment keresztül, menet közben is bővült.[6]

---

[3] A két legfontosabb határozat az írók ellen a PB 1955. december 1-jei, *Az irodalmi életben mutatkozó jobboldali jelenségek*, illetve a KV 1956. június 30-i, *A politikai kérdésekről, a Petőfi Kör vitáiról* című dokumentuma volt. Közli: Izsák Lajos (szerk.): *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956*. Budapest, 1998. 381–386., 434–436. Lásd még: Rainer M. János: *Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956*. Budapest, 1990.

[4] *A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata értelmiségi politikánk néhány kérdéséről*. Társadalmi Szemle, 11. (1956) 8. sz. 29–41. A határozatot több másik folyóirat is közölte 1956. szeptemberi számában (például a Pártélet, Természet és Társadalom, Felsőoktatási Szemle stb.; emellett önálló kötetben is megjelent). Sajnálatos, hogy a nagy jelentőségű dokumentum kimaradt az MDP határozatait összegyűjtő válogatásból. Vö.: *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai*, id. mű. Fontosabb részleteit újraközölte viszont Huszár Tibor: *Mit ér a szellem, ha...* Budapest, 1990. 120–126.

[5] Bővebben lásd: Dósa Rudolfné: *Az MDP értelmiségi politikájáról szóló 1956-os határozatának történetéhez*. In: Kurucz István – László Tibor – Ruff Mihály – Vági József (szerk.): Szemelvények a magyar népi demokrácia történetéből. Budapest, 1982. 40–52.

[6] Dósáné: *Az MDP értelmiségi politikájáról*, 52–54.

A határozatot először a PB június 14-i ülésén vitatták meg,[7] még Rákosi első titkársága idején. Az Andics Erzsébet által készített tervezet már ekkor nagyrészt a végleges irányelveket fogalmazta meg. Sőt, eredetileg az is szerepelt benne, hogy „az értelmiség örömmel fogadta a KV 1953. júniusi határozatát, s bizalommal fordult a párt felé. Az 1954/55-ben egymást követő politikai változások azonban zavart idéztek elő értelmiségünkben [...] Az 1955. márciusi határozat után, a jobboldali elhajlás elleni harc talaján egyre szélesebb körben felújultak az 1953 júniusa előtti szektás nézetek és módszerek, értelmiségellenes hangulatok." Az előterjesztés vitájának jegyzőkönyve nem maradt fenn, de két írásos hozzászólásból, illetve a PB állásfoglalásából – továbbá az előterjesztés és a végleges szöveg összevetéséből – látható, hogy a testület elégedetlenül fogadta a vezetést ért kritikát. Az átdolgozás fő szempontjai a következők voltak: „világosan meg kell mutatni az értelmiség megnyeréséért folytatott harc és az osztályharc összefüggését [...] konkrétabbá kell tenni az értelmiségnek a szocialista építésbe való fokozottabb bevonásáról szóló részt [...] melegebb hangon kell foglalkozni az értelmiségiek felszabadulás utáni munkájával". A Társadalmi Szemlében megjelent szöveg összességében sokkal pozitívabban ábrázolja az értelmiség 1945–1956 közötti helyzetét, mint az Andics-féle tervezet.[8] A hibák megemlítése ugyan többnyire benne maradt a végleges változatban is, de ezek felsorolását minden esetben megelőzi a fejlődés, a haladás eredményeinek bemutatása. Néhány kényes ügy megemlítése is kimaradt a végső anyagból.[9] Azonban még ez a „felvizezett" szöveg is igen jelentős problémákat tárt a nyilvánosság elé, s így nem csoda, hogy a pártellenzék is pozitívan fogadta.[10]

[7] MOL M-KS 276.f. 53/291. őe. A határozat nyilvánosságra hozását a Titkárság július 2-i ülésén írták elő, lásd MOL M-KS 276. f. 54/403. őe. Erre végül azonban csak augusztusban került sor, habár a Titkárság augusztus 4-i határozata a Társadalmi Szemlében közlendő fontosabb cikkekről nem tartalmazta az értelmiségi határozat publikálását. Lásd MOL M-KS 276. f. 54/405. őe.

[8] E megállapításra jutott már 1982-ben Dósa Rudolfné is. Vö.: Dósáné: *Az MDP értelmiségi politikájáról,* 53. Egy visszaemlékezés szerint ugyanakkor Andics „minden komolyabb, a reális helyzetet tükröző fogalmazásunkat rendre megtorpedózta". A kijelentés Vass Istvántól származik, aki akkor a pártközpont tudományos osztályán dolgozott. Idézi: Fenyvesi István: *Az én '56-om.* Szegedi Műhely, 45. (2006) 4. sz. 46. (Külön köszönöm Standeisky Évának, hogy erre az írásra felhívta a figyelmemet.)

[9] A szektás nézetekre való utalás végül csak általánosságban, időpont említése nélkül került a végleges szövegbe – mint az egyébként „helyes célkitűzések és elvek gyakorlati végrehajtása" során bekövetkezett hiba. Példaként – a teljesség igénye nélkül – következzen néhány olyan részlet, amely kimaradt a publikált szövegből: „A marxizmus-leninizmus igazságainak megértését és elfogadását megnehezítette, hogy az értelmiség az elméletben tanult igazságok és politikai, gazdasági életünk valósága között nem egyszer ellentétet talált." „Könnyen a Szovjetunió és a marxizmus-leninizmus ellenségének minősült az, aki a szovjet tudomány egyik vagy másik tételével nem értett egyet." „Az értelmiség nagyobb részének reálbére ma még alacsonyabb, mint a múltban." „Szakítani kell azzal az egyoldalú pénzügyi szemlélettel, amely a tudomány és a kultúra igényeit mindenekelőtt költségvetési szempontból ítéli meg."

[10] A rendszerváltás körül keletkezett történeti irodalom nem ítéli meg egyértelműen pozitívan a határozatot. Standeisky Éva szerint például a „határozat jellegzetes pártdokumentum: az elemző rész önkritikus, helyenként engedékeny, a határozati rész a hibákat jóvá tevő intézkedéseket ígér. Kiindulópontja azonban változatlan: egyedül a párt vezető szervei illetékesek a túlnyomórészt pártonkívüli értelmiség sorsának eldöntésében. A párt vezetői a kedvezőtlen jelenségeket szinte kizárólag csak ideológiai, adminisztratív eszközökkel (a marxizmus-leninizmus oktatás színvonalának emelése, a helyi pártfunkcionáriusok munkájának szigorúbb ellenőrzése) vélték megoldhatónak." Standeisky Éva: *Az értelmiség Magyarországon 1945 után.* História, 12. (1989) 4–5. sz. 14. Rainer M. János úgy értékelte, hogy a határozatot az ellenzék „kedvezően fogadta ugyan, de min-

A határozat végleges szövege feltehetően július közepén született meg, nyilvánosságra hozatala viszont jelentősen késlekedett. A pártbizottságoknak augusztus 3-án belső anyagként küldték meg, s megvitatását csak a következő hónapokra ütemezték elő.[11]

A fogadtatás vizsgálata előtt érdemes áttekinteni, hogy mi is került bele a végső változatba. A dokumentum legfontosabb elméleti megállapítása, hogy az értelmiség egészének lebecsülése, háttérbe szorítása, továbbá a régi és az új értelmiség közötti különbségtétel elve és gyakorlata hibás volt. Ennek okai között egyaránt megtalálható volt „az osztályharc feltétlen élesedéséről szóló helytelen elmélet" és „a hazai sajátosságok elhanyagolása". Részletesen tárgyalta a határozat, hogy milyen konkrét formában jelent meg az értelmiség iránti bizalmatlanság, illetve az értelmiség munkájának lebecsülése.[12] Mindezt azzal a szándékkal tette, hogy e helytelen gyakorlat mielőbb szűnjék meg. A bizalmatlanság következtében csökkent a vezető posztokon állók képzettsége, a valódi szakemberek helyett álszakemberek érvényesülhettek, nem lehetett tere az új és önálló kezdeményezéseknek (bürokratikus akadályok, sőt a szabotázs vádjától való félelem miatt). Nem rejtette véka alá a szöveg, hogy az értelmiség egy része nem vallja magáénak a népi demokrácia alapvető célkitűzéseit, de úgy vélte, hogy a többség (különösen az új értelmiség) már a szocializmus híve. Kifejtette azt is, hogy „az értelmiség egy része közömbös a marxizmus-leninizmus iránt". Ennek részben szintén a korábbi értelmiség-ellenes politika volt az oka, állapította meg a határozat.

Ezt követően azokat a politikai, valamint gyakorlati intézkedéseket, illetve lépéseket sorolta fel a dokumentum, amelyek révén a pártvezetés szerint megoldható az értelmiség számos addigi problémája. Politikai cél lett tehát a korábbi diszkrimináció megszüntetése, az értelmiség lebecsülésével való szakítás, valamint a régi és az új értelmiség összeolvadásának elősegítése. A származás mellett (nem pedig helyett!) a továbbiakban elsősorban az 1945 óta végzett munka alapján kellett volna elbírálni minden értelmiségit. Az értelmiségben élő burzsoá nézetekkel szemben továbbra is harcot hirdetett a párt, azonban a korábbi adminisztratív módszerek helyett ideológiai harc és türelmes politikai nevelőmunka révén. Fontos megállapítás, hogy „a régi értelmiség megnyerésére irányuló politikánk nem átmeneti jellegű".[13] A gyakorlati intézkedések terén első helyen azt említette a határozat, hogy „a szakmailag legkiválóbb, művelt, politikailag jól fejlődő szakemberek közül mind többen váljanak a párt tagjaivá", vonják be őket a párt- és állami szervekbe, illetve a népfront-mozgalomba is. Az országos és helyi tervek és intézkedések kidolgozásakor a továbbiakban meg akarták hallgatni az értelmiség javaslatait. A tudományos, oktatási és más intézményeknek „az eddiginél jóval nagyobb önállóságot kell biztosítani". Az állam „gazdasági erejéhez mérten maximálisan" ki kell elégíteni a tudomány és a kultúra anyagi igényeit. A határozat előírta azt is, hogy meg kell vizsgálni a külföldi (népi demokratikus államokra vonatkozó) tanulmányutak lehetőségének bővítését, külföldi könyvek és folyóiratok

denekelőtt arra hívta fel a figyelmet, amit *hiányolt benne*". Rainer: *Az író helye*, 296. (Kiemelés az eredetiben.)

[11] Dósáné: *Az MDP értelmiségi politikájáról*, 39. és 54–55. A július közepi véglegesítésre utal még a párt lapjának egy szerkesztőségi cikke: *Az értelmiség egyes kérdéseiről*. Szabad Nép, 1956. július 15.

[12] Például: az értelmiség mint „reakciós réteg" szembeállítása a munkásosztállyal; az állampolgári jogok elvitatása tőlük; munkakörülményeik elmaradottsága, munkaeszközeik korszerűtlensége (a túlzott takarékosságból adódóan); a kádermunka és a személyzeti osztályok munkájának alacsony színvonala, illetve a származási kategóriák miatti erkölcsi és politikai meghurcoltatás; a dogmatikus gondolkodás, a valódi viták hiánya; az értelmiség sanyarú anyagi helyzete és életszínvonala stb.

[13] Andics Erzsébet eredeti tervezetében ez még markánsabban szerepelt: „a régi értelmiség megnyerésére irányuló politikánk *nem átmeneti, szükség diktálta taktikai fogás*". (Kiemelés tőlem – B. P.)

beszerzésének javítását. Nem mellékesen az értelmiség fokozatos bérrendezésére is konkrét javaslatokat tett, illetve kimondta: megfelelő szabadidőt kell biztosítani, és „nem szabad felesleges adminisztratív teendőkkel, sokféle társadalmi munkával túlterhelni" az értelmiségi dolgozókat. A legfontosabb talán ez a pont volt: a párt- és állami szervek „fokozatosan vizsgálják felül [...] egyes értelmiségiekkel szemben elkövetett kirívó sérelmeket [...] és tegyék jóvá az elkövetett hibákat. [...] A jövőben ne vezessenek egyes értelmiségi munkakörökben dolgozókról kádernyilvántartást."[14] Végül, de nem utolsósorban „a középiskolai és egyetemi felvételi rendszert fokozatosan úgy kell átalakítani, hogy az értelmiségi származású tanulók a munkás- és parasztszármazásúakkal egyenlő elbírálásban részesüljenek."

Mi valósult meg a határozatból a forradalom kitöréséig? Két hónap alatt nyilvánvalóan kevés dolog, de úgy vélem: figyelemreméltó, hogy egyáltalán valami mégis történt. Ennyi idő alatt a funkcionáriusok értelmiség-ellenességét természetesen nem lehetett megszüntetni, sőt, csökkenteni sem. (Épp ez okozhatta az értelmiség őszi radikalizálódását.) A gyakorlati intézkedések egy része viszont annak ellenére is megkezdődött, hogy a határozat több helyen is csak azt írta elő: két hónapon belül meg kell vizsgálni a változtatások lehetőségét.

A legfontosabb lépés természetesen a korábban pártból kizárt, illetve munkahelyükről eltávolított személyek ügyének (meglehetősen felemás) rendezése – vagy legalábbis annak megkezdése – volt. A PB 1956. augusztus 9-én tárgyalta „a sajtó területéről eltávolított vagy adminisztratív úton felelősségre vont újságírók" ügyét. A megszülető határozat szerint e személyek „jobboldali nézeteket képviseltek, és magatartásukkal ártottak a párt ügyének. Ezért a velük szembeni fellépés alapvetően szükséges és helyes volt, azonban a foganatosított adminisztratív rendszabályok egyes esetekben túlzottak voltak." Az érintettek többsége a vizsgálat lezárulta után visszakapta párttagságát, és újra elhelyezkedhetett a sajtónál. Igaz, mindez egyéni elbánás alapján történt, nem minden eltávolított személyre terjedt ki.[15] Azoknak az íróknak, akiket 1955 decemberében nem zártak ki ugyan a pártból, de büntetést kaptak (Zelk Zoltán, Méray Tibor, Aczél Tamás, Háy Gyula), augusztus 29-én törölték a párt-büntetésüket. Ezt később úgy hozták nyilvánosságra, hogy „a pártfenyítések [...] eltúlzottak voltak". S bár az írók „általában helyesen" léptek fel a „személyi kultusz, a dogmatizmus, az adminisztratív módszerek" ellen, de „hibás nézeteket is képviseltek, és nem egyszer pártszerűtlen magatartást tanúsítottak". A közlemény szerint ez utóbbi miatt egyes írók önkritikát is gyakoroltak.[16]

---

[14] Az eredeti szövegben szintén több szerepelt ennél: „el kell érni, hogy a szakmailag jó, politikailag megbízható értelmiségiek a korábbi hibák korrekciója során képességeiknek megfelelő munkakörbe kerüljenek." Továbbá: „semmisítsék meg az egyes legalacsonyabb értelmiségi munkakörökben dolgozókról készített kádernyilvántartást".

[15] Az ellenzék legismertebb újságírói közül Gimes Miklós, Haraszti Sándor, Vásárhelyi Miklós és Fazekas György, ha nem is könnyen, de elfogadták a párt által adott elégtételt; míg egyesek, például Szilágyi József nem így tettek. Némileg más elbírálás alá vonták az 1956 júniusában kizárt Déry Tibort és Tardos Tibort. Déry közölte, hogy nem is akar visszatérni az MDP-be. Az augusztus 9-i határozatot lásd MOL M-KS 276.f. 53/298. őe.; az ügyet bővebben tárgyalja Révész Sándor: *Egyetlen élet. Gimes Miklós története.* Budapest, 1999. 283–286.; Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza.* 1–2. Budapest, 2001–2003. 1. kötet 285. Lásd még Standeisky Éva: *Írók lázadása. 1956-os írószövetségi jegyzőkönyvek.* Budapest, 1990. 245–247.

[16] *Az Írószövetség közgyűlése elé.* Szabad Nép, 1956. szeptember 16. Ilyen önkritikát valójában senki sem fogalmazott meg, amint azt az Írószövetség 1956. őszi közgyűlésének hozzászólásai is mutatják. Lásd: Standeisky: *Írók lázadása,* 273–289., 306–315.

Ezenkívül még egy, közvetlenül az értelmiséget érintő intézkedés történt: szeptember 2-án jelent meg két minisztertanácsi rendelet, amely a felsőoktatási dolgozók és a tudományos kutatóintézetek munkatársainak bérrendezését irányozta elő, összhangban a határozat előírásaival.[17]

Az értelmiségi határozat fogadtatása

Az értelmiségi határozatot a teljes magyar értelmiség kimondottan nagy örömmel, mármár lelkesedéssel fogadta. Ugyanakkor azonban többségük aggódott, hogy vajon megvalósul-e majd mindaz, ami szerepel a határozatban. „A bizakodás mellett észlelhető várakozó álláspont is, hogy a határozat, tehát a párt szavainak és tetteinek egysége hogyan és mennyiben fog megvalósulni. Ez sok tekintetben érthető. A múltban bizony ezek a kijelentések, hogy »a néphez hű értelmiséget meg kell becsülni; meg kell adni a lehetőséget, hogy zavartalanul dolgozhassék; jobban be kell vonni a közélet irányításába« – sok esetben csak szavak maradtak."[18] A bizalmatlanságot növelte az is, hogy az MDP központi lapja, a Szabad Nép nem közölte a dokumentumot. „Teljesen igazuk van azoknak a szegedi elvtársaknak, akik az egyetem alapszervezeteinek gyűlésein szóvátették: miért nem közölte le a Szabad Nép e nagyfontosságú határozatot?"[19] Hasonló véleményt fogalmaztak meg Szolnok megyében is: „Ezt a bizalmatlanságot tükrözi egyes értelmiségieknek az a véleménye, hogy a határozat azért nem jelent meg a Szabad Népben, mert a határozattal meg akarják nyugtatni az értelmiséget anélkül, hogy az egész társadalom előtt komolyabb ügyet csinálnának belőle."[20]

A Szabad Nép tehát nem közölte magát a határozatot, de augusztus 26-i vezércikke foglalkozott azzal. Az írás szerint a Társadalmi Szemle példányait napok alatt elkapkodták, s a szám megjelenése után igen nagy aktivitás mutatkozott valamennyi értelmiségi gyűlésen. A cikkíró utalt egy fővárosi pártaktívára is, ahol az egyik felszólaló értelmiségi azon kívánságának adott hangot, hogy „bárcsak a benne foglaltak fele megvalósulna".[21]

A határozatot ugyan a többi országos lap sem közölte, de a Hazafias Népfront lapja, a Magyar Nemzet feltűnően gyakran foglalkozott vele, bár eleinte csak ismertette legfontosabb elemeit.[22] A lap egy vezércikkben leszögezte: „Régóta volt egy egész társadalmi rétegben olyan [...] jó visszhangja párthatározatnak", mivel e határozat „szakít azzal a hanggal, amely hosszú időn át jellemezte az értelmiséghez szóló különböző dokumentumokat". Az öröm kifejezése után azonban a szerző rögtön aggodalmát fejezi ki: milyen lesz majd a végrehajtás? Ehhez szükséges a funkcionáriusok meggyőzése, a széles körben elterjedt dogmatizmus leküzdése. A vezércikk néhány olyan javaslatot is tett, amelyek már túlmentek

[17] 26 és 27/1956. MT. rend. Magyar Közlöny, 11. (1956) 76. sz. (szeptember 2.)

[18] Délmagyarország, 1956. augusztus 12. Hasonló mondatok tucatjait lehetne idézni más korabeli lapokból is.

[19] Vereska András: *Az értelmiségi politikáról szóló határozat ügye Szegeden.* Szabad Nép, 1956. szeptember 29., illetve Délmagyarország, 1956. szeptember 30.

[20] Fodor Mihály, a Szolnok Megyei Tanács VB-elnökhelyettesének 1956. október 8-i jelentése az értelmiség helyzetéről (1956. október 12-i vb-ülés jegyzőkönyve). Közli: Cseh Géza: *Válogatás az 1956-os forradalom levéltári dokumentumaiból. Szolnok megye.* Szolnok, 2006. Megtalálható a Verseghy Ferenc Elektronikus Könyvtárban is: http://vfek.vfmk.hu/00000034/007.html

[21] *A magyar értelmiség történelmi hivatása.* Szabad Nép, 1956. augusztus 26.

[22] Jóború Magda: *Értelmiségünk néhány problémájáról.* Magyar Nemzet, 1956. augusztus 19.; *Értelmiségi politikánk néhány problémájáról.* Magyar Nemzet, 1956. augusztus 22.; Németh Géza: *„Régi" és „új" tisztviselők.* Magyar Nemzet, 1956. augusztus 29.

a határozatban foglaltakon, például a nyugati országokba való utazások megkönnyítését, a pedagógusok fizetésemelését vagy az orvosok munkaidejének csökkentését.[23]

A Szabad Nép újságírói később is megszólaltak a határozat kapcsán. Ennek oka az országszerte kirobbanó vita volt: el kellett oszlatni azokat a tévhiteket, amelyek szerint a határozat révén megszűnik a munkásosztály vezető szerepe; meg kellett magyarázni, hogy miért szükséges az értelmiség bérének emelése. Az idézett cikk elsősorban nem is a funkcionáriusok, hanem a munkások és parasztok megnyerését szolgálta. Ennek ellenére záró gondolatai között az is szerepelt, hogy a határozatot „végrehajtani csak akkor lehet, ha a pártfunkcionáriusok s a munkások részéről bizalom áramlik az értelmiségiek felé".[24] Három héttel később s már csak egy héttel a forradalom kirobbanása előtt egy rövid glosszában kellett megismételni ugyanezen érveket. Hiszen a korábbi időszakban az értelmiség mellőzése miatt „háttérbe szorítottuk a szakértelmet, s ezzel helyt adtunk a dilettantizmusnak, a hozzá nem értésnek"; ez pedig milliárdos nagyságrendű anyagi károkat okozott az országnak.[25]

Az értelmiség számára leginkább irányt mutató lap az Irodalmi Újság volt. Augusztus 18-i vezércikkében Fekete Gyula így fogalmazott: világosan ki kell fejeznünk, hogy „*mától kezdve* pedig nincs kegyelem, nincs elnézés a törvénytipróknak, a hatalmaskodóknak [...] *Mától kezdve* nem a kinyilatkoztatott szándékot nézzük, hanem a tapintható eredményt, s vége a türelmi időnek mindazokkal szemben, *kivétel nélkül*, akik nem tudnak szabadulni az erőszak bűvöletéből«."[26] Fekete tehát csak azokkal szemben hirdetett harcot, akik július után is a régi, dogmatikus politikát folytatják.

Az Irodalmi Újság az értelmiségi határozattal elsőként a szeptember 1-jén megjelent számban foglalkozott. Az írás nagy része a korábbi gyakorlatot bírálta: a szaktudás lebecsülését, az értelmiség háttérbe szorítását. Erős kritikával illette a hibás politikát kivitelező funkcionáriusokat is: „...nemcsak az értelmiségi [...] származású kitűnő diákokat irtották, de igen sok esetben a munkás- és parasztszármazásúak között is előnyben részesítették a közepes tehetségűeket a kitűnőkkel szemben." Később ismertette a határozat tartalmát, kifogásolva, hogy az írók és a művészek helyzetével a dokumentum nem foglalkozik. Azt is felrótta a cikk, hogy a határozatot a napilapok nem közölték. A hibák feltárását és a bajok orvoslásának szándékát azonban nagy jelentőségűnek tekintette.[27] A következő heti számban csak egy írás érintette a határozatot, sürgetve annak Szabad Népbeli megjelenését. Alapvető ugyanis, hogy „a párttagság egészének, az értelmiség egészének meg kell ismernie és értenie a határozatot", míg a másik feltétel a gyors cselekvés – ennek hiányában az értelmiséget nem lehet a párt mögé felsorakoztatni.[28]

A káderek, funkcionáriusok tízezreinek véleménye aligha mérhető fel, így ezen a téren a kutatás csak mozaikszerű képet adhat. Az MDP Titkársága 1956. augusztus 21-én foglalko-

---

[23] Gárdos Miklós: *Az értelmiség az új politikai légkörben.* Magyar Nemzet, 1956. augusztus 25.

[24] Csatár György: *Az értelmiségi határozat néhány kérdéséről.* Szabad Nép, 1956. szeptember 23.

[25] *„Egészséges értelmiségellenesség".* Szabad Nép, 1956. október 16.

[26] Fekete Gyula: *Jóleső állampolgári gondok.* Irodalmi Újság, 1956. augusztus 18. (Kiemelések az eredetiben.)

[27] *Emberi kincseink.* Irodalmi Újság, 1956. szeptember 1. A cikket később több kritika érte; egyesek úgy vélték, hogy éket akart verni az értelmiség és a funkcionáriusok közé. Az írás szerzője, Pálóczi Horváth György tiltakozott a vádak ellen. Az Írószövetség szeptember 17-i közgyűlésén kijelentette: csak „a visszahúzást szolgáló funkcionáriusokat támadta". Lásd: Standeisky: *Írók lázadása,* 306.

[28] Nagy Péter: *A szellem napvilága...* Irodalmi Újság, 1956. szeptember 8.

zott a határozattal kapcsolatos agitáció kérdéseivel. Ennek értelmében a határozat társadalommal és a párttagokkal való megismertetését és feldolgozását szeptember és október hónapokra tervezték (mivel augusztusban még a júliusi határozat volt napirenden). Előírták, hogy a „határozat megvitatását valamennyi pártszervezetben tűzzék napirendre"; a sajtó és a rádió feladatává tették, hogy cikkekben, riportokban is foglalkozzanak a kérdéssel. A megyei és a nagyobb városok pártvezetőinek szeptember végére szerveztek egy központi értekezletet, ahol a végrehajtás teendőiről esett volna szó.[29]

Ezt követően országszerte, minden megyében megindult a határozat vitája. A megyei párt- és tanácsi vezetők több helyen átvették a határozat önkritikus hangnemét, és maguk is az értelmiségi politika felülvizsgálatára törekedtek. Hódmezővásárhelyen már augusztus 31-én ülésezett a párt Csongrád megyei Bizottsága, amely első ízben meghívta az érintettek – tehát az értelmiség – számos képviselőjét.[30] A megbeszélésen az MDP megyei köznevelési felelőse a következőket jelentette ki: „vannak már nekünk olyan törvényeink, rendeleteink, amelyek az értelmiség egyes rétegeinek anyagi helyzete megjavításával foglalkoznak, csak nincsenek végrehajtva"; „nagyon nehezen tudjuk [tudniillik a pártfunkcionáriusok – B. P.] levetkőzni azokat a hibákat, amik a hosszú évek során szemléletünkben, munkamódszerünkben felgyülemlettek". Továbbá: „ha a járási, városi pártbizottságaink és tanácsszerveink vezetői, támaszkodva a kommunista értelmiségre, élére állnak értelmiségi politikánknak, nem lesz akadálya a Központi Vezetőség határozata végrehajtásának. Ez nem lesz könnyű dolog, mert a munka során le kell küzdenünk még előforduló szektás nézeteinket és gyakorlatot."[31] Vagyis: egy megyei pártfunkcionárius vélte úgy néhány nappal a határozat megjelenése után, hogy a helyes határozat megvalósulását saját társai, kollégái szektás magatartása megnehezítheti, sőt meg is akadályozhatja!

Más Csongrád megyei funkcionáriusok is hasonló véleményeket fogalmaztak meg: „a párt helyes értelmiségi határozatával szemben van értetlenség, sőt bizonyos öntudatlan ellenállás nálunk is", illetve: „a szektás gyakorlat gyökeres felszámolására most sor került. De az is világos, hogy ezt végrehajtani [...] egyik napról a másikra nem lehet. [...] Sok ember gondolkodásába, módszereibe, munkastílusába ivódtak bele [a szektás módszerek]. [...] A »tiszta lap« politikája nem azt jelenti, hogy most már hallgatni kell a múltról. Beszélni kell a múltról, elemezni kell annyiban, amennyiben ez a hibák leküzdéséhez szükséges."[32]

Hasonló volt a helyzet Szolnok megyében. Szeptember 21-én este tartottak egy értelmiségi vitaestet, ahol jelen volt Losonczy Géza, a Magyar Nemzet főmunkatársa, illetve Erdős Péter és Mesterházy Lajos író is. E gyűlés eredményeit is közvetítette a Szolnok megyei tanács végrehajtó bizottságának elnökhelyettese október 8-i jelentésében: „[az értelmiségi dolgozók] nem hallgatják el, hogy bizonyos várakozási álláspontra helyezkednek, ami mögött még a múlttal kapcsolatos bizalmatlanság feloldatlansága húzódik meg. [...] Értelmi-

[29] MOL M-KS 276.f. 54/407. őe. Egy héttel később ezen értekezlet időpontját szeptember 17-re tűzték ki, s arra minden megye és az összes budapesti kerületi pártbizottság első titkárát meg kívánták hívni. Uo. 408. őe.

[30] Délmagyarország, 1956. augusztus 31.

[31] Délmagyarország, 1956. szeptember 2. Ugyanerről lásd még: *A Csongrád megyei kommunisták hozzáláttak az értelmiségi határozat megvalósításához.* Szabad Nép, 1956. szeptember 4. Az utóbbi cikk szerint a megyei pártbizottság „szűken bánt az önkritikával", ugyanakkor örömmel nyugtázta, hogy „számos helyes intézkedés született".

[32] Vereska: *Az értelmiségi politikáról szóló határozat ügye,* id. mű; Fenyvesi István: *Az értelmiségi pártszervezetek feladatai.* Délmagyarország, 1956. október 9. Fenyvesi egyébként egyszerre volt értelmiségi és (frissen kinevezett) pártfunkcionárius is. Lásd: Fenyvesi: *Az én '56-om,* 42–44. A két cikk születéséről lásd: uo. 46–47.

ségi dolgozóink egyes részeinek ezen tartózkodását, illetve bizalmatlanságát csakis a határozat megvalósítására irányuló tudatos törekvések oldhatják fel." Ennek érdekében a Szolnok megyei tanács október 12-i ülésére tizenegy pontos intézkedési tervet dolgozott ki, amelyben javasolta még az alkotmány megváltoztatását is;[33] emellett a javaslat tartalmazta, hogy a helyi tanácsok „szorgalmazzák az értelmiségieket ért sérelmek orvoslását", illetve, hogy „az értelmiségi határozat megvitatását [...] tűzzék napirendre. Konkrétan jelöljék meg a határozattal kapcsolatos helyi feladatokat, határozzák meg az értelmiséggel kapcsolatos helyes magatartást."[34]

Szeptember 25-én a Vas megyei pártbizottság, a népfrontbizottság és a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat (TTIT) tartott értelmiségi ankétot Szombathelyen mintegy négyszáz résztvevővel. Az éjszakába nyúló vitán több mint húsz felszólaló fejtette ki véleményét. Részt vettek az MDP helyi vezetői is, akik a határozat tartalmának széleskörű ismertetéséről, illetve a sérelmek orvoslásának megkezdéséről is beszámoltak. Az értelmiségi felszólalók szinte kivétel nélkül beszéltek a bizalomról: „»hiszen a szó most is csak szó, amíg tettek nem dokumentálják« [...] »mi a biztosíték arra, hogy a jelenlegi új szellem nem átmenet?«" – idézte egy lap a felszólalók véleményét.[35]

Bács-Kiskun megyében október elején tartottak hasonló értelmiségi ankétot, amelyen Erdei Ferenc is jelen volt. „Különösen újat [...] nem mondott az ankét – az országszerte lezajló értelmiségi találkozók nagyjából ugyanezeket a sérelmeket hozták napvilágra" – tudósított az eseményről a Magyar Nemzet. Itt is javasolták az alkotmány módosítását, a szolnoki formulának megfelelően. A nagy érdeklődés Kecskeméten is megvolt, de az emberek itt kevésbé mertek felszólalni, s általában jellemezte a helyi értelmiséget, hogy „felülről vár mindent".[36] Ankétot rendeztek Szekszárdon is. Mint mindenütt, itt is szó volt a végrehajtással kapcsolatos bizalmatlanságról, élénk vita alakult ki, feltárták az értelmiség helyi sérelmeit.[37] Veszprémben Orbán László tartott előadást a határozatról. A hosszas vitában sokan kifogásolták, hogy a megye és a város párt- és tanácsi funkcionáriusai csak két fővel képviseltették magukat a megbeszélésen.[38]

Győr-Sopron megyében október 16-án tartott ülést a megyei pártbizottság a határozatról, az értelmiség részvételével. A tanácskozás tíz órán keresztül zajlott, és igen élénk viták alakultak ki. Az MDP önkritikus beszámolója azt tartalmazta, hogy a megye értelmisége „félt a párttól", mire a jelenlevők úgy reagáltak: „nem a párttól, csak egyes funkcionáriusoktól féltünk". Több felszólaló bírálta a beszámolót, mivel az „nem volt elég önkritikus. Csak általában beszélt a megyei párt-végrehajtóbizottság hibáiról, de személyeket alig érintett." Csaknem az összes értelmiségi résztvevő megkérdezte: „mi a biztosíték arra, hogy a jövőben nem fordulnak elő a felsorolt hibák?" A győri járási pártbizottság első titkára erre kifejtette, hogy „én is más funkcionárius társammal együtt mélyen megrendültem [...] de

[33] Az Alkotmány akkor hatályos 2. §-a azt mondta ki, hogy „A Magyar Népköztársaság a munkások és dolgozó parasztok állama." Ehelyett javasolta azt a formulát, hogy „A Magyar Népköztársaság a dolgozók állama", hiszen ez nem rekesztette volna ki az államalkotó elemek közül az értelmiséget.

[34] *Vita Szolnokon az értelmiség mai problémáiról.* Magyar Nemzet, 1956. szeptember 23.; Fodor Mihály 1956. október 8-i jelentése. Közli: Cseh: *Válogatás az 1956-os forradalom levéltári dokumentumaiból,* id. mű. http://vfek.vfmk.hu/00000034/007.html

[35] Ember Mária: *Élő problémák, pezsgő vita. Értelmiségi ankét Szombathelyen.* Magyar Nemzet, 1956. szeptember 27.

[36] *Politikai biztonság, erkölcsi megbecsülés, emelkedő életszínvonal.* Magyar Nemzet, 1956. október 9.

[37] i. s.: *„Nyissunk új lapot az értelmiség kérdésében!"* Magyar Nemzet, 1956. október 14.

[38] *Népfront-ankét Veszprémben az értelmiség szerepéről.* Magyar Nemzet, 1956. október 17.

hiszem és tudom, hogy ma már sok olyan funkcionárius van, aki levonja a következtetéseket a történtekből!" Más funkcionáriusok is önkritikát gyakoroltak.[39]

A fentiekből megállapítható: a párt- és állami funkcionáriusok egy része valóban a határozat mellé állt. Voltak ellenkező példák is: egyes üzemi funkcionáriusok nem voltak hajlandók ismertetni a határozatot, Egerben pedig azt is hozzátették, hogy „átmeneti taktikai húzásnak tartják".[40] Sok pártbizottság volt, ahol nem értettek egyet a határozat több állásfoglalásával, például az értelmiség növekvő társadalmi szerepével vagy azzal, hogy a funkcionáriusok egy részét a dokumentum az új értelmiség részének tekintette. A pártfunkcionáriusok, „amennyiben nem volt egyetemi végzettségük, büszkén vallva munkásnak magukat, tiltakoztak az értelmiségi besorolás ellen".[41] Az természetesen nem mutatható ki, hogy ez a rész a többséget vagy a kisebbséget jelentette-e. Az értelmiségi határozat végrehajtásának ügye azonban legalábbis nem volt eleve reménytelen.

A Losonczy–Friss vita első szakasza: az értelmiségi határozat vitája

Az értelmiségi határozat tehát 1956 szeptemberétől kezdve országszerte zajló beszélgetések, majd heves viták tárgya lett. A nyári szabadságolások után a politikai élet ismét megélénkült, véget ért az a szélcsend, ami Rákosi leváltása után alakult ki. A szakirodalom egyetért abban, hogy a forrongás kezdete Losonczy Géza Művelt Népben megjelent, *Az értelmiségi határozatról* című cikkéhez köthető.[42] Olyan vélemények is olvashatók erről az írásról, hogy e cikk „először támadta nyíltan és élesen a Rákosi utáni pártvezetést".[43] Ez azonban a tények teljes félreértése: „Nagy örömmel üdvözöljük ennek a helyes határozatnak a megszületését és közzétételét. Ha sikerül a maga egészében megvalósítani, akkor lényegesen megváltozik, sokkal kedvezőbbre fordul az értelmiség helyzete népi demokratikus társadalmunkban." Losonczy tehát pozitívan fogadta, támogatta a pártvezetés határozatát. A továbbiakban ezt meg is erősítette: „A szóbanforgó értelmiségi határozatot azért is üdvözöljük, mert előnyösen és örvendetesen megkülönbözteti egyes más dokumentumoktól a szólamok és kinyilatkoztatások gondos kerülése. Az értelmiség helyzetének elemzésekor a tényekből, a valóságból indul ki, s következtetései szintén a tényeken, a valóságon alapulnak." Ezeket a sorokat nehéz úgy értelmezni, hogy azok élesen támadták a pártvezetést. Hogy sokan mégis e következtetést vonták le belőle, az annak tudható be, hogy Losonczy – miután röviden ismertette a határozat legfontosabb megállapításait – néhány észrevétellel kételyeket fogalmazott meg a határozat megvalósulása kapcsán. Úgy vélte, hogy ennek három feltétele van: az „előzetes pártokmányok mielőbbi nyilvános felülvizsgálata és kiigazítása"; „nagyon csekély számú, rendkívül indokolt személyváltozás a kulturális életben, párt- és állami vonalon", illetve „a XX. kongresszus szellemének teljes politikai győzelme hazánkban".

Ennek alapján megállapítható: Losonczy nem támadta élesen a Gerő-féle politikai vezetést, hanem rendkívül óvatosan bírálta a funkcionáriusok „kisebbik részét". Emellett

---

[39] Pozsgai Zoltán: *Pártfunkcionáriusok és értelmiségiek tanácskozása Győrött.* Szabad Nép, 1956. október 19.

[40] M. A.: *Országos vitát az értelmiségi határozatról!* Magyar Nemzet, 1956. október 11.

[41] Dósáné: *Az MDP értelmiségi politikájáról,* 57.

[42] Losonczy Géza: *Az értelmiségi határozatról.* Művelt Nép, 1956. szeptember 2. Olvasható az interneten is: http://www.natarch.hu/archivnet/news/news.phtml?id=7

[43] Révész: *Egyetlen élet,* 286. E megállapítás tükröződik másutt is: „Szeptember elején jelent meg Losonczy Géza cikke, amely kritizálta a Gerő-féle pártvezetés tevékenységét." Ripp Zoltán: *1956. Forradalom és szabadságharc Magyarországon.* Budapest, 2002. 59.

nyomást kívánt gyakorolni a pártvezetésre annak érdekében, hogy szülessenek garanciák arra, hogy az értelmiségi határozatot ne lehessen szabotálni, vagy éppen néhány hónap múlva visszavonni.

Elképzelhető, hogy éppen ez a tény váltotta ki a pártvezetés elutasító, támadó magatartását. Minden demokratizálási szándék és nyilatkozat ellenére a párt úgy vélhette, hogy továbbra is ő határozza meg a politikai irányt, és ezért nem vette jó néven a „kívülálló" Losonczy beavatkozását. Csak ezzel magyarázható, hogy a KV két tagja is fellépett cikke ellen.

Nógrádi Sándor, a honvédelmi miniszter első helyettese és politikai csoportfőnöke, egyidejűleg az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztályának vezetője a Budapesti Pártbizottság marxizmus-leninizmus esti egyetemének tanévnyitóján – nyilván Losonczynak címezve szavait – úgy vélte: kudarcra ítélt minden olyan nézet, „amely szembe akarja állítani a párt- és állami funkcionáriusokat az értelmiségiekkel".[44]

Friss István, az MTA Közgazdaságtudományi Intézet igazgatója és a Társadalmi Szemle főszerkesztője szeptember 16-án a Szabad Népben jelentette meg Losonczyt támadó cikkét.[45] Véleménye szerint a két héttel korábbi írás „eltér a Központi Vezetőség júliusi határozatától". Szerinte Losonczy „a július előtti szellemet képviseli", hiszen megbontaná a párt nehezen létrehozott egységét; továbbá kívülállóként bírál, holott kommunistaként kötelessége lenne a határozatok végrehajtásáért cselekvően küzdeni. Friss bírálta Losonczy első két feltételét is, az elsőt idő- és energiapocsékolásnak minősítette, a másodikat pedig egyenesen boszorkányüldözésnek. Azzal érvel, hogy nem a múltbéli hibák elkövetőivel szemben kell fellépni, hanem azokkal szemben, akik a két újonnan született határozat végrehajtását akadályozzák.[46]

Hogyan értékelhető Friss állásfoglalása? Alapvetően érti félre (vagy: szándékosan akarja félreérteni) Losonczyt, akinek cikkéből sugárzik: nagyon is a júliusi platform talaján áll. Friss voltaképp úgy véli, hogy a korábbi törvénytelenségeket szőnyeg alá lehet seperni és elfelejteni, illetve csak olyan mértékben lehet és kell azokkal foglalkozni, ahogyan azt a párt jónak tartja („a múlt kritikus feldolgozását természetesen el kell végezni és el is fogjuk végezni" – írta cikkében). Mégis, egyes ellenvetéseit akár jogosnak is tekinthetnénk: tényleg nehéz meghúzni a határt a rossz intézkedést végrehajtó és a túlhajtó, embertelen funkcionáriusok között. De Losonczy nem véletlenül kérte mindezt, gyorsan hozzá is téve, hogy „nagyon csekély számú" személyi változás kell. Ennek oka az volt, hogy szembesült azzal: a pártvezetésben elhatározott pozitív változások, reformok végrehajtása elakadhat, ha nincs meg annak a személyi biztosítéka. Mint ahogy korábban, 1954-ben már egyszer el is akadt. A korábbi határozatok felülvizsgálásának kérdését pedig mértéktelenül túldimenzionálja Friss: ezek felmérése és visszavonása korán sem vett volna igénybe túl sok erőt és időt.

Valóban az értelmiség egészének álláspontját fejezte ki Losonczy szeptemberi cikke? Az eddigiek alapján kijelenthető, hogy igen. Általános volt az aggodalom, hogy a helyes határozat megvalósul-e, s abban is egyetértés mutatkozott, hogy bizonyos garanciákkal kell biztosítani a végrehajtást. Az értelmiség sürgette a korábbi szektás túlkapásokat elkövetők elleni fellépést is. A vitában Losonczy véleményét támogatta a műszaki értelmiség tekinté-

[44] *Az értelmiségiek és a pártfunkcionáriusok szoros összefogására van szükség.* Szabad Nép, 1956. szeptember 11.

[45] Friss István: *A Központi Vezetőség júliusi határozata alapján...* Szabad Nép, 1956. szeptember 16.

[46] Azt az egységet, amiről utólag Gerő is elismerte, hogy csak látszólagosan jött létre. Lásd: *Gerő Ernő értékelése az 1956. októberi eseményekről.* (Közli: Baráth Magdolna). Múltunk, 44. (1999) 1. sz. 145.

lyes része[47] és a vidéki orvosok, tanárok és más szellemi dolgozók is. A már említett szombathelyi értelmiségi ankéton „elmondták a felszólalók azt is, hogy honnan merítik aggályaikat: nyolcan említették például Friss Istvánnak a Szabad Népben megjelent cikkét".[48]

Mennyire reprezentálta Friss véleménye a funkcionáriusok többségének álláspontját? Úgy vélem, hogy az az óvatos megállapítás megkockáztatható, hogy Friss felvetéseivel még a funkcionáriusok jelentős része sem értett egyet.[49] Ugyanakkor, mint láttuk, voltak olyan vezető funkcionáriusok is, akik támogatták nézeteit.[50]

A vita további oldalhajtásainak vizsgálatát egyrészt az egész ország közvéleményét leginkább befolyásoló írók, az ő szócsövüknek számító lapok alapján próbálom meg rekonstruálni. Nem vállalkozom ennek részletes ismertetésére, annál is inkább, mert ezt már 1990-ben megtette Rainer M. János.[51] A vita egy fontos adaléka, hogy a magyar sajtótörténetbe nem „az értelmiségi határozat vitájaként", hanem mint „funkcionárius-vita" vonult be.[52] Ez pedig annak fényében, hogy „1956-ban, a forradalom előtti olvadás időszakában a nyilvánosságot elérő magyar pártellenzéki értelmiségiek először a pártfunkcionáriusban vélték megtalálni a bírált rendszer emblematikus alakját",[53] különösen nagy fontosságot ad e vitának.

A vita második szakasza: „funkcionárius-vita"

Losonczy cikkének megjelenése után a megszólalások tehát gyakoribbá váltak, de igazából csak Friss írása váltott ki vitát. Ennek oka az, hogy az értelmiség nagy része teljesen egyetértett Losonczy véleményével, továbbá az írók figyelmét szeptember első felében egyébként is az Írószövetség közgyűlésének előkészítése kötötte le. Magát az értelmiségi határozatot a szeptember 17-i közgyűlésen már nem is nagyon emlegették; többen szóltak a júliusi határozatról, mint ahányan az augusztusiról. Ugyanakkor sok hozzászóló utalt – név szerint vagy anélkül – Friss írására, illetve annak mondanivalójára. Egyetlen személy sem akadt, aki Losonczyval szemben vagy Friss mellett foglalt volna állást. Senki nem szólalt fel azonban a júliusi politika ellen – ezt valamennyien támogatták, aláhúzva, hogy anélkül fel sem merülhetett volna sérelmeik orvoslása.[54] Sokan éreztek mégis úgy, mint Fekete Gyula, aki „engedélyezett demokráciá"-ról beszélt, arról, hogy egyes személyek minden „megvalósuló szabadságjogra szinte ráütik a pecsétet, hogy: Visszavonásig érvényes." Kijelentette, hogy a „konok restaurátoroknak [...] nem kell olyan kulcspozíciókban maradniok, ahol újra mód-

[47] A Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége (MTESZ) IV. közgyűlésének résztvevői például ebben a szellemben foglaltak állást. Lásd: *Az értelmiségi határozatról, a magyar technika házának megteremtéséről, a külföldi utazásokról vitázott a MTESZ IV. közgyűlése.* Magyar Nemzet, 1956. szeptember 23.

[48] Ember Mária: *Élő problémák, pezsgő vita. Értelmiségi ankét Szombathelyen.* Magyar Nemzet, 1956. szeptember 27. Az aggályok az értelmiségi határozat megvalósulása kapcsán fogalmazódtak meg.

[49] Lásd fentebb a Csongrád, Szolnok, Vas és Győr-Sopron megyei reagálásokat.

[50] Lásd fentebb Nógrádi Sándor véleményét vagy a Heves megyei reagálást.

[51] Rainer: *Az író helye,* 296–333. Megállapításaival jórészt egyetértek, de a vitát egy másféle értelmezési keretbe próbálom beilleszteni.

[52] Kövér György: *Losonczy Géza. 1917–1957.* Budapest, 1998. 253.

[53] Rainer M. János: *A hálózati ember – töredékek egy portréhoz.* In: Évkönyv XII. Magyarország a jelenkorban. Budapest, 2004. 53. (Kiemelés az eredetiben.)

[54] Az Írószövetség 1956. szeptember 17-i közgyűlésének jegyzőkönyvét lásd: Standeisky: *Írók lázadása,* 259–323.

juk lenne kísérletezni".[55] Fekete és Háy Gyula név szerint is utalt Friss cikkére. Az utóbbi kereken kijelentette: „a kommunista írók túlnyomó többségükben elutasítják Friss István gondolatmenetét".[56]

A legradikálisabb hozzászólás Aczél Tamásé volt, bár ő is július dicséretével kezdte. Feltette a kérdést: „van-e felelős a múltban elkövetett hibákért és bűnökért? [...] Igenis megtalálhatók azok a funkcionáriusok, akik személyükben felelősek az elmúlt korszak embertelen, kegyetlen módszereiért." Vehemensen támadta Frisst a boszorkányüldözés vádjának felvetése miatt. Szerinte a legnagyobb hiba Friss érveiben az, „hogy kinek volt igaza és kinek nem volt igaza". Szónoki volt a következő kérdés: „Miért menti Friss elvtárs ezeket az elvtársakat a felelősségrevonástól? Talán azért, mert ez a baloldali szektarianizmus még ma is bocsánatos bűn azok számára, akik maguk is súlyosan felelősek hasonló hibákért?"[57]

A pártvezetés tagjai közül az Írószövetség közgyűlése után ismét Nógrádi Sándor adott hangot nézeteinek. Bár nem volt jelen az eseményen, az Irodalmi Újság által közölt felszólalások, illetve „néhány elvtársa" elmondása alapján megállapította: „a közgyűlés egésze [...] jó volt, a jövőbe mutatott". Néhány kommunista felszólalásával azonban nem értett egyet, mivel „egyes kitételeik nem szolgálják jól a XX. Kongresszus és a Központi Vezetőség júliusi határozatainak céljait. *Visszahúznak.*"[58] A továbbiakban kifejtette, hogy a vitában Frissel, és nem Losonczyval ért egyet: „a pártnak és a kormánynak mind a két keze [!] tele van tennivalóval" – tehát nincs idő foglalkozni a múltbeli hibás határozat korrekciójával, főleg, mivel „a júliusi határozatok által több korábbi pártdokumentum részben vagy talán teljesen egészében is módosul, esetleg hatályát veszti". A szektás hibák elleni harc mellett a jobboldali hibák elleni harcot is fontosnak nevezte, s aki nem képes egyidejűleg mindkét fronton harcolni, az szerinte nem áll a júliusi határozat talaján.[59]

Friss István cikkére a Művelt Népben született meg az első írásos válasz, Aczél Tamás tollából. Szerinte Friss „azokat a visszahúzó erőket képviseli, amelyek [...] igyekeznek gátat-határt szabni a fejlődésnek."[60] Aczél hangsúlyozta: szó sem volt Losonczynál boszorkányüldözésről, de azok felelősségre vonása szükséges, akik korábban valódi boszorkányüldözést hajtottak végre. Több mint furcsa, hogy az írók, akiknek egyetlen „hibája" az volt, hogy felléptek a korábbi hibák ellen, illetve azok, akik elkövették azokat a hibákat, most egyformán hibásnak számítanak. Kifejtette azon meggyőződését, hogy a funkcionáriusok jelentős része „felismerte a sztálini korszak hibáit és bűneit, és ma ugyanolyan következetességgel

[55] Standeisky: *Írók lázadása,* 279–281.

[56] Standeisky: *Írók lázadása,* 287. Háy ironikusan – és nagy tetszést kiváltva – hozzátette: „úgy érzem, ezt a cikkét nem fogja besorozni összegyűjtött művei közé. Az ilyen rossz órák termékeit kezeljük kollégiálisan, tapintattal."

[57] Standeisky: *Írók lázadása,* 307–312. Nagy Imre (párt)ügyének rendezetlenségére is utalt, kiemelve: az élet Nagy nézeteinek helyességét igazolta. Márkus István és Méray Tibor is bírálták Friss cikkét. Uo. 312., 314.

[58] Nógrádi Sándor: *Az írók közgyűlésének néhány hozzászólásához.* Szabad Nép, 1956. szeptember 23. (Kiemelés tőlem – B. P.)

[59] Uo. Nógrádihoz hasonlóan reagált az Írószövetség közgyűlésére Marosán György is. Szeptember 23-án elmondott beszédében kiállt az értelmiségi határozat szelleme mellett, de úgy vélte, hogy több felszólaló, köztük például Aczél Tamás is az írók közgyűlésén megsértette a pártegységet és a pártfegyelmet. Lásd: *A júliusi határozatok végrehajtásához tettekre van szükség.* Magyar Nemzet, 1956. szeptember 25.

[60] Figyelemreméltó, hogy a vita eddigi résztvevői a másik fél tagjait egységesen a „visszahúzó erők" képviselőjének minősítették. Ezt tette Friss, Nógrádi és ezúttal Aczél is.

[...] küzd e hibák helyrehozásáért, mint annak idején – őszinte meggyőződésből – egy helytelen politikai vonalért."[61]

Szeptember 25-én az MDP Titkársága elfogadott egy határozatot a Szabad Népben megjelenő „elvi cikkekről", melyek között szerepelt egy, az értelmiségi határozatról szóló újabb cikk terve. Szerzőként Rusznyák István, Sőtér István vagy Darvas József neve merült fel. „Az eddig megjelent cikkek még nem kielégítőek, másrészt az értelmiségi határozat most folyó vitája sok érdekes tapasztalatot nyújt, és újabb problémákat, valamint helytelen nézeteket vet fel" – indokolta a tervezett cikk jelentőségét az előterjesztő, Kállai Gyula.[62] Végül Darvas jegyzett is egy cikket a lap október 7-i számában, de ez aligha felelt meg Kállai elvárásainak. Darvas ugyanis a júliusi és az értelmiségi határozat utáni demokratizálódó, vitázó légkörben szembesült saját korábbi dogmatikus hibáival, s cikke egy megrendült ember önvallomását, belső tisztulását tükrözi.[63] Gondolatai számos ponton egybecsengenek Losonczy Géza álláspontjával, holott – mint írja is – Darvas magát a funkcionáriusok közé sorolta. „Én azt érzem, úgy látom, hogy sokan vannak még ebben az országban – főleg a »funkcionáriusok« között –, akikben nem elég mély a hibák felismerése, és nem elég mély az elhatározás a következtetések levonására. [...] sokan vannak még, akik csak taktikának tekintik még a július utáni egész új politikát is [...] a következő idők egyik izgalmas kérdése a »funkcionárius-kérdés« lesz. Ha feltámadhat – mert feltámadhat – az ellenállás a XX. kongresszus, a júliusi határozatok következetes végrehajtásával szemben: a funkcionáriusok egy részénél támaszra lelhet." S a végső következtetés: „A Friss és Losonczy vitában én, ha nem is teljesen, mégis inkább Losonczy igazságát vallom."[64]

Más pártvezetők a vitában nem foglaltak nyíltan állást, de nézeteik az ellentétek csillapítását szolgálták. Kovács István, a budapesti pártbizottság első titkára, a Politikai Bizottság tagja október 4-én tartott képviselői beszámolót. Ebben keményen ostorozta a visszahúzó erőket, sőt, saját nevében, más pártfunkcionáriusok helyett is önkritikát gyakorolt korábbi hibáiért, túlzásaiért[65] és ígéretet tett arra, hogy ezeket következetesen ki fogja javítani. Igaz, azt is hozzátette: a hibáikat belátó és azokat kijavító kommunistákkal szemben nem jogos a további bírálat. „A döntő mérce az legyen, ki, hogyan áll helyt a júliusi határozat megvalósításáért, ki mennyire harcol saját hibáinak leküzdéséért."[66] Ezzel Kovács végeredményben azt fejezte ki, hogy egyetért Friss Istvánnal.

---

[61] Aczél Tamás: *Vita Friss Istvánnal.* Művelt Nép, 1956. szeptember 23.

[62] MOL M-KS 276. f. 54/412. őe.

[63] Darvasnak volt oka „bűnbánatra". A pártellenzék több tagja egyszerűen csak „közutálatnak örvendő volt íróminiszternek" nevezte őt, lásd Aczél–Méray: *Tisztító vihar,* 433. Helyzetét súlyosbította, hogy ekkoriban jelent meg egy tanulmánykötete, amelyben korábbi, szektás műveit is ismét megjelentette. Ezért súlyos kritikákat is kapott, lásd Lukácsy Sándor: *Valahol utat tévesztett... Jegyzet Darvas József tanulmánykötetéről.* Irodalmi Újság, 1956. október 6.

[64] Darvas József: *Egy értelmiségi ankét margójára...* Szabad Nép, 1956. október 7.

[65] Darvashoz hasonlóan neki is volt oka az önkritikára. Kovács szervezte meg az 1955. „decemberi pogrom-hangulatú aktívát". „Joggal elvárhatjuk például [...], hogy álljon az írók plénuma elé és bátor, becsületes kommunista módra mondja el a véleményét arról a káros, hibás, hamis tényeken alapuló rágalmazó beszédről, amelyet a decemberi aktíván elmondott" – követelte Aczél Tamás az Írószövetség közgyűlésén. Idézi: Standeisky: *Írók lázadása,* 310. – Kovács ilyen mély önkritikát természetesen nem fogalmazott meg.

[66] *A párt a júliusi határozat megvalósításával még inkább összeforr egész dolgozó népünkkel.* Magyar Nemzet, 1956. október 6.

A „funkcionárius-vita" az Irodalmi Újság hasábjain csak az október 6-i számban folytatódott,[67] hiszen addig szinte csak az írók közgyűlésével foglalkozott a lap. Ekkor – elszakadva a vita eredeti témájától – az értelmiségi határozatról már szó sem esett, a funkcionáriusokkal azonban két, nagy terjedelmű írás is foglalkozott. Novobáczky Sándor vezércikkében támogatta Losonczy sokszor említett második feltételét a „túlhajtó" funkcionáriusokkal szemben. De a legfontosabbnak nem is ezt tartotta, hanem azt, hogy egy-egy „»funkcionáriusellenes« megjegyzés ellenhatásaként felelős és nem felelős helyekről a funkcionáriusok olyan apoteózisa tört elő", amely a legsötétebb sztálinizmus időszakának eszmevilágát idézi fel. Végső következtetése pedig az, hogy „a szektás kommunista soha nem tekinti egyenrangú félnek a pártonkívüli. Uralkodásra hivatottnak érzi magát" – ám az emberek gyűlölik őt.[68]

Még ennél is messzebb ment ugyanebben a lapszámban Háy Gyula, aki megszemélyesítette a szektás funkcionáriusokat. A fiktív „Kucsera Dezső elvtárs" pellengérre állítása sokak számára a legemlékezetesebb írások egyike maradt az 1956-os forradalom előtti időszakból. Háy ebben azt írja, hogy az értelmiség próbálja ugyan megkülönböztetni a „jó" és a „rossz" funkcionáriusokat, de a bírálatokat a „jó" funkcionáriusok is magukra veszik. „Ez a jelenség annyira feltűnő, hogy nem lehet véletlen" – írja. Ezután fejti ki, miért nem szereti Kucsera elvtársat. Az első ok, hogy Kucsera „eltávolodik az élettől, a néptől, a párttól, a nép és a párt fölé rendelt, a népen uralkodó eltartottá lesz." A második ok: Kucsera dilettáns, „semmihez sem ért és éppen ezért mindennel foglalkozik, de mindennel csak vezetői szinten". A harmadik, egyben a legfőbb ok: Kucsera bürokrata, s a bürokrácia nem egyszerűen csak aktatologatás, hanem a demokrácia halálos ellensége. „A »krácia« uralmat jelent, és egy helyen egyszerre csak egyféle uralom lehet. Vagy a »demos« uralkodik, vagy a »büro«." A „legfelháborítóbb", leginkább „lázító" szavak csak ezután következtek. „Ha demokráciát, ha szocializmust, ha kommunizmust akarunk, meg kell szabadulnunk Kucserától. [...] Kucsera valami puha, amibe történelmünk sötét zsákutcáján beleléptünk. Ó Kucsera, szűnj meg létezni! Nem az életedet követeljük, de a kucseraságodnak akarunk véget vetni!" Kucsera az, aki leginkább akadályozza, késlelteti a szocializmus létrejöttét – vonja le a következtetést Háy, aki azzal zárja cikkét, hogy azon vezetőkhöz fordul segítségért, „akik a fentiektől nem sértődtek meg", hogy segítsenek a Kucserák elleni harcban. „Ezt várjuk a derék, hasznos, okos, jó, haladó funkcionáriusoktól [...] is. [...] Mert amíg Kucsera Kucsera marad, addig a nép nem lesz boldog. Ezért nem szeretem Kucsera elvtársat."[69]

Úgy fest, hogy a vezetők mindegyike megsértődött: Háy talán túl messzire ment a bírálatban. Feltehetően megsértődtek a funkcionáriusok, a rosszak és a jók egyaránt. Hiszen ki tudta eldönteni a funkcionáriusok közül, hogy ő a jók, vagy a rosszak közé tartozik?[70] Háy-

[67] Eltekintve egy írástól, amelynek témája az akkor napirenden lévő területrendezés volt, de annak kapcsán utalt az értelmiségi határozatra és Losonczy cikkére is. Lásd Markos György: *Megyerendezés és értelmiségi határozat.* Irodalmi Újság, 1956. szeptember 29.

[68] Novobáczky Sándor: *Különös emberek?* Irodalmi Újság, 1956. október 6.

[69] Háy Gyula: *Miért nem szeretem?* Irodalmi Újság, 1956. október 6. A „Kucsera-cikk" nagy szerepet játszott abban, hogy Háyt 1957-ben a „nagy íróper" keretében elítélték. A vádak szerint a cikk jelentősen hozzájárult a(z) (ellen)forradalmi hangulat kialakulásához. Lásd: Standeisky Éva: *Az írók és a hatalom 1956–1963.* Budapest, 1996. 202., 321., 347.

[70] Aczél Tamás és Méray Tibor visszaemlékezésében ironikusan utal erre: „Most, amikor felelősségre kellett vonni azokat, akik az országot tönkretették, egyszerre kiderült, hogy »nehéz megvonni a határvonalat a jó és a rossz funkcionáriusok között«." Pedig amikor „»szét kellett zúzni a jobboldali elhajlást«, akkor ment minden gyorsan, vidáman, zökkenésmentesen, akár a karikacsapás." Aczél–Méray: *Tisztító vihar,* 438.

nak ugyan igaza volt, viszont cseppet sem viselkedett taktikusan: szándékával ellentétben egységfrontba kovácsolta a jó és a rossz funkcionáriusokat.

Losonczy – az új idők jeleként, mint maga is megállapítja – válaszlehetőséget kapott a Szabad Nép hasábjain, igaz, csaknem egy hónappal Friss cikkének megjelenése után.[71] Feltette a kérdést: a júliusi határozat egy a sok párthatározat közül, vagy pedig alapvető, új korszakot megnyitó alapokmány? Ha az utóbbi, akkor igenis felül kell vizsgálni minden korábbi, ezzel ellentétes pártdokumentumot, hogy valóban le lehessen zárni a hibás múltat. Losonczy megerősítette: számára is az a legfőbb, hogy ki hogyan viszonyul az új határozatokhoz. Hozzáfűzte: nem kerül szembe „július eszméjével", amikor mégis személycseréket kér, hiszen a Központi Vezetőség is július szellemében váltotta le Rákosit. „A pártegység nem a szektás opportunisták és a jobboldali opportunisták egysége" – írta. Azzal tehát, ha a viták szőnyeg alá seprésével alakítunk ki egy mesterséges pártegységet, nem oldunk meg semmit. Végezetül megkérdezte, hogy Friss „átgondolta-e felelősen, hol kell keresnie »július« ellenfeleit, akadályozóit? Mert vitacikkéből úgy látszik, azok között keresi, akik harcoltak a kongresszusért a kongresszus előtt és harcoltak júliusért július előtt. Vigyázzon, nehogy egy »szép« napon kellemetlen meglepetés érje! Mert »július«-nak vannak ugyan ellenfelei és akadályozói, de egészen máshol, mint ahol Friss elvtárs gondolja."

Losonczy Géza talán nem is sejtette, mennyire igaza lesz. Az a „szép" nap hamarosan elkövetkezett, s Friss maga is tapasztalhatta, hogy milyen „kellemetlen", amikor saját szakmájába, a közgazdaságtudományba avatkoznak be ideológiai-politikai okokból egyes pártfunkcionáriusok, és őt magát érik olyan vádak, hogy védelmezi a „revizionistákat".[72] Vélhetően sosem derül ki biztosan, hogy Friss saját kezdeményezésére ragadott tollat, vagy pártfeladatot teljesített. „Janus-arcú" személyisége alapján elképzelhető, hogy önállóan lépett fel. „Noha Friss kétségkívül nem tartozott az együgyű sztálinista apparatcsikok sorába, tagadhatatlan, hogy meggyőződéses és következetes marxista és kommunista volt. Erős lojalitást érzett és mutatott a párt irányában és az »Ügy« iránt, vagyis mindaz iránt, amiről azt gondolta, hogy a párt érdeke és célja. Politikai és ideológiai lojalitása, valamint pártfegyelme feltétlenül erős korlátokat szabott mind politikai, mind intellektuális tevékenységét és látókörét illetően."[73]

Utolsóként Tánczos Gábor, a Petőfi Kör titkára csatlakozott a vitázókhoz. Bár kijelentette, hogy a „híressé vált Losonczy–Friss vitát sem érintjük", a cikk többször visszautalt a vitára: szektás rosszindulatról, restaurátorokról, a fejlődés fékezéséről írt. Nem meglepő, ha Friss vagy Nógrádi magukra vették a bírálatot, minthogy az feltehetően tényleg nekik szólt. Tánczos kifejtette: hamis az a vád, hogy az értelmiségi ifjúság funkcionárius-ellenes lenne, inkább az lenne szükséges, hogy „együtt forduljanak szembe az olyan funkcionáriusokkal, vagy bárki mással, aki nem képes, vagy nem akar a júliusi határozat szellemében a nép szolgálatában élni és cselekedni."[74]

A vita ezzel a cikkel lezárult. Hamarosan olyan események vették kezdetüket, amelyet a vita egyik résztvevője sem látott előre. A forradalom kirobbanásában ugyanakkor véleményem szerint jelentős szerepe volt a polémiának. Ezért érdemes összefoglalni a legfontosabb tanulságokat.

---

[71] Losonczy Géza: *Értsük meg egymást. Válasz Friss István elvtársnak.* Szabad Nép, 1956. október 11.

[72] Lásd: Péteri György: *Tisztogatás és patronálás: Kádár ellenforradalma és a közgazdaságtudományi kutatások Magyarországon, 1957–1958.* Aetas, 21. (2006) 1. sz. 186–210.

[73] Péteri: *Tisztogatás és patronálás,* 194.

[74] Tánczos Gábor: *Tisztító szenvedéllyel.* Művelt Nép, 1956. október 14.

Az értelmiségi határozatot megjelenésekor mind a pártvezetés, mind az írók és más értelmiségiek helyes intézkedésnek tekintették. Széles körű volt azonban a bizalmatlanság: a múlt rossz tapasztalatai miatt sokan féltek, hogy ez a határozat sem válik valóra, vagy épp csak egy taktikai engedmény. Úgy vélem, hogy az MDP nem akarta szabotálni a határozatot, csak előbb a júliusi határozat „népszerűsítését" kívánta végrehajtani. Ezért a napilapok nem foglalkoztak vele nagy terjedelemben, ez viszont tovább fokozta az írók gyanakvását és türelmetlenségét. Miként az is, hogy a vezetés nem volt elég bátor ahhoz, hogy elhatárolódjon a korábbi szektás politikai döntésektől. Szeptember közepén az értelmiség megtestesítette bizalmatlansága tárgyát a funkcionáriusok „személyében". A pártbürokrácia egy része rá is szolgált erre, hiszen valóban rövid távra szóló „revizionista kilengés"-nek tartotta a határozatot, amelyet előbb vagy utóbb úgyis visszavonnak.

Különösen az újságírók és az írók vélték úgy, hogy a végrehajtás egyetlen garanciája az, ha folyamatos nyomás alá helyezik a pártvezetést, napirenden tartják a témát. Ez a nyomás viszont kiváltotta a pártvezetés rosszallását: nem látták szívesen, hogy a kívülállók bírálják a pártot, azt pedig pártszerűtlennek tartották, ha a párttagok nem pártfórumokon léptek fel a kritikával. Az MDP vezetését tehát irritálta, hogy az izgága írók továbbra is politizálnak, feltételeket szabnak a pártvezetés felé, sőt: a dogmatikus vezetők felelősségre vonásának követelésével egzisztenciálisan is „fenyegették" a funkcionáriusokat. Ez motiválta Friss és Nógrádi fellépését, aminek következtében az értelmiség gyanakvása és türelmetlensége még tovább fokozódott. Tehát: bár a pártvezetés és az írók egyaránt őszintén támogatták a reformok megindítását és kiteljesítését, a pártfunkcionáriusok okán vagy ürügyén mégis vitába keveredtek egymással. Úgy tűnhet, mintha e vitában nem értették volna meg a másik fél szempontjait és érveit. Valójában inkább azt a *látszatot* akarták kelteni, mintha nem értenék a másikat és ezért beszéltek el egymás mellett. Ennek során egyre mélyebb sebeket ejtettek egymáson. Hegedüs András így számolt be Jurij Andropov előtt erről a helyzetről szeptember 15-én: „az írók között eléggé elterjedt az elégedetlenség érzése, *létrejött az »írók egységfrontja« a pártvezetés ellen*". A két fél szembenállását leküzdhetetlennek nevezte.[75] Kovács István ugyancsak Andropovnak öt nappal később azt mondta: „a pártvezetés, meglehetősen erős nyomást tapasztalva az értelmiség egy része felől, csak egyre törekedett: elkerülni vele az újabb konfliktust. [...] Minél több engedményt tesznek nekik, annál pimaszabb és agresszívebb lesz a fellépésük."[76] A pártvezetés tehát egyre frusztráltabb és bizonytalanabb, az értelmiség pedig egyre bizalmatlanabb, radikálisabb és türelmetlenebb lett. Ily módon a vita jelentősen hozzájárult a forradalmi hangulat megerősödéséhez, vagyis magának a forradalomnak a kitöréséhez is. Ezt a veszélyt Hegedüs András miniszterelnök is felismerte. A „Kucsera-cikk" megjelenése utáni napon ő is Losonczy Géza szeptember 2-i cikkéhez hasonló gondolatokat fogalmazott meg. Ez azonban már túl későn történt meg és nem is került nyilvánosságra.[77]

---

[75] Baráth Magdolna (szerk.): *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról, 1953–1956. Kiszeljov és Andropov titkos jelentései*. Budapest, 2002. 349. (Kiemelés az eredetiben.)

[76] *Szovjet nagyköveti iratok*, 354–355.

[77] Hegedüs András miniszterelnök feljegyzése a politikai helyzetről. 1956. október 7. MOL M-KS 276.f. 62/199. őe. Idézi: Gecsényi Lajos–Máthé Gábor (szerk.) *Sub clausula 1956*. (Összeállította Baráth Magdolna.) Budapest, 2006. 432–438. A feljegyzésben szerepelt például az, hogy „a pártvezetés csak nyomás alatt old meg egyes kérdéseket"; „felül kell vizsgálnunk [...] egész párt- és állami munkánkat"; „nem szabad megengednünk, hogy olyan látszat keletkezzen, amely szerint mi védjük a funkcionáriusok szektás magatartását".

REHÁK GÉZA

Fékek és kétségek a turizmus fejlesztését illetően a hatvanas évek elején

Napjainkban főként a nyári hónapokban százezres, sőt milliós tömegek kelnek útra, hogy külföldön hódolhassanak a turizmus nyújtotta lehetőségeknek. Nyilvánvaló, hogy ez milyen haszonnal kecsegtet az aktív forgalomból részesedő államok számára, melyek általában meg is tesznek minden tőlük telhetőt, hogy minél több vendéget vonzzanak területükre. Ezek a bizonyosságok azonban korántsem voltak ilyen egyértelműek a '60-as évek fordulóján. Jelen tanulmányban előbb röviden vázoljuk az idegenforgalom felemás kibontakozását 1960-ig, a továbbiakban pedig néhány jellegzetes forrás segítségével bemutatjuk a kádári vezetés elbizonytalanodását a szektor fejlesztését illetően.[1]

Bár a forradalom 1956 őszén elbukott, az októberi események traumáját követően gyorsan újjászervezett magyar pártvezetés számára az előző évek elhibázott gazdaság- és társadalompolitikájához való visszatérés többé nem jelenthetett alternatívát. 1956–1957 fordulóján az ország válságos helyzete számos, a megújulást szolgáló intézkedés azonnali bevezetését kényszerítette ki, melyek több tekintetben a sztálinista államszocializmus radikális korrekciójához vezettek.[2] A hatalom gyors stabilizálódása (1957 tavasza) után természetesen lekerültek a napirendről a gyökeres változások, azonban a hazai adottságokra alapozott szocializmusépítés meghirdetése, az életszínvonal, a fogyasztás növekedésének folyamatos biztosítása az új vezetés szemében a továbbiakban is a tartós stabilitás kulcsává vált.[3]

A módosított, racionalizáltabb, pragmatikusabb fejlődési pályán a világszerte dinamikusan fejlődő turizmusnak is szerep jutott. A népek békés érintkezésének társadalmi berendezkedésre tekintet nélküli felkarolása egyrészt a súlyos gazdasági helyzetben könnyen szerezhető devizális bevételekkel kecsegtetett, másrészt javíthatta a nyugat szemében illegitim rezsim nemzetközi megítélését. Az idegenforgalom irányába való nyitást a kádári vezetés számára megkönnyítette, hogy csak követnie kellett az ország második világháborút

[1] A tömegessé váló, mindenekelőtt üdülési, kikapcsolódási céllal folytatott, határokon is átívelő utazást az általunk vizsgált időszakban elsősorban idegenforgalom néven illették. Napjainkban azonban már szerencsésebbnek tartják a rokon értelmű turizmus kifejezés használatát. Tanulmányunk a nemzetközi, aktív turizmus kapcsán felmerülő problémákra összpontosít. Ezen belül is elsősorban a tőkés forgalomra koncentrálunk, mivel alapvetően e mentén rajzolódott ki a kádári vezetés turizmussal kapcsolatos álláspontja. A baráti államok viszonylatában bonyolódó utazásra ugyanis a kölcsönösség miatt úgy tekintettek, mint amely tényleges hozamot nem jelent.

[2] Berend T. Iván: *Terelőúton*. Budapest, 1999. 140–172.; Pető Iván – Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985*. Budapest, 1985. I. 298., 313–318.

[3] Lásd: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Budapest, 1964. 19–24.; Berend T. Iván: *Gazdasági útkeresés 1956–1965*. Budapest, 1983. 17–28.

megelőző hagyományaiból merítő, Nagy Imre első miniszterelnökségének idejétől formálódó új csapásirányt.

A nemzetközi turizmus kibontakozásának lehetőségével – a munkásüdültetésen túlmutatóan – az 1955-ös év kecsegtetett először. Az ekkor életre hívott Országos Idegenforgalmi Tanács (OIT) a szektor létjogosultságának ismételt állami elismerését jelentette.[4] 1955-ben az erőfeszítések eredményeképpen majdnem 50 000-en, több mint kétszer annyian utaztak be az országba, mint az előző évben.[5] Természetesen ez még igen szerény eredményt jelentett, de jelezte a gyors fejlődés lehetőségét. A sajtó 1956 nyarán már „örvendetesen fellendülőben lévő idegenforgalmunkról" adott hírt.[6] Az MDP Központi Vezetőségének 1956. július 18–21-i ülésén elfogadott, azonban a forradalom által elsöpört második ötéves terv irányelvei között pedig az ágazat felértékelődésének jeleként a turizmus fejlesztését célzó beruházási elképzelések is szerepeltek.[7]

Így, amikor 1956 decemberétől az újjászerveződő pártállam a legsürgősebb gazdaságpolitikai döntéseket meghozta, nem feledkezett meg a turizmusban rejlő lehetőségekről sem.[8] Azonban a forradalom vérbe fojtását rosszalló nemzetközi közvélemény mellett az 1957-es szezont az erőfeszítések ellenére sem sikerült, nem is sikerülhetett megmenteni.[9] Míg 1956-ban, főként az októberi eseményeket megelőzően, majdnem 125 000-en utaztak

[4] A Minisztertanács 3010/1955. (I. 12.) számú határozata alapján jött létre 1955 januárjában az idegenforgalom elvi irányítása és az addigiaknál hatékonyabb koordináció érdekében. Dr. Kovács László–Takács János: *Az idegenforgalom alakulása és fejlődése Magyarországon 1945–1965.* Budapest, 1966. 77.

[5] *Idegenforgalmi adattár 1958–1965.* Budapest, 1966. 13.

[6] Például: „Nagyon forgalmas az idén Balatonalmádiban is a magyar tenger partja, és szinte nem múlik el egyetlen nap sem, amikor a sétahajózni akaró, a kikötőbe igyekvő tömegben itt-ott ne hallatszana külföldiek beszélgetése, mintegy bizonyítékaként örvendetesen fellendülőben lévő idegenforgalmunknak." *Megjegyzés.* Veszprémmegyei Népújság, 1956. július 13.

[7] A turisztikai fejlesztéseket az életszínvonal-politika célkitűzései között „elrejtve" tették közzé, ugyanakkor a megnevezett előirányzatok nem hagytak kétséget afelől, hogy a nemzetközi forgalom fellendülésétől – akár a dolgozók üdültetésének háttérbe szorítása árán is – gazdasági, politikai hasznot várt a vezetés. E szerint: „A szállodai szobák számát öt év alatt legalább 35%-kal, ezen belül az igenforgalom követelményeinek megfelelő szobák számát mintegy kétszeresére kell növelni, részben úgy, hogy a régebben szállodai célokra szolgáló épületeket e célra vissza kell adni. Ezzel is elő kell segíteni a kölcsönös, turisztikai célú utazások növekedését." Az ország egyes területeinek fejlesztése kapcsán is kiemelték: „Fokozottabban kell kihasználni országunk adottságait a hazai és külföldi turistaforgalom növelésére." *Irányelvek a magyar népgazdaság fejlesztésének második ötéves tervéhez.* Veszprémmegyei Népújság, 1956. július 27.

[8] Már 1956. december 10-ére készen állt az előterjesztés, amely a „szállodaiparunk és idegenforgalmunk tárgyában soron kívül teendő intézkedésekről" szólt. Az anyag a forradalomnak a nemzetközi turizmusunkra gyakorolt negatív hatásainak rövid elemzése után meghatározta a legsürgősebb feladatokat a „jelentős devizabevételt biztosító idegenforgalmunk" fenntartása és mielőbbi növelése érdekében. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) M-KS 288. f. 23/1957/4. őe. Előterjesztés a Minisztertanács részére szállodaiparunk és idegenforgalmunk fejlesztése tárgyában soron kívül teendő intézkedésekről, 1956. december 10.

[9] Erről lásd: MOL M-KS 288. f. 23/1957/4. őe. A Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium előterjesztése a Gazdasági Bizottsághoz az 1957. évi idegenforgalomról, 1957. február 5.; MOL M-KS 288. f. 23/1957/4. őe. a Gazdasági Bizottság 1957. február 18-i ülése; 10.142/1957. sz. határozat az 1957. évi idegenforgalomról, 1957. március 2.

be az országba, 1957-ben csak 76 000 turista érkezett, ráadásul a visszaesés éppen az üdvösnek tekintett tőkés forgalom tekintetében volt jelentősebb.[10]

Ez az év tehát, ami az idegenforgalom immáron kívánatosnak vélt felfuttatását illeti, inkább a közeljövő legsürgősebb feladatainak számbavételével, a majdani fejlesztések előkészítésével, körvonalazásával telt el.[11] A turizmus felértékelődése kapcsán a nyugati turisták fogadóterületeként Budapest mellett a Balaton-part jöhetett leginkább szóba, turisztikai hagyományai, természetföldrajzi adottságai folytán.[12] A felhalmozott évtizedes lemaradás, a közművesítettség hiánya mellett azonban a tópart szinte teljesen alkalmatlan volt nagyobb számú vendég „európai" nívójú kiszolgálására. A komolyabb mértékben 1958-tól meginduló beruházások tehát elsősorban az addig teljességgel elhanyagolt kommunális infrastruktúra megteremtését szolgálták, az idegenforgalmi szempontból kiemeltnek minősített településeken. A szálláshely-kapacitást növelő szállodai beruházások pedig e hiányosságok pótlása után voltak lehetségesek.

Budapesten legalább a város egyéb funkcióiból fakadó alapinfrastruktúra úgy-ahogy a turisták rendelkezésére állt. Itt kezdettől fogva a férőhelyhiány jelentett alapvető gondot. A szállodai kapacitás nagymértékű csökkenésének okai között időrendben is az első helyen állt a világháború pusztítása okozta súlyos veszteség (Carlton, Hungária, Duna-palota). Tovább súlyosbította a helyzetet, hogy a megmaradt létesítmények egy részét is más célokra foglalták le, illetve azok a kiépülő pártállami apparátus kezébe kerültek (például az Esplanade 300, a Pannónia 176, a Wien 95, a Bellevue 66 férőhellyel). Végül az újjáépített Royal Szálló körülbelül 600 férőhellyel a forradalom harcainak esett áldozatául.[13]

Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy az ország politikai stabilizálódása, illetve az idegenforgalom felvirágoztatását támogató elhatározást követő kezdeti lépések már 1958-ban éreztették pozitív hatásukat.[14] A beutazó forgalom meghaladta a 150 000-et, ezzel túlszár-

[10] 1956-ban 11 600 nyugati vendég érkezett az IBUSZ-on keresztül, a következő évben mindössze 2700. MOL M-KS 288. f. 23/1960/15. őe. Előterjesztés a Pénzügyminisztérium Kollégiumához idegenforgalmunk helyzetéről, 1960. szeptember 6.

[11] Ismét megalakították például a kommunista hatalomátvételt követően felszámolt Balatoni Intéző Bizottságot (BIB) a balatoni fejlesztések egységes irányítása, koordinálása érdekében. Ezzel kapcsolatban lásd: *Gazdát keres a Balaton.* Középdunántúli Napló, 1957. február 10. „Van már erő és igyekezet az illetékesekben is végre, hogy a Balatoni Intéző Bizottságot haladó hagyományaink közé sorozzuk, és közel tízéves tetszhalálából életre támasszuk."

[12] Erre vonatkozóan lásd például: *Hogy szebb legyen a magyar tenger! A Somogy és Veszprém megyei képviselőcsoportok balatonfüredi ülése.* Középdunántúli Napló, 1958. április 9. A tanácskozáson Jakab Sándor, az Országos Idegenforgalmi Tanács Titkára kifejtette: „Hasznosítsuk a nemzeti kincset, melyet a Balaton képvisel! [...] A felszabadulás előtt a Balaton és környéke a szűk uralkodó úri réteg kizárólagos birtoka volt, a dolgozó tömegek kiszorultak élvezetéből. A felszabadulást követő években a tavat a dolgozó nép vette birtokába, azonban népgazdasági terveinkben a Balatonkörnyék fejlesztése nem kapott megfelelő helyet."

[13] Összességében, amíg 1937-ben Budapesten 9498 szállodai férőhelyből 7248 felelt meg az idegenforgalom követelményeinek, addig a város 1959 végén már csak 3267 férőhellyel rendelkezett, amiből mintegy 2000 volt a nyugati igényeknek megfelelő. Ráadásul ennek következtében jelentősen nőtt a zsúfoltság, csökkentve a komfortérzetet. Az egy szállodai szobára eső férőhelyek száma az 1937. évihez képest 10–24%-kal növekedett, általánossá vált a pótágyak beállítása. „Az egyágyasnak nyilvánított szobák a gyakorlatban sokszor kétágyasak, a kétágyasak pedig három-négy ágyasak" – állapították meg. MOL M-KS 288. f. 23/1960/15. őe. Előterjesztés a Pénzügyminisztérium Kollégiumához idegenforgalmunk helyzetéről, 1960. szeptember 6.

[14] 1958-tól kezdeményezések történtek az útlevél- és vízumszabályozásnak a turizmus érdekében történő átalakítására is. Ennek egyik első, kézzel fogható eredménye volt, hogy a brüsszeli világkiállításon felállított magyar pavilonban lehetővé tették a nyugati turisták számára, hogy huszonnégy

nyalta a „felszabadulást" követően addig legsikeresebb, 1956-os év eredményeit. A tőkés országokból már több mint 25 000-en keresték fel hazánkat, lényegében ugyanannyian, mint az „ellenforradalom" évében.[15]

A turizmus addigi eredményeinek mintegy elismeréseként a gazdasági-politikai vezetés 1959-ben első alkalommal kerített sort annak alaposabb megvizsgálására, hogy a hazai adottságokat, valamint a szocializmus alapvető irányelveit figyelembe véve mit várhat e szférától. Egyrészt a kevésbé dogmatikus politikai gyakorlat kibontakozásával az addig elhanyagolt területen kínálkozó lehetőségek a pragmatikusabban gondolkodó funkcionáriusok érdeklődését is felkeltették. A források tanúsága szerint ebben az időszakban egyesek már mint egy lehetséges „újabb népgazdasági ágazat"-ot emlegették az idegenforgalmat a központi vezetés előtt is.[16] Másrészt ezzel összefüggésben a turizmus lehetőségeinek átfogó vizsgálatára késztette a pártközpontot az, hogy az ötvenes évek végétől ismét növekedtek a gazdasági feszültségek, és újból megindult a kiútkeresés, illetve az alternatív devizaszerzési források felkutatása.[17]

Az idegenforgalom fejlesztése tárgyában készült első összefoglaló előterjesztés, számba véve az ország fogadóképességét, a komolyabb szállodai beruházások költségeit, illetve a várható növekedést, visszafogott előirányzatokat határozott meg. Összességében egy „realista", az ország politikai, gazdasági lehetőségeivel számot vető javaslat született „elmaradt idegenforgalmunk erőteljes, de reális, illúziómentes fejlesztéséről".[18] Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy elsősorban Budapest vonatkozásában indítványoztak nagyobb arányú beruházásokat, figyelembe véve, hogy csak a főváros rendelkezik egész évben kihasználható nemzetközi turisztikai vonzerővel. A férőhelyhiány csillapítása érdekében a következő ötéves tervben, 1961–1965 között Budapesten körülbelül 900 olyan szoba létesítését tartották szükségesnek, amely külföldiek elhelyezésére is alkalmas. Az 1965–1975-re vonatkozó távlati tervezés során is a fővárosra kívántak koncentrálni, s kihasználva a gyógyvizeiben rejlő

órán belül vízumot kapjanak. Bencsik Péter–Nagy György: *A magyar úti okmányok története 1945–1989*. Budapest, 2005. 56.

[15] Ebből majdnem 5000-en érkeztek az IBUSZ szervezésében, tehát jóval fele annyian, mint 1956-ban. Mivel a legnagyobb devizabevétellel a szervezett utazással érkező nyugati turisták kecsegtettek, ez a visszaesés igen kedvezőtlenül befolyásolta az idegenforgalommal kapcsolatos bevételi célkitűzéseket. *Idegenforgalmi adattár*, 13–17.

[16] „A Bulgáriából hazatért magyar Párt- és Kormányküldöttség nyilatkozata és a kormány eddigi intézkedései arra utalnak, hogy az idegenforgalom jelentőségét hazánkban is felismerték. A bolgár példa követése nálunk is azt eredményezheti, hogy az idegenforgalom mint egy újabb népgazdasági ágazat léphet elő." Bebrits Lajos javaslata hazánk idegenforgalmi lehetőségeinek kihasználására. MOL M-KS 288. f. 23/1959/2. őe. 1958. november 18. Ennek kapcsán érdemes felidézni Onódy Lajos történetét is. Tischler János: *Az Onódy-ügy, 1964*. In: Rainer M. János (szerk.): „Hatvanas évek" Magyarországon. Budapest, 2004. 242–243.

[17] Az 1958-tól induló hároméves terv céljainak meghatározásakor a korábbi tapasztalatok óvatosságra késztették a gazdaságpolitikát, azonban rövid idő alatt ismét felülkerekedett a gyors növekedés alapelve. Így annak ellenére, hogy célul tűzték ki a fizetési mérleg egyensúlyba hozatalát, az egyensúly irányába mozdulást csak 1958-ban tudta a gazdaság teljesíteni, inkább az 1957-ben felhalmozott készleteknek köszönhetően. Ezt követően ismét jelentős külkereskedelmi passzívum keletkezett. Pető–Szakács: *A hazai gazdaság négy évtizedének története*, 377., 382–388.; Földes György: *Az eladósodás politikatörténete*. Budapest, 1995. 24–30.; Berend: *Gazdasági útkeresés*, 91–111.

[18] MOL M-KS 288. f. 23/1959/7. őe. A Közlekedés és Postaügyi Minisztérium „Az idegenforgalom fejlesztése" című előterjesztése a Gazdasági Bizottsághoz, 1959. május 26.

lehetőségeket, végső célként fürdővárossá való kiépítését tűzték ki.[19] Az ennek szellemében hozott párthatározat kimondta, hogy a Duna-partra tervezett szállodasor helyét még 1959-ben ki kell jelölni, emellett sort kell keríteni a Margitszigeti Ybl-fürdő újjáépítésére is. A Balaton-part esetében részben a szezonális kihasználtság miatt sem javasoltak nagyobb mérvű beruházásokat. A várhatóan itt is növekvő forgalom elhelyezését a nem nagy befektetéssel járó motelek és kempingek létesítésével kívánták megoldani.[20]

A gazdaságpolitikai vezetés a turizmus fejlesztéséről

1959-ben már több mint 189 000 fő kereste fel hazánkat, a tőkés országokból érkezők száma meghaladta a 37 000-et, ami az előző évhez képest majdnem 50%-os növekedést jelentett.[21] A meginduló beruházások, az utazás adminisztratív terheinek csökkentése tehát máris pozitív eredményeket mutatott, ami a továbbiak tekintetében bizakodásra adott okot. Ugyanakkor az ország általános gazdasági mutatói, mindenekelőtt a tőkés fizetési mérleg tovább romlott.[22] Ennek következtében 1960-ban – az 1959-ben megindult elemzéseket folytatva – a pártközpont nagyobb intenzitással látott hozzá annak felderítéséhez, hogy a turizmus mint devizaszerző alternatíva a szocialista gazdaság számára milyen lehetőségeket hordoz magában.

Lehet-e az idegenforgalom valóban „újabb népgazdasági ágazat"? – a kérdés felértékelődését jelzi, hogy ezúttal a Pénzügyminisztérium (PM) és nem az idegenforgalom kapcsán egyébként illetékes Közlekedési és Postaügyi Minisztérium készített előterjesztést a pártvezetés részére. Az anyag kiindulópontjául azon nézetek azonnali cáfolata szolgált, melyek szerint a szektor népgazdasági ágazat lehet: „Ami az idegenforgalmat mint bevételi forrást illeti, szembe kell szállni azokkal az irreális elképzelésekkel, amelyek a forgalom fejlesztésétől fizetési mérlegünket lényegesen befolyásoló eredményeket várnak."[23] A kijózanító ellenérvek a következőképpen szóltak: A tőkés turizmusból származó bevétel a fizetési mérlegnek mindössze 6,2 ezrelékét fedezi. Még akkor is, ha az ország perspektivikusan cé-

[19] Uo.

[20] MOL M-KS 288. f. 23/1959/7. őe. A Gazdasági Bizottság június 8-ülése és a Gazdasági Bizottság 10.212/1959. sz. határozata az idegenforgalom fejlesztéséről. A határozattal egy időben nyitottak meg a Balaton mentén az első motelek és kempingek. A brüsszeli világkiállításon vásárolt favázas moteleket a déli parton, Földváron és Siófokon, az északin pedig Tihanyban és Keszthelyen állították fel. Major Béla (szerk.): *Balaton*. Budapest, 1963. 78. Kempingekből mindjárt 14-et létesítettek a tó legalkalmasabb, már korábban is gyakran sátortáborozásra használt területein. Szauer Richárd: *Balatoni camping*. Budapest, 1960. 4.

[21] Ezen belül az IBUSZ turistaforgalma – miközben a leghatékonyabb devizaszerzési módot jelentette – 11 877 főre, tehát az előző évi több mint duplájára emelkedett, és először haladta meg az 1956-os rekordforgalmat. *Idegenforgalmi adattár*, 13–17.

[22] A hároméves terv feszültségei 1959-től fokozottan jelentkeztek. A beruházások növekedésével párhuzamosan 1959–1960-ra az ország keménydeviza-adósságállománya egyharmaddal emelkedett, s ami különösen kedvezőtlen volt, a tartozások kétharmada hat hónapon belül esedékes rövid lejáratú hitel volt. Pető–Szakács: *A hazai gazdaság négy évtizedének története*, 390.; Berend: *Gazdasági útkeresés*, 172–179.

[23] A mondat igazolja, hogy egyes funkcionáriusi, illetve szakmai körökben valóban élt a hit, hogy a szocializmus felépítésével egy időben professzionális idegenforgalom teremthető, amely politikai haszna mellett az ország devizagondjaira is gyógyírt jelenthet. MOL M-KS 288. f. 23/1960/15. őe. Előterjesztés a Pénzügyminisztérium Kollégiumához idegenforgalmunk helyzetéről, 1960. szeptember 6.

lul tűzi ki, hogy az idegenforgalom a második ötéves terv végére érje el az 1937-es szintet,[24] a tőkés idegenforgalmi aktív egyenleg maximum 3–4 millió $-ra (36–48 millió devizaforintra) volt becsülhető. Ez a várható fizetési mérlegnek továbbra is csekély hányadát, 0,5–1%-át érné el.[25] Az utasforgalomra és a várható pénzügyi bevételekre vonatkozó előrejelzések igen józanok és borúlátóak voltak; a hamarosan bekövetkező forgalomnövekedésre nem sokan számítottak.[26] (Pedig a minden területet átható permanens fejlődés ideologikus hitével felvértezett bürokratikus apparátusra egyáltalán nem volt jellemző a fejlődési lehetőségek alulbecslése.[27]) A negatív megítélés oka talán éppen az lehetett, hogy a turizmus nem volt beilleszthető a marxi politikai gazdaságtan alapelvei által meghatározott célkitűzések közé. Ekként semmiképpen sem számíthatott arra, hogy a kiváltságolt ipar-nehézipar beruházási rangjára emelkedjen, annál is inkább, mert a „turistaipar" olyan infrastrukturális fejlesztések sorát követelte volna meg, melyek felkarolására a kommunista vezetés a legkevésbé volt fogékony.

Az idegenforgalom lehetőségeinek leértékelése mellett a Pénzügyminisztérium is leszögezte, hogy az ágazat politikai, gazdasági hasznáról a továbbiakban sem lehet lemondani. Ennek figyelembevételével a PM illetékesei a következő elvi megállapításokra jutottak: Az idegenforgalomban a baráti reláció elsősorban politikai és kulturális jelentőségű, a devizagazdálkodásra lényegében nincs hatással. „Devizabevétel szempontjából kizárólag a nyugati idegenforgalom jön tekintetbe. Ezen belül is elsősorban az IBUSZ által szervezett, tőkés országokból Magyarországra irányuló utazásoknak van jelentősége." Ezért a bejövő tőkés idegenforgalom fejlesztését – politikai jelentőségét is figyelembe véve – mégiscsak kívánatosnak minősítették, azonban nem a népgazdaságot terhelő nagyobb arányú beruházások által, hanem elsősorban a meglevő kapacitás kihasználásával.

Ami a férőhelyhiányt, a szállodai szolgáltatások mostoha helyzetét illeti, a már bemutatott lesújtó adatokat új, lényeges észrevétellel egészítették ki: „Megállapítható, hogy a jelenlegi szállodai kapacitásnak viszonylag kis hányadát használjuk ki a nyugati idegenforgalommal, jelentősebb hányadát a szocialista országokból származó idegenforgalom és a belföldi forgalom töltik ki."[28] Valóban, a kapitalista forgalom a kapacitás 20%-át sem érte

[24] A turizmus második világháború előtti tetőpontját az 1937-es év jelentette. Ekkor 383 000 külföldi kereste fel Magyarországot. A forgalomból származó bevétel (4–5 millió dollár körül mozgott) elérte az exportbevétel 7%-át. A külkereskedelmi mérlegben már a harmadik helyen állt az idegenforgalomból származó bevétel. Az időszakról bővebben lásd: Kudar Lajos: *Turizmusunk története dióhéjban*. Budapest, 2003. 19–30.

[25] MOL M-KS 288. f. 23/1960/15. őe. Előterjesztés a Pénzügyminisztérium Kollégiumához idegenforgalmunk helyzetéről, 1960. szeptember 6.

[26] 1964-ben, majd 1965-ben is a hazánkba érkező turisták száma meghaladta az 1,3 millió főt. 1964-ben a kapitalista forgalom majdnem 100 millió devizaforint bevételt hozott. Igaz, az aktív egyenleg csak 26,7 millióra rúgott, de ennek fő oka az időközben ugyancsak ugrásszerűen fejlődő, nyugatra irányuló magyar turizmus megnövekedett devizaigénye volt. 1965-ben viszont a tőkés aktív egyenleg már majdnem 85 millió devizaforintot tett ki, szemben az 1960-as, fele ekkora hozammal számoló prognózissal. *Idegenforgalmi adattár*, 15., 36–37.

[27] Berend T. Iván szintén felfigyelt erre. Ennek kapcsán megemlíti, hogy amikor 1960-ban, a tizenötéves tervezés előkészítésének keretében a nemzetközi fizetési mérleg áruforgalmon kívüli tételeit igyekeztek felmérni, arra a megállapításra jutottak: „Nagy vonalakban tisztán állhat előttünk, hogy az idegenforgalom általános fejlesztése különösebb eredményekkel nem kecsegtethet." Berend: *Gazdasági útkeresés*, 410–411.

[28] A csekély kapacitás miatt egyébként a kihasználtsági mutatók impozánsak voltak. A Belkereskedelmi Minisztérium (BKM) adatai szerint az Országos Idegenforgalmi és Éttermi Vállalathoz tartozó tizenhárom budapesti szálloda 1959-es éves kihasználása 100%-ot tett ki, de negyedéves le-

el. Persze ezt sajátságos megvilágításba helyezi és némiképp meg is magyarázza, hogy a tőkés forgalmat favorizáló álláspont ellenére a szállodai szobák 90%-ához nem tartozott fürdőszoba, mintegy 50%-ukban nem állt rendelkezésre központi fűtés és melegvíz-szolgáltatás.[29]

Azonban hiába hangsúlyozták a turizmus összefüggéseit jobban ismerő illetékesek, hogy az adott gyenge felkészültség mellett a nyugati forgalom növeléséhez a következő ötéves tervben Budapesten 900 férőhely létesítése nem elégséges, hanem legalább 2000-es kapacitásbővülés szükséges. A Pénzügyminisztérium szerint ez körülbelül három nagyméretű első osztályú szálloda építését igényelte volna, amit nem tartottak sem feltétlenül szükségesnek,[30] sem megvalósíthatónak. A tervek realizálása előtt tornyosuló legnagyobb akadályt az építőipari kapacitás hiánya jelentette.[31]

A Pénzügyminisztérium részéről, számot vetve a szűkös lehetőségekkel, az 1959-es javaslatok szellemében továbbra is igen visszafogottan határozták meg tehát a turizmus lehetőségeit. Az egy évvel korábban tervezett 900 szobás Duna-parti szállodasor helyett egy mintegy 700 szobás, nyugati idegenforgalomra alkalmas, nem luxus kivitelű budapesti szálloda építését tekintették lehetségesnek, ha mód van rá, tőkés hitel igénybevételével.[32] Emellett indítványozták, hogy a nemzetközi elhelyezésre alkalmas szállodakapacitás a belföldi forgalom részére csak nyári szezonon kívül álljon rendelkezésre. Így a lehető legszükségesebbre korlátozott ráfordításokkal megvalósíthatónak tartották, hogy a célkitűzéseknek megfelelően az ötéves terv végére a tőkés idegenforgalom közel négyszeresére, a baráti forgalom kétszeresére növekedjen.[33]

A pártközpont Államgazdasági Osztálya azonban a Pénzügyminisztérium túl óvatos anyagát megtárgyalva nem azonosult az abban megfogalmazottakkal, hanem merészebb terveket fogadott el és terjesztett az MSZMP Politikai Bizottsága (PB) elé. Ebben politikai és gazdasági szempontból is előnyösnek és szükségesnek minősítették az idegenforgalom

bontásban előfordult a 113%-os kihasználtság is. Ezt pótágyak beállításával érték el, ami viszont jelentősen növelte a zsúfoltságot. A balatoni szállodák foglaltsága, beleértve a tó partján egész évben üzemelő öt szállodát is, egész évre számítva mindössze 38,9% volt, természetesen a szezonalitás miatt. MOL M-KS 288. f. 23/1960/15. őe. Előterjesztés a Pénzügyminisztérium Kollégiumához idegenforgalmunk helyzetéről, 1960. szeptember 6.

[29] MOL M-KS 288. f. 23/1960/15. őe. Az Államgazdasági Osztály jelentése a Politikai Bizottság részére az idegenforgalom alakulásáról, 1960. szeptember 19.

[30] Az 1959-es számításokra alapozott kalkulációkra hivatkozva megállapították, hogy a javasolt fejlesztés a magas költségek mellett lassú megtérüléssel kecsegtetne. A szállodai beruházások megtérülési idejét 15–25 évre becsülték, ugyanakkor elismerték, hogy a befektetés az átlagos exportnál gazdaságosabb deviza kitermelést eredményez.

[31] Egyrészt a tervezett építkezések mintegy 25%-át körülbelül három millió dollárnyi importból kellett volna fedezni, másrészt az „építési anyag- és építőkapacitásunk jelenlegi helyzetében még más, az idegenforgalomnál is esetleg kedvezőbb termelőkapacitásokra irányuló beruházások sem kerülhetnek az ötéves terv során kielégítésre" – szólt az előterjesztés. MOL M-KS 288. f. 23/1960/15. őe. Előterjesztés a Pénzügyminisztérium Kollégiumához idegenforgalmunk helyzetéről, 1960. szeptember 6.

[32] További irányelvekként fogalmazták meg, hogy a folyamatban lévő szállodarekonstrukciókat kezeljék kiemelt beruházásként, minél előbb fejezzék be őket. Elsősorban a Royal Szálló újjáépítésére gondoltak. Tekintsék át ismét, hogy a korábban turisztikai célt szolgáló épületeket milyen körülmények között lehetne visszaszolgáltatni eredeti rendeltetésükre. Végül a meglévő kapacitás tőkés célra felszabadítása érdekében elképzelhetőnek tartották, hogy a baráti idegenforgalom jelentős részét a SZOT keretei közötti csereüdültetés felé tereljék. Uo.

[33] Uo.

nagyobb arányú fejlesztését, megállapítva, hogy az nem fejlődött a lehetséges, illetve kívánatos mértékben.[34] Elsődleges célként továbbra is azt határozták meg, hogy a kapitalista országokból nagyobb arányban utazzanak be. Ennek érdekében pedig minden korábbi javaslatot meghaladó mértékű, 4000-es ágyszám-növekedéssel járó fejlesztést tartottak indokoltnak, oly módon, hogy Budapesten 2000 szállodai, a Balatonnál pedig további 2000 motel férőhelyet létesítsenek három éven belül. Ehhez hozzátették, hogy komplex fejlesztések esetén a szállodai profiton túl további évi 2,5–3,5 millió dolláros devizabevételt jelenthetnek a turisták által igénybe vett szolgáltatások (vízumdíj, utazási költségek, pénzbeváltás; szórakozás, ajándékozás, vadkilövés stb.).[35]

Felismerték tehát, hogy a szállodai kapacitás növelése önmagában nem elégséges, hanem szükséges bizonyos járulékos feltételeket (benzinkút stb.) is biztosítani. Azaz az idegenforgalom fejlesztése egyéb, addig számításba alig vett területen is beruházási igénnyel jár.[36] Ennek kapcsán kiemelték a megfelelő színvonalú programok, propaganda szükségességét.[37] Némiképp meglepő módon a korszerűtlennek tekintett kisebb vendéglátóipari üzemeket nem számítva a vendéglátást alapvetően elfogadhatónak minősítették – hozzátéve, hogy kulturáltabbá kell tenni a kiszolgálást, illetve egyenletesebbé az áruellátást.[38] A közlekedés feltételeit már rosszabbnak ítélték. A nemzetközi idegenforgalomban használt közlekedési eszközök közül a vonatokat túlzsúfoltaknak, illetve kulturálatlanoknak találták, az autóbusz- és személyhajó-kapacitást pedig kevesellték. Megállapították, hogy miközben az autós turizmus a motorizáció térhódításával érzékelhetően egyre népszerűbb, hiányoznak az autószervizek és fővonali benzinkutak.[39]

---

[34] „Erre utalnak azok a tőkés kezdeményezések is, melyek 1800 ággyal rendelkező szálloda megépítésére és annak 60%-os megtöltésére vállalkoznak. Az idegenforgalom növelése döntően politikai szükségszerűség" – tették hozzá. MOL M-KS 288. f. 23/1960/15. őe. Az Államgazdasági Osztály jelentése a PB részére az idegenforgalom alakulásáról, 1960. szeptember 19.

[35] Ennek igazolására kifejtették, hogy a külföldiek általában pénzük 60%-át szállásra, vendéglátóipari szolgáltatásokra, 20–25%-át közlekedésre, 15–20%-át pedig ajándékvásárlásra és egyéb célokra költik.

[36] MOL M-KS 288. f. 23/1960/15. őe. Előterjesztés a Pénzügyminisztérium Kollégiumához idegenforgalmunk helyzetéről, 1960. szeptember 6.

[37] Az IBUSZ által kiadott éves balatoni műsorfüzetben 1960-ban például a tihanyi Népművészeti Házat az 1940-es, tehát húsz évvel azelőtti állapotok alapján írták le. *Balatoni műsorfüzet 1960.* Középdunántúli Napló, 1960. július 5.

[38] Ezen megállapításokat azonban a sajtóban újra és újra ismétlődő panaszok nem támasztották alá. Ezzel kapcsolatban egyetlen, az időszak vendéglátásának sajátos miliőjét tükröző történetet mutatunk be. Egy Balaton-parti bisztróba egy fiatalember érkezett, és azonnal a főnököt kereste, akinek elmondta, hogy egy német, angol, francia és magyar tagokból álló barátságtúra résztvevői szeretnének tízóraira kakaót, virslit, kiflit, egy-egy pohár sört kapni, ha lehetséges. A személyzet minden belföldi vendéget „megmozgatott", hogy a mintegy negyven embernek helyet biztosítson. Egy német fiatalember hangos szóval osztotta el az érkezőket. A helyszínen tartózkodó újságíró, miután feltűnt neki, hogy az asztaloknál magyarul beszélnek, megkérdezte a mellette helyet foglalót: Hány külföldi van maguk között? A személyzethez tartozik? – kérdezett vissza a fiatal. Ha nem, elárulom, magyarok vagyunk, mind egy üzemből. Sehol sem szolgáltak ki bennünket rendesen. Ezért találtuk ki a barátságtúrát. A német igazi. Budapesten egy importgépre felügyel. Ő a mi alibink. Nélküle megint várhatnánk egy hétig a langyos virslire. *Az Alibi.* Középdunántúli Napló, 1961. július 2.

[39] Valóban, míg 1937-ben az országban 978 üzemanyagtöltő állomást találhattak az autósok, addig 1960-ban csak 328-at, miközben éves szinten már majdnem 15 000 külföldi személygépjármű rótta útjainkat üdülési céllal. *Idegenforgalmi adattár,* 131–143.

A pártközpont részéről természetesen szükségesnek tartották az illetékes szervek felhívását a felsorolt hibák mielőbbi korrigálására. E szerint megfelelő deviza- és forintkeretet kívántak biztosítani a nyugati idegenforgalmi propaganda színvonalának emelésére. Növelni szándékozták a turisztikai célú autóbusz- és hajóparkot, a benzinkút- és autószerviz hálózatot pedig bővíteni akarták. A vendéglátóipar minőségének javítása érdekében pedig az idegenforgalmi és vendéglátóipari közép- és felsőfokú képzés – baráti országokkal együttműködő – megszervezését tartották elsődleges fontosságúnak.[40]

Ugyanakkor sokatmondóan sejtették az előbbiekben kifejtett javaslatok megvalósulásának bizonytalan voltát az Országos Idegenforgalmi Tanácsra vonatkozó megállapítások. „A továbbiakban javítani kell munkája színvonalán, és jobban kell harcolnia az idegenforgalommal kapcsolatos állami határozatok maradéktalan végrehajtásáért."[41] Az OIT a ráruházott irányító, koordináló feladatoknak az adott keretek között nem tudott megfelelni. Működése alatt számottevő fejlődést nem tudott elérni, ezért a pártközpontban is megvizsgálandónak tartották, hogy szervezete, illetve hatásköre elegendő-e a jövőben várhatóan növekvő munka ellátására. Konkrét lépéseket az ágazat apparátusának átformálására azonban nem kezdeményeztek.

Hiába állapították meg azonban a komplex turisztikai fejlesztések mielőbbi megindításának fontosságát, amíg a bürokratikus gazdaságirányítás egésze az erre vonatkozó javaslatokat egyáltalán nem tette magáévá. Jellemző módon az Államgazdasági Osztály megállapításaival egy időben – a pártvezetés részéről hozott elvi döntések értelmében – az Országos Tervhivatal felülvizsgálta a második ötéves terv előirányzatait, és ideologikus, voluntarista szempontok szerint az egyébként is szűkös erőforrásokat az ipari termelés növelésére kívánta átcsoportosítani.[42] A turizmus fejlesztése érdekében szükséges feladatok teoretikus rögzítése ellenére a ténylegesen érvényesülő gazdaságpolitika terén a szállodai és egyéb szolgáltatásfejlesztések a második ötéves terv vonatkozásában sem remélhettek nagyobb szabású beruházási lehetőségeket.

1960-ban tehát, kiteljesítve az 1959-es vizsgálatokat, arra a következtetésre jutott a gazdaságpolitikai vezetés, hogy mindenképp kívánatos a turizmus fejlesztése. Egyrészt a szabad utazással járó közvetlen és közvetett politikai előnyök önmagukban is érdemessé és szükségessé tették intenzívebb támogatását. Másrészt, még ha nem is volt várható tőle az ország devizaegyensúlyát jelentős mértékben befolyásoló bevétel, olcsón kitermelhető devizaforrást jelenthetett akkor, amikor egyre inkább felértékelődött minden effajta lehetőség. Paradox módon a vezetést ezzel egy időben az idegenforgalom addigi eredményei, a kapitalista országokból beutazók növekvő száma bizonytalanította el. Az 1960-as forgalom a belügyi apparátus értékelése szerint több alapvető, az ország biztonságát veszélyeztető

[40] Egyidejűleg intézkedések születtek a tőkés turizmus fejlődését gátló további, mindenekelőtt adminisztratív akadályok megszüntetésére. E szerint a turista vízumdíjakat 3–9 dollárról 1 dollárra mérsékelték, lerövidítették a vízumkiadás idejét, egyszerűsítették az útlevél-ellenőrzést és a vámkezelést. Döntés született idegenforgalmi képviseleteknek nyugati fővárosokban való létesítéséről is. MOL M-KS 288. f. 23/1960/15. őe. Az Államgazdasági Osztály jelentése a PB részére idegenforgalom alakulásáról, 1960. szeptember 19.

[41] MOL M-KS 288. f. 23/1960/15. őe. Előterjesztés a Pénzügyminisztérium Kollégiumához idegenforgalmunk helyzetéről, 1960. szeptember 6.

[42] A korábban elfogadott célokhoz képest az ipari termelés növekedését 1958–1965 között 65–70%-ról 80–85%-ra kívánták fokozni, ugyanakkor a szolgáltatásfejlesztés beruházásait abszolút értelemben mintegy hétmilliárd forinttal csökkentették volna. Ez „nehéz helyzetet teremt a nem termelő ágazatok területén" – konstatálta az Országos Tervhivatal a várható következményeket. Berend: *Gazdasági útkeresés*, 210–211.

problémát vetett fel. A Belügyminisztérium előterjesztését – melynek már címe is sokat sejtető volt: „Javaslat az idegenforgalom növekedésével kapcsolatos ellenséges aknamunka korlátozására teendő néhány intézkedésre" – 1961 februárjában tárgyalta meg a Politikai Bizottság.[43]

A Politikai Bizottság és az idegenforgalom növekedése

Mint láthattuk, az idegenforgalom fejlesztését végső soron támogatandónak tekintette a pártközpont gazdaságpolitikai köre. Azonban a tőkés világ felé történő nyitás, a bel- és külföldön is növekvő utazási kedv megkönnyítette az „imperialista kémtevékenységet," másrészt az ideológiai nevelésben is káros hatásokkal járt. Ez új kihívások elé állította az illetékes belügyi és propagandaszerveket. Lássuk tehát, hogyan vélekedtek a Politikai Bizottságban az idegenforgalom növekedéséről.[44]

1960-ban a kapitalista országokból beutazó külföldi állampolgárok száma már majdnem 60 000 főt tett ki, „ebből adódik a mi nagy gondunk" – jelezte Biszku Béla, hogy az idegenforgalomnak politikai előnyei mellett komoly árnyoldalai is lehetnek.[45] Ilyen volumen mellett az adott eszközökkel már nem lehet megfelelően kiszűrni a nemkívánatos elemeket, ugyanakkor a turizmus fontos politikai szerepéből következően olyan megelőző intézkedéseket igényelne, melyek nem veszik el a beutazók kedvét sem – tekintette át a belügyminiszter röviden a megoldásra váró probléma lényegét.[46]

Az illetékesek szerint a növekvő idegenforgalom következtében valóban „megdöbbentő" eseteket eredményezett a kellő éberség hiánya. „Az elmúlt hetekben a Dunai Vasműben a KGST-hez tartozó országok képviselői tanulmányoztak és megvitattak egy fontos találmányt. A tanácskozáson résztvevő szovjet delegátusok figyeltek fel arra, hogy a tanácskozáson jelen van két osztrák mérnök is, akiket a gyár főmérnöke hívott meg." Vagy előfordult, hogy „a Központi Fizikai Kutató Intézetben egy belga állampolgár kíséret és ellenőrzés nélkül szabadon járt- kelt a laboratóriumban és az Intézet más fontos területein".[47]

A felvetett anomáliákra vonatkozó reakciók a PB tagjainak a turizmussal kapcsolatos eltérő álláspontjait is jelezték, igaz, anélkül, hogy a nézetkülönbségek egyértelműen kirajzolódtak volna, inkább finom distinkciókon keresztül. Abban látszólag mindenki egyetértett, hogy a forgalom megindítása politikailag helyes döntés volt, s hogy a problémát az

---

[43] Mint már utaltunk rá, ekkoriban indultak meg az útlevél- és vízumrendészet terén a liberalizálás irányába mutató átfogó reformok, melyek aztán végigkísérték a hatvanas évek időszakát. 1959 végén a Belügyminisztérium Kollégiuma megfogalmazta, hogy a vízumrendszert a turistaforgalom érdekében jelentősen egyszerűsíteni kell. A PB 1960 októberében utasítást adott, hogy kapitalista országok irányába gyorsítsák, egyszerűsítsék vízumkiadást. A még kiforratlan, nem véglegesített szabályozás nyilvánvalóan több kérdést vetett fel turizmusfejlesztés és az állambiztonság vonatkozásában is. Bencsik–Nagy: *A magyar úti okmányok története,* 55–57., 103–104.

[44] Ezzel kapcsolatban komoly aggodalmak merültek fel a PB több tagjában már 1960 októberében, amikor az útlevél- és vízumrendszer új igényeknek megfelelő szabályozását tárgyalták. Bencsik–Nagy: *A magyar úti okmányok története,* 59–60.

[45] Pontosan 57 389 beutazó tőkés turista érkezett az országba. Ehhez képest néhány év múlva, például 1965-ben már több mint 300 000-en jöttek nem szocialista országokból. *Idegenforgalmi adattár,* 15.

[46] MOL M-KS 288. f. 5/221. őe. Jegyzőkönyv a PB 1961. február 7-i üléséről. Javaslat a kapitalista országokból beutazókkal kapcsolatban.

[47] MOL M-KS 288. f. 5/221. őe. A Belügyminisztérium és Központi Bizottság (KB) Adminisztratív Osztálya javaslata a Politikai Bizottsághoz az idegenforgalom növekedésével kapcsolatos ellenséges aknamunka korlátozására teendő néhány intézkedésre, 1961. február 20.

elért eredményeket nem kockáztatva – Marosán György szavaival élve – „pánikkeltés és lármázás nélkül kell megoldani".[48] A különbség abban állt, hogy ez milyen jellegű és mértékű korlátozó intézkedéseket jelentsen. Marosán például nemcsak az ellenséges hírszerző tevékenységgel kapcsolatos társadalmi felvilágosító munkát hiányolta, de adminisztratív, korlátozó lépések bevezetését is szükségesnek tartotta. Megemlítette például, hogy más népi demokratikus országokban csak meghatározott területekre szól a vízum, és ennek bevezetését hazánkban is érdemes lenne megfontolni. Kifejtette, hogy az a liberalizmus, ami nálunk van, nincs az egész világon, ezért minél előbb rendet kell tenni nemcsak a vízumkiadás területén, hanem a társadalmi felelősség, a tolmácskérdés vonatkozásában is, mert a turizmus fokozódásával csak egyre bonyolultabbá válik a politikai-állambiztonsági munka. „Az ellenforradalom után, ismert politikai okoknál fogva Magyarországon ezen a területen széleskörű lazulás következett be. S mikor 1957–58-ban ezen a vonalon új módszereket kezdtünk alkalmazni – s ezek nem is rosszak –, nem gondoltunk arra, hogy 1960-ban mi következik be nemzetközileg és magyar síkon egyaránt."[49] Kiss Károly véleménye szerint azzal, hogy meggyorsították a beutazási engedélyhez jutás lehetőségét, ellehetetlenítették a kívánatos ellenőrzést. Továbbá arra is felhívta a figyelmet, hogy az ellenséges aknamunka a különböző deviza-visszaéléseken keresztül már a Magyar Népköztársaság valutája, pénze, gazdasági stabilitása ellen is irányul.

Ami a tolmácsok, idegenvezetők kérdését illeti, Kállai Gyula fűzte tovább a felvetett gondolatokat: a tolmácsgarnitúrát ki kell cserélni, mert jelentős részük az úgynevezett „úri osztályból származik, akik szinte örülnek, ha a Nyugatról ide jött emberek nyelvén beszélhetnek" – szólt a keményvonalas álláspont. Az eszmefuttatást Komócsin Zoltán jellegzetes, dogmatikus fordulatai zárták. „Valóban jelenleg Budapesten a tolmács szerepet az önkéntes deklasszált elemek látják el. Itt arról van szó, ha jól értelmezem, hogy minimális társadalmi összefogással ellenakciót akarunk csinálni. Azt hiszem, hogy erre minden lehetőségünk megvan. Itt van például az Eötvös Egyetem, ahol a hallgatók közül ki lehetne egy ilyen aktívára való fiatalt válogatni."[50]

Más PB-tagok többre értékelték a turizmus pozitív politikai vonatkozásait, mint esetleges árnyoldalait. Szirmai István például emlékeztetett: „...már akkor is, mikor megindítottuk, számoltunk azzal, hogy ilyen veszélyekkel jár," s egyesek máris olyan általános korlátozásokat akarnak bevezetni, mint például a vízum használatának meghatározott területhez kötése. Rámutatott arra, hogy Magyarországon a szabad mozgás ilyen jellegű szabályozása az ország méretéből adódóan is képtelenség. Mert, ha a beutazási engedély csak Budapestre szól, az ország akkor is ki van téve minden biztonsági kockázatnak. Itt található az ipar 50%-a, illetve az előterjesztésben szereplő atomfizikai kutatóintézet, a turistákat pedig mégsem lehet kitiltani a fővárosból. Az ellentmondás feloldására inkább a társadalmi felvilágosító munka, az éberségre nevelés erősítését ajánlotta, amit árnyaltabb módszernek tekintett. Nemes Dezső csatlakozott Szirmai álláspontjához, mondván, a területi megszorítás a kémgondot nem oldja meg, azonban a turistákra gyakorolt „politikai hatást lerontjuk".

Talán Münnich Ferenc kormányfő megfogalmazása jelenítette meg legplasztikusabban a vezetésben a turizmus fejlesztése kapcsán felmerült dilemmákat, illetve az azokra adott ellentmondásos, korlátozottan pragmatikus válaszokat. „Mi arra törekszünk, hogy minél

[48] MOL M-KS 288. f. 5/221. őe. Jegyzőkönyv a PB 1961. február 7-én tartott üléséről. Javaslat a kapitalista országokból beutazókkal kapcsolatban.

[49] Uo.

[50] Uo.

többen utazzanak be az országba, legyen valutáris bevételünk." Ugyanakkor egyetértett azzal, hogy meg kell erősíteni a Belügyminisztériumot, az érintett szerveket, a közvéleményt pedig nagyobb éberségre kell nevelni. Például fenntartásainak adott hangot, hogy az IBUSZ apparátusa megfelel-e a növekvő forgalommal fokozódó politikai munka megfelelő színvonalú ellátására. „Ott vannak mindenféle emberek. Találkoztam már olyan IBUSZ-alkalmazottal, akinek nagyon rossz kinézése volt, s ha rajtam múlott volna, nem sokáig lenne az IBUSZ alkalmazottja."[51]

A Politikai Bizottság tanácskozását követően az ellenséges aknamunka korlátozására végül elfogadott intézkedések hűen tükrözték a pártvezetés többségi álláspontját, mely szerint az ország határainak nyitottabbá tételével járó politikai kockázatokat az elért eredmények veszélyeztetése nélkül kell csökkenteni.[52] Ennek szellemében mintegy általános alapelvként fektették le: „...olyan intézkedéseket kell tenni, hogy a becsületes szándékú magyar és külföldi állampolgárok zaklatását ne eredményezzék."[53]

A belügyminiszter felhatalmazást kapott, hogy „az új helyzetnek megfelelően erősítse az imperialista hírszerző szervek elleni elhárító munkát".[54] Ennek keretében szükségesnek tartották a különlegesen fontosnak minősített üzemek és katonai objektumok külföldi megközelítését korlátozó, illetve tiltó intézkedések meghozatalát. Továbbá helyeselték, hogy a turistaként, rokonlátogatóként beutazó kapitalista állampolgárok vízumában tüntessék fel azt a várost vagy járást, amelyet fel kívánnak keresni, és amelyet a belügyi szervek engedélyeztek számukra. Az éberség fokozása céljából a Belügyminisztériumnak a jövőben felvilágosító előadásokat kellett tartania a leginkább érintett szervek és intézmények számára az ellenség módszereiről.[55] Ennek politikai munkájába a párt- és KISZ-tagok tömegeit is be kívánták vonni. „Tájékoztatni kell őket, hogy adott esetben az ellenségnek milyen tevékenységével számolhatnak. Ki kell oktatni őket, hogy az ilyen esetekben milyen magatartást tanúsítsanak, és milyen segítséget kaphatnak a BM szerveitől" – szólt a pártközpont utasítása.

Az Agitációs és Propaganda Osztálynak kellett gondoskodnia arról, hogy a későbbiekben a pártszervezetek rendszeres időközönként foglalkozzanak a kapcsolatok bővülésével fokozódó imperialista „fellazítással". A ki- és beutazásokkal leginkább érintett minisztériumoknál és országos főhatóságoknál pedig a külföldi kapcsolatok osztályainak létrehozásával kívánták növelni az ellenőrzést.[56] Az idegenvezetők és tolmácsok kiválasztásánál alapfeltétellé tették, hogy politikailag és erkölcsileg megbízható személyek legyenek, akiket ezek után a Művelődésügyi Minisztérium nyilvántartásba kellett, hogy vegyen.[57]

---

[51] Uo.

[52] A PB már jelzett, 1960. okt. 18-i, a Magyar Népköztársaság útlevél- és vízumrendszeréről tárgyaló ülése hasonlóképp folyt le. A reformellenes hozzászólások ellenére az elfogadott határozat rögzítette, hogy szélesíteni kell az utazások körét. Bencsik–Nagy: *A magyar úti okmányok története,* 59–60.

[53] MOL M-KS 288. f. 5/221. őe. A Belügyminisztérium és a KB Adminisztratív Osztályának javaslata a Politikai Bizottsághoz az idegenforgalom növekedésével kapcsolatos ellenséges aknamunka korlátozására teendő néhány intézkedésre, 1961. február 20.

[54] Uo.

[55] A fegyveres testületeket, munkásőrséget, minisztériumokat, a ki- és beutazások intézésében résztvevő hatóságokat, hadiüzemeket, jelentős kutató és tervező intézeteket sorolták ebbe a körbe. Uo.

[56] Ezeket közvetlenül az illetékes miniszter, országos hatáskörű szerv vezetője alá rendelték, hozzátéve, hogy „az osztályok élére megbízható, párthű elvtársakat kell állítani". Uo.

[57] Uo.

A pártvezetés tehát egyrészt tisztában volt a turizmus addig elért politikai és gazdasági eredményeivel, a „nagyon jó politikai levegő", valamint a „valutáris bevételek" teremtette sikerekkel. Dogmatikus ideológiai ösztöne mégis a forgalmat korlátozó lépések irányába terelte volna. Ennek következtében sajátos kompromisszumokkal – a racionális és ideológiai érveknek egyaránt megfelelve – kívánták visszaszorítani a negatívnak tekintett tendenciákat.

A döntéshozóknak a turizmushoz való ellentmondásos viszonyulása az apparátus munkájára is rányomta a bélyegét. Miközben a gazdaságpolitikai szakemberek végső sorban pozitívnak értékelték az ágazat növekvő szerepét, és az Államgazdasági Osztály – mint láthattuk – arra vonatkozóan tett erőfeszítéseket, hogy a közeljövőben megsokszorozódjon a forgalom, a politikai vezetés egy része vagy a Belügyminisztérium túlzottnak tartva a nyitással járó kockázati tényezőket, éppen ellentétes előjelű javaslatokkal állt elő.

Pedig a beutazások csak ekkor kezdtek a tőkés turizmust preferáló fejlesztések nézőpontjából kedvező irányt venni. 1961-ben 70 000, 1962-ben pedig már több mint 90 000 nyugati látogató érkezett. A vendégek számának emelkedésével párhuzamosan növekedtek a devizahozamok is. 1961-ben 38,6 millió devizaforint, 1962-ben pedig már 49,1 millió devizaforint volt a bevétel.[58] A forgalom fejlődése rövid idő alatt átírta az 1959–1960-as mértéktartó prognózisokat, szerényebb elképzeléseket. Olyan szállodaépítkezések indultak elsősorban a Balatonnál, melyek szükségessége 1960-ban még fel sem merült, vagy ha szóba is került, az illetékesek nemet mondtak rájuk.[59] Ennek ellenére a gazdaságpolitikai vezetés 1963-ban a fejlődést lassúnak értékelte. Az addigi erőfeszítéseket pedig elégtelennek tartotta mind a szállodai kapacitás fejlesztése vonatkozásában, mind a beutazások elé tornyosuló adminisztratív akadályok lebontásában.[60] Rövid idő alatt tehát robbanásszerű változások következtek be a turizmus minden vonatkozásában, az új kihívások pedig új válaszokat igényeltek. Miközben tehát a kádári vezetést 1956-ot követően a gazdasági és politikai nyomás is arra késztette, hogy olyan, korábban elfeledett ágazatokat, mint a turizmus nagyobb elismertségben részesítsen, a kényszerű és sürgető helyzetben elmaradt a turizmus szocializmus viszonyai között is üdvösnek tekintett kereteinek kidolgozása. Nem került sor a meginduló forgalom várható következményeinek felmérésére vagy a szektor távlati céljainak meghatározására. 1960–1961-ben sajátságos átmeneti állapotot mutatott a hazai idegenforgalom fejlődése. A korábbi időszakhoz viszonyítva már ekkor jelentős eredményeket mutatott fel, ugyanakkor az ezt követő évek növekedéséhez viszonyítva csak a tömegturizmus kibontakozása felé vezető átmeneti állomásnak tekinthető. A közbülső jelleg megmutatkozott a gazdaságpolitikai apparátus által levont mértéktartó következtetésekben és a Politikai Bizottság tagjainak reakcióiban is.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy a rendszernek az ágazathoz fűződő ambivalens viszonyát az okozta, hogy a modern értelemben vett turizmus feltételeinek megteremtése újra és újra beleütközött a minden szférát determináló ideológiai korlátokba. Ez mind

[58] *Idegenforgalmi adattár*, 36.

[59] Lemondtak az eredetileg a második ötéves tervre tervezett jelentősebb budapesti fejlesztésekről, és a beruházási javakat átcsoportosították a tó partjára. 1961-re rövid idő alatt megépült a Vénusz szálló Siófokon, a hatemeletes Hotel Balaton 1962-re, majd a négyemeletes Napfény Szálló. 1964-ben pedig átadták az új siófoki szállodasor első két tagját, a Lidót és a Hungáriát. Tihanyban 1963-ra elkészült a hatemeletes Yacht Hotel vagy Hotel Tihany.

[60] MOL M-KS 288. f. 15/63. őe. Az Államgazdasági Bizottság 1963. július 15-i ülésének jegyzőkönyve. Az idegenforgalom fejlesztése a tőkés országokkal; MOL M-KS 288. f. 15/63. őe. A KB Ipari és Közlekedési Osztályának előterjesztése az Államgazdasági Bizottság részére az idegenforgalom helyzetéről és fejlesztésének lehetőségeiről, 1963. július 10.

a politikai vezetést, mind a mögötte álló apparátust sajátos kompromisszumokra vezette. Például az utazás adminisztratív korlátainak lebontása a racionalitás szempontjából hiába volt kedvező hatással az országra, a rendszer természetéből következően rögtön felerősödtek a nemzetközi osztályharc fontosságára hivatkozó, megfelelő ellenintézkedések megtételét követelő hangok.

A hatvanas évek elejétől növekvő gazdasági kényszerek egyrészt tehát a pragmatizmust erősítették, ugyanakkor a megszokott beidegződések, reflexek ez ellen hatottak. Az önkorlátozást, korlátoltságot a célszerűségre alapozott innovativitással elegyítő Kádár-rendszer spontán megteremtődésének időszaka ez, melynek belső vívódásai a turizmus orientálására is rávetültek.

A turizmus fejlődése,[61] gazdasági szerepének felértékelődése 1964-re érte el azt a szintet, hogy elismerésének jelképeként megszervezték az Országos Idegenforgalmi Hivatalt (OIH),[62] egyúttal önálló népgazdasági ággá nyilvánították a szektort. Az idegenforgalommal való fokozatos „megbarátkozás"-t jelzi, hogy amikor 1965-ben ismét a Politikai Bizottság elé került, már „fejlesztésének elvei" jelentették az elsődleges témát, jóllehet állambiztonsági kérdések ekkor is felmerültek.[63] A Kádár-rendszer hetvenes években kibontakozó tömegturizmusának gazdaságpolitikai, állambiztonsági előfeltételei azonban csak egy évtizedes tanulási folyamat eredményeként, a hatvanas évek végére teremtődtek meg.

[61] Az 1964-es nyári szezon hozta a magyar idegenforgalom első komoly erőpróbáját. Összességében több mint 1 300 000 külföldi állampolgár fordult meg Magyarországon. Csak a szocialista országok viszonylatában átlépte a milliós nagyságrendet (1 100 000 fő), a tőkés turisták száma pedig meghaladta a 200 000-et.

[62] 1017/1964 (VI. 6.) Korm. számú határozat az idegenforgalom szervezetének kialakításáról. *Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye 1964.* Budapest, 1965. A kormányhatározat szerint a Minisztertanács közvetlen felügyelete alatt álló új állami szerv az idegenforgalom országos irányítását látta el. A Hivatal önálló tervhatósággá vált, így érvényesülhetett az ágazati szervezési elv. Fő feladatai közé tartozott az állami szervek turisztikai vonatkozású tevékenységének összehangolása, a szektor távlati és éves tervének elkészítése, az országos idegenforgalmi politika kialakítása, a több tárcát érintő kérdések összehangolása.

[63] MOL M-KS 288. f. 5/1965/370. őe. Jelentés idegenforgalmunk helyzetéről és fejlesztésének elveiről, továbbá az útlevélkiadás helyzetéről, 1965. július 20.

VARGA E. LÁSZLÓ

Szovjet–lengyel epizód 1939 szeptemberében

Stefan Brzeszczyński dandártábornok, volt moszkvai lengyel katonai attasé visszaemlékezése

A visszaemlékezés szerzője 1893-ban született Orosz-Lengyelországban Stójka községben, a lublini vajdaságban. Hivatásos tüzértiszt volt a cári orosz hadseregben. Részt vett az első világháborúban. Az 1917-es polgári demokratikus forradalom után az Oroszországban megalakult Lengyel Katonák Szövetségének szervezője az orosz–török fronton. 1918 novemberében már a lengyel hadseregben találjuk, a 4. lövész hadosztályban ütegparancsnok (1918. november–1919. június). Részt vett a szovjet–lengyel háborúban, az 1. litván-fehérorosz gyaloghadosztályban ütegparancsnok (1919. június–1921. szeptember). A háború befejeztével négyhónapos vezérkari tanfolyamot végzett Toruńban (1921), Wilno erődítési parancsnokságán szolgált (1921–1922), majd a hadügyminisztérium tizenegy hónapos továbbképző tanfolyamának hallgatója (1923–1924). Kiváló képességeinek köszönhetően a Szűkebb Katonai Védelmi Tanács tagja és a Vezérkari Főnökség V. osztályán beosztott tiszt (1924–1928). A soron következő években szállásmester és az 1. könnyű tüzérosztály parancsnoka (1928–1932), illetve a 24. könnyű tüzérezred parancsnokaként szolgált (1937–1939). 1939 januárjában kapta meg kinevezését Moszkvába a katonai attasé feladatainak ellátására. Szolgálatát szeptember 17-ig, az országát ért szovjet agresszió napjáig látta el, mert ettől a pillanattól kezdve a Szovjetunió nem ismerte el a lengyel diplomaták diplomáciai előjogait. 1939. október 10-én a többi lengyel diplomatával együtt hagyta el a Szovjetuniót. Helsinkin át Franciaországba érkezett, rögtön belépett az ott szerveződő lengyel hadseregbe, amelyben az 1. wilnói könnyű tüzérezred parancsnoka lett. Franciaország kapitulációjakor német hadifogságba esett, amit szerencsésen túlélt. Szabadulása után az USA hadserege melletti összekötő misszió vezetője Franciaországban (1945. június–1948. március). A lengyel hadsereg feloszlatása után Londonban telepedett le, ott hunyt el 1982-ben.[1] Dandártábornoki kinevezését az emigráns katonai vezetéstől kapta 1964-ben.

Visszaemlékezése nem nagy terjedelmű. Egy lengyel emigrációs katonai lapban jelent meg Nagy-Britanniában 1978-ban.[2] Mégis úgy érezzük, hogy érdemes közrebocsátani magyar nyelven. Ezt a szándékunkat megerősítheti, hogy úgy a magyar nyelvű had-, mint a politikatörténeti szakirodalom számára ismeretlen, ám fontos visszaemlékezést teszünk közzé. (A Lengyelország elleni 1939. szeptember 17-i szovjet katonai agresszió természetesen már korábbról, részleteiben azonban csak német–szovjet vonatkozásban ismert.) A szovjet katonai lépés volt az első a Jaltához, illetve Potsdamhoz vezető úton. Befolyásolta a ma-

[1] Kryska-Karski, Tadeusz–Żurakowski, Stanisław: *Generałowie Polski Niepodległej.* Warszawa, 1991. 80.

[2] Brzeszczyński, Stefan: *17 września w Moszkwie. Przegląd kawalerii i broni pancernej, t. XII.* (Styczeń–Marzec, 1978.) nr. 89.

gyar–szovjet viszonyt is, hiszen 1939 őszén helyreálltak a két ország között alig fél évvel korábban megszakadt diplomáciai kapcsolatok,[3] a Szovjetunió északkeleti szomszédunk lett. Elkerülendő a hadifogságot – és abban a reményben, hogy tovább utazhatnak a harc folytatása érdekében Franciaországba –, Magyarországra és Romániába legkevesebb 40-40 000 (és a három balti államba közel ugyanennyi) lengyel katonai személy, valamint rajtuk kívül több tízezer polgári menekült érkezett. A visszaemlékezést a szükséges jegyzetekkel láttuk el, és saját fordításban közöljük.

*

1939. szeptember 17. Moszkvában

Stefan Brzeszczyński dandártábornok visszaemlékezése

1. Mielőtt a rettenetes moszkvai 1939. szeptember 17-i dátumra rátérnék, röviden meg szeretném világítani a szovjet kormány és a lakosság Lengyelországhoz való viszonyát, az országunkat ért német támadás első pillanatától kezdve.

a) Amennyire a szovjet kormány Lengyelországgal szemben [a német támadás] első pillanatától kezdve teljesen barátságtalan álláspontot foglalt el – aminek bizonyítékai voltak a részrehajló, gyakran egyenesen ellenséges harctéri rádióközlemények –, a szovjet lakosság viszont (az utcán, a metrón, az üzletekben) épp annyira rokonszenvvel övezett bennünket, együtt érzett velünk.

b) Időről időre a Gorkij parkban nagygyűléseket tartottak, amelyeken a hivatalos előadó, természetesen szovjet szempontból, megmagyarázta az aktuális nemzetközi politikai helyzetet. Egy héttel a nagygyűlés előtt megjelent egy felhívás a helyi sajtóban, és a park kapujában felállított táblákon is közölték a gyűlés napját, óráját és témáját.

Ilyen nagygyűlés volt 1939. szeptember 8-án délután 2 órakor. Megállapodtam három baráti katonai attaséval: az angollal,[4] az amerikaival és a finnel, hogy együtt megyünk el a nagygyűlésre, mert a német–lengyel háború volt a téma. Mindannyian folyékonyan beszéltünk oroszul.

Az előadás ellenséges volt a lengyelekkel szemben, de az összegyűltek hűvösen fogadták. A beszéd végén az előadó felemelt hangon kiabálta: „És mi, a szovjet nemzet és kormány zsebre dugott kézzel nézzük fehérorosz és ukrán testvéreink szenvedéseit a lengyel urak igája alatt?" Az előadó valójában nem válaszolt az általa feltett kérdésre, az összegyűltek saját maguk értelmezve azt, azt kiáltották: „A szovjet hadsereg segítséget fog nyújtani Lengyelországnak!" Majdnem mindenki kiabálta: *„pahod, pahod, protyiv vrijednüm Germancam!"*[5] Amikor már szálltunk be az autóba, az angol attasé, Firebrace ezredes megkérdezett: mi a véleményem a szónok kérdéséről. Gondolkodás nélkül válaszoltam: „Valamikor Katalin cárnő küldte hadseregét Lengyelország ellen a disszidensek védelmének cí-

[3] A szovjet kormány 1939. február 2-án válaszul arra, hogy Magyarország csatlakozott az antikommintern paktumhoz, megszakította a diplomáciai kapcsolatokat. Ezek újbóli felvételére a német–lengyel háború befejezése után került sor. Az új magyar követ, Kristóffy József 1939. október 24-én érkezett meg Moszkvába (előtte Varsóban követségi tanácsos). A budapesti szovjet követ Nyikolaj Saranov lett.

[4] O. F. Firebrace ezredes.

[5] Előre, előre, a hitszegő németek ellen!

mén,[6] most Sztálin fogja küldeni a sajátját a tejtestvérek védelmében, és fél Lengyelországot el fogja venni." Mindhárman szomorú fejbólintással helyeseltek.

c) Azonnal azután, hogy visszatértem a nagykövetségre, beszámoltam a Gorkij-parkbeli beszédről Grzybowski nagykövetnek,[7] és nyomatékosan hangsúlyoztam az előadó szónok kérdését, amire nem adott választ, de amelyből azt a következtetést kellett levonni, hogy a szovjetek a nekik megfelelő pillanatban megtámadják Lengyelországot. Megismételtem Firebrace ezredes kérdését és a rá adott válaszomat. Javasoltam, hogy azonnal rádió számjeltáviratban értesítsük a főparancsnokot[8] erről a dologról. A nagykövetnek ugyanez volt a véleménye. Csak az volt a kérdés, hol tartózkodhat pillanatnyilag a főparancsnok. A nagykövet azt javasolta, hogy küldjük el a táviratot a bukaresti katonai attasénak, Zakrzewski alezredesnek,[9] aki szövetséges országban tartózkodva bizonyára tudja, hol tartózkodik a főparancsnok vezérkara. Megjegyezte, hogy a távirat végén közöljük, hogy az azonnal továbbítandó a főparancsnok vezérkarának.

A szöveget közösen fogalmaztuk meg, és helyettesemnek, Malecinski vezérkari őrnagynak adtam át, hogy Jedynak hadnaggyal, a követség titkárával együtt rejtjelezze, és még aznap adják le rádión. Már Londonban, 1960-ban Bronisław Chruściel vezérkari ezredes,[10] a főparancsnok vezérkarának egyik tisztje mondta el nekem, hogy személyesen adta át a főparancsnoknak a Moszkvából érkezett táviratot a Lengyelország elleni valószínű szovjet támadásról. Ez még lengyel területen történt, de ahhoz már későn,[11] hogy a hadseregek parancsnokait és a Határvédelmi Hadtestet[12] értesítsék.

---

[6] Poniatowski Szaniszló lengyel király (1732–1798) uralkodása (1767–1795) alatt a reformokat ellenző nemesi ellenzék támogatására – porosz helyeslés mellett – II. Katalin 1767-ben orosz hadsereget küldött Lengyelországba.

[7] Wacław Grzybowski (1887–1959): diplomata. Nagykövet Moszkvában (1936–1939). Utolsó, huszonkét oldalas jelentésében – már Párizsban – összefoglalta a moszkvai eseményeket. Lásd a Biblioteka Polska (Párizs), F. N. 16549 sz. kéziratát.

[8] Edward Rydz-Śmigly (1886–1941): katonatiszt. Szépművészeti Akadémiát végzett Krakkóban. Bécsben egyéves sorkatonai szolgálatot teljesített a 4. Hoch und Deutschmeister ezredben. Zászlósként szerelt le. Továbbszolgálatra kapott felkérést, de nem vállalta. Az első világháború alatt a Lengyel Légiókban különböző parancsnoki tisztségeket töltött be. A szovjet–lengyel háború alatt az Északkeleti, majd a Középső front parancsnoka, a Wilnoi Hadsereg felügyelője (1921–35), a hadsereg főfelügyelője (1935–39). A szeptemberi hadjáratban a lengyel hadsereg főparancsnoka. A kormánnyal együtt Romániába menekült, ahol internálták. Onnan 1940 decemberében megszökött, Magyarországra jött. A Lengyel Életrajzi Lexikon szerint Budapesten a Dr. Pajor által vezetett szanatóriumban és gr. Marenzi Károly tábornok özvegyének villájában lakott. Balatonföldváron, Szántódon és Zamárdiban is tartózkodott. 1941. október 25-én indult Budapestről Varsóba, ahová öt nap múlva érkezett meg. 1941. december 2-án szívroham következtében meghalt, Adam Zawisza álnéven temették el. Részletesebb életrajzát lásd: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXIII. Warszawa–Wrocław–Kraków, 1991–1992, 434–442.; Kryska-Karski–Żurakowski: *Generałowie*, 19.

[9] Tadeusz Zakrzewski: vezérkari alezredes, bukaresti lengyel katonai attasé (1938–1940).

[10] Bronisław Chruściel (1899–1966): katonatiszt. Az első világháborúban a lengyel légiókban, majd az olasz fronton harcolt. 1918-tól hivatásos tiszt a lengyel hadseregben. 1938–1939-ben a hadsereg-főparancsnok közvetlen alárendeltségében, a szeptemberi hadjárat után a nyugat-európai lengyel hadseregben szolgált. 1960-ban nem ezredes, hanem dandártábornok. Kryska-Karski–Żurakowski: *Generałowie*, 83.

[11] A bekövetkező szovjet támadásig kilenc nap volt hátra, amit persze senki nem tudott. A táviratból a hadseregparancsnoknak tudnia kellett volna, hogy a szovjet támadás várható, és minden tőle telhetőt el kellett volna követnie azért, hogy azzal szembeszálljon.

[12] A Határvédelmi Hadtestet (KOP – Korpus Ochrony Pogranicza) 1924. szeptemberben a hadügyminiszter hívta életre, de a belügyminiszter irányítása alá tartozott. Feladata, hogy pacifikálja a len-

2. 1939. szeptember 16-áról 17-re virradóra, éjjel 2 órakor[13] telefonon a lengyel nagykövetet, Wacław Grzybowskit, nagyon fontos ügyben a Külügyi Népbiztosságra kérették. Amikor a nagykövet eltávozott, előre megkért engem és a már nem élő Tadeusz Jackowski[14] tanácsost, hogy várjunk rá.

Éjjel 2 óra előtt 5 perccel tért vissza. Bekéretett bennünket az irodájába. Nagyon sápadt és elcsüggedt volt. Közölte velünk, hogy: „Feltételezéseink beigazolódtak, ma reggel 4 órakor a szovjet hadsereg teljes hosszában át fogja lépni a szovjet–lengyel határt. Patyomkin,[15] Molotov[16] helyettese fogadott, és az erre vonatkozó jegyzéket át akarta adni, amit nem vettem át. Brutálisan közölte, hogy a lengyel kormány és a főparancsnok Romániába szöktek,[17] Lengyelországot elfoglalta a német hadsereg. Honfitársaik, a fehéroroszok és az ukránok megmentése érdekében a szovjet hadsereg ma, 1939. szeptember 17-én hajnali 4 órakor bevonul Lengyelországba." Azt válaszoltam neki, hogy ez a szovjet kormány egyoldalú és önkényes lépése Lengyelországgal szemben, amellyel megnemtámadási szerződést[18] írt alá, s ami éppúgy köti a lengyel, mint a szovjet kormányt.

Patyomkin erre kijelentette, hogy a lengyel kormány nem létezik, így nem létezik a megnemtámadási egyezmény és a lengyel diplomaták sem. Ettől a pillanattól kezdve a lengyeleknek nem jár a „diplomata" cím. Ők a Szovjetunióban élő lengyelek egy csoportja, akiket, ha megsértik a szovjet törvényeket, szovjet bíróság ítél el. Grzybowski válasza erre így hangzott: „Felháborodással utasítottam vissza, hogy önkényesen megfosztottak diplomáciai kiváltságainktól, és hűvösen azt nyilatkoztam, hogy még ma tiltakozást nyújtok át a diplomáciai testület doyenjének, és rajta keresztül követelni fogom, hogy a lengyel diplomatáknak adjanak kiutazási vízumot a Szovjetunióból."

3. A diplomáciai testület doyenje a német nagykövet, von Schulenburg[19] volt. Tekintettel arra, hogy háborúban álltunk a németekkel, ezért a diplomáciai testület doyenjének he-

---

gyel–litván, lengyel–szovjet, kelet-porosz–lengyel határt, és minden, a lengyel állam ellen irányuló tevékenységet csírájában elfojtson (így a német és a szovjet ügynökök működését is). Létszáma 26–27 000 között mozgott, ebből körülbelül 900 volt tiszt. Kulturális és népnevelő tevékenységet is folytatott. Az első négy évben 480 könyvtárat, 26 mozit, 27 amatőr színházat alapított, és 80 rádiót helyezett üzembe. A falusi ifjúságot a városokba vitte kirándulni. 1939. szeptember 17-én szembeszállt a betörő szovjet csapatokkal.

[13] Közép-európai idő szerint hajnali 3 órakor.

[14] Tadeusz Jackowski (1892–?): újságíró, majd diplomata. Konzul Párizsban (1932–1936), követségi tanácsos Moszkvában (1936–1939), 1940-től a külügyminisztériumban Londonban.

[15] Vlagyimir Patyomkin (1878–1946): diplomata, történész. A külügyi népbiztos helyettese (1937–1940).

[16] Vjacseszlav Molotov (1890–1987): a Népbiztosok Tanácsának elnöke (1930–1941), majd helyettes elnöke (1941–1957), külügyi népbiztos (1939–1949).

[17] A köztársasági elnök és a kormány csak este, szeptember 17-én 23 órakor, a hadsereg-főparancsnok szeptember 18-án éjjel 2 és 3 óra között lépett Románia területére. A jegyzék átadásakor még Lengyelországban tartózkodtak, de egy nappal korábban a lengyel külügyminisztérium már a Romániába történő evakuálást készítette elő. Lásd: Drymmer, W. T.: *Z Kut do Bicaz.* Na Straży, nr. 27–30. (1946); Sławoj-Składkowski, Felicjan: *17 września 1939 roku.* Na Straży, nr. 32. (1947); *Relacja Marszałka Śmigłego-Rydza z dnia 24 grudnia 1939 roku.* Na Straży, nr. 32. (1947). (A „Na Straży" egy Jeruzsálemben megjelenő lengyel nyelvű folyóirat volt.)

[18] 1932-ben három évre szóló megnemtámadási egyezményt kötöttek. Érvényességét 1934-ben meghosszabbították 1945-ig. Lásd: Serczyk, Władysław A: *Dzieje Polski 1918–1939.* Kraków, 1990. 142. és 155. sz. dokumentumok.

[19] Friedrich Werner Graf von Schulenburg (1875–1944): német diplomata. Moszkvai német követ (1934–1941).

lyettese, az olasz nagykövet[20] szolgálataival éltünk. Ezenkívül von Schulenburg egy hónapos szibériai körútra elutazott Moszkvából,[21] így az olasz nagykövethez fordultunk. Amennyire számolt a szovjet kormány a német nagykövettel, ugyanolyan mértékben bagatellizálta az olasz diplomatát, és az ő legjobb akarata sem hozott semmiféle eredményt.

Néhány nappal szeptember 17-e után a diplomáciai testületben az a hír terjedt el, hogy a szovjet hadsereg valószínűleg be fog törni Romániába, ahová nagykövetünk a kiutazó vízumot követelte a Külügyi Népbiztosságtól. Grzybowski nagykövet, miután tanácskozott a nagykövetség néhány idősebb tagjával és a moszkvai konzullal, tervezett kiutazásunkat Helsinki–Stockholm irányra változtatta meg. Az olasz nagykövet mint a diplomáciai testület doyenjének helyettese értesítette erről a Külügyi Népbiztosságot, és ez alkalommal kérte a lengyel diplomaták számára kiadandó vízum meggyorsítását.

A minszki és a kijevi konzulátusok tagjai utasítást kaptak, hogy haladéktalanul utazzanak Moszkvába, és ott várják meg a Helsinkibe történő utazás vízumait. Ugyanakkor néhány nappal a Moszkvába történő elutazás előtt Matusiński[22] kijevi konzult éjjel 23 órakor valamilyen szovjet hivatalba hívták. Tekintettel a rendkívüli időpontra, két gépkocsivezetőt vitt magával, és a konzulátusra sohasem tért vissza. Valaki erről telefonon értesítette nagykövetségünket. A diplomáciai testület doyenjének helyettesét – aki tudott erről – néhány nappal később Molotov fogadta, aki meglepetést mutatott, és pillanatnyi gondolkodás után azt válaszolta, hogy a legvalószínűbb az, hogy valamelyik szomszédos országba szöktek, ezért a kijevi biztonsági szerveknél nyomozást fog elrendelni. Néhány nappal később megérkezett Moszkvába a kijevi konzulátus személyzete Matusiński és a két gépkocsivezető nélkül, de megérkezett Matusińska asszony a kislányával.

A leningrádi konzulátusnak nem engedték meg, hogy az épületet és a [lengyel] állami vagyont más ország konzuljának gondjaira bízza, és az egész személyzetet majdnem erővel dobták ki a konzulátus épületéből. A minszki konzulátussal szemben ezen kívül megrendezték a „felháborodott nép" tüntetését, méghozzá úgy, hogy a rendőrség csak „nehézségek árán" védte meg a személyzetet a veréstől.

4. Szeptember 20-a után váratlanul visszatért Moszkvába a diplomáciai testület doyenje, von Schulenburg, és nagy energiával fogott hozzá a lengyel diplomaták ügyéhez. Helyettesével együtt néhányszor meglátogatta Molotovot, és minden egyes alkalommal (a helyettese beszámolója szerint) viharos beszélgetésekre került sor kettejük között, vagy Matusiński és a két gépkocsivezető, vagy amiatt, ahogyan a szovjet kormány a lengyel diplomatákat kezelte. A doyen és helyettese Molotovnál tett második látogatása után, amikor a doyen követelte a lengyel diplomaták számára a vízum azonnali megadását, Molotov állítólag azt mondta, hogy addig nem ad vízumot, amíg a lengyelek Varsóból nem engedik el a szovjet diplomatákat. Erre von Schulenburg állítólag azt válaszolta, hogy nem a lengyelek tartóztatják őket és másokat ott, hanem a németek, akik bekerítették Varsót. Ha ténylegesen ez az oka, hogy nem adnak kiutazó vízumot a lengyel diplomatáknak, akkor ő még ma elhárítja ezt az akadályt. És valóban, néhány nappal később azt tudtuk meg a szovjet rádióból, hogy néhány órás fegyverszünet eredményeképpen a lengyelek végre elengedték a szovjet diplomatákat. Hozzátették, hogy a kiutazókat gépfegyverrel lőtték, ami nem volt igaz.

Ennek ellenére csak október 6-án vagy 7-én kaptuk meg a kiutazó vízumot. A következő nap nagykövetségünkön megtörtént a vámvizsgálat. Megtiltották, hogy a követség épületét

[20] Agusto Rosso, moszkvai olasz követ (1934–1941).

[21] Téves információ, Moszkvában tartózkodott.

[22] Jerzy Matuszyński (1890–?): követségi tanácsos, a kijevi főkonzulátus vezetője.

bárkinek átadjuk,[23] és nem utazhattunk a vasúti pályaudvarra a nagykövetség autóival, ahová bennünket és szerény csomagjainkat a diplomáciai testület autói vittek ki 1939. október 9-én este. (Sok személyes holmit elajándékoztunk, vagy otthagytunk a nagykövetség épületében „mint művészi alkotást".) A pályaudvaron az egész diplomáciai testület feleségestől várt bennünket. A kiutazást a német nagykövetnek, a diplomáciai testület doyenjének, von Schulenburgnak köszönhettük. Ő néhány évvel később szívroham következtében halt meg, amikor közölték vele, hogy ezredes fiát a Hitler elleni merényletben való részvételért elevenen húskampókra akasztották. Mindkettőjüknek neve legyen áldott.

Fordította: VARGA E. LÁSZLÓ

[23] A szovjetek a követség épületét mint volt lengyel tulajdont átadták a német követségnek.

FISLI ÉVA

Áldozat és regeneráció. A Nagy Háború öröksége a két világháború közötti Kelet-Európában

Konferenciabeszámoló[*]

Európai és tengerentúli kutatók sora érkezett Southamptonba, hogy az ottani egyetem történelem tanszékének rendezésében megvalósuló nemzetközi konferencián közösen elmélkedjen arról, vajon a világháborús áldozat miképpen értelmezhető a kontinens keleti felén, és hogyan volt összeegyeztethető a vereséget követő „megújulás" a különféle nacionalista és fasiszta ideológiák térnyerésével. Valójában tehát az a kérdés: a Nagy Háború miféle hatással volt Kelet-Európa kultúráira és társadalmaira?

A konferenciára egy hároméves nemzetközi kutatás záróakkordjaként került sor, mely a Southamptoni Egyetem bölcsészettudományi kutatótanácsának (AHRC) támogatásával és Mark Cornwall professzor vezetésével valósult meg. A program előző állomása 2007 márciusában Budapest volt, ahol a Közép-Európai Egyetem adott helyet a találkozónak. Előtte Southamptonban gyűltek össze a régió ekkor még elsősorban angolszász szakértői (2005).

Az első southamptoni konferencia *(Győztesek és áldozatok. Kelet-Európa katonaviselt férfilakossága, 1918–1930)* előadói azt vizsgálták, hogy a néhai Habsburg Monarchia utódállamaiban a férfinépesség miképpen élte meg a békeidők bekövetkeztét, a leszerelést, és az egykori katonák miképpen illeszkedtek be a megváltozott hátországba immár a háború (és gyakran a hadifogság) tapasztalatával a hátuk mögött. A kérdéskör megközelítései követték a nyugati kultúrtörténészek legutóbbi munkáinak nyomvonalát. A konferencia fontos hozadéka volt annak a problémának a körüljárása, hogyan is vethetők össze például a horvát veteránok megemlékezései a hivatalos szerb vagy jugoszláv háborúképpel. Miben különbözött egymástól a cseh vagy a szudéta-német háborúértelmezés? Mennyiben mások az erdélyi magyarok, a széthullott Monarchia egykori katonáinak világháborús emlékei és a Román Királyság katonáié? A másik jelentős mozzanat annak összehasonlító vizsgálata volt, hogy miképpen járultak hozzá a békeidőkhöz a veteránok. Hogyan illeszkedtek be a világháború utáni társadalmakba? Létrejövő bajtársi szervezeteik miféle kulturális kisugárzással és mennyiben hatották át környezetüket? Mennyiben hozták magukkal a „lövészárok-mentalitást"?

A fenti kérdések jegyében a főbb témák a következők voltak: a háború megemlékezései, az emlékművek és rituálék, a gyász nyilvános gyakorlata; a háború a '20-as évek irodalmában és művészetében; a veterán szervezetek hatása az ifjúsági mozgalmakra, a félkatonai csoportokra; legitimizmus, a Monarchia visszaállítását célzó mozgalmak; férfi(as) kötelé-

[*] A *Sacrifice and Regeneration. The Legacy of the Great War in interwar Eastern Europe* című konferenciát 2007. szeptember 13–15. között rendezték meg Southamptonban. A teljes konferencia-sorozat előadásaiból szerkesztett kötet megjelenése 2010-re várható.

kek *(Männerbünde)* a háború után; korai fasiszta csoportok, múltjuk és kilátásaik a '20-as években.

A Közép-Európai Egyetemen, a *Pasts Inc.*-vel karöltve 2007 márciusában megrendezett második forduló alcíme *Megemlékezések a Nagy Háborúról Közép-Kelet-Európában 1918-tól 1939-ig* volt. A résztvevők ezúttal is zömében angol és amerikai egyetemek professzorai voltak, kiegészülve a régió ifjú – többnyire doktorandusz – kutatóival. Az előadók összetételét tekintve azonban alighanem itt volt a legszínesebb a paletta, hiszen ide – többek közt – orosz résztvevő is érkezett. A szekciók témája: 1) a háború megemlékezéseinek szerepe; 2) az utódállamok háborúértelmezései; 3) az Ismeretlen Katona; 4) emlékművek és katonasírok; 5) veteránok és az ifjúság; 6) kívülállók (azaz a nemzeti többségi háborús emlékezeten kívül rekedtek); 7) a megemlékezések változatossága.

A harmadik, már említett záróforduló lényegi kérdése az volt, miképpen kezelték a megélt világháborút a veteránok, a különféle nacionalista csoportok és a társadalmak Kelet-Közép-Európában.

A konferencia bevezető előadását John Horne – egyebek között – a *State, Society and Mobilization in Europe during the First World War* (Cambridge: U.P., 1997) szerkesztője, valamint a *14–18 Aujourd'hui* című folyóirat 2002. júniusi, *Démobilisations culturelles après la Grande Guerre* című különszámának egyik társszerzője tartotta. Az általa használt fogalmak kapcsán érdemes megemlíteni a következőket: A leszerelést/demobilizációt általában katonai és gazdasági folyamatként szokás érteni. A harcok végeztével a katonák ugyanis hazatérnek, és ennek látható katonai és gazdasági következményei vannak. Egyúttal politikai jelenségről is szó van : a leszerelés az „ostromállapot" vége, mely nélkül nem létezik béke sem. Kultúrtörténeti nézőpontból a helyzet némiképp árnyaltabb, hiszen a háborús idők értékeit a volt frontharcosok nem adják fel automatikusan a fegyveres harcok végeztével. Olykor még el is utasítják, hogy lemondjanak róluk egy újabb, jövőbeni háború reményében. A leszerelés mikéntje megszabja tehát a béke mikéntjét. Jogos a kérdés: a leszerelés fogalma vajon alkalmas arra, hogy segítségével összehasonlítsuk az egyes országokat? A demobilizáció fogalma persze csakis a mozgósítás függvényében érthető, melyet alig több mint tíz éve előszeretettel vizsgálnak az első világháború kutatói is, arra keresve a választ, hogyan zajlik a kulturális mozgósítás, miképpen lesz egy társadalom háború-párti? Vagyis miféle kulturális minták befolyásolják a háború helyi értelmezéseit? Miként jellemezhető egy adott társadalom háború-kultúrája? Ez utóbbi fogalom nem más, mint egy konfliktus, illetve kimenetelének reprezentációja és felfogása *(vision)* egy társadalomban. A southamptoni kutatási terv és az említett konferenciákon közreműködők elméleti alapfeltevései ebben a definícióban gyökeredznek.

E rövid, ám a továbbiak értelmezéséhez elengedhetetlen kitérő után nézzük, miképpen vezette be a southamptoni zárókonferenciát – a budapesti fordulót is összegző – John Horne. A dublini történész-professzor szerint a háború-kultúra és a demobilizáció vizsgálatait feltétlenül ki kell terjeszteni Kelet-Európára is. A '80-as, '90-es évek nyugati kultúrtörténete ugyanis hangsúlyosan a háború két dimenzióját vizsgálta: a kortársak egyetértését a konfliktussal és az erőszak formáit. Az előbbi alapján a kulturális mozgósítás, majd leszerelés (mobilizáció, demobilizáció) módozatainak, a háború-kultúrának a tanulmányozása felé mozdultak a kutatók. Az összehasonlító tanulmány azonban e téren mindeddig ritka volt.

A jelen kutatási terv és a konferenciasorozat alapkérdése Horne szerint az, hogyan alakították, formálták az új államokat a leszerelt katonák. A kutatás új irányait részben – mutat rá Horne – a társadalmi nem vizsgálatainak *(gender studies)* eredményei hatják át. S nem is annyira a női oldal, mint a férfiasság új alakzatainak vizsgálatát kell itt figyelembe

venni. Emlékezet, mítosz és narratíva-vizsgálatok tág terepe nyílik előttünk, melynek azonban határai is vannak. Az eddigi kutatások Nyugat-Európa-központúak voltak, pedig Kelet-Európa elemzése valószínűleg más eredményeket hozhat – int az árnyaltabb véleményalkotásra Horne. A világháború végeztével például Keleten ideológiai törések mentén kezdtek újraalakulni a társadalmak. Részben a nemzetállamok kontra birodalmak dilemmájában, részben a Szovjetunió létrejöttével egész radikális formában megmutatkozott, hogy a '20-as években átalakultak a korábbi hatalmi legitimációk. Nyugaton ez az ideológiai törés nem ismert – mondja Horne, majd hozzáteszi: a háború politikai epicentruma pedig Közép-Kelet-Európa és Oroszország volt. Horne a világháború kutatástörténetének áttekintését azzal zárja, hogy felhívja a figyelmet arra, a második világháború nagyban befolyásolta a Nagy Háború emlékezetét, s erről nem ildomos megfeledkezni a régióban sem.

A konferencia előadói gazdag esettanulmányaikkal nagyrészt igazolni látszanak az elmondottakat. Az első szekciót *(Az erőszak és a vereség politikája)* Tom Lorman (Cincinatti) előadása nyitotta, aki a két világháború közötti magyar nemzetgyűlés volt frontharcos tagjairól beszélt. Robert Gerwath (Oxford–Dublin) az osztrák határvidéken 1918 és 1923 között szisztematikusan alkalmazott erőszakot vizsgálta, míg Nyikolaj Vukov (Szófia) a háború utáni bolgár emlékezetről és az erőszak gócairól adott látleletet.

A második szekcióban *(Az áldozat/önfeláldozás megemlékezései)* Nancy Wingfield (Northern Illinois) az 1917-es zborói ütközet emlékének politikai felhasználásait mutatta be a soknemzetiségű csehszlovák államban. Catherine Edgecombe (Southampton) a háborús áldozat értelmezéseit elemezte az Osztrák Köztársaságban. Silviu Hariton (CEU, Budapest) a két világháború közötti Romániában tartott háborús megemlékezések kultúrpolitikai és társadalmi kontextusát tárta fel. A harmadik szekció *(Régiók és a megszállások emlékezete)* előadói közül Petra Svolsjak (Ljubljana) a szlovének és a háború alatti olasz megszállás emlékeiről, míg Christoph Mick (Warwick) a kelet-galíciai emlékmű-kultúráról és a veteránok szerepéről beszélt. Jovana Knizevic (Stanford) a női emlékezet sajátosságait vette sorra a háború utáni Jugoszláviában. A negyedik szekció *(Társadalmi nem és heroizmus)* első előadója Maureen Healy (Oregon) az áldozat/önfeláldozás nyelvi jellegzetességeit vizsgálta Ausztriában. Anders Ahlback (Helsinki) a finn *jäger*eken keresztül az új katonatiszt-eszményt vette górcső alá, míg Karen Petrone (Kentucky) a hősies férfiasság/férfias hősiesség alakzatát elemezte a Nagy Háború orosz katonáinak visszaemlékezéseiben.

Az ötödik szekció *(Az emlékezés földrajzi variációi)* a hely és jelentés viszonyát vizsgálta. Maria Bucur (Indiana) a romániai Mărăşeştiben, e sorok írója (Párizs–Budapest) Mohácson elemezte a Nagy Háború megemlékezéseit,[1] Vesna Drapac (Adelaide) pedig a két világháború közötti jugoszláv államban faggatta emlékezet, hatalom és nemzet összefüggéseit.

A hatodik szekcióban *(Megosztott emlékezetek)* Laurence Cole (East-Anglia) a Nagy Háború örökségét tekintette át az osztrák–olasz utódrégiókban. Horváth Sz. Ferenc (Southampton) az erdélyi magyarok megosztott háborús emlékezetének sajátosságait mutatta be a többszöri impériumváltás idején. Melissa M. Bokovoy (New Mexico) a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság halottpolitikáját vizsgálta, nevezetesen azt, miképpen definiálták a hősi halált az új államban. A hetedik szekció a veteránokról szólt. Katya Kocourek (London) a csehszlovák legionáriusok, John Paul Newman (Southampton) a horvát háborús veteránok, Julia Eichenberg (Tübingen) a lengyel veteránok szervezeteit tekintette át. A nyolca-

[1] Az előadás magyar nyelvű, szerkesztett változatát lásd: Fisli Éva: *Mohácsi exhumálók. Az emlékezet konstrukciói Mohácson. 1926. vs. 1937.* In: Czoch Gábor – Klement Judit – Sonkoly Gábor (szerk.): Az Atelier-iskola. Tanulmányok Granasztói György tiszteletére. Atelier, Budapest, 2008.

dik, egyben utolsó szekció az ifjúság, a regeneráció és a remobilizáció kérdéseit tárgyalta. Mark Cornwall (Southampton) a németeklakta Csehszlovákia *Männerbundjai*ról számolt be, Martin Zückert (München) a csehszlovák hadsereg kettős örökségű katonai hagyományáról beszélt, végül Valentin Sandulescu (CEU, Budapest) a Vasgárda formálódását, a román ifjúsági szervezetek kialakulását, Corneliu Zelea Codreanu térnyerését vázolta fel.

A konferenciát összegző előadásában Jay Winter – tucatnyi kötet, így például a *The Great War and the British People* (1986), a *Sites of Memory, Sites of Mourning* (1995), illetve a *Remembering War: The Great War between History and Memory in the 20th Century* (2006) szerzője, a Yale professzora – rámutatott: a keleti fronton a veszteségek nagyobbak voltak, mint Nyugaton, s ennek részben a gyengébb egészségügyi ellátás volt az oka. Az orosz fronton szinte elválaszthatatlanok a háború és a forradalmak, ellenforradalmak fázisai; Keleten az öldöklésnek 1918 korántsem vetett véget, s a kulturális demobilizáció kisebb mértékű volt, mint Nyugaton. Winter e ponton még azt is felvetette, hogy a fogalom nem is alkalmazható teljes biztonsággal erre a régióra. A konferencián vizsgált *gender*-problémához Winter hozzátette: a férfiasság új reprezentációi állítanak valamit a nőiességről is, s érdemes volna megvizsgálni, mit. Zárszavában emellett még valamire felhívta a figyelmet. A nyugati tudományosságban sokat hivatkozott George L. Mosse[2] szerint a háború utáni években a volt frontharcosok és a közélet tömeges brutalizálódása vezetett fokozatosan a fasizmushoz is. Winter azonban kifejtette: egyáltalán nem szükségszerű, hogy valaki a lövészárokból hazatérve fasiszta legyen.

Emlékezetről és háborúról szólva a professzor rámutatott, hogy az 'emlékezet' fogalma pontatlan, hiszen nincs emlékezet emlékezők nélkül. Ő maga inkább a 'rememorizáció' fogalmát javasolta 'emlékezet' helyett. Mindezek fényében egyúttal azt is felvetette, hogy a jövőben a helyi társadalmakat kellene vizsgálat alá vonni, akár családi, egyéni léptékben is, míg a további kutatás egy másik lehetséges útja – a kultúrtörténet, a politikatörténet és a hadtörténet összeházasításával – a háború európai történetének megírása volna. Winter szerint tehát elképzelhető a Nagy Háború transznacionális történeteinek megírása. Ez azonban óriási kihívás, a 21. század feladata.

[2] George L. Mosse (1918–1999), német származású amerikai történész, többek között a *Journal of Contemporary History* című folyóirat egyik alapítója és szerkesztője. Mosse vallás- és eszmetörténeti kutatásokat végzett. Ismertebb munkáit a nácizmus és fasizmus kialakulásáról írta: *The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins of the Third Reich*. New York, 1964.; *Jews and Non-Jews in Eastern Europe, 1918–1945*. (co-edited with Béla Vágó) New York–Tel Aviv, 1974.; *Nazism: a Historical and Comparative Analysis of National Socialism*. New Brunswick, 1978.; *Toward the Final Solution: A History of European Racism*. London, 1978.; Mosse pályája végén a nacionalizmust, a világháború emlékezetét és a modern férfikép kialakulását vizsgálta: *Masses and Man: Nationalist and Fascist Perceptions of Reality*. New York, 1980.; *Nationalism and Sexuality: Respectablility and Abnormal Sexuality in Modern Europe*. New York, 1985.; *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*. New York, 1990.; *Confronting the Nation: Jewish and Western Nationalism*. Hanover (New Hampshire)–London, 1993.; *The Image of Man: The Creation of Modern Masculinity*. New York, 1996. Részletes bibliográfia: http://history.wisc.edu/mosse/george_mosse/bibliography.htm

SEBŐK FERENC – TAPOLCAI LÁSZLÓ

Beszámoló a lengyel medievisták III. kongresszusáról

2008. szeptember 22–24. között Łódźban rendezték a Lengyel Medievisták III. Kongresszusát. A rendezvényre háromévenként kerül sor, az elsőt Toruńban, a másodikat Lublinban tartották. A mostani rendezvény címe, egyben fő témája: *Lengyelország és Európa a középkorban – strukturális változások*. A kongresszus a plenáris előadásokkal kezdődött, majd a munka huszonegy szekcióban, százhúsznál is több előadással folytatódott. A kongresszus az egyetemes és lengyel középkor-kutatás interdiszciplináris jellegét hangsúlyozta. Külön szekciók foglalkoztak a középkori tudománnyal, irodalommal, zenével és képzőművészettel. Számos tematikus szekcióban egy-egy kérdésre a különböző társtudományok próbáltak közös választ adni. Jó példa erre a *Hogyan és mikor vált kereszténnyé Európa és Lengyelország* szekció, amelyben Sławomir Moździoch *Keresztény ország volt-e az első Piastok monarchiája? A régész nézőpontja* című előadása nagy vitát eredményezett, miután kimutatta, hogy nem minden esetben helytállók azok a korábban kialakult nézetek, amelyek szerint a temetkezési szokások változásai alapján könnyen meghatározható az egyes emberek és közösségek keresztény vallásra történő áttérésének ideje, mivel sem a temetkezések helye és módja, sem a sírmellékletek nem adnak egyértelmű fogódzót az eltemetettek vallására nézve a 10. századi és 11. század eleji leletek esetében. Stanisław Rosik közleményében arról az időszakról szólt, amikor a lengyelek már a kereszténység terjesztőiként léptek fel pogány szomszédaikkal szemben. Przemysław Kulesza a 10. századi dán és lengyel területek uralkodói és előkelői megkeresztelkedésének külső és belső motivációit, módozatait hasonlította össze. Leszek P. Słupecki régészeti szempontból vizsgálta az egyházközségek elterjedésének és a német jogú telepesek bevándorlásának összefüggéseit. Andrzej Radzimiński a pogány jogszokások maradványait tárta fel a középkori zsinati törvénykezések, valamint a poroszországi és inflanti püspöki rendelkezések fennmaradt forrásaiban. Krzysztof Bracha a néprajz szemszögéből vizsgálta a középkori szellemekre és démonokra vonatkozó forrásokat.

Több szekció munkáját volt szerencsénk nyomon követni, a *Foglalkozási csoportok és csoportközi átáramlás a városokban* szekciót sokszínűsége miatt részletesen is bemutatjuk. A wrocławi egyetemről Mateusz Goliński előadásában a szileziai céhek történetét mutatta be, részletesen elemezve a céhekbe történő fölvétel szabályait azok 13. századi kezdeteitől. Krzysztof Mikulski, a toruńi egyetem munkatársa a gdański, toruńi, elblągi és poznańi céhek történetéről szólt előadásában, bemutatva a szakmák társadalmi és földrajzi megoszlásának időbeli változásait. Zdzisław Noga a krakkói egyetemről a 15. századi Krakkó céhes iparosai felemelkedéséről, illetve süllyedéséről szóló előadásában konkrét egyéni példákkal szemléltette az iparosok társadalmi helyzetében mutatkozó változásokat. Rámutatott: arra is találhatók példák, hogy családok több generáción keresztül dolgoztak

ugyanabban a szakmában, míg más családok többször is váltottak szakmát. Ryszard Szczygieł a lublini egyetemről a sandomierzi és lwówi vajdaságok céhmesterek szervezeteit mutatta be, kitérve a mesterek etnikai megoszlására. Ezeken a területeken a németeken és lengyeleken kívül oroszokkal és románokkal (havaselveiekkel) is lehet találkozni a forrásokban. A céhek kialakulására a krakkói példa volt komoly hatással. Natalia Bilous, a kijevi Ukrán Tudományos Akadémia munkatársa Kijev és tizenegy másik oroszországi város társadalmának összetételét vizsgálta egy 1571. évi összeírás alapján. A források alapján arra a következtetésre jutott, hogy Kijev lakosságának körülbelül 20%-a a nemességhez tartozott. Vizsgálta a lakosság etnikai összetételét Kijevre vonatkozólag, ahol a fő szerepet a lengyelek, németek és oroszok játszották. Tadeusz Grabarczyk, a łódźi egyetem munkatársa előadásában a zsoldos katonák mint szakmai tömörülés helyzetét vizsgálta a 15. század második felében. Példákkal illusztrálta, hogy nemesi származású zsoldos kapitányok szolgálatait a királyok nemcsak pénzzel, hanem a királyi hivatalokban betöltendő rangokkal jutalmazták. Van adat polgári származású zsoldos kapitányra is, aki tízéves szolgálatának jutalmaképpen nemesi címet kapott a királytól. Ő Magyarországról származott, a neve a forrásokban Jan Kaluszként szerepel.

Ez utóbbin kívül két másik magyar vonatkozású előadás is elhangzott a kongresszuson. A *Társadalmi mobilitás* szekcióban Stanisław Sroka krakkói történész *Bártfai polgárok tanulmányai a Krakkói Egyetemen, út a karrier és a boldogulás felé* című előadása a bártfai városi levéltár iratai alapján azt vizsgálta, hogy milyen lehetőségeket adtak az egyetemi szintű tanulmányok a városi polgárság számára, és hányféleképpen sikerült élni a felkínált lehetőségekkel. A *Teremt-e forrást a történész?* szekcióban pedig a wrocławi Lesław Spychała *Az Árpádok dinasztikus legendája. A középkori írástudó pulpitusa és a mai kutató „műhelye" között* címmel tartott kritikai és interpretációs módszertani előadást.

A kongresszus szervezése nem hagyott kívánnivalót maga után. A programokról jól áttekinthető írásos tájékoztatót kaptak a résztvevők. Nem maradt el a város és tágabb környéke látnivalói, elsősorban a medievisták érdeklődésére számot tartó középkori emlékek bemutatása sem. A konferencia zárónapján újabb plenáris ülésre került sor, ahol a társtudományok egy-egy jeles képviselője tartott vitaindítót a lengyel középkorkutatás helyzetéről. A korábbi két kongresszus anyagaihoz hasonlóan az elkövetkező időszakban folyamatosan jelennek meg az elhangzott előadásokat tartalmazó kötetek. A kongresszuson a lengyel középkorászokon kívül cseh, ukrán és német kollégák is részt vettek, ami jó lehetőségeket teremtett a nemzetközi eszmecserére is szakmánk helyzetéről. Magyarországot ezen beszámoló szerzői képviselték. Sebők Ferenc a szervezők meghívására megfigyelői, Tapolcai László előadói minőségben vett részt a rendezvényen. Véleményünk szerint hasznos lenne a magyar középkorkutatók számára is hasonló szakmai fórumot teremteni.

CORA ZOLTÁN

Mi a transznacionális történelem?

> „Egy tudomány színvonalát az határozza meg, hogy mennyire képes saját alapfogalmait válságba hozni. A tudományoknak ezekben az immanens válságaiban megrendül a pozitív módon vizsgálódó kérdés viszonya magukhoz a kikérdezett dolgokhoz."
>
> (Martin Heidegger: *Lét és idő*)*

Francis Fukuyama humortalan víziója, miszerint a liberális demokrácia győzelmével a történelemnek vége szakad, hamisnak bizonyult, hiszen nem tartotta be a jóslatok Delphoi óta fennálló alapszabályát, miszerint a jóslat legyen (legalább) kétértelmű. Az isteneknek viszont van humoruk, és a történelem azóta is „tart". Apollón kultusza homályba veszett, Delphoi ma már csak emlékhely. Időközben Fukuyama is óvatosabbá vált, a történettudomány pedig időről időre megkísérli újragondolni – s szerencsés esetben nem valamilyen ideológia érdekében lezártnak tekinteni – ismeretelméleti alapjait, módszereit és céljait.

A mai politika és történettudomány egyik legnagyobb kihívását és kérdését a modernizmusból eredő globalizáció adja. Az utóbbi két évtizedben a „győztes" nyugati liberális demokráciák egyre utópisztikusabbnak tűnő válaszokat kínálnak a helyi és globális jelenségekre, ami részben a liberális utópia falláciájából,[1] részben felületes, történetietlen politikai gondolkodásból fakad. E tanulmányban egy olyan új történeti módszert és gondolkodásmódot szeretnénk bemutatni, mely éppen a globalizáció fokozódó meg nem értettségének, s csak részben feltárt és sok szempontból nem is kutatott történetének tapasztalataiból indult ki az 1990-es évek elején. A transznacionális történelmet és történetírást két német történész, Matthias Middell és Hannes Siegrist tanulmányainak magyar nyelvű közlésén keresztül közelítjük meg.[2]

Az utóbbi évtizedekben főképp Nyugat-Európában és az Amerikai Egyesült Államokban komoly kísérleteket tettek a hagyományos historista és strukturalista történetírás módszertanának és kánonjainak megbontására és átalakítására. A posztmodernnek mondott irányzatok a modernizmus és strukturalizmus kritikájában az episztemológiai kiinduló-

---

* Martin Heidegger: *Lét és idő*. (Ford., utószó: Vajda Mihály et al.), Budapest, 2001. 25.

[1] A liberális utópisztikusság gondolatához lásd: Lánczi András: *Az utópia mint hagyomány*. Máriabesnyő–Gödöllő, 2005., különös tekintettel 205–223; illetve magyar vonatkozásokkal is Lánczi András: *XX. századi politikai filozófia*. Budapest, 2007., főként 203–244.

[2] Middell, Matthias: *Transnationale Geschichte als transnationales Projekt? Zur Einführung in die Diskussion*. http://geschichte-transnational.clio-online.net/forum/id=571&type=diskussionen&sort=datum&order=down&search=middell+transnationale+geschichte&segment=16; Siegrist, Hannes: *Transnationale Geschichte als Herausforderung der wissenschaftlichen Historiographie*. http://geschichte-transnational.clio-online.net/forum/ id=575&type=diskussionen&sort=datum&order=down&search=middell+transnationale+geschichte&segment=16

pontok újrafogalmazásával addig nem vizsgált történeti témákkal, illetve korábban kutatott problémák átértelmezésével foglalkoznak. Bár a nyelvi fordulat recepciója és a narratívák kritikája nagyon értékes előrelépés volt az irodalomtudományhoz képest lépéshátrányban lévő történettudomány számára, a „modernitás-utániság" (poszt) gondolata ugyanakkor a történelem esetében nem szervesült koherens egésszé. A posztstrukturalizmus és posztkolonializmus jórészt önreferenciális rendszerekké váltak, és az 1990-es évekre már nem sok új mondanivalóval szolgálhattak a súlyos globális nehézségekkel szembesülő országok, főképp a volt gyarmattartók és gyarmatok (s legfőképp az USA) számára. Globális és transzkulturális kérdésekben az önreferencialitáson túl a posztmodern részleges sikertelenségének másik oka a konstruáltságba és dekonstrukcióba vetett hit. A történettudományban tulajdonképpen a strukturalizmus is részben ezzel a problémával küzdött és küzd a mai napig. A premissza úgy szól, hogy a modernizmus különböző történeti fejleményei alapvetően strukturált konstrukciók. Csakhogy bizonyos történeti folyamatok ellentmondanak a konstruáltság tanának.

A globalizáció során bekövetkező különböző társadalmi és kulturális jelenségek nemzetállamok és régiók közötti mozgásai és formálódásai – az ún. transzferek – természetükből fakadóan aligha dekonstruálhatók. Ha valaki mégis konstrukciókként kezeli őket, a jelenségek „objektivizálódnak", s rögtön elvesztik történetiségüket, hiszen kvintesszenciájuk a folyamatosság és a szakadatlan változás. Könnyen belátható, hogy például a különböző térségek közötti migrációt vagy a kulturális transzfereket a megértés jelentős vesztesége nélkül nem lehet se struktúrákként, se szigorú értelemben vett konstrukciókként megközelíteni, történetiségükhöz viszont kétség sem férhet. Ugyanakkor a transznacionális kérdésfeltevések és módszertani eszmefuttatások során az is világossá vált, hogy a korábbi, sokszor rejtetten nemzeti látószögű és igen gyakran etnocentrikus historiográfiák narratívái sem folytathatók a torzítás és szűklátókörűség veszélye nélkül.[3] Hogyan értelmezhető tehát újra a globalizációhoz vezető történelmi folyamat? Mik lehetnek egy újfajta történetírás premisszái?

E kérdéseket próbálja megválaszolni a (poszt)modern és összehasonlító metodológiát is felhasználó, interdiszciplinaritásra törekvő transznacionális történetírás. Maga az irányzat az Egyesült Államokban a korábbi *World History* és *Global History* tematikáiból nőtt ki, Németországban pedig a szigorúbb módszertannal rendelkező összehasonlító társadalom- és történettudomány jelenti a kiindulási alapot.[4] *Nomen est omen*, folyamatos és kölcsönös transzfereikre és összefonódásaikra koncentrálva a transznacionális történelem az egyes regionális történelmeket – a nemzeti történelmet ezek egyikének tekinti csupán – egységes szempontrendszer alapján kívánja kutatni. Természetesen nem az átvétel és adaptáció korábbi, meglehetősen leegyszerűsítő sémája szerint. Globális nézőpontból fontosnak tartja az eurocentrikus látásmód meghaladását és a globalizmus történelmi gyökereinek mélyebb megértését.

Ahogy az a két alább közölt tanulmányból is láthatóvá válik majd, a transznacionális történeti problémákra többféle válasz létezik, de az mindenképpen közös kérdés, hogyan

[3] Természetesen az alternatívákat nem szerencsés kétváltozós függvénybe kényszeríteni (például transznacionalista versus etnocentrikus), hiszen a dekonstrukció éppen ezeket akarja kijátszani. Ugyanakkor azt is tudja, hogy végső soron nem szabadulhat meg tőlük, mert a gondolkodásnak a priori struktúráit képezik (lásd: bináris oppozíciók).

[4] Az 1960–1970-es években az amerikai egyetemeken megjelenő *World History* kifejezés a korábbi *History of Western Civilisation*t váltotta fel. Az 1990-es évektől pedig egyre inkább a *Global History* megnevezés terjedt el – a globalizációs tematikák felerősödésével párhuzamosan.

beszélhető el egy ilyen történet. Figyelembe kell vennie az egyes „beszédmód-kultúrákat", tulajdonképpen magát a nyelvjátékot, azaz a fogalmak használata során nagy hangsúlyt kell fektetnie az átfedő, megtévesztő és eltérő jelentésekre.[5] Teóriáinak alapját ugyanis az egyéni esetek leírásának szabatossága biztosítja, nem pedig az absztrakció magas foka.[6] Az autentikus megismerés kérdését az eredeti irodalomkritikáról beszélve – s miért ne lenne ez igaz a történeti kritikára is – Northrop Frye a következőképpen fogalmazza meg: „A kritika axiómáinak és posztulátumainak ugyanakkor abból a tudományból kell kinőniük, mellyel a kritika foglalkozik [...] hadd formálódjanak kritikai elvei egyedül e területről szerzett tudásából."[7] Ilyen értelemben a transznacionális történelem mindenképpen visszatérést jelent az alapvetően elbeszélő, hermeneutikus történetíráshoz. Éppen ezért a transznacionális kutatásnak oly forrásközelinek kell maradnia, amennyire csak lehetséges, ha a fogalmak transzkulturális történetét *(Begriffsgeschichte in transkultureller Absicht)* kívánja megírni.[8]

A globalizáció historizálása és relativizálása jellegzetesen összekapcsolódik a nemzetállamok „lefokozásával" – csupán a modern territoriális uralmak egyike lesz –, ugyanakkor továbbra is kérdéses, hogy ez a szempont mennyiben keveredik a globalizáció politikai ideológiájával. Mennyiben válhat a transznacionális történelem a globalizáció filiájává a 21. század folyamán, ahogy az a 19. században a nemzeti historiográfiák és a nemzetállamok kapcsolatában már lejátszódott?[9] A globalizáció és más modernizációs folyamatok jobb megértése, történelmi gyökereik pontosabb feltárása eleve csak transznacionális lehet, s célja sem lehet más, mint a globalizáció esszencialista felfogásával szemben differenciált történelmi kép kialakítása és ezáltal egyetemes történet helyett az egyetemes történetének megírása. És bár *a priori* hasonló a kiindulási pontja, a korábbi világrendszer-elméletek kliséit (mint például a fejlett centrum és a fejletlen periféria szembeállítása) sem ismételheti meg, hiszen így fő szándékával ellentétesen komplex történeti összefüggéseket laposítana el. A történelmi kérdések újragondolásán túl az oktatási kánon átalakítása pedig csak akkor lehet célravezető, ha ésszerű bővítéséről vagy átalakításáról van szó, s a szelekciós vágy nem töröl ki lényegi (de nem lényegesnek tartott) történeti mozzanatokat.

---

[5] Gadamer hermeneutikai alapjaira utal a transznacionális történelemmel kapcsolatban Adrian Gerber tanulmányában: *Transnationale Geschichte machen – Anmerkungen zu einem möglichen Vorgehen.* http://geschichte-transnational.clio-online.net/forum/id=881&type=diskussionen&sort=datum&order=down&search=middell+transnationale+geschichte&segment=16

[6] Ezen a ponton a transznacionális történetírás a transzkulturális etnológiához kötődik. Clifford Geertz elméletével való kapcsolatát szintén Adrian Gerber elemzi. Lásd az 5. lábjegyzetben idézett tanulmány 6. oldalát.

[7] Frye, Northrop: *Anatomy of Criticism.* Princeton, 1971. (first ed. 1957.), 6–7. *„The axioms and postulates of criticism, however, have to grow out of the art, it deals with [...] let his critical principles shape themselves solely out of his knowledge of that field."*

[8] Szemantikai hátteréhez lásd: Koselleck, Reinhardt: *Begriffsgeschichte und Sozialgeschichte.* In: uő.: Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten. Frankfurt am Main, 1989, 44.

[9] Saunier, Pierre Yves: *Going transnational? News from down under.* http://geschichte-transnational.clio-online.net/forum/id=877&type=diskussionen&sort=datum&order=down&search=going+transnational&segment=16. A cikk a 2004 szeptemberében a canberrai *Australian National University* szervezésében megrendezett *„Transnational History symposium"* anyagából készült. A konferencián az afrikai, latin-amerikai és óceániai világ szakértői gyűltek össze egy lehetséges transznacionális projekt kidolgozására. A tanulmány ennek eredményeit összegzi, s a transznacionális jelenlegi európai és Európán kívüli kutatási programjait és problémáit ismerteti bőséges irodalmi tájékoztatással. A konferencia programja megtekinthető: http://www.anu.edu.au/hrc/conferences/conference_archive/2004/TransNational_History.php

A nemzeti historiográfiák egyoldalú kritikája több történész szerint azért sem teljesen konzekvens, mivel önkényes a 18. századtól – azaz a nemzetállamok megszilárdulásának kezdetétől – eredeztetni egy sajátos transznacionális kérdésfeltevést.[10] A transznacionális kapcsolatok ugyanis, főképp, ha Európán kívüli léptékben gondolkodunk, legalább a 16. századtól fogva léteznek (például a jezsuiták kontinentális működése Latin-Amerikában). A konkrét transznacionális kérdések tehát sok kutató szerint nem a 19. századi társadalmi és gazdasági változásokkal és a 20. századi globalizációval kezdődnek. Jochen Meissner német Latin-Amerika kutató azt a kérdést is felteszi, hogy tulajdonképpen nem az európai historiográfiai gyakorlat és hagyomány Európán kívüli adaptációjáról van-e szó, azaz az európai módszerek és mércék világméretűvé válásáról.[11]

Az eddigi eredmények azonban továbbra sem válaszolták meg azt a kérdést, hogy mennyire decentralizálható a történeti vizsgálat, hogy egészében véve még megragadható maradjon, és ne töredezzen szét. Amint azt az itt közölt tanulmányok is tükrözik majd, a transznacionális történetírás a nehézségek leküzdésének kulcsát az interdiszciplinaritásban és a módszertani nyitottságban véli felfedezni.[12] A politikatörténet, a kultúrtörténet, az eszmetörténet és a *business history* is lehet transznacionális. E tág módszertan, melyet részben a korábbi, témára vonatkozó művek artikulálnak, részben pedig maga az interdiszciplinaritás, segíthet például a modernizációs paradigma linearitásának árnyalásában vagy történelmi régiók kialakulásának újragondolásában. Sikere az elkövetkezendő kutatások sikerén múlik. A történelem pedig továbbra is „tart", a transznacionális történetírás pedig Fukuyamát és a posztmodernt követően szintén felteszi a kérdést: hogyan írható meg és mi a történelem?

[10] Egyik recens megfogalmazásához lásd: Meissner, Jochen: *Die Tradition der „Area Studies" und die Perspektiven neuer Formen transnationaler, transkultureller, postkolonialer und globaler Geschichtsschreibung*. http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/forum/2005-03-003.

[11] Lásd a 10. lábjegyzet idézett tanulmányát.

[12] Az amerikai történettudományban a közelmúltban megrendezett konferenciasorozat foglalkozott a kérdéssel: *American Historical Review Conversation: On Transnational History*. Summer and Fall 2006. A konferencia összefoglalója: http://www.historycooperative.org/journals/ahr/111.5/introduction.html

MATTHIAS MIDDELL

Transznacionális történelem mint transznacionális projekt?

Vitaindító

1. Kutatástörténeti bevezető

A *geschichte.transnational* elnevezésű kezdeményezés olyan két kutatási irány – a kulturális transzferek kutatása, valamint a globális vagy világtörténet – metszéspontján alakult ki, melyek módszertani újításokat és eddig nem vizsgált jelenségeket kapcsolnak egybe.

A két évtizeddel ezelőtt Párizsban megfogalmazott kulturális transzferkutatás a többoldalú cserét, kultúraköziséget *(Interkulturalität)*, a kulturális jelenségek hibridizációját *(Hybridisierung)* és a transznacionális migrációt érintő szélesebb érdeklődési körbe illeszkedik. A kulturális transzfer időközben megismert mechanizmusai elsősorban olyan kontextust részesítenek előnyben – a kulturális befolyással és diffúzióval szemben –, amelyben más kultúrák elemeinek elsajátítása és integrálása megy végbe. A transzfer jelensége ezáltal mind a nemzeti kultúrák* közötti kapcsolatban, mind pedig régiók és civilizációk esetében megfigyelhető. A kulturális transzferek tehát feltételezik a különböző kulturális kontextusok aktorai közötti kapcsolati hálókra irányuló összehasonlító megfigyelést és értékelést, és csupán történeti és egyidejű nézőpontból elvégzett összehasonlítások révén kutathatók.

A kulturális transzferkutatás kialakulása során azonban elhatárolódott a tisztán kontrasztív komparatisztika módszertani alapjaitól is, mely elhanyagolja az összehasonlítani kívánt jelenségek közötti egybefonódásokat, s ezáltal az egymástól élesen elkülönített vizsgálati egységek legitimációját segíti elő.

A diffuzionizmussal, a korlátolt, nemzetközpontú kultúrszemlélettel és a komparatisztika egy meghatározott fajtájával való háromsíkú szembehelyezkedés mentesíti a kulturális transzferek kutatását a nemzeti történetírások régebbi kiindulópontjaitól.

Az időközben egyre nagyobb számban napvilágot látott meghatározó empirikus eredmények a transznacionalizálódás tendenciáinak – a hagyományos történetírás történeti képzeteiben gyakran rejtett – történelme felé vezető út mozaikköveit alkotják.[1]

---

* A *nationalisiert Kultur* kifejezést a cikkben konzekvensen nemzeti kultúrának fordítottam, mivel a szerző elsősorban nem a nacionalizmusra gondol, hanem egyes társadalmak vagy kultúrák nemzetivé válására, melynek a nacionalizmus csupán egy fejezetét alkotja – a fordító megjegyzése.

[1] A fogalom kialakulásához lásd: Espagne, Michel–Werner, Michael: *La construction d'une référence culturelle allemande en France – Génèse et Histoire (1750–1914)*. Annales E.S.C. no. 4. juillet–aout (1987), 969–992.; uők.: *Présentation*. In: Transferts culturels franco–allemands (Themenheft der Zeitschrift Revue de Synthèse), avril–juin (1988), 187–194.; valamint uők.: *Deutsch–französischer Kulturtransfer im 18. und 19. Jahrhundert. Zu einem neuen interdisziplinären Forschungsprogram des C.N.R.S.* In: Francia. Forschungen zur westeuropäischen Geschichte (1985) no. 13. 502–510.; uők. (szerk.): *Transferts. Les relations interculturelles dans l'espace*

E tendenciákat illetően a transzferkutatás a *cultural encounters*, az *entangled histories* és a *Verflechtungsgeschichte* irányzataival párhuzamos.[2] Ezek szintén a világtörténet korábbi (gyakran eurocentrikus) egyetemes történetének egy új, a globalizáció korának világtörténetévé való átalakulását célozzák.[3] Ebben a folyamatban nem annyira egy történetfilozófiailag elgondolt és megalapozott világegység a vizsgálódás tárgya, hanem azok a sokrétű összefonódások és összeköttetések, melyeknek szálain a világ „egységét" (de nem egyöntetűségét!) számtalan résztvevő napról napra megteremti, hasznot húz belőle, vagy éppen igáját hordja. Az olykor globális történelemnek *(Globalgeschichte)* is aposztrofált újfajta világtörténet kutatásában és megírásakor a történetíró a konnektivitás egyre rohamosabban növekvő jelentőségének téziséből indul ki. A konnektivista gondolatnak kevésbé a civilizációk összehasonlításának eszközeivel és körülményeivel, mint inkább az összefonódások előfeltételeinek, formáinak és következményeinek kutatásával kell megbirkóznia. De éppen a kapcsolatok növekvő mértékű egymásba fonódása hívja életre a lehetőségek, az autonómia és a szuverenitás iránti igényt azon feltételek meghatározásában, amelyek lehetővé teszik az összefonódások feltárását. Ma már senki sem vonhatja ki magát ezen összefonódásokból, ugyanakkor a kulturális egyediség hangsúlyozása ezáltal cseppet sem

franco–allemand. Paris, 1988. Eddig huszonhárom kötet jelent meg Lipcsében 1993-tól a Német–Francia Művelődési Könyvtár *(Deutsch–Französische Kulturbibliothek)* sorozatban Michel Espagne, Etienne François, Werner Greiling és Matthias Middell szerkesztésében. Négy kötet a *Philologiques* sorozatban jelent meg Michel Espagne és mások szerkesztésében (Paris, 1990–1996.); végül pedig további kötetek a *Bibliothèque franco–allemande* sorozatban (Paris, 1999-től). A fogalom diszkusszióihoz és azok recenzióihoz többek között lásd: Middell, Katharina–Middell, Matthias: *Forschungen zum Kulturtransfer. Frankreich und Deutschland*. In: Grenzgänge. Beiträge zu einer modernen Romanistik (1994) no. 1. 107–122.; Lüsebrink, Hans-Jürgen – Reichardt, Rolf: *Histoire des concepts et transferts culturels, 1770–1815. Note sur une recherche*. Genèses, 14. (1994) 27–41.; Espagne, Michel: *Les transferts culturels franco–allemands*. Paris, 1999.; Middell, Matthias: *Kulturtransfer und Historische Komparatistik – Thesen zu ihrem Verhältnis*. Comparativ, 10. (2000) 7–41.; Kaelble, Hartmut–Schriewer, Jürgen (Hrsg.): *Vergleich und Transfer. Komparatistik in den Sozial-, Geschichts- und Kulturwissenschaften*. Frankfurt am Main, 2003.; hogy csak néhány egyéb előfordulására utaljunk: Turgeon, Laurier – Delâge, Denys – Quellet, Réal (dir.): *Transferts culturels et métissages. Amérique/Europe XVIe–XXe siècle*. Laval, 1996.; Dmitrieva, Ekaterina – Espagne, Michel (dir.): *Transferts culturels triangulaires France–Allemagne–Russie*. Paris, 1996.; Lüsebrink, Hans-Jürgen – Reichardt, Rolf (Hrsg.): *Kulturtransfer im Epochenumbruch. Frankreich–Deutchland 1770 bis 1815*. Bd. 2., Leipzig, 1997.; Schmale, Wolfgang: *Historische Komparatistik und Kulturtransfer*. Bochum, 1998.; Middell, Katharina: *Hugenotten in Leipzig*. Leipzig, 1998.; Berger, Günter – Sick, Franziska (Hrsg.): *Französisch–deutscher Kulturtransfer im Ancien Régime* (Cahiers lendemains 3). Tübingen, 2002.; Schmale, Wolfgang (Hrsg.): *Kulturtransfer. Kulturelle Praxis im 16. Jahrhundert*. Wien, 2003.; Celestini, Federico – Mitterbauer, Helga (Hrsg.): *Ver-rückte Kulturen. Zur Dynamik kultureller Transfers*. Tübingen, 2003.; *L'horizon anthropologique des transferts culturels*. Revue germanique internationale, no. 21. (2004).

[2] Bentley, Jerry H.: *Cross-Cultural Interaction and Periodization in World History*. American Historical Review, 101. (1996) no. 3. 749–770.; Manning, Patrick: *The Problem of Interactions in World History*. Uo. 771–782.

[3] Bright, Charles – Geyer, Michael: *Globalgeschichte und die Einheit der Welt im 20. Jahrhundert*. Comparativ, 4. (1994) no. 5. 13–45.; uők.: *World History in a Global Age*. American Historical Review, 100. (1995) no. 4. 1034–1060.; a világtörténetről folytatott újabb észak-amerikai viták átfogó és gazdag áttekintéséhez lásd: Manning, Patrick: *Navigating World History. Historians Create a Global Past*. Houndmills, 2003.; jellegzetesen elkülönül a világtörténet-írás korábbi hagyományaitól: Costello, Paul: *World Historians and their Goals. Twentieth-Century Answers to Modernism*. DeKalb, 1993.

vesztette el azt a stratégiai értékét, hogy a hálózativá terebélyesedő világ hatalmi viszonyaitól függetleníteni tudjuk magunkat.

A kulturális transzferek kutatása és a globális történelem iránti igény egymástól különböző akadémiai kultúrákban alakultak ki, s így eltérő hagyományok hatása alá kerültek. Ami mégis összeköti őket, az éppen az összefonódások kulturális, társadalmi, gazdasági és politikai előfeltételei és következményei iránti érdeklődés, valamint a kiindulópont, amelyből a jelenlegi globalizációs jelenségeket vizsgálják. S e ponton léphet be a transznacionális történetírás, amennyiben a kultúr- és társadalomtudományok egészében véve gyakran elnagyolt globalizáció-kutatását nemcsak historizálja, hanem konkretizálja is. Ezeken túlmenően a transzfer és az összehasonlítás módszertani vitáival is foglalkozik. A kutatás számára olyan új területeket tár fel, mint például a transznacionális szervezetek, miliők és helyzetek, ugyanakkor már régóta kutatott nemzeti jelenségek eleddig mellőzött transznacionális dimenzióira is fényt vethet.

A hagyományok kritikusának bizonyul az olyan nemzeti történetírással szemben, mely ragaszkodik azokhoz a vizsgálati egységeihez, amelyek napjainkban sok ember számára vesztettek az identitás kialakításában betöltött szerepükből. Ezáltal egyetlen térség dominanciája helyett a territoriális kapcsolatok sokasága válik fontossá. Másrészt természetesen a transznacionális történelem sem hagyhatja figyelmen kívül a nemzetállammá válás során mélyen beépült hatásokat. Ezek ugyancsak a globalizáció történetéhez tartoznak, mely viszont, úgy tűnik, közben új fázisához érkezett, ahol is a nemzetállam már csak egy a territorializáció több lehetősége közül.

Aki egy tudományos projektet eltérő értelmezési tradíciók metszéspontjába helyez, azzal is szembenéz, hogy ezek a metszéspontok különböző nézőpontokból másként festhetnek. A transznacionális történetírásban rejlő esélyre és veszélyekre részben historiográfiai vizsgálódások útján hívhatjuk fel a figyelmet. Egy ilyen diszkusszió azonban, mely önmagában véve transznacionális kíván lenni, csupán e különböző perspektívák felmutatása és tudatosítása révén érhető el. Az viszont kétségtelenül akadályokat gördít ez elé, ha a tudománytörténetet arra használják, hogy bizonyos értelmezéseket megalapozzanak. A transznacionális történelem több forrásból táplálkozik, s akkor fejlődhet legkönnyebben, ha ezeket a forrásokat egyenértékűnek és egyenjogúnak ismeri el, és hegemonikus szándéktól vezérelve nem akarja vizüket saját koncepciói malmára hajtani.

2. Tér és territorializációs szerveződési formák

Mindkét kutatási irány, a kulturális transzferek vizsgálata és a *world-history* vita az 1990-es évek folyamán a történelmi folyamatok lényeges tereinek és territorializációjának kérdései kapcsán *(spatial turn)* egyre nagyobb figyelemben részesült. A kulturális transzferkutatás reakciója abban érhető tetten, hogy az 1990-es évek kezdetétől fogva feladta a kultúra nemzethez kötött fogalmát, és a régiók közötti transzferek gondolatából kiindulva a kulturális transzferek során létesülő összefüggések hálózatának sokféleségére helyezte a hangsúlyt. Magát a transzfert a territorializáció folyamatának egyik elemeként értelmezte, s ennek következtében a teret többé már nem a történelmi összefonódások egyik állandó előfeltételeként vagy puszta „konténereként" fogta fel.

Ezzel párhuzamosan a világtörténetről szóló viták a globalizáció következtében többféle új formában jelentkező átrendeződésekre hívták fel a figyelmet. A szuverenitás elosztásában és megóvásában való részvétel céljából különböző időszakokban életre hívott térbeli struktúrák sokféle alakot öltöttek: a nemzetállam csak egy volt ezek közül, vele párhuzamo-

san a birodalmi keretek sem szűntek meg, és a sokoldalú régióalakulások is alátámasztják vagy éppen aláaknázzák a nemzeti egység egyértelműségét.

Charles Maier *„Consigning the 20th Century to History"* című cikkében amellett érvelt, hogy be kellene vezetni a territorializációs szerveződési formák *(Territorialitätsregime)* fogalmát, hogy a territorializáció uralkodó mintázatai felismerhetővé váljanak az egyes történelmi korszakokban.[4] Az ezáltal feltárulkozó perspektívák közel sem kerültek még mérlegre, ugyanakkor egy bizonyos keret már adottnak látszik az *Empire-studies*, a nemzetállamok és a regionalizáció kutatásainak integrációjához, ahogy annak vizsgálatához is, hogy a transznacionalizáció folyamata tulajdonképpen mikortól kap nagyobb jelentőséget.

Ha a világ jelenlegi átrendeződésére vetünk egy pillantást, a nemzetállamok tartós kormányzási képességeit illetően is felmerülhetnek kérdések, s figyelmünk a nemzetállamokat részlegesen felváltó szupranacionális szövetségekre, mint például az EU vagy éppen a nemzetállamokat feloldó globális hálózat csomópontjaira irányul. Ekképpen a globalizáció szilárd tereit (vagy másképpen centrumait) és ütközőzónáit különböztethetjük meg. Ezáltal lehetővé válik, hogy egy új világtörténet fő kutatási irányainak meghatározása során a történelmi szereplők releváns térstruktúráikkal fennálló kapcsolatait is feltárjuk.

3. Transznacionalizáció és migráció

A transznacionalizáció fogalma – sokoldalú eredetétől és használatától itt most eltekintve, melyeket egyébként Kiran Klaus Patel egyik művében[5] már tömören összefoglalt – a legutóbbi időkben mindenekelőtt a migrációkutatásban *(migration studies)* játszott prominens szerepet. Olyan migránsok hálózatainak viszonylag új jelenségére utal, akik az országhatárokat átlépve már nem korábbi identitásuk meghatározó mércéi szerint cselekszenek. Ezek a kutatások porózussá teszik azt az elképzelést, amely a bevándorlók új otthonaiként szolgáló országokat multikulturális közösségekként értelmezi: valójában egy többségi kultúrából vagy különböző csoportok a még tolerálható határait illető közmegegyezéséből indul ki. Míg a transznacionális összefonódások témáját a történelmi diaszpóra kutatás fedezte fel magának, addig több európai államban éles vita kavarja fel a közvéleményt az úgynevezett párhuzamos társadalmak létéről és elviselhetőségéről. Továbbra is kérdéses, vajon a történésznek – a szociológussal és az antropológussal egyetemben – lehet-e vagy szükséges-e, hogy felvilágosító szerepe legyen ebben a kérdésben. Pillanatnyilag nem túl erős a hangjuk.

4. A transznacionalizáció és a történettudomány helyzete

Az előző gondolatmenetből adódik, hogy a transznacionális történelem bizonyos értelemben a globalizáció aktuális tapasztalataival érvel. Másként megfogalmazva egy olyan gondolkodásmód és módszer, amelynek segítségével a történész a konkurens diszciplínák és új társadalmi orientációs szükségletek kettős kihívására próbál választ találni, s ekkor tulajdonképpen azokkal a folyamatokkal foglalkozik, amelyeket összefoglalóan globalizáció névvel illethetünk. A transznacionális történelem differenciált szemléletmódjával megakadályozhatja a globalizáció kategóriájának esszencialista értelmezését. A Thomas Bender által szerkesztett *„Rethinking American History in a Global Age"* című munka[6] vagy Jür-

[4] Maier, Charles S.: *Consigning the Twentieth Century to History. Alternative Narratives for the Modern Era.* American Historical Review, 105. (2000) 807–831.

[5] Patel, Kiran Klaus: *Überlegungen zu einer transnationalen Geschichte.* Berlin, 2004.

[6] Bender, Thomas (ed.): *Rethinking American History in a Global Age.* Berkeley, 2002.

gen Osterhammel és Sebastian Conrad közelmúltban napvilágot látott *„Das Kaiserreich transnational"* című kötete[7] arra engednek következtetni, hogy a 'transznacionális történelem' kifejezés több, nemzeti történetíráson szocializálódott történész számára elfogadhatóbbnak tűnik, s kisebb rémületet ébreszt, mint egy 'globális történelem' meghirdetése.

Semmiképpen sem szabad azonban szem elől téveszteni, hogy a transznacionális történelem részéről erős kihívás éri a történelmi tudat társadalmainkban való közvetítéséről vagy a történettudomány státusáról alkotott hagyományos elképzeléseket. Kétségtelenül kritikának veti alá azokat a régi és új mesternarratívákat *(Meistererzählungen)*, amelyek nemzeti szelleműek/eurocentrikusak vagy éppen univerzalisztikusak (vagy gyakran egyszerre ilyenek is, olyanok is). Amikor a transznacionális történelem ki akar lépni az európai történelem köréből, új viszonyt alakít ki a historiográfia és az *area studies* között. Művelőjétől ez viszont természetesen azt is megkívánja, hogy a regionális tudományokban időközben elért professzionalizációt és ehhez kapcsolódó képességeket (amelyek nem merülnek ki idegen nyelvek ismeretében, de arra épülnek) komolyan vegye és alkalmazza.

A transznacionális történelem előtt azonban továbbra is eldöntetlenül áll az a kérdés, hogy vajon egy elővigyázatos szakmai bővülésért kell-e síkraszállnia (német kontextusban például egy történelmi szeminárium kibővítése egy európai vagy Európán kívüli témával foglalkozó tanársegéddel), vagy hogy alapvetőbb megújulásra kell-e törekednie.

Ennek kapcsán érdemes kitérni a nacionalizmusnak a történettudomány önértelmezésében betöltött szerepére, valamint a historiográfia mint a nemzeti kultúra hordozójának jelentőségére. A történettudomány szükségszerű alkotórésze-e egy bizonyos territoriális uralomnak, melynek hanyatlását napról napra megfigyelhetjük, vagy képes-e kritikushistorizáló távolságtartás révén a nemzeti dominancia hatókörébe tartozó territoriális szerveződési formáktól megszabadítania magát? A historiográfia és nemzetállam között fennálló tagadhatatlanul erős kölcsönhatások tekintetében csupán időleges szövetségről vagy valamilyen mélyebben fekvő ismeretelméleti meghatározottságról van-e szó? Ez mindenekelőtt egy látszólag akadémikus önértelmezési vitát takar. A kérdést azonban aligha hagyhatják figyelmen kívül, amikor az iskolai történelemórákat tervezik, s a vegyes etnikumú diákság iskolai együttlétéből felmerülő problémák nyomán (például az Egyesült Államokban) e vita egyre nagyobb lendületet kap.

5. Transznacionális történelem mint transznacionális projekt

Utolsónak marad az a kérdés, hogy magát a transznacionális történetírást mennyiben kell vagy lehet egyben transznacionális vállalkozásnak is tekinteni. A *geschichte.transnational* célja az, hogy szerzőiből és olvasóiból határokon átívelő közösséget építsen.[8] Most azonban még nem egyértelmű, hogy vajon a 20. század kezdete óta hullámszerűen föl-fölbukkanó internacionalizáció nyomdokaiba lépve ez sikerülhet-e (ha mégis sikerülne, akkor az erőteljesen nemzeti kontextusban kidolgozott eredmények nemzetközi versengése rövidre lenne zárva).

Ugyanúgy eldöntetlen, hogy a transznacionalizálódásról folytatott vita milyen nyelven folyjék. A *lingua franca* gondolatának követői szemben állnak azokkal, akik a többnyelvűséget jóllehet fáradságos, mégis a betokosodott nemzeti történeti kategóriák és gondolkodásmód meghaladása felé vezető, sikerrel kecsegtető útnak érzik.

[7] Conrad, Sebastian – Osterhammel, Jürgen (Hrsg.): *Das Kaiserreich transnational. Deutschland in der Welt 1871–1914*. Göttingen, 2004.

[8] http://geschichte-transnational.clio-online.net

Hol lehet szabad intézményi tereket találni vagy éppen létrehozni egy interdiszciplináris és nemzetközi kutatás számára, s eredményeinek a történelemoktatás kánonjába való beépítése céljából? Milyen következményekkel járna a transznacionális történettudomány ismeretelméleti problémáinak megfogalmazására nézve egy ilyen, néha talán utópisztikusan csengő struktúra létrejötte? És ez a különböző országokban milyen előzményekhez, milyen történeti-politikai szempontokhoz illeszkedhetne?

Fordította: CORA ZOLTÁN

HANNES SIEGRIST

A transznacionális történetírás mint kihívás a tudományos történetírás számára

A következő esszé a transznacionális történetírás módszertani kihívásaival foglalkozik. Ha a transznacionalizálódást, de-nacionalizálódást, nemzetté válást és re-nacionalizálódást* egymástól kölcsönösen függő folyamatokként fogjuk fel, melyek közös – akár pozitív, akár negatív – hivatkozási pontja a modern nemzet, akkor a nemzetté válás és transznacionalizáció közötti feszültség kezdetét a 18. századra tehetjük. Ezt követően ugyanis a világ egyre nagyobb részét fogja át e két folyamat dinamikája. Jóllehet sokat panaszkodnak a nemzetek korának elmúlása miatt, még nem igazán látható annak vége. A transznacionalizálódásról folytatott vita a nemzet egy új, transznacionális szférába történő átmenetének kifejeződéseként is felfogható, s nem feltétlenül a nemzetek alkonyát vetíti elő.

A monoperspektivikustól a multiperspektivikus történetírás felé

A 19. és 20. század fordulóján a genetikus-individualizáló historizmus a nemzeti történetírás domináns módszereként intézményesült. A 21. század fordulója körül pedig egyre sokasodnak az arra utaló jelek, hogy a transznacionális történetírás korszaka elé nézünk. Azok a történészek, akik nem szeretnének továbbra is a nemzeti történetírás monoperspektivikus korlátai között maradni, mivel nem elégíti ki őket, hogy egy ország és nemzet történetét genetikusan és individualizáló módon rekonstruálják, többé már nem igazodhatnak csupán a historizmus klasszikus metodológiájához. A transznacionális történetírás nemcsak átfogóbb és sokoldalúbb történelmi és nyelvi ismereteket követel meg, hanem olyan módszerek és tudományos konvenciók elsajátítását is, melyek számos komplexebb történelmi összefüggés vizsgálatára alkalmasabbak a klasszikus historizmus eszköztáránál. A lokálistól a globális szintekig több kis és nagy történelmet kell speciális és általános szempontok alapján hozzáférhetővé tenni, értelmezni, valamint egy koherens és hierarchizált narratívába *(System von Aussagen)* foglalni.

Az idő és tér strukturálása és intézményesítése

A nemzetté válás, transznacionalizáció, az európaivá válás és globalizáció bizonyos értelemben kizárják, más szempontból viszont kiegészítik, sőt kölcsönösen erősítik egymást. Így vagy úgy, a társadalmi, jogi, politikai, kulturális és gazdasági rendszerek térbeli és időbeli strukturálásáról és intézményesítéséről van szó. A nemzetté válás és transznacionalizáció egyrészt a kulturális, társadalmi és materiális differenciálódás, exklúzió, megkülönböz-

* A szerző a *Nationalisierung* kifejezést használja, melyet a szöveg megfelelő helyein nemzetté válásnak fordítottam – a fordító jegyzete.

tetés és változatosság, másrészt az egyenlősítés, inklúzió, nivellálódás és homogenizáció stratégiáin és folyamatain nyugszanak. Ahhoz, hogy ezeket a folyamatokat megragadhassuk és elemezhessük, olyan fogalmakat, elméleteket, valamint vizsgálati és értékelési módszereket alkalmazunk, melyek segítenek, hogy a fentiekből adódó számos vizsgálati esetet és kölcsönösen függő tényezőt kiválasztott szempontok szerint összefüggési rendszerbe állíthassuk. A klasszikus és új elméletek, a társadalom-, kultúr- és történettudomány narratíváinak és módszereinek beható és szilárd ismerete a transznacionális történelem írásakor csakúgy elengedhetetlen, mint a nemzeti historiográfiák esetén. A hangsúlyeltolódás az egyedi esetek történetéről, mint például a helyi vagy nemzeti történelmekről a transznacionális történelem felé sok hagyományosan iskolázódott történész számára többet jelent a kutatás tárgyának puszta cseréjénél. Az elemzésbe vont történeti kérdések szaporodásával, az összefüggések megsokszorozódásával és a térbeli dimenzió kiterjedésével párhuzamosan az összetettség is exponenciálisan nő. Éppen ezért a történeti kutatás és ábrázolás, valamint a kognitív kompetenciák követelményei is természetszerűleg megváltoznak.

A történeti komparatisztika és a transzfer-, interakció- és kommunikációtörténet szempontjainak összefüggése

A történeti összehasonlítás, valamint az interakció-, kommunikáció- és médiatörténet szempontjai és módszerei különösen alkalmasnak tűnnek több eset és kölcsönhatásaik vizsgálatára. A szempontok és a módszerek ugyanis szoros kapcsolatban állnak. A társadalomtudományi és történeti összehasonlító kutatás hagyományosan több összehasonlítási egység belső struktúráira és folyamataik elméletileg megalapozott elemzésére koncentrált. Az utóbbi évtizedekben egyre inkább kvalitatív irányultságú, két-három országot összehasonlító tanulmányokban az ún. *input* és *output* összefüggéseit, az egymást átfedő folyamatokat és a külső jelenségek befogadásának, értelmezésének és átformálásának problémáit egyre nagyobb hangsúllyal kezdték elemezni.[1] A kulturális és kultúrközi transzfer vizsgálatának fő törekvése a szimbolikus és materiális artefaktumok (*Artefakte*) cseréjének és éppen aktuális kontextusukban kialakított jelentésük és funkciójuk vizsgálata. Az interkulturális és traszkulturális nyelv- és kultúrtudományi elemzés pedig a nyelvi közvetítésű interakcióra és kommunikációra összpontosít. A politikatudomány területén a klasszikus nemzetközi összehasonlító politológia mellett színre lépett a *governance*-kutatás, amely a vizsgált aktorok körét bővíti, s a nemzetállami, nemzetközi és transznacionális kormányzati és koordinációs folyamatok kölcsönös függőségét és hierarchiáját vizsgálja. Az „elágazások történelme" *(geteilte Geschichte)*, „egybefonódások történelme" *(verflochtene Geschichte)* vagy „kereszteződések történelme" *(sich überkreuzende Geschichte)* néven ismertté vált kezdeményezésekben a történeti komparatisztika, valamint a transzfer- és interkulturális kutatás különböző változatai alakultak ki, s egyre szélesebb körben terjedtek el.

E fáradozások annak jelentőségére hívják fel a figyelmet, hogy komplex problémáinak sikeres megoldásához a transznacionális történetírásnak össze kell kapcsolnia a különböző módszereket és gondolkodásmódokat. Ugyanakkor a pozíciókért, az értelmezési hatalomért

[1] Példaértékűnek tekinthető ebben a tekintetben: Siegrist, Hannes: *Advokat, Bürger und Staat. Sozialgeschichte der Rechtsanwälte in Deutschland, Italien und Der Schweiz (18–20. Jahrhundert)*. Frankfurt am Main, 1996. Ebben a munkámban már felvetettem a transznacionális történelem fogalmát (29–32. oldal), s több magyarázattal is elláttam, mivel az 1990-es évek közepén a kifejezés még szokatlannak számított történész körökben. Christophe Charle tanulmányomról írt, *Annales*-ban megjelent recenziójában a komparatív és transzfertörténeti kezdeményezés összekapcsolására hívta fel nyomatékosan a figyelmet.

és a kutatás erőforrásaiért folytatott éles harcban időről időre felhangzanak tematikai korlátozásokra vagy módszertani szemellenzők viselésére való felszólítások is. A transznacionális történetírás összetettségét tekintetbe véve ezek aligha hasznosak. Éppen ezért érvelek amellett, hogy a szempontokat a problémák megoldására koncentrálva kell összehangolni.

Amikor a következőkben ezeket a kapcsolódási pontokat még inkább az összehasonlító társadalom- és kultúrtörténet szemszögéből vázolom, akkor ezt életrajzi és szakmai okokból is teszem. Az összehasonlító módszert az 1970-es évek végén ismertem meg előbb Bielefeldben Jürgen Kocka, majd Berlinben Wolfram Fischer és Hartmut Kaelble tanítványaként, s azóta különböző helyeken és együttműködések során magam is hozzájárultam e kutatási irány kiszélesítéséhez és finomításához. Az 1990-es évek vége óta pedig Lipcsében Matthias Middellel közösen dolgozunk az összehasonlító szemlélet transzfertörténeti kezdeményezésekkel való összekapcsolásán. A történeti komparatisztika hagyományai és intézményei, valamint elméleti és empirikus kutatásainak mennyisége és minősége révén erősen befolyásolta a nemzetközi és transznacionális történetírás alakulását Németországban, Európa más országaiban és a világ néhány további régiójában. A társadalmi és kulturális aktorok és egységek közötti interakcióra és kommunikációra irányuló kutatási programok valamivel később indultak meg. Ugyanakkor kétségtelenül képesek arra, hogy pontosabban magyarázzák és modellezzék az aktorok és ezen egységek közötti kommunikáció, kölcsönös függőség és interakció formáit.[2]

Hasonlóságok és különbségek

A társadalmakat és kultúrákat vizsgáló történeti összehasonlítás egy meghatározott probléma (illetve körülményei) hasonlóságait és különbségeit próbálja megérteni és magyarázni különböző társadalmi konstellációkban és kulturális kontextusokban. Alapvetése úgy hangzik, hogy jóllehet léteznek bizonyos univerzális és időtől független emberi képességek és szükségletek, valamint szimbolikus és társadalmi cselekvésformák, ezek a mindenkori társadalom, kultúra és történelem folytán mégis strukturáltak, és sajátos alakot öltenek. Így a kulturális artefaktumok, intézmények és társadalmi gyakorlatok helytől és időtől függő formát, jelentést és funkciót nyernek. Mivel a kollektív kulturális emlékezetben tapasztalatok és élmények rakódnak le, és intézményekben öltenek alakot, mindenekelőtt a történettudomány válik hivatottá arra, hogy a hasonlóságok és különbözőségek megteremtését, észlelését és jelentéssel való felruházásukat meghatározza és hozzáférhetővé tegye.

E gondolatsor szolgál az összehasonlító társadalom- és kultúrtörténet célkitűzésének hátteréül, mely nem más, mint hasonlóságaik és különbségeik segítségével társadalmi, szimbolikus és materiális formák és gyakorlatok megragadása, magyarázata és megértése. Az összehasonlító történettudomány az egyedi jelenségeket absztraktabb alapformákra, funkcionális és jelentésmintázatokra vezeti vissza, s az intézmények és szokások térbeli és időbeli előfeltételeire, formáira és következményeire kérdez rá. Módszertanilag kontrollált, szisztematikusan és empirikusan megalapozott kutatási alapot nyújt, mely Európa és a világ társadalmi, gazdasági, politikai, jogi és kulturális fejlődési útjainak és rendszereinek térbeli és időbeli alakulását vizsgálja. A társadalmi és kulturális összehasonlítások, vala-

[2] Lásd: Kaelble, Hartmut–Schriewer, Jürgen (Hrsg.): *Vergleich und Transfer. Komparatistik in den Sozial-, Geschichts- und Kulturwissenschaften*. Frankfurt am Main, 2003. Ez a kötet kimerítően és részletesen reprezentálja és dokumentálja az összehasonlítások és transzferkutatás európai és egyesült államokbeli helyzetét. A *„Geschichte und Gesellschaft"* és *„Comparativ"* hasábjain az utóbbi években a legkülönbözőbb helyekről fontos történeti összehasonlító és kultúraközi kapcsolatokkal foglalkozó cikkek láttak napvilágot.

mint az inter- és transzkulturális perspektívák fogalomalkotásai, absztrakciói és szintézisei minden esetben azon nyugszanak, hogy a komparatív történettudomány több – többé-kevésbé térhez és időhöz kötött, egymástól kölcsönösen függő – történelmet, fejlődési utat és tapasztalati világot egy meghatározott megismerési szempontból elemez, s egy közös, magasabb rendű hivatkozási horizont mentén rendez el.

A történeti társadalom- és kultúra-összehasonlítások, ahogy a történeti transzferkutatás fő témája is a társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális és jogi struktúrák és folyamatok térbeli és időbeli alakulása. E történelmi megismerés legfontosabb fogalmai pedig a multiperspektivikusság, kultúraköziség és önreflexivitás.[3]

Differenciálódás és megkülönböztetés

Mind a szűkebb értelemben vett összehasonlító kutatások, mind pedig az interakció, kultúraköziség és transzferek vizsgálata a társadalmi és kulturális különbségek és alakulásuk folyamatának előfeltételeivel, formáival és következményeivel foglalkozik. Történeti és szisztematikus nézőpontból a különbségek és hasonlóságok a szimbolikus és társadalmi differenciálódás, illetve homogenizáció során alakultak ki. Ismeretelméleti szempontból ugyanakkor a hasonlóságok és különbségek „objektíve" adottnak tekinthetők, akár körkörös, önreferenciális rendszerek, akár bizonyos diskurzusok és fogalmak felismerései eredményeiként, ha úgy tetszik, még akár értelem és jelentés interaktív párbeszédének konklúzióiként is. E pozíciókat a különböző időszakokat és kultúrákat vizsgáló összehasonlító történet-, társadalom- és kultúrtudományi kutatások relativizálhatják. A történeti komparatisztika, a kommunikáció- és transzferkutatás kiindulópontjai ennek megfelelően a következők:

a) társadalmi és kulturális különbségek, valamint intézményesülésük, amelyek bizonyos társadalmi konstellációkban és kulturális kontextusokban, azaz térben többé-kevésbé változó társadalmakban és gondolkodási rendszerekben, illetve azok között jönnek létre;

b) annak feltételezése, hogy a különbségeket és hasonlóságokat társadalmi és kulturális rendszerekben és azok között lejátszódó interaktív folyamatok hozzák létre, alakítják, intézményesítik, továbbá névvel és jelentéssel ruházzák fel.

A különbségeket az egykorú résztvevők és később a historikusok értelmezési kereteik segítségével interpretálják és értékelik, s így a „különbségekből" *(Unterschiede)* „megkülönböztetéseket" *(Unterscheidungen)* vagy „elkülönítéseket" *(Distinktionen)* faragnak. Csak így érthető meg, hogy egy és ugyanaz a különbség egyesek számára kisebbnek, finomabbnak vagy éppen fokozatbelinek tűnik, míg mások alapvetőbbnek és abszolútabbnak látják. A „habitusban", az önmagunkról és idegenekről kialakult sztereotípiákban és elméletekben, a különutakról, sajátos történelmi fejlődésről, esetleg sorsszerűségről szóló narratívákban és diskurzusokban testet öltő elkülönülés tudata vélt vagy valós különbségekből jelentős megkülönböztetéseket hoz létre, amelyek az ennek megfelelő cselekvés esetén azután tényleges társadalmi realitássá válnak.[4]

---

[3] Átfogóan és számos további irodalmi utalással tárgyalja: Siegrist, Hannes: *Perspektiven der vergleichender Geschichtswissenschaft. Gesellschaft, Kultur und Raum.* In: Vergleich und Transfer, 305–339.; továbbá lásd: Siegrist, Hannes – Petri, Rolf: *Einleitung. Geschichten Europas. Kritik, Methoden und Perspektiven.* In: uők. (Hrsg.): Problem und Perspektiven der Europa-Historiographie. Leipzig, 2004. Megjelent: Comparativ, 14. (2004) no. 4. 7–14.

[4] A szociálpszichológia és szociológia már rendszeresen modellezte az ilyen folyamatokat, mint például Pierre Bourdieu kultúrszociológiájában vagy éppen a kognitív konszonanciáról és disszonanciáról szóló elméletben és a szimbolikus interakcionizmus tételeiben.

Tudományos követelmények

Az összehasonlító és kultúraközi vizsgálódások ahistorikus és kultúrindifferens logikával és a tudományelmélet által megalapozott formális kategóriákkal is élnek, mint például hasonlóság, analógia, funkcionális ekvivalencia, homológia, egyenlőség, összetartozás, rokonság és konvergencia. Az empirikus kutatás során ezek a heurisztikus eszközök segíthetnek, hogy a jelentések és funkciók körülhatárolhatóvá, osztályozhatóvá és összevethetővé váljanak. E fogalmakat azonban a történelem részvevői, akik magukat és környezetüket összehasonlítják és egymásra vonatkoztatják, valamint a múltat (re)konstruáló történészek tulajdonképpen mindig időhöz, kontextushoz és helyzethez kötött módon és szándékkal használják.

Az összehasonlító, interkulturális és transznacionális kutatás lényegében a tudományosság általános szabályaihoz igazodik. Ezeket azonban bizonyos pontokon továbbfejleszti, hogy az intellektuális távolságtartást erősítse, az önreflexivitás mértékét növelje, valamint a kutatás, elemzés és kiértékelés során a szándékoltan szubjektív, nemzetközpontú, etnocentrikus és más, kulturálisan elfogult történelmi nézőpontok befolyását csökkenthesse. A transznacionalitás és globalitás kutatása ez idő szerint nem kis politikai és morális hitellel bír. Ugyanakkor elsősorban nem erkölcsi vagy politikai motívumokkal kell legitimálnia magát. Alapvetően tudományosan kell igazolnia magát, olyan módszerek és kritériumok alkalmazásával, amelyek az egyes egyének közötti, valamint az inter- és transzkulturális összevetésben is szavatolják a plauzibilitást és az ellenőrizhetőséget.

Fordította: CORA ZOLTÁN

„A történész ... szükségszerűen a szereplők és a nézőközönség közt foglal helyet"

Beszélgetés Papp Gyulával

Papp Gyula 1940-ben született, 1965-től él Franciaországban. 1966-tól 1971-ig optikus munkás Párizsban, 1972-től 1992-ig történelem–földrajz szakos tanár Evreux-ben és Eure megye más középiskoláiban. 1992-től 2000-ig középiskolai tanár Tours-ban, egyidejűleg 1996-tól 1999-ig meghívott előadó az Orléans-i Egyetem Châteauroux-i campusán. Kutatási témája elsősorban a második világháború és az azt követő évek helytörténeti vizsgálata Eure megyében. Doktori dolgozatát 2002-ben Magyarország 1944 és 1947 közötti történetéből írta. Megjelent kötetei: La Résistance dans l'Eure 1940–1944 (1988), Faits de guerre et de résistance dans l'Eure. Cartes (1989), Mémoires de la Seconde Guerre mondiale dans l'Eure. Documents (1991), La collaboration dans l'Eure; un département à l'heure de Vichy (1993), Tracts et petits journaux volants. La propagande alliée et française libre en Indre-et-Loire de 1940 à 1944 (1995), Laïcité et séparation des Eglises et de l'Etat (1996), La Hongrie libérée. Etat, pouvoirs et société après la défaite du nazisme (2006).

Ön a második világháború elején, egy Tisza menti faluban született. Gondolom, nem volt könnyű gyermekkora. Miként élte meg ezt a nehéz időszakot?

A Tiszacsegéhez tartozó Inta tanyán születtem 1940 januárjában. Az Inta régi Tisza-meder, egyike ennek a morotvás vidéknek, amely a folyó szabályozását követően alakult ki. A háborúról csak néhány elszigetelt kép maradt meg az emlékezetemben. A legelső egy napfényes őszi délután, amikor kelet felé fordulva rengeteg lovas katonát pillantottam meg, amint jöttek át az erdőn, majd közeledtek a lekaszálatlanul maradt lóherevetésen keresztül. Egy másik kép egy tányérsapkás katonáé, aki az udvarunkban lévő gémeskút mellett szét-hajtogatott egy térképet, és anyámnak kérdően ismételgette: Inta? Inta?

A sáros-ködös idő beálltával hagytuk el a tanyát. Egy este bejött hozzánk egy nagytermetű tiszt, aki anyám vállát megsimogatva próbálta megnyugtatni és értésére adni, hogy most kimegy megmosakodni a kútnál, de utána visszajön melléje feküdni. Anyám nagyon megijedt, gyorsan felöltözött, bennünket is felébresztett, és kitett a hátsó kisablakon. Utána ő mászott ki rajta, és sietve nekivágott velünk az éjszakának a fronton keresztül Tiszacsegéig. Anyám nővérét holtan találtuk ott. Teherbe esett egy katonától, ezt kellett megszakítani, mielőtt férje hazajött volna, és ebbe halt bele.

Tavasszal anyám hozott ki az Intába. A környéken soha nem látott dolgokat lehetett találni: összetört hanglemezek, kardmarkolat, teniszütő, csajka, sisak stb. Egy reggel ébredéskor megpillantottam az ágy mellett egy nagyon sovány, borotválatlan embert: ő volt az apám, aki a nyugati határ közelében az őrzésére bízott munkaszolgálatos csoporttal elhagyta menekülő egységét, bevárták a szovjet csapatokat, és több hétig tartó viszontagságos út után tért haza.

Az éhezést és a nélkülözéseket részletezni szinte közhelyszámba menne. A parasztgyerekek persze nem szenvedtek annyit az éhségtől, mint a városiak. A föld terméséből mindig

maradt valami, és voltak gyümölcsfák, úgyhogy még a Rákosi-időben is, amikor szinte mindent elvitt a beszolgáltatás, gyakran előfordult, hogy ebédünk egy darab kenyérrel a szilvafán zajlott le. De ruházat és lábbeli dolgában igazi volt a szegénység. Sokszor rongyosak voltunk, és amikor Újszentmargitára jártunk iskolába, a tanyától 3-4 km-re, a nagy telek idején megfagyott fülünk, lábunk.

A Rákosi-éra nehéz évei a beszolgáltatás, a tagosítástól való rettegés és a szülők gyakori veszekedései közepette teltek. Meglepetésszerűen jött a tanyára a finánc vagy a rendőr, és mindenért büntettek. Például, ha a kutya meg volt kötve, állatkínzásért, ha pedig szabadon volt, a járókelők biztonságának a veszélyeztetéséért. Egyszer egy zöld egyenruhás, satnya növésű finánc rá is lőtt pisztolyával a Csutka kutyánkra. Ha a vályúban langyos volt a víz, az is állatkínzásnak számított. A vizes témához tartozott még a tűzbiztonság, amihez sose volt elég a vályú mellé tett hordó. Nálunk is volt házkutatás, egyszer egész nap tartott, miután hat rendőr és finánc körülvették a tanyát, úgyhogy még iskolába se mehettünk. Szintén mély nyomott hagyott bennünk, amikor apámat egy este két parafa sisakos rendőr, feljelentés nyomán beidézte a debreceni bíróságra, és odavolt három napig.

Úgy emlékszem, az Intában csak nekünk volt rádiónk, egy szép bútordarab, teleppel és akkumulátorral. Esténként messziről odajártak hozzánk Amerika Hangját, illetve a Szabad Európát hallgatni. Mivel nagyon zavarták ezeket az adókat, nekünk, gyerekeknek pisszenni se volt szabad...

Életünk naposabb oldalai közé tartoztak a néhai lakodalmak és a kétévenként rendezett búcsúk Újszentmargitán. Tapasztalatom szerint a vallásos életet a Rákosi-féle rendőri terror se zavarta meg egy cseppet se, és még ma sem értem, miért viktimizálják az írástudók a kornak ezt a részét. Bizonyára összekeverik az egyház politikai szerepével, amit a rendszer természetesen üldözött; ugyanúgy egyébként, mint a tanítókat és más hivatalnokokat, akik beiratkoztak a pártba, de közben tovább akartak templomba járni... El kell ismernem, hogy a vallásüldözés témája később hasznomra vált, amikor ki kellett tölteni a politikai menekültjogi kérvényt Párizsban. Mivel semmilyen politikai szerepet nem játszottam Magyarországon, egy ötvenhatos honfitárs azt mondta: „Írd be, hogy nem gyakorolhattad a vallást, az menni fog."

Az '56-os forradalommal kapcsolatban sem tudtam semmi személyes érdemet felhozni. Hajdúböszörményben, az Oleg Kosevoj diákotthonban laktunk. A pesti tüntetés hírére mindjárt bekapcsoltatták a „dirivel" a rádiót, amihez több hangszóró volt kapcsolva. Így hallgattuk a fegyverropogást és az ismétlődő felhívásokat a harc beszüntetésére. A gimnáziumban már nagy volt a nyüzsgés. Termünkbe érve, az osztály első tanulója felolvasta a Debreceni Orvostudományi Egyetem diákjainak felhívását. Ezt követően megszervezték a tüntetést. A rendőrség előtt állt egy fegyveres, aki a puskáját hol levette, hol visszaakasztotta a vállára, aztán eltűnt onnan. Rengeteg Kossuth-nótát és más hazafias dalt énekeltünk.

A kollégium faláról az igazgató egy nagy székre állva lecsavarta az Oleg Kosevojos táblát, és egy másikat tett a helyébe Kossuth Kollégium elnevezéssel. A nagy tanulószobában kollégista társaim elkezdték a nagy cserépkályhába dobálni az orosz tankönyveket. A huszonhét fős osztályunkból csak kilencen nem tettünk így. Emiatt az orosz tanárunk odajött hozzám, és ironikusan odamondta: „Nem is tudtam, hogy te ilyen hazaáruló vagy."

Aztán jöttek a tankok éjjel-nappal. Egyik nap dél felé mindenki a gimnázium udvarán tartózkodott, amikor meghallottuk a lánctalpak nyikorgását, amire több százan átugráltunk a kerítésen, és körülfogtuk az éppen ott leállt harckocsit. A katona, aki a toronyban állt a géppuska mögött, meglepődve tekingetett körül. Hálából, hogy a tankos nem lőtt közénk, a gimnázium igazgatója egy géppisztolyos szovjet katona-szobrot emeltetett. A gimnázium

hamarosan bezárt, és gyalog vágtunk neki a hazaútnak. Egyszer a tanyánk fölött repülő szállt el, s utána mindjárt kis formátumú röpcédulák lepték el a földet körös-körül a Kádár-csoport jól ismert, a szovjet csapatok bejövetelét igazoló felhívásával. A gimnáziumba márciusban mentem vissza. Az újdonsült rendőröket mi Kádár-huszároknak hívtuk a régi bakákéhoz hasonló hegyes sapka után. Egyik nap ezek fogtak közre bennünket a gimnázium előtt, majd ellepték a kollégiumot, és mindent átkutattak. Közvetlenül ennyit láttam az '56-ot követő megtorlásokból.

Később sem került szembe a rendszerrel? Miként került Franciaországba?

A rendszerhez való hozzáállásomról általában most azt mondanám, hogy ambivalens volt, már a gyerekkor tapasztalatainál fogva is. Így például látnivaló volt, hogy a szegény családoknak jobb lett a sorsa, a volt egri káptalan béreseinek sok gyerekéből tanult ember lett. Nagyanyám bennünket is serkentett a továbbtanulásra, ismételgetve: „Nekünk a pap mindig azt mondta, hogy a parasztnak elég annyit tudni, hogy az eresz alá álljon, ha esik az eső." Másrészt, eléggé kalandvágyó természetű voltam, amit viszont inkább olvasmányaim tápláltak, mint a rátermettség.

A gimnáziumot követő évek kínosak voltak. Részben a körülmények miatt, de az én hibám is volt, hogy érettségi után nem jelentkeztem egyetemre, ahol siker esetén talán jobban megtaláltam volna az utamat. 1960 őszén behívtak katonának. Leszerelés után, 1963. februárban Debrecenbe mentem dolgozni, egyben beiratkoztam egyetemi előkészítő tanfolyamra (az előadásokat Orosz István történész tartotta, a kedves és tudós ember).

Munkahelyemen a hangulat rossz volt, napirenden voltak a veszekedések és a konfliktusok. Önmagában véve sikeres felvételi vizsgám a szegedi József Attila Tudományegyetem jogi karára nagy esemény volt a tömeges túljelentkezés miatt, de a vizsgákra való felkészülés döcögősnek bizonyult.

1965 nyarán láttam egy hirdetést, ahol az Expressz ifjúsági utazási iroda keresett jelentkezőket egy párizs-versailles-i kirándulásra. Ez felébresztette bennem a mítoszt, amely olvasmányaim során rakódott le a párizsi bohém élet és a francia forradalmi hagyományok körül. A párizsi úthoz jó javaslatot adott az Ofotért személyzeti osztálya. Debrecenben a párt embere, aki beidézett, elmondta: tudják, hogy rossz a helyzet a munkahelyemen, de majd utánanéznek. (Külön nyomta a lelkiismeretemet, hogy visszaéltem ezeknek a bizalmával.) A repülőn megismerkedtem egy francia lánnyal. Vele címet cseréltünk, hozzájuk érkeztek aztán jó ideig a leveleim, mivel nem volt állandó lakhelyem. Persze a lány meglepődött, amikor vagy két hét múlva felkerestem, nem lehetett neki kellemes bennünket kísérgetni a rendőrprefektúrán... Ez úgy történt, hogy a párizsi látogatás végének közeledtével egyre nyugtalanabb voltam. Egy délután gondterhelten leheveredtem. Szobatársam, egy fiatal építészmérnök egyszer csak felém fordult, és megkérdezte: Te is le akarsz lépni?

Ezt követően mentem el a Külügyminisztérium menekültügyi osztályára a rue La Pérouse-ba, aminek már nem emlékszem, hol találtuk meg a címét. A magyar részleg előszobájában várakozott egy '56-os, még elég fiatal ember. Összeismerkedtünk, s mondtam neki, mi járatban vagyok, amire felszisszent: „Hát ti megőrültetek!", és sebtében elmesélte, milyen nehéz a menekültsors, hogyan zsákmányolják ki az embert stb. Amikor kinyílt az ajtó, ott volt egy régivágású szikár hivatalnok, aki a küszöbön várakoztatott, míg rágépelt néhány szót egy kis kártyára. Ezt rideg mozdulattal átnyújtotta, mondván, hogy na ezzel menjenek el a rendőrségre. Egymást bátorítva hagytuk el a diákszállót az utolsó napon, amikor csoportunk Versailles-ba ment kastélylátogatásra.

Hogyan és mikor került közel a történelemhez? Orosz István mellett voltak-e más inspirálói ennek a választásnak?

Olvasni szerettem gyerekkorom óta; ritkán mentem például tehenet őrizni a kis, sárgafedelű „Olcsó Könyvtár" sorozat valamelyik kötete nélkül. Így a világirodalom ismertebb szerzői (Verne, Balzac, V. Hugo, M. Twain, Gorkij, Stevenson, Dickens) olyan familiárisak lettek számomra, mint Móricz Zsigmond, Jókai, Mikszáth vagy Tamási Áron.

Szüleim sokszor emlegették apai nagybátyámat, aki az olasz fronton, Doberdónál esett el 1916-ban. Anyai nagyapám 1915-ben esett fogságba Galíciában, „Premisli" (Przemyśl) bevételekor, és hat évig raboskodott az Urálban. Egyszer hozott is egy *Premisli ostroma* című könyvecskét, amiből több estén át felolvastattak velem. A haldokló, vízért könyörgő katonák leírása több nyugtalan éjszakát okozott. Egy másik, közeli tanyán lakó hadviselt ember, aki fogságát Kirgiz-földön töltötte, szintén érdekfeszítően mesélt a muzulmán népek szokásairól. Az olvasmányok és az élmények bizonyára közrejátszottak abban, hogy iskolásként vonzott a történelem.

Orosz István előadásaiban az volt számunkra a megkapó, hogy minden jegyzet nélkül, oda-vissza járkálva a tábla előtt olyan világosan, de fűszerezve is fejtette ki a napóleoni háborúk és szövetségi-rendszerek bonyodalmas történetét. Az utolsó órákon felvetette, hogy mit gondolunk az ország és a Habsburgok viszonyáról. Én jóval később fedeztem csak föl, hogy ebben az időben folyt a történészek közt az ún. „nemzet-vita", és ártatlanul elmondtam kis gimnáziumi emlékeimet a magyar ipar elsorvasztásáról meg persze a nemzeti elnyomásról. Mindenesetre érezhette, hogy érdeklődésem őszinte volt a történelem iránt, mert megajándékozott egy tanulmányának különlenyomatával, amit ma is itt őrzök a könyvtáramban.

Hogyan jutott be magyar politikai menekültként egy francia egyetemre?

Párizsban először az *Alliance Française*-be jártam nyelvet tanulni azzal a céllal, hogy újrakezdem egyetemi tanulmányaimat. Egy, talán még a háború után létrejött egyezmény alapján Franciaországban a magyar érettségit elfogadták, legalábbis a bölcsészkaron. Csakhogy az én bizonyítványom Debrecenben maradt, és amikor a család kérelmezte az elküldését, ezt a hatóságok visszautasították, már annál fogva is, hogy közben elítéltek (egy év tíz hónapot kaptam hazatérés megtagadása miatt). Végül is anyám készíttetett egy hiteles másolatot, és ezt elküldte nekem egy olcsó borítékban, megcímezve az ő kezdetleges írásával, amire kevésbé figyeltek föl a postán.

A felvételihez kellett még a külföldieknek egy írásbeli vizsgát tenni francia nyelv és civilizáció ismeretből. A szociológiára a kíváncsiság vitt meg az az elképzelés, hogy hozzájutok majd valamilyen kutatóálláshoz.

Az első tanév, 1967–1968 második felében közbejött '68 májusa, akkor állandóan az utcán voltunk. Nem is voltak vizsgák, és megadták a szemesztert azoknak, akik rendszeresen részt vettek a szemináriumokon. A harmadik tanév végével szereztem egy *licence*-ot, amit beszámítottak a történelem–földrajz szak első két évének az ekvivalencia kérelmezésekor. Közben ugyanis megnősültem, feleségemet, aki filozófia tanárként végzett, kinevezték az Eure megyei Evreux-be, szóval ott kellett hagyni Párizst. 1971-ben jött az első gyerek is, én megkaptam az állampolgárságot, és kézenfekvő volt, hogy az oktatás területén próbáljak meg munkát találni. Helyettesítésekkel kezdtem a megye székhelyén, illetve kisvárosaiban, és menet közben szereztem meg történelem–földrajzból a szükséges diplomát (a szociológia nem lévén oktatási tantárgy a középiskolákban), tehát rendszeresen visszajártam a Sorbonne-ra a foglalkozásokra.

1977-ben egy rektori pályázati felhívást követően a Második Világháború Történelmi Bizottságának a megyei levelezője lettem, amivel egyben megoldódott a szakdolgozat témaválasztása is. Ez a bizottság közvetlenül a kormánytól függött, és megyei hálózatának feladata a háborúhoz és a megszálláshoz fűződő események forrásainak felkutatása, számszerű felmérése és feltérképezése volt. A központosított kiaknázás mellett a feltárt anyagokat a „levelezők" felhasználhatták (a titkosítási szabályok betartásával) egyetemi dolgozataikban vagy egyéni publikációkban, így én is közzétehettem kutatásaim eredményeit. Ez a tevékenység folytatódott (a tanítás mellett), amikor 1980-ban az említett bizottságot a Jelenkori Történeti Intézet váltotta fel. A megyei levéltárnak szinte állandó „vendége" lettem azért is, hogy elvállaltam ennek oktatási szolgálatát, amit szintén vagy túlóraként fizettek, vagy az iskolai óráim számának a csökkentésével.

Egyaránt átélhette személyesen a magyar 1956-ot és a párizsi 1968-at. Milyennek látta magyar szemmel a párizsi eseményeket?

Az igazság az, hogy 1968-ban nem hatott át olyan forró lelkesedés, mint 1956-ban. Hajdúböszörményben, amikor felvonultunk, talán ötezren lehettünk, de ez valami hihetetlen, csodálatos dolognak tűnt. Párizsban is nagy élmény volt százezres tüntetéseken részt venni, de ezeknek a mámorát már sok racionális elem tompította.

Itt vissza kell térnem röviden az ittmaradásunk utáni hónapokra, amikor naphosszat munka után járva aránylag rövid idő alatt elég sokféle emberrel találkoztunk a magyar emigrációs miliőben. A Sèvres-Babylone metróállomás közelében lévő katolikus imaház udvarán például vasárnap délelőttönként néha hét különböző irányzatú '56-os „szabadságharcos" árulta az újságját. Délután a Champs-Elysées-re mentünk a protestánsokhoz, akiknek a hollandok adták kölcsön ebben az időpontban már szabad templomukat. Az itteni magyarok a szertartás és a Himnusz után leginkább a családi dolgaikat mesélték egymásnak. Elég korán tudomásunkra jutott az is, hogy léteztek ifjúsági kulturális otthonok, ahol négy frankért szállást és reggelit lehetett kapni. Ezeknek az otthonoknak a kezelése gyakran baloldali, illetve kommunista diákok kezében volt, akik körében akkor már sokan kritikusan szemlélték a párt múltját és politikáját. Mindenesetre közülük valaki hozott össze Nagy Balázzsal; ő 1946-ban a NÉKOSZ titkára, 1956-ban a Petőfi Kör egyik titkára, majd Brüsszelben a Nagy Imre Intézet egyik alapító tagja volt. Nyugaton szakított azokkal az '56-os emigráns értelmiségiekkel, akik – ahogyan ő mondta – beálltak a burzsoázia szolgálatába, és feladták a szocializmus eszméit abban a (téves) hitben, hogy a tőkés rendszer meghaladhatatlan.

Amikor én megismertem, Nagy Balázs már az egyik francia trockista szervezet aktív militánsa volt. Így lett az ő révén számomra nagy felfedezés Trockij *Az elárult forradalom* című műve, valamint az 1920-as évek vitái a Szovjetunióban és a sztálinizmus egész története. 1967 júliusában csoportjának (a Magyar Szocialisták Forradalmi Szövetségének) egyik tagja magával vitt Angliába, ahol Scarborough-ban egy nemzetközi ifjúsági találkozón egy hétig vitatkoztak a különböző sztálinizmus-ellenes forradalmi irányzatok. Párizsban meghívtak a József Attila Körbe, ami valójában az előcsarnoka volt a kis trockista szervezetnek. Amikor ide fölvettek, mind a magyar, mind a francia csoport heti gyűlésein részt kellett venni. Emellett húztuk stencilen a *Szocialista Forradalomért* című lapot, amibe a „régiek" írtak, de mindenki foglalkozott a terjesztéssel. A cikkek szisztematikusan Kádár-ellenesek voltak, védték a szocialista vívmányokat, és általában leleplezték a sztálinizmus „ügynöki" szerepét a kapitalizmus szolgálatában. Nagy Balázs már évekkel a „rendszerváltás" előtt írogatott arról, hogy a sztálinista bürokrácia a tőkés rendszer restaurációja felé halad.

Az Ön kérdésére visszatérve, mindezt annak magyarázataként mondtam el, hogy az 1968-as párizsi eseményeket én nem annyira „magyar szemmel", mint inkább a francia Pierre Lambert-féle trockista szervezet szemével láttam. Ez elhatárolta magát a diákmozgalom folklorisztikus megnyilvánulásaitól, valamint a vandalizmusoktól, és inkább a munkásság sztrájkjainak a szervezésében tevékenykedett, már amennyire erejéből futotta. Én egyébként az utcai összecsapásokat tisztes távolságból szemléltem, és általában óvatos voltam, mivel a letartóztatott idegen személyeknek rögtön kitették a szűrét az országból.

De az időnkénti erőszakosságokon és természetesen azon túl, hogy közel tízmillió ember sztrájkolt egy hónapon át, az volt talán a legeredetibb, hogy ekkor mindenki, mindenütt vitatkozott. Autentikus, pezsgő volt a közélet. A Sorbonne nagy előadótermében például éjjel-nappal folyt a szócsata a különféle politikai irányzatok között: három egymással szembenálló trockista mozgalom, anarchisták, maoisták, sztálinisták és még mások. Még a szép negyedek dámái is bejártak az Egyetem udvarára, mint valami kiállításra; egymás hegyén-hátán voltak itt ugyanis kifüggesztve a szellemeskedően lázadó feliratok; a kápolna felőli oldalon Victor Hugo és Pasteur szobrai vörös zászlókkal a kezükben révedeztek.

Amikor a mozgalmaknak vége lett, és elkezdődött a tanítás, a viták szelleme tovább hatott, legalábbis a szociológián, ahol például nemcsak olyan szerzők, mint Weber, Durkheim, Halbwachs vagy Aron és Bourdieu voltak kötelező olvasmányok, hanem Marx Tőkéje is. Én, aki ezt vulgátumként otthon sose olvastam, most eredetiben tanulmányoztam. Előttem van a fiatal tanársegéd, Raphaël Pividal (később író lett), aki homlokát törölgetve magyarázta a kizsákmányolás mechanizmusát. Volt egy olyan tantárgy is, hogy „Marxizmus és Pszichoanalízis", amit egy görög emigráns tanár adott elő. A két legnagyobb hatású szerző persze, akiknek a hírneve továbbra is uralta a *Quartier Latin*-t, Raymond Aron volt a szociológia és Claude-Lévi Strauss az etnológia területén.

1970-ben, amikor elköltöztünk Párizsból, otthagytam a magyar, illetve a francia szervezetet is. Az igazat megvallva, én nem voltam misszionárius alkat, untam a sok gyűlést is a „fantom" tevékenységekkel, és képtelen voltam minden feladatot ellátni. A trockistákkal töltött öt év természetesen mély nyomott hagyott történelemszemléletem kialakításában. Előző tapasztalataim, ideértve a gyerekkoriakat is, szinte észrevétlenül felértékelődtek. Azt értem ez alatt, hogy tudatvilágom úgy-ahogy hozzáigazodott a megélt valósághoz. Ez utóbbit meg ugye olyan események-körülmények alkották, amik szüntelenül motiválták a történelem mint ismeret iránti érdeklődésemet. Azt hiszem, hogy a népmozgalomban szerzett tapasztalat és általában a közügyek iránti érdeklődés jól hozzájárul a társadalmi és politikai jelenségek intimebb megértéséhez. Nevezetesen annak a felismeréséhez, hogy a történész kényes helyzete jórészt abból származik, hogy szükségszerűen a szereplők és a nézőközönség közt foglal helyet: tehát nem lehet sem puszta szemlélődő, és nem azonosulhat önfeledten a protagonisták valamelyikével sem. Ideértve a fennálló hatalmat és annak ideológiáit.

A Nyugaton szerzett marxista, trockista ismeretei fényében hogyan értékelődött át a „kommunista" Magyarországról alkotott korábbi képe?

Amint már említettem, én a fennálló rendszerrel nem azonosultam, de belőle sok dolgot visszautasítani se tudtam. Ezek az ellentmondások nemcsak a könyvekből merített ismeretekből származtak, hanem tapasztalati tényekből is, már kora gyerekkortól kezdve. Persze nem szeretném azt a látszatot kelteni, mintha már csírájában meg lett volna bennem az, amit jóval később a sztálinizmus „kettős természetéről" megtanultam. Arra is jól emlékszem, hogy a kapitalizmus mint olyan a vágyaimon kívül esett, nem csábított se autó, se más, ami sok vasfüggöny mögötti fiatalt megszédített. Nem mondhatom, hogy egyéni éle-

tem körülményei alakították volna ki véleményemet a kapitalista rendszerről. De tudatára ébredtem annak, hogy nincs szükségszerű kapcsolat a szabadság, a demokrácia és a kapitalista gazdasági-társadalmi rend között, hisz a tőkés államok többségében önkény és diktatúra uralkodott. Itt Franciaországban a rengeteg sztrájk és egyéb mozgalom azt is mutatta, hogy a demokrácia és a viszonylagos anyagi jólét nem a burzsoázia ajándéka. És persze ott volt a vietnámi háború, ami közel tíz éven át mozgásban tartotta a baloldali mozgalmakat és fiatalságot, és amely engem is a tiltakozók soraiba vitt.

Tulajdonképpen egy olyan periódusban kerültem ide, amikor a második világháborút követő prosperitás a végét járta, a tőkés piacok eldugulóban voltak, és az ifjúságra a kilátástalanság vetette rá árnyékát. Így az a harminc év, amit a közoktatásban töltöttem, az állandó „reformok" jegyében zajlott. Vagyis: a tetszetős érvek („modernizáló", „diákok érdekeit érvényesíteni kívánó", „elitizmus ellen harcoló" stb.) mögött minden kormány a tantárgyak tartalmának az elszegényítését és a tudomány tekintélyének a lejáratását kereste. Már ekkor kezdték adaptálni az ifjúság képzését a munkaerőpiachoz az igényesebb, de többe kerülő kvalifikációk leépítésével, és az általános műveltség és a kritikai szellem degradálásával.

Ami a „kommunista" Magyarországról alkotott képem átértékelését illeti, ebben nagy szerepe volt Nagy Balázsnak és tanulmányaimnak. Trockij írásain kívül újdonságok voltak számomra olyan művek, mint Isaac Deutscher Sztálin- és Trockij-biográfiái vagy Arthur Koestler könyve és több más elbeszélés a moszkvai és a háború utáni boszorkányperekről.

Az átértékelés folyamatában számomra alapvető elemeket felsorolásként, emlékezetből idézem. Azzal már akkor is tisztában voltam, hogy az emberi és társadalmi dolgok a legtöbbször csak tendenciák, tehát semmi sem egészen fehér vagy fekete. Számomra a legmeggyőzőbb érvek tehát a következők voltak: 1. A „szocializmus egy országban" sztálini elméletének az abszurditása. 2. A forradalmi és nemzetközi perspektívának az elvetéséből származó „cikcakkos" politika, amiből következett, hogy a kommunista pártok hol szektás balosok, hol szélsőségesen opportunisták voltak. 3. Az a tény, hogy a szólamok mögött a sztálini Szovjetunió nacionalizmusa volt a valóság, és hogy a világ kommunista pártjai a szovjet állam kiszolgálói lettek, mindenekelőtt a különböző országok forradalmi elemeinek az üldözésével. 4. Végül pedig az a megállapítás, hogy a szocialista vívmányokat kisajátító, ezeken élősködő sztálinista bürokrácia nem szükséges velejárója az 1917-es forradalmakból született gazdasági-társadalmi rendszernek. Ez utóbbi „degenerációja" az európai forradalmak elbukása és a Szovjetunió elszigeteltsége miatt következett be, és az is közrejátszott, hogy az új rendszer számára legértékesebb forradalmárok nagy része elvérzett a polgárháborúban. Másrészt, mivel a szocialista termelési viszonyok a legautentikusabb demokráciát igényelnék a politikai szférában, a bürokrácia csak rendőri terrorral őrizheti meg a hatalmat; igényeinél fogva szükségszerűen a kapitalizmus kiszolgálójává válik, hisz ez a rendszer a domináns a világpiacon, amitől egyetlen gazdaság se zárkózhat el.

Mindezekből következne, hogy csak két megoldás lehetséges: vagy kapitalista restauráció, vagy politikai forradalom a szocialista vívmányok védelmében, a bürokrácia államának a megsemmisítésével. Ezért volt a francia trockisták szemében határtalan presztízse az 1956-os magyar forradalomnak, ami ráadásul a berlini és a poznańi megmozdulásokat követően nem tűnt elszigetelt jelenségnek. A munkástanácsok nemcsak az összeomlott sztálinista államgépezetet voltak hivatva helyettesíteni egy alulról felépített hatalom kezdeményezésével, hanem egyben garanciát is jelentettek a tőkés restaurációra törekvő ellenforradalmi erőkkel szemben.

Kíváncsi lennék arra is, hogyan értékelte át Önben 1956 közvetlen élményét a párizsi magyar emigráció „különböző irányzatú '56-os szabadságharcosaival" való találkozása...

Én a *Gavroche* című történelmi népszerűsítő folyóiratban itt-ott megemlékeztem 1956-ról. Utóbb az 50. évforduló alkalmából alaposabban utánanéztem ennek, például Gyurkó László könyveiben és néhány dokumentum-gyűjteményben, nevezetesen a *Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni* című̈ben. És tényleg az derül ki, hogy a felelősen politizáló, szervezett küldöttségek 1956 november–decemberében mind a Nagy-Budapesti Munkástanácstól várták, hogy mit kell tenni.

Ami az '56-os magyarokról emlékemben megmaradt, az az, hogy a politizálók főleg Trianonnal voltak elfoglalva, és háborogtak „a Nyugat" hálátlansága miatt (amiért nem avatkoztak be a szovjet tankok ellen), „pedig mi voltunk a kereszténység védőbástyája". Volt aztán olyan, aki a Szépművészeti Főiskola környékén ődöngött, és a hír járta, hogy egyesek, közel tíz év után még nem fejezték be az első évet. 1966 tavaszán elmentem Groningenbe egy holland fiúhoz, akivel még Debrecenben kötöttem barátságot; ott tanult magyarul a Nyári Egyetemen, és egyébként francia szakos volt. Na, ő összehozott egy este néhány '56-os fiatal magyarral, akik mind az egyetemre jártak. Ahogy visszaemlékszem, elég bánatosak voltak, és panaszkodtak, hogy „itt (mármint Hollandiában) az utolsó fűszál is jobban meg van szabályozva, mint a legkeményebb szocializmusban". Mindenesetre a párizsi „szabadságharcosok" világa idegen volt az én – rövid – '56-os élményemtől.

A későbbiekben teljesen el is távolodott a trockista eszméktől, illetve a politikai mozgalmaktól és ideológiáktól?

Miután Párizsból elköltöztünk, az oktatással és a családdal járó gondok háttérbe szorították az ideológiai kérdéseket. Azért úgy-ahogy követtem a magyar dolgokat is; a párizsi Balatoncégnél továbbra is előfizettem több hazai kiadványra: járt a Valóság, a Könyvvilág, a Kritika, egy időben még a Szabad Föld is és a História. Ami a marxista-trockista eszméket illeti, nem annyira eltávolodás, mint inkább az történt, hogy ez után a valóságos terepen, a munkaviszonyokon keresztül és a francia hétköznapokba jobban beilleszkedve ítéltem meg a közélet alakulását. Az egyetemen a nagy baloldali diákszakszervezet tagja voltam, tanárként pedig a hasonló színezetű, a kommunista és szocialista párt erős befolyásával jellemezhető pedagógus szakszervezeté. 1981-ben, amikor Mitterrand-nal a „Baloldali Szövetség" került hatalomra, ez a szakszervezet jóformán lemondott mindenféle ellenállásról azzal, hogy nem kell zsenírozni ezt a kormányzatot (ami aztán például még többet privatizált, mint a jobboldal emberei). Ekkor léptem át egy másik szakszervezetbe, amelynek nyugdíjas koromig tagja maradtam.

De az 1970-es évek végétől kezdve a szabadidőm nagy részét a második világháború és a német megszállás kutatásával töltöttem. Ekkor dúlt a Vichy-rendszer körüli vita az amerikai történész, Robert Paxton könyvének francia nyelvű publikációját követően, ami eredetileg 1972-ben jelent meg *Vichy France. Old Guard and New Order, 1940–1944* címmel. Az a Marcel Baudot támogatta kutatói tevékenységemet, aki az 1920-as évek óta a megyei levéltár igazgatója volt, majd részt vett az ellenállásban, és 1944 tavaszán a londoni francia kormány őt nevezte ki a megyei FFI-szervezet *(Forces Françaises de l'Intérieur)* parancsnokává. A '70-es években már országos levéltári felügyelő volt, ami megkönnyítette a kényes dokumentumokhoz való hozzájutást, illetve a szükséges derogációk megszerzését. A kollaboráció múltját kutatva például évekig jártam Rouen-ba, ahol a Fellebbviteli Bíróság pincéjéből hozogatták fel a gyakran még szénporos dossziékat. Az ellenállás tanulmányo-

zása pedig elvezetett az akkor még élő szereplőkhöz, úgyhogy mindez erősítette számomra az „alulnézetű történetírás" vonzását.

A '70-es évekkel kezdődő és a Vichy-rendszerrel szorosan összefüggő másik nagy vita a zsidók üldözése és elpusztítása körül folyt, amit a háború utáni hivatalos emlékezet és történetírás meglehetősen elsikkasztott. Ez a kérdés elvezetett Lengyelországba is a túlélők egy kis csoportjával és körülbelül nyolcvan diákkal. Egy hét alatt végigjártuk Auschwitz–Birkenau-t és a többi haláltáborokat. A polémia itt is dúlt, miután az apácák teledugdosták az auschwitzi tábor egyik oldalát fehér fakeresztekkel...

A hazai olvasók számára alighanem meglehetősen ismeretlen az „alulnézetű történetírás" fogalma. Mik ennek a módszernek a legfontosabb ismérvei?

A magyar irodalom és költészet tele van az alulnézetű történelem szereplőivel: „a dolgozó nép okos gyülekezete", „akik a nap hevében éhen-szomjan kétségbeesve tengenek" stb. (Úgy emlékszem, József Attilától és Petőfi Sándortól valók az idézett sorok.) Tudomásom szerint a történetírás szintjén nincs kifejezetten ennek Franciaországban se iskolája, se különleges módszere. A legkidolgozottabb területe bizonyára a társadalomtörténet. Az én témám esetében az 1944–1947-es évek históriája az itteni publikációkban főként a nagyhatalmak civakodásaiból és a választási eredmények kommentálásaiból tevődik össze. Ha a nép (munkásság, parasztság stb.) mozgolódik, kezdeményez, védekezik, kifejezi aspirációit, az rendszerint a kommunista bujtogatók műveként jelenik meg. Ebben a távlatban Harry Hopkins összegyűrhető kalapjának több hely jut, mint például a nemzeti, az üzemi és a földosztó bizottságoknak, amelyekről a tankönyvekben és egyebütt egy szó sem esik, és amik az én könyvem közel egyharmadát teszik ki. Persze, nincs alulnézetű történelem a nemzetközi kapcsolatok, a kormánypolitikák vagy a nagy közhatalmak ismerete nélkül. Azt mondanám végül is, hogy nézőpont kérdéséről van szó és arról, hogy mire fektetjük a hangsúlyt.

Hogyan fogadta a francia szakmai és a közvélemény az 1944 és 1947 közötti magyar történelemről írott kötetét? Általában véve, milyen a magyar történelem ismertsége Franciaországban?

A szakmai véleményt illetően először talán azt kell mondanom, hogy a doktori értekezésként készült írásom megvédésekor tulajdonképpen nem került sor a munka lényeges mondanivalóinak a vitájára. Az volt a benyomásom, hogy már maga a téma ünnepzavaró volt, nem felelt meg az új kurzus elvárásainak.

A könyv megjelenését jelezte egy kis összefoglalóval a *Le Monde* az '56-os forradalom 50. évfordulóját publikációk ismertetésével méltató rovatában; ezidő tájt Nagy Balázs is küldött recenziót egy angol folyóiratnak, elismeréssel szólva munkám alaposságáról és a könyv hasznosságáról. Paul Gradvohl, aki doktori munkáját Magyarországról készítette, kiemelte, hogy a könyv témája szemben áll a politikai bűnökre alapozott historiográfiával, illetve hogy „francia nyelven az egyedüli eszköz", amely magyar forrásokra és publikációkra támaszkodva bemutatja az ország helyzetét a szovjet csapatok érkezésétől a kommunista rendszer berendezkedéséig. De Gradvohl rosszul értett bizonyos dolgokat, így például azt, hogy a Vörös Hadsereg kivonásának a perspektívája miért volt – a könyvem szerint – polgárháborút gerjesztő tényező. És különösen elsiklott a három legitimitás problematikája fölött, ami tulajdonképpen meghatározza a könyv szerkezetét tematikus szempontból. Minden hivalkodás nélkül úgy vélem ugyanis, hogy eléggé eredeti ezeknek az elhatárolása (mármint a népmozgalmak, a Vörös Hadsereg és a központi hatalom legitimitása) és kapcsolataik fejlődésének a bemutatása.

A publikációt követően volt még két másik meghívás, amelyek inkább már a közvéleményt érintik. Mindkét rendezvényen körülbelül ötven résztvevő jelent meg. Az ezeken elmondott előadásaimat közölték is, továbbá a *Quinzaine Littéraire* című lapban is írtak a könyvről az '56-os forradalom 50. évfordulója alkalmából.

A „keleti országok" iránt sokkal nagyobb volt az érdeklődés a „szovjetológia" és a „kremlinológia" virágzása idején, mint a Szovjetunió összeomlása után. Egyébként az információk tekintetében ez a mélyreakciós Európai Unió mintha bojkottálná a híradást tagországairól. Ezekről ugyanis jóformán csak akkor hallani, ha valami szenzációs szerencsétlenség áll elő: bányaomlás Romániában, lányrablás Budapesten, árvizek a Duna vagy az Elba vidékén stb.; no meg a választások alkalmával.

Hogy „milyen a magyar történelem ismertsége Franciaországban"? A kérdést elküldtem egy történész kollégának, akinek a felesége is kutató és történelemtanár; a válaszuk az, hogy „olyan, mint egy vádi (azaz szaharai kiapadt folyómeder) alacsony vízállás idején". Az ilyen véleményt persze korrigálni kell, elsősorban azzal, hogy sok kulturális és egyéb társulat létezik, amelyek ideológiai színezetük szerint érdeklődnek, sőt lelkesednek az ország múltjának ismeretéért. Így például van olyan baráti társulat, amelynek tagjai milliméter pontossággal követik Szent Márton vándorútját, s láthatólag jól ismerik országunk liberális, illetve klerikális-konzervatív szemléletű történelmét. A kutatás és az egyetemi oktatás szintjén a magyar történelem a szélesebb szláv-régióba ágyazódva van jelen, azt hiszem, nagyon szerény „kereslettel" és évek óta erős európai uniós propagandairányzattal.

Hogyan értékeli a magyar történészek eredményeit az 1945 és 1949 közötti magyar történelemről? Létezik-e Ön szerint baloldali és jobboldali történetírás?

Itt még több fenntartással kell válaszolnom, hisz sok, az említett korszakot érintő újabb magyar publikációhoz nem jutok hozzá. A mostani kurzus előtti történetírásról a Rákosi korszak legsötétebb éveit leszámítva azt gondolom, amit egy orosz szerző, Jurij Nyikiforov ír a szovjet történetírásról: „eltekintve a kötelező ideologizáltságtól, módszertani felfogásában teljes egészében a forradalom előtti pozitivizmus hagyományait követte".[1] Ez számomra a legfrappánsabban kitűnt a Levéltári Közleményekben megjelent tanulmányok esetében, ahol az egy-két-, néha háromoldalas, a pártot és a Vörös Hadsereget dicsőítő bevezetések után gazdag és becsületesen bemutatott ismereteket tartalmazó írásokat lehetett olvasni. De amint ez ismert, voltak kérdések, amikhez nem lehetett hozzányúlni.

A rendszerváltás utáni történetírás tehát sokkal színesebb és változatosabb. Az Ön által felvetett terminológiák („baloldali és jobboldali történetírás") helyett vagy mellett azt mondanám, hogy meglátásom szerint vannak alapos, körültekintő, tárgyilagos történészek, és vannak, akik nem nagyon törődnek a mesterség etikájával. Olyan (íratlan) alapszabályok be nem tartására gondolok, mint a felvonultatott szereplők (egyének és társadalmi-politikai erők) mindegyikének szóhoz juttatása, a történelmi kontextus és kronológia respektálása, a tények legalább megközelítőleges fontossági sorrendjének a betartása és a tanulmányozott kérdések történelmi távlatba való helyezése.

Vannak aztán csúsztatások, jellegzetes kihagyások és persze a nyugatos rögeszme: ezúttal egy csomó szerzőnél a „dicsőséges Szovjetunió" helyett a nagylelkű amerikai (USA-féle) demokrácia felé konvergál, annak függvényeként alakul minden magyarázat és konklúzió. Csúsztatás alatt értek kronológiai és fogalmi jellegű sandaságokat. Sok írás például nagyvonalúan 1945-tel kezdődik; vagy azért, hogy elkendőzze 1944 utolsó negyedévének az

[1] Nyikiforov, Jurij A.: *A második világháború és a Szovjetunió elleni német támadás okai a legújabb orosz történetírásban*. Múltunk, 50. (2005) 1. sz. 13.

eseményeit (a szovjet katonák erőszakoskodásán kívülieket), vagy mert azt a látszatot akarja kelteni, hogy a sztálinista diktatúra már ekkor elkezdődött. A fogalmi zavarosság keltésére jellemzőnek találom a totalitarizmus, a bolsevizálás és a szovjetizálás fogalmainak visszatérő használatát: nevezetesen, mert – és ezt minden iskolás tudja – a szovjetek és a bolsevik hatalom az orosz forradalmakhoz kapcsolódó, történelmileg pontosan konnotált fogalmak, amelyeknek a kivetítése a sztálinista állam külpolitikájára nyilván a szocialista forradalom és a bolsevizmus eszméinek a diszkreditálását célozza. Történelmünk ismer olyan fogalmakat (és valóságot), hogy elnémetesítés, erőszakos magyarosítás. Ezek mélyreható, a társadalom szövetét érintő folyamatokra utalnak. Nos, a „szovjetizálás" szemantikája egyből ilyenre emlékeztet, holott „csak" egy átmeneti, felületes katonai és politikai jelenségről van szó. Az akkori rendszer felszámolása után látni való, hogy az állítólagos szovjetizálásból semmi se maradt. A lusta, ideológiával telt fogalomnál szerintem közelebb áll a történelmi valósághoz az olyan kifejezés, mint „szovjet megszállás" vagy „orosz katonai megszállás".

Még azt is megkísérelném állítani a saját tapasztalatom alapján, hogy a nemzeti kultúra virágzóbb volt, mint most, amikor az amerikai szubkultúra elárasztotta az országot.

A könyvemben egyébként említek néhány olyan politikai és rendőri gyakorlatot, ami meglátásom szerint sokkal inkább a Horthy-rendszer szokásainak a reaktiválása volt, mint szovjet import termék.

Az új kurzus történetírásának árnyoldalai közt említeném még a mértéktelen hungarocentrizmust, a kiárusított szocialista alapú gazdasági-társadalmi rendszer leredukálását a Rákosi- vagy a Kádár-féle diktatúrára, és általában a történelem rendőri, illetve premeditációs szemléletét.

Ez mit jelent az Ön értelmezése szerint?

A rendőri szemléletről azt mondanám, hogy ez leredukálja a tanulmányozott kérdéseket a történelmi távlat és a társadalmi-politikai környezetbe való beágyazás nélkül. Például, hogy minden népmozgalom mögött kommunista vagy anarchista izgatót kell sejteni. A premeditációs szemlélet annak a meggyőződésnek az általánosítása, hogy a történelmi események „előre kitervelt", „szándékosan megfontolt" cselekményeknek az eredményei. Mintha a történelem „menetrend" vagy jogi normák szerint működne...! Ezért találtam érdekesnek idézni könyvemben Raymond Aronnak azt a mondatát, hogy a történész feladata leginkább az, hogy „a múltba helyezkedve megőrizze vagy feleleventse a jövő bizonytalanságát". Közel áll ehhez a szemlélethez az is, amit alkotmányoskodásnak neveznék, és ami nálunk a dzsentri hagyományok édes csemegéje. Jellemző példa erre a „Ságvári-ügy" vagy az az eljárás, amikor az 1944–1947-es helyzet elemzésére és megítélésére az 1990 után fabrikált jogi normákat alkalmazzák. Általában a múlt dolgain való törvénykezés itt Franciaországban is elérte az abszurditás tetőfokát, és ha így megy a dolog, a történészeknek olyan *politically correct*-nek kell majd lenniük, mint a nagy Dzsugasvili idején..., és cserélni kell a nagylexikont minden kormányváltozás alkalmával.

Ami a premeditációt illeti: például egy csomó szerző azt írja, hogy Moszkvában már mindent eldöntöttek 1944 őszén, a tárgyalás a horthysta küldöttekkel csak köntörfalazás volt Molotov és Sztálin részéről. Az egyik neves történész állítólagos szovjetizálásunk bizonygatása céljából odáig megy, hogy „menetrendről" beszél. Azon is el lehetne képedni, hogy még mindig vannak történészek, akik ismételgetnek olyan dolgokat, hogy Sztálin a Vörös Hadsereg győzelmével a világforradalom kiterjesztésére törekedett! Úgyhogy nem is érti az ember, miért kell a kutatással bíbelődni, elég, ha bemondjuk a célállomást, és ott

majd felébreszt bennünket a kalauz, ha megengedhetem magamnak ezt az képletes kifejezést.

Van viszont szerintem az 1917-ben született szocialista rendszernek és a sztálinista diktatúrának egy egyedülálló dimenziója, ami ismeretelméleti szempontból figyelmet érdemelne, és ami kitűnő távlatot nyújthatna tárgyalt 1944–1947-es periódusunk megértéséhez és megítéléséhez. Az ugyanis, hogy ezek (mármint a szocializmus és az elfajult munkásállam) a modern történelemben egyedülálló jelenségként egy befejezett egységet képeznek, a nyelvészek szóhasználatával úgy is lehetne mondani, hogy rendelkezésre áll egy korpusz. Tehát a teleológia bűnébe esés veszélye nélkül meg lehet határozni, hogy kik tévedtek és kik láttak világosan még a folyamat befejezése előtt a sztálinizmus természetét és genezisét illetően: Sztálinnal szemben a Trockij és Zinovjev körül kialakult baloldali ellenzéknek volt igaza. Amit az 1920-as években csak elméleti érvekkel lehetett alátámasztani, nevezetesen, hogy a szocializmus nem létezhet egy (pláne félfeudális) országban, ma már tudjuk. Ez azt is jelenti, hogy *általában* a munkásmozgalom történetét viszont nem lehet zárójelbe tenni. Ami az 1944–1947-es periódust illeti, természetesen részét képezi az 1989–1990-ben véget ért „kommunista" korszaknak. És nekem úgy tűnik, hogy a sztálinizmus alapvetően ellenforradalmi természete jó „kulcs" az 1944–1947-es évek jobb megértéséhez és megítéléséhez.[2]

Mi a véleménye arról, hogy a magyar történészek zöme tudatosan kerüli a „felszabadulás", fogalmát, s helyette a megszállás vagy „megszabadulás" szót használják? Lehet-e különbséget tenni mondjuk Franciaország és Magyarország „felszabadulása" között?

A rekvirálások, a málenkij robot vagy a nők megerőszakolása bizonyára nyomós érvek lehetnek egy, a felszabadulást idézőjelbe tévő szemlélet megalapozására. Ennek ellenére a magyar úri világ és a nácizmus megsemmisítése magasabb szintű és rendű érv, amely felment az idézőjel használata alól. Maga az a tény is elegendő lenne, hogy a zsidóknak felszabadulás volt (már akik még éltek). E mélygyökerű tömeggyilkosság fölött nem lehet napirendre térni, hisz ez egyben a keresztény Európa erkölcsi mérlege is. Az, hogy az egyházak megint befurakodtak mindenüvé, részét képezi az uralkodó amoralitásnak. A nácizmus elleni küzdelemben játszott döntő szerepe és a hozott áldozatok képezik a Vörös Hadsereg legitimitásának a forrását is.

Szinte természetes, hogy a magyarok és a franciák felszabadulás-képe nem azonos. Ez utóbbiak nem vettek részt a Szovjetunió elleni háborúban, nem égettek fel falvakat, nem akasztottak partizánokat stb. (Ilyeneket később csináltak, főként Algériában, ami miatt most megállás nélkül szórják a hamut a fejükre – miközben mifelénk jócskán vannak történészek, akik a Szovjetunió elleni agresszió jogosságának kimunkálásán dolgoznak. Még olyan is előfordul – például Dégen, Fejér megyében –, hogy emlékművet emelnek a *Waffen-SS*-nek!)

Persze, amilyen nagy volt a lelkesedés itt az amerikaiak érkezésekor, ez olyan hamar le is lohadt, és Normandia partvidékén a partraszállást megelőző és azt kísérő hadműveletek, a városok gyakran értelmetlen romba döntése nagyon rossz emléket hagytak. Meg lehet azt is jegyezni, hogy a felszabadulást itt nagybetűvel írják, csakúgy, mint az ellenállás szót, viszont kicsivel a kollaborációt...

A közép-európai rendszerváltással kapcsolatban is ambivalensnek érzem a viszonyát...

[2] Részletesen lásd: Papp, Julien: *Révolution ou „soviétisation": la Hongrie à la fin de la Seconde Guerre mondiale*. http://ipr.univ-paris1.fr/spip.php?article133

Természetesen sokan kívántuk a sztálinista bürokrácia hatalmának a felszámolását. De volt ennek egy baloldali, illetve forradalmi kritikája és egy másik, restaurációs jellegű. Sajnos, ez utóbbi győzedelmeskedett...

Az ún. rendszerváltáskor tele voltam mindenféle gonddal: 1989-ben halt meg anyám, akkor készültem a Francia Forradalom bicentenáriumára is egy könyvvel, illetve könyvrésszel, és családi gondokban is bővelkedtem. Az első hazalátogatásom egyébként nem a változáshoz kapcsolódik. Maga a rendszerváltás azt hozta, hogy ezt követően nem féltem, valahányszor átléptem a magyar határt, de összességében azért a Metternich-féle Európában érezzük magunkat. És amikor látom a pesti Bazilika körüli processziókat, valamint a múzeumi figurákhoz hasonló dolmányos vitézeket különféle variációikkal egész Közép- és Kelet-Európában, na meg Schröder és Putyin pukedlizését a Romanovok tiszteletére égetett gyertyák előtt, szóval ezeknek és hasonlóknak láttán mindig Roman Polanski filmje, a „Vámpírok bálja" jut eszembe.

Mit ért az alatt, hogy „a Metternich-féle Európában érezzük magunkat"?

Ezzel azt akartam érzékeltetni, hogy a Szovjetunió összeomlását követő kor – szerintem, és nem vagyok egyedül – alapvetően reakciós, amely emlékeztet a francia forradalmi időszakot lezáró bécsi kongresszus utáni, Szent Szövetség jegyében fogant európai rendre. A Metternich-féle Európa a kontinens klerikális-monarchikus rendszere volt, biztosíték a népek demokratikus és szociális vágyakozásaival szemben. Ezek a francia forradalom nyomán született aspirációk ismét előtörtek 1848-ban, a „népek tavaszán", amit aztán ugyanazok a reakciós erők fojtottak vérbe. (Jellemzőnek találom, hogy a múlt évben a 160. évforduló teljesen elsikkadt, és hogy a „népek tavasza" kifejezéssel még elvétve se lehetett találkozni, se a francia, se a magyar sajtóban. Persze nem néztem át mindent.)

A Maastrichti Egyezmény és az azt követőek intézményesítik a tőkés profit és a spekulánsok hatalmát a bérből élők és a közszolgáltatások ellen. Magyarországon skizofrén jelenség, hogy a magát szocialistának mondó kormány az, amelyik ezt a folyamatot érvényesíti.

Szóval, az újjáépítés befejezésével és különösen az 1970-es évekkel elkezdődött az ún. jóléti állam leépítése, és úgy tűnik, hogy a tőkés rendszernek megint egy nagyméretű háborúra lenne szüksége a fellendüléshez. Tudvalévő, hogy az 1929–1932-es válságot sem a *New Deal* oldotta meg, hanem a második világháború...

A jelenlegi hazai felsőoktatási reform közepette gondolom, sokakat érdekel, hogy milyen rendszerben és módszerrel folyt a történelem oktatása Franciaországban a hetvenes években.

A hetvenes években az egyetemi oktatás terén az 1968-as „kulturális forradalom" hatása talán abban nyilvánult meg leginkább, hogy a tanárok igyekeztek aktívabbá tenni a diákok munkáját. Így a szociológia–etnológia harmadik évében a zárthelyi dolgozatok mellett ún. „kutatási jegyzeteket" *(notes de recherches)* kellett készíteni. Ezek a szerény produkciók ellensúlyozhatták a gyatrán sikerült elméleti jellegű dolgozatokat. Én Donáth Ferenc: *Demokratikus földreform Magyarországon* című könyvéből készítettem egy 15 oldalnyi összefoglalót, az etnológiai részben pedig „cédulákat" különböző folyóiratokban publikált tanulmányokból; ehhez jött egy kis helyszíni munka, amihez nekem egy Párizstól 200 km-nyire fekvő faluba kellett „kiszállnom".

Az első évem első szemeszterében a még érvényben lévő hagyományos szisztéma szerint közös előadások voltak bizonyos tantárgyakból a filozófia, pszichológia és szociológia hallgatók számára. Ezeken kívül ki-ki az ágazatán belül a saját diszponibilitása szerint vá-

lasztotta meg szemináriumainak az órarendjét. Itt rendszeres névsorolvasás volt, majd előadás vagy diák-expozék és ezek megvitatása, illetve azok tanár általi kritikája.

Amint azt már említettem, történelem–földrajz szakon a tanulmányaimat egyből a harmadik évben kezdtem. Történelemből a négy nagy korszakon belül több témakör közül lehetett választani, kinek-kinek az érdeklődési köre szerint, de főként aszerint, hogy mikor volt időnk, hisz az egyetemisták jó része dolgozott. Az én témáim például a következők voltak: a szenátus és a szenátusi rend a római köztársaság idején; az erdő és az állattenyésztés a középkorban; felvilágosodás, társadalmi kritika és utópia a 18. századi Franciaországban; a második világháború.

Az ókori témából kétórás előadások voltak, itt-ott fél- vagy egyórás írásbeli ellenőrzéssel és egy nagy házi dolgozattal. A középkor sok szövegmagyarázattal járt, és szemeszterenként volt zárthelyi dolgozat; rendszerint két kérdés közül lehetett választani: vagy „disszertáció", vagy szövegmagyarázat. A 18. századi téma kezelése hasonló módon történt, de itt Albert Soboul nagyobb teret adott a magisztrális előadásoknak. A második világháborút illetően szintén kétórás előadások voltak, de minden hallgató számára kötelező volt egy szóbeli expozé; ezeknek a témáit már év elején megkaptuk, illetve választottuk a tanár által felolvasott listáról. Az expozékból alkalmakként kettő hangzott el, és ilyenkor a magisztrális előadás helyett a tanár elmondta kritikáját és összefoglalóját.

Tanulmányai során Párizsban mely tanárai gyakorolták Önre a legnagyobb hatást?

A tanárok szerepe mindenütt alapvető volt. Albert Soboulnak a francia forradalomról írt kézikönyvét, ami megjelent magyar fordításban, még Debrecenben megvettem 1964-ben, és nagy élmény volt, amikor a katedrán is megláthattam a szerzőt. Soboult, amikor François Furet-vel elkezdődtek a nézeteltérései, sematizmussal vádolták, habár a másodkézből dolgozó szerzőkkel ellentétben az ő műveiben lehetett a legtöbb, levéltári kutatásokra alapozott információt találni. Elevenen él emlékezetemben Robert Fossier professzor is: ízletes lelkesedéssel adott elő, és úgy beszélt az állatokról, mintha például naponta lovakat patkolt volna. Szintén a retorikája miatt maradt emlékezetes Jean Poperen a második világháborúról tartott előadásaival. Ő, mint sok más francia kommunista, az '56-os magyar forradalmat követően szakított a párttal, majd a miniszterségig vitte Mitterrand idején.

Konklúzióként tehát azt mondhatom, hogy ránk a legnagyobb hatást a tanárok hagyományos kvalitásai tették: az oktatott tárgy szeretete és sokoldalú ismerete, a világos, jól felépített előadás, és nem utolsósorban: a humorérzék.

Köszönöm szépen a beszélgetést és további sikeres munkát kívánok Önnek!

Szeged–Saint-Pierre-des-Corps, 2008. október–december

Az interjút készítette: BENCSIK PÉTER

Papp Gyula műveinek válogatott bibliográfiája

Önálló kötetek

1. *La Résistance dans l'Eure 1940–1944.* Épinal, Editions du Sapin d'Or, 1988. 318.
2. *Mémoires de la Seconde Guerre mondiale dans l'Eure. Documents.* Épinal, Editions du Sapin d'Or, 1991. 428.
3. *La collaboration dans l'Eure 1940–1944. Un département à l'heure de Vichy.* Paris, Editions Tirésias, 1993. 278.
4. *Tracts et petits journaux volants. La propagande alliée et française libre en Indre-et-Loire de 1940 à 1944.* Tours, CDDP, 1995. 115.
5. *Laïcité et séparation des Eglises et de l'Etat. Etude et documents des Archives d'Indre-et-Loire I–II.* Tours, CDDP, 1996–1997. 180 + 270.
6. *La Hongrie libérée. Etat, pouvoirs et société après la défaite du nazisme (Septembre 1944–Septembre 1947).* Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2006. 366.
7. *L'éveil du socialisme à Tours. Sigimond Losserand 1882–1888.* Tours, Presses Universitaires François–Rabelais, 2009. 286.

Közreműködések, könyvfejezetek

1. *Faits de guerre et de résistance dans l'Eure. Cartes. I–II.* Paris, IHTP/CNDP, 1989.
2. *Les commémorations de la Seconde Guerre mondiale dans l'Eure.* In: Damoi, Evelyne – Rioux, Jean-Pierre (dir.): La mémoire des Français. Quarante ans de commémorations de la Seconde Guerre mondiale. Paris, Editions du CNRS, 1986. 185–200.
3. *La Révolution dans l'Eure 1789–1799.* In: Péronnet, Michel (dir.): La Révolution Française (1789–1799). Le Coteau, Editions Horvath, 1989. 81–158.
4. *Les pouvoirs à la Libération dans l'Eure.* In: Buton, Philippe – Guillon, Jean-Marie (dir.): Les pouvoirs en France à la Libération. Paris, Belin, 1994. 374–384.
5. *Constructions des mémoires collectives dans l'Eure: enjeux et protagonistes (1944–1954).* In: Saincliver, Jacqueline – Bougeard, Claude (dir.): La Résistance et les Francais. Enjeux stratégiques et environnement social. Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 1995. 325–335.
6. *La Franc-Maçonnerie aux Archives départementales d'Indre-et-Loire.* In: Morbach, Philippe Henri – Marcovici, Jean-Philippe (dir.): Avenir d'une tradition. Chemins maçonniques 5997. Tours, Musée des Beaux-Arts, 1997. 122–127.
7. *Les élites locales en Indre-et-Loire (1935–1953).* In: Le Béguec, Gilles – Peschanski, Denis (dir.): Les élites locales dans la tourmente. Du Front populaire aux années cinquante. Paris, CNRS Editions, 2000. 299–303.
8. *La police municipale de Tours après la défaite.* In: Berlière, Jean-Marc – Peschanski, Denis (dir.): La Police Française (1930–1950). Entre bouleversements et permanences. Paris, La Documentation française, 2000. 165–176.
9. *La Seconde Guerre mondiale et l'Occupation (1939–1945).* In: Bodinier, Bernard (dir.): L'Eure de la Préhistoire à nos jours. Saint-Jean-d'Angély, Editions Jean-Michel Bordessoules, 2001. 398–417.

Cikkek, tanulmányok

1. *Enquêtes statistiques sur les mouvements de collaboration et la répression à la Libération dans l'Eure.* Comité d'Histoire de la 2e Guerre mondiale, Bulletin nº 241. (1980), 26–37.

2. *L'aide apportée aux aviateurs alliés pendant l'occupation 1940–1944.* Connaissance de l'Eure, nº-os 53–54. (1984) 1–38.
3. *Les pouvoirs à la Libération dans l'Eure (1944–1945).* Connaissance de l'Eure, nº 77. (1990) 3–17.
4. *Le temps des restrictions dans l'Eure.* In: Veillon, Dominique – Flonneau, Jean-Marie (dir.): Le temps des restrictions en France (1939–1949). Les Cahiers de l'IHTP, nº-os 32–33. (Mai 1996) 303–322.
5. *La police en Hongrie à la fin de la Seconde Guerre mondiale (1944–1945).* Bulletin de l'Institut Pierre Renouvin, nº 6. (1998) 43–73.
6. *De la crise de confiance à l'avènement de la Vᵉ République en Indre-et-Loire.* In: Le Béguec, Gilles (dir.): Les Français et la politique dans les années soixante (II.) Bulletin de l'Institut d'Histoire du Temps présent, nº 79. (2002) 24–33.
7. *Révolution ou „soviétisation": la Hongrie à la fin de la Seconde Guerre mondiale (Septembre 1944 – Septembre 1947).* Bulletin de l'Institut Pierre Renouvin, nº 15. (printemps 2003) 149–168.
8. *L'Europe centrale au lendemain de la guerre (1944–1947).* Cahiers du mouvements ouvriers, nº 33. (2007) 70–82.
9. *Tracts alliés et Français libres en Indre-et-Loire (1940–1944).* Résistances en Touraine et en région Centre, nº 2. (Septembre 2007) 23–30.
10. A Vichy-kormány szerepe a francia és menekült zsidók elpusztításában (1940–1944). Eszmélet (Online cikkek), http://www.eszmelet.hu/index.php?act=online&lang=HU& Megjelent még: Öt Kontinens, 6. sz. (2008) 305–320.
11. *Les communistes hongrois et la IIIᵉ Internationale (1919–1925).* Cahiers du mouvement ouvrier, nº 41. (2009) 91–103.

Ismeretterjesztő cikkek

1. *Etat et peuples en Yougoslavie.* Gavroche, nº 60. (novembre–décembre 1991) 12–16.
2. *Les peuples de l'Autriche–Hongrie.* Gavroche, nº-os 63–64. (mai–août 1992) 26–35.
3. *La fin de l'ancienne Hongrie et les révolutions de 1918–1919.* Gavroche, nº-os 69–70. (mai–août 1993) 17–23.
4. *Régimes autoritaires et ordre nazi en Europe danubienne et balkanique (1920–1944).* Gavroche, nº 79. (janvier–février 1995), 8–14. et nº-os 81–82. (mai–août 1995) 27–34.
5. *Société et pouvoirs en Hongrie à la fin de la 2ᵉ Guerre mondiale (1944–1945).* Gavroche, nº 86. (mars–avril 1996), 13–16. et nº-os 87–88. (mai–août 1996) 13–18.
6. *Il y a 40 ans: la révolution hongroise.* Gavroche, nº 90. (novembre–décembre 1996) 1–6.
7. *Pour se remémorer 1956 et László Rajk (1909–1949).* Gavroche, nº 120. (novembre–décembre 2001), 17–20.
8. *Le travail forcé des juifs et des communistes en Hongrie pendant la 2ᵉ Guerre mondiale.* Gavroche, nº-os 135–136. (mai–août 2004) 37–45.
9. *Quand le „bloc chrétien" hongrois voulait ruiner le franc. L'affaire des faux billets (1925–1926).* Gavroche, nº 140. (mars–avril 2005) 1–7.
10. *Il y a 50 ans: les conseils ouvriers hongrois (octobre 1956–janvier 1957).* Gavroche, nº 148. (octobre–décembre 2006) 10–19.

Könyvismertetések

1. *Lettres politiques choisies de Guillaume Böhm, 1914–1949.* [Szabó Éva – Szűcs László (szerk.): Böhm Vilmos válogatott politikai levelei, 1914–1949. Napvilág Kiadó, Budapest, 1997., 462 old.] Gavroche, nº102. (novembre–décembre 1998) 28–29.
2. *Les Souvenirs de Mátyás Rákosi.* [Feitl István – Gellériné Lázár Márta – Sipos Levente (szerk.): Rákosi Mátyás. Visszaemlékezések 1940–1956, Napvilág Kiadó, Budapest, 1997. 1–2. kötet, 1123 old.] Gavroche, nº 102. (novembre–décembre 1998), 17–21. et nº 103. (janvier–février 1999) 15–20.

3. *Le siège de Budapest (Décembre 1944–Février 1945).* [Ungváry Krisztián: Budapest ostroma. Corvina, Budapest, 1998., 331 old.] Gavroche, n°-os 105–106. (mai–août 1999), 27–32. et n° 107. (septembre–octobre 1999) 13–16.
4. *Sources historiques de la Hongrie de l'après-guerre.* [Jenei Károly – Rácz Béla – Strassenreiter Erzsébet (szerk.): Az üzemi bizottságok a munkáshatalomért. Táncsics Könyvkiadó, Budapest, 1966., 861 old.; Szűcs László (szerk.): Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. december 23 – 1945. november 15. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1997., A–B kötet, 715 és 790 old.; Balogh Sándor – Földesi Margit (szerk.): A magyar jóvátétel és ami mögötte van... 1945–1949. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998., 188 old.] Gavroche, n° 113. (septembre–octobre 2000) 13–16.
5. *La Hongrie contemporaine: quelques publications récentes.* [Gyarmati György: Március hatalma. A hatalom márciusa. Fejezetek március 15. ünneplésének történetéből. Paginarum, Budapest, 1998., 231 old.; Gyarmati György (szerk.): Trezor 1. A Történeti Hivatal Évkönyve, 1999. Történeti Hivatal, Budapest, 1999., 312 old.; Gyarmati György (szerk.): Államvédelem a Rákosi-korszakban. Történeti Hivatal, Budapest, 2000., 353 old.; Palasik Mária: A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon, 1944–1949. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000., 347 old.; Balogh Margit: A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946. MTA, Budapest, 1998., 235 old.; Varga Lajos (szerk.): A magyar szociáldemokrácia kézikönyve. Napvilág Kiadó, Budapest, 1999., 662 old.; Szalay Zoltán (szerk.): A rendszerváltás társadalma képekben – Society of the transition in Hungary. Politikatörténeti Intézet, Budapest, 2000., 48 old.] Gavroche, n°-os 117–118. (mai–août 2001) 9–14.
6. *Defend the Heritage of the 1956 Hungarian Revolution. Decisive Days: In the Petőfi Circle and the Revolution.* [Nagy Balázs: Sorsdöntő idők. A Petőfi Körben és a forradalomban. Nagy Imre Alapítvány, Budapest, 2007., 287 old.] Revolutionary History, 10. (2009) Nr. 1., 199–223.

PAPP GYULA

Az igazoló eljárások és a háborús bűnök megtorlása 1945 után Magyarországon*

A szövetséges hatalmak által háborús bűnösnek tekintett személyek felelősségre vonásának a szándéka végigvonul a II. világháború történetén. Churchill már egy 1941. október 25-i beszédében a háború egyik céljaként jelölte meg az elkövetett agressziók szankcionálását. Ezt követte 1943-ban az Egyesült Nemzetek deklarációja Moszkvában a háborús bűnök megtorlásáról, majd pedig a teheráni konferencia, ahol Sztálin és Roosevelt ötvenezer háborús bűnös kivégzését helyezte kilátásba. Jaltában és Potsdamban a szovjet és angolszász vezetők ismét hitet tettek „minden háborús bűnös gyors és igazságos megbüntetése" mellett.[1] A kérdés jogi alapjainak kimunkálásán elsősorban Raphaël Lemkin jogtudós dolgozott, tőle származik a genocídium (népirtás, népgyilkosság) fogalmi rendszere is.[2]

Ilyen előzmények után jött létre 1945. augusztus 8-án a megegyezés Londonban a Nemzetközi Katonai Bíróság létrehozásáról. Ennek tevékenységét a nürnbergi perek közismertté tették.

De az általános elveken túl a represszió formái és intenzitása országonként változott. Természetesen a legnagyobb méretű Németországban volt, ahol a „nácitlanítás" tömegeket érintett. A három nyugati övezetben körülbelül 250 000 személyt internáltak, és a katonai bíróságok 5000 ítéletet, köztük 800 halálosat mondtak ki. A politikai, közigazgatási és vállalati személyzet ellenőrzése céljából igazolás alá vontak száma csak az amerikai zónában meghaladta a három milliót, azaz az itteni felnőtt lakosság 28%-át. A feladat oly hatalmasnak bizonyult, hogy már 1946-ban az amerikaiak a német bíróságokra bízták az ügyek vitelét. Ezek 1949-ig működtek, és 600 000, jórészt bírságokból álló büntetést szabtak ki. Hasonló volt a helyzet Japánban, ahol a nürnberginek megfelelő tokiói per után MacArthur lemondott több millió gyanúsított lakos 90%-ának ellenőrzés alá vonásáról. Az ausztriai helyzet annyiban volt különleges, hogy a megszállók már 1945 nyarán a helyi népbíróságokra bízták a nácitlanítást és az igazolásokat.[3]

---

* A fordítás a következő kiadás alapján készült: Papp, Julien: *La Hongrie liberée. État, pouvoirs et société après la défaite du nazisme (Septembre 1944–Septembre 1947).* Rennes, 2006. 242–260.

[1] Bédarida, François: *Le nazisme et le génocide. Histoire et enjeux.* Paris, 1989. 47–48.; Sérant, Paul: *Les vaincus de la libération. L'épuration en Europe occidentale à la fin de la Seconde Guerre mondiale.* Paris, 1964. 43. Teheránban, amikor Sztálin poharat emelt „ötvenezer háborús bűnös kivégzésére", Roosevelt azt válaszolta, hogy „a maga részéről megelégszik 49 999 kivégzéssel".

[2] Lásd Lemkin, Raphaël: *Le crime du génocide.* Revue de Droit International, de Sciences Diplomatiques et Politiques, n°24. (octobre–décembre, 1946) 213–222. http://www.preventgenocide.org/fr/lemkin/legenocide1946.htm

[3] Serant: *Les vaincus de la libération,* 117.

Általában véve a felszabadulást követő letartóztatások mindenütt tömeges méretűek voltak: Francia- és Olaszországban az aktív lakosság egy tizedét érintették. A „spontán" megtorlások során zajlott le az ún. „horizontális kollaboráció" üldözése is. Franciaországban a kopaszra nyírt nők számát 20 000-re becsülik, de több más nyugati országban is előfordult az ilyen bosszúállás.[4]

A törvényen kívüli kivégzések nagy része szintén a felszabadulás napjaiban zajlott le. Nyugat-Európa országaiban összesen körülbelül 100 000 ilyen eset fordult elő. Számuk különösen jelentős a francia délvidéken és Olaszország északi részén, ahol a fegyveres ellenállási mozgalmak a legaktívabbak voltak. Ami a „legális" felelősségre vonást illeti, a helyi lakosság számához viszonyítva Belgiumban és Hollandiában volt legmagasabb az ítéletek száma, utánuk következik csökkenő sorrendben Dánia, Norvégia, Francia- és Olaszország. A végrehajtott halálos ítéletek számát tekintve viszont Franciaország áll az első helyen, egymillió lakosra eső 39 kivégzéssel, amit Belgium 29-cel, Hollandia 17-tel, Dánia 13-mal, Norvégia 10-zel követ. Nyugat-Európát, Jugoszláviát és Magyarországot együttvéve 15 000 végrehajtott halálos ítéletről van tudomásunk.

A háborús bűnök retorziója egyrészt felemás helyzeteket teremtett a hagyományos jogrendszer normáival szemben, amit a vádlottak, illetve képviselőik gyakran kihasználtak a rendkívüli ítélkezési fórumok lejáratására. Másrészt, a megtorlás mindenütt jobban sújtotta a szellemi élet (írók, újságírók, tanárok stb.) kompromittált szereplőit, mint a tőkés világot és a gazdasági élet felelőseit. A katolikus egyház szerepe szintén máig tartó viták tárgyát képezi. A közvéleményt az is sokszor felháborította, hogy az igazinak tartott bűnösök helyett inkább egyszerű megtévesztett emberek kerültek bíróság elé. Franciaországban, ahol az ellenállás erősen társadalmi-politikai mozgalom is volt, a felelősségre vonás mérlege mélységes csalódást okozott, ugyanakkor a Vichy-rendszer hívei szerint az egész folyamatot a „bosszúállás tobzódása" jellemezte.[5]

A szovjet fennhatóság alá került országokban ugyanazok az elvek inspirálták a megtorlást, mint Nyugat-Európában, de Kelet-Németországban például elsikkadt a „nácitlanítás" azok esetében, akik elfogadták az új rendszert.[6] Az ilyen példák szintén táplálták a felelősségre vonás bírálatát.

Magában a Szovjetunióban a represszió először azokat a területeket érintette, ahol 1942-ben a megszálló német hatóságok által elismert nemzeti bizottságok alakultak. Így került sor több népcsoport (tatárok, csecsenek, ingusok, kalmükök stb.), körülbelül 800 000 ember kitelepítésére és autonómiájuk megszüntetésére, miután a Vörös Hadsereg visszafoglalta a szóban forgó területeket.

A háború után, 1945–1946-ban közel 700 000 szovjet állampolgár került bíróság elé kollaboráció miatt. A törvényen kívüli kivégzéseken kívül 42 000-re tehető a halálraítéltek száma, köztük elsősorban Andrej Vlaszov tábornokkal és a németek oldalára átállt egységének katonáival. A visszatérő hadifoglyok és elhurcolt civil lakosok szoros vallatásokon

---

[4] Például Belgiumban, Hollandiában, Norvégiában, Dániában, Olaszországban és Jersey szigetén, ahol „Jerrybags" (Germánzacskók) gúnynévvel illették a megszállókkal barátkozó nőket. Quellien, Jean: *La Seconde Guerre mondiale*. Caen, 2005. 528.

[5] Novick, Peter: *L'épuration française 1944–1949*. Paris, 1985. 298. [eredeti kiadása: *The Resistance versus Vichy: The Purge of Collaborators in Liberated France*. London, 1968.]

[6] Hazai viszonylatban Rákosi írta, hogy „a magyar kegyetlenkedések kérdése nálunk elaludt, mielőtt jóformán felébredt volna. Nálunk is sok ezer elaljasult, elvadult katona hajtott végre hidegvérrel embertelenséget a fronton, a hátországban a partizánok ellen, a zsidók összefogásánál vagy csendőrkézre adásánál, s bűneikről már rég hallgat a krónika. Valami hallgatólagos amnesztia jött létre ezen a téren." Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956*. Budapest, 1997. I. köt. 76.

estek át az erre a célra létesített táborokban: közülük 58% hazatérhetett, 19% visszakerült a katonasághoz, jórészt büntető zászlóaljakba, 15% került „újjáépítési rohamcsapatokba" és 8% a Gulágra hazaárulás miatt.[7]

A magyar helyzetre vonatkoztatva bizonyosnak tűnik, hogy a szovjet csapatok jelenléte nélkül megsokszorozódtak volna a „gyömrői gyilkosságok" néven ismert véres leszámolások. Egyébként, amint azt az alább közölt fejezet szerény terjedelme is mutatja, nem szenteltünk központi helyet a háborús bűnösök és a kisebb-nagyobb szereplők felelősségre vonásának a háború utáni Magyarországról írt munkánkban.[8] Az „ezeréves Magyarország" összeomlását kísérő társadalmi és politikai átalakulásokhoz viszonyítva a felelősségre vonás kérdése, különösen ennek jogi aspektusai és a „legyőzöttek" korabeli vagy félévszázaddal későbbi rekriminációi szükségszerűen háttérbe szorultak áttekintő jellegűnek szánt írásunkban. Ez következett abból a törekvésből, hogy az 1944–1947-es ún. demokratikus átmenet természetét meghatározó események és tények arányait a lehetőségekhez képest respektáljuk. Annál is inkább, mert a könyv szemlélete „alulnézeti". Ebből a szempontból sokatmondónak tartjuk a közölt részben azt, hogy az ország pusztulásához és a tömeggyilkosságokhoz vezető rendszer képviselőinek a felelősségre vonása nemcsak a szövetséges hatalmak akaratából, hanem a magyar társadalom igényéből is fakadt.

*

A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programja kilátásba helyezte a háborús bűnösök letartóztatását, bíróság elé állításukat és vagyonuk elkobzását, valamint a németbarát szervezetek feloszlatását és a közintézmények megtisztítását. Ezekről a kérdésekről már folytak a viták, amikor a fegyverszüneti egyezményt aláírták. E dokumentum 14. cikkelye értelmében Magyarország kötelezte magát arra, hogy együttműködik a háborús bűnökkel vádolt személyek letartóztatásában, kiszolgáltatásukban és elítélésükben. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány (INK) evégből fogadta el 1945. január 25-én a 81/1945. ME sz. rendeletet a népbíróságok létrehozásáról,[9] melynek egyik pontja szerint az ítéletek végrehajtása esetleges kiadatási kérelmekre való tekintettel felfüggeszthető. A rendeletet követően, február 7-én az igazságügy-miniszter egy körlevélben kérte a háborús bűnösök és a fasiszta vagy hitlerbarát szervezetek, egyesületek és intézmények listáinak összeállítását.[10]

Maga a felelősségre vonás kérdése több területet érint, magában foglalja a népbíróságok felállítását és működését, az igazoló bizottságokat, valamint az internálásokat és a rendőri felügyeletet.

A népbíróságok vagy polgári törvényszékek az igazságügy-minisztertől függő és közvetlenül az illetékes fellebbviteli bíróság elnökének alárendelt rendkívüli igazságügyi szervek voltak. A budapestiek közvetlenül a Népbíróságok Országos Tanácsának (NOT) elnökétől függtek.

A népbíróságok tárgyában kiadott különböző rendeletek törvényerőre emeléséről az 1945. szeptember 16-án kihirdetett 1945. évi VII. tc. intézkedett. Kezdetben a népbírósági tanácsok a koalíciós pártok által delegált öt tagból álltak, akikhez később csatlakozott a szakszervezetek egy képviselője. A tanács elnöke és ennek helyettese hivatásos bírák voltak, akiket az igazságügy-miniszter nevezett ki. 1945. július 1-től kezdve a népbíróságok egyben

[7] Quellien: *La Seconde Guerre mondiale,* 529–530.

[8] Papp: *La Hongrie liberée,* id. mű.

[9] Magyar Közlöny, 1945. február 5.

[10] Szűcs László (szerk.): *Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. december 23–1945. november 15.* Budapest, 1997. A. köt. 143.

fellebbviteli hatóságként szerepeltek az igazoló bizottságokhoz tartozó ügyekben. A kiszabható büntetések skálája igen széles volt: 6-tól 24 hónapig terjedő internálás, állásvesztés, politikai jogok gyakorlásának felfüggesztése, különböző börtönbüntetések és halálbüntetés.

Kezdetben 24 népbíróság működött az országban, de számuk fokozatosan csökkent, majd 1949–1950 között teljesen felszámolták őket.[11] Egyébként a miniszter megszüntethette és a szomszédos törvényszékhez csatolhatta a „kellően ki nem használt" hivatalokat.

Ami a Népbíróságok Országos Tanácsát illeti, a 81/1945. ME sz. rendeletet itt is többször módosították, mielőtt a szerv működése véglegessé vált. A NOT, amely egyedüli fellebbezési fórum volt a népbíróságok ítélete ellen háborús és népellenes bűnök tárgyában, öttagú tanácsokkal – összesen 60–70 személlyel – működött. Ezek kivétel nélkül hivatásos bírák voltak, akiknek ügyvédi vizsgával is kellett rendelkezniük. A népbíróságok ülnökeihez hasonlóan őket is a pártok delegálták, de ezt követően mandátumukat nem vonhatták vissza, tehát a NOT személyzete elmozdíthatatlan volt. Mint a népbíróságok, a NOT is „a magyar nép nevében", majd 1946 februárjától kezdve „a Magyar Köztársaság nevében" mondta ki ítéletét.

A vádat bírói és ügyvédi vizsgával (vagy csak felső jogi végzettséggel) rendelkező népügyészek (a NOT előtt a népfőügyész) képviselték. Őket az igazságügyminiszter nevezte ki a nemzeti bizottságok ajánlása alapján. A népügyészeket bármikor elbocsáthatta a miniszter, sőt kinevezhetett közvádlót az igazságügyi szervezeten kívülről is.

Az 1945. június 3-án kihirdetett 2580/1945. ME sz. rendelet előírta, hogy az ügyész csak a jegyzőkönyvvezető jelenlétében fogadhatja a per szereplőit (vádlott, tanúk, szakértők, magánszemélyek). És úgyszintén, a vádlott és a tanúk kihallgatásakor senki sem lehetett jelen az érdekelt félen, az ügyészen és a jegyzőkönyvvezetőn kívül.

A háborús bűnösök első névlistáját 1945. február 9-én olvasta fel az igazságügy-miniszter, csoportosítva a neveket a 81/1945. ME sz. rendeletben meghatározott öt bűnösségi fokozat szerint. Márciusban Kliment Vorosilov a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) ülésén említést tett egy 108 nevet feltüntető listáról, de „úgy gondolják [mármint a magyar kormány – P. Gy.], hogy 2000 háborús bűnös lehet összesen", akiknek a többsége azonban a SZEB és a kormány számára nem elérhető.[12]

Az 1945. január 25–26-i minisztertanácsi ülésen külön szóvá tették Horthy esetét a népbírósági rendelet 11. §-a kapcsán, amely meghatározta a háborús bűnök fogalmát. Teleki Gézának, aki megkérdezte, hogy ez Horthyra vonatkozik-e, Miklós Béla azt válaszolta, hogy ő ebben az ügyben koronatanú, „mert a Kormányzó a háborút mindig meggátolni törekedett, azonban félrevezették és becsapták"; ezen túl, tette hozzá, „a Kormányzó felelősségre vonása alkotmányjogi kérdésbe ütközik".[13] Persze, amint ez kitűnik a nemzeti bizottságok

[11] Jóval később sor került még háborús bűnöket megtorló perekre. 1967 júniusában, „a zuglói nyilasok perében" tizenkilenc fiatal fasisztát ítéltek el „védtelen zsidók" üldözése miatt: közülük hármat halálra, tizenötöt 8-tól 15 évig terjedő börtönre ítélnek. Szintén 1967-ben két volt SS tolmács és aktív volksbundista kapott életfogytiglani börtönbüntetést. Az utolsó per Magyarországon háborús bűnök miatt 1970 nyarán zajlott le egy volt nyilas ellen, aki 1950-ben tért haza szovjet fogságból, és akit halálra ítéltek, miután később rábizonyult több kínzás, fosztogatás és gyilkosság elkövetése. Braham, Randolph L.: *A magyar holocaust*. Budapest–Wilmington, 1988. II. köt. 472.; Sólyom József–Szabó László: *A zuglói nyilasper*. Budapest, 1967.

[12] *Dálnoki Miklós Béla kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei*, A. 203–204.; Feitl István (szerk.): *A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei, 1945–1947*. Budapest, 2003. 43.

[13] „Horthy felelősségre vonására nem került sor, többek közt a szovjet illetékes szervek állásfoglalása nyomán; csak tanúként hallgatták ki a nürnbergi perek során." *Dálnoki Miklós Béla kormányának*

dokumentumaiból, nem mindenki volt ezen a véleményen. Így 1945. május 4-én a Debreceni Nemzeti Bizottság feliratot intézett a kormányhoz, kérelmezve a volt államfő felelősségre vonását: „Horthy Miklós volt kormányzó a magyar népnek számot adni tartozik 25 éves kormányzásának tényeiről, különösen pedig felelni köteles a háború megindítása és folytatása körüli tevékenységéért – vélte a debreceni NB – [amely] végül pótlólag azt is kimondta [...], hogy Horthy Miklós volt kormányzót háborús bűnösnek kívánja tekinteni."[14]

Az ország felszabadított részeiben a népi és nemzeti bizottságok vették kézbe a megtorlást, jóval a népbíróságról szóló kormányrendelet előtt.[15] Szegeden néhány nappal az NB létrehozása után az ügyész megtagadta a vádemelést két volt nyilas vezetővel szemben azon a címen, hogy ezeknek a pártja parlamenti párt volt, és annak „célkitűzései között nem szerepelt a fennálló társadalmi rend erőszakos megváltoztatása". Az ügyész döntése politikai botrányt okozott, és a város szakszervezeteinek javaslatára 1944 decemberének derekán az NB elhatározta népbíróságok felállítását, több mint egy hónappal megelőzve így a kormány erről szóló döntését.[16]

---

minisztertanácsi jegyzőkönyvei, A. 144., 10. sz. lábjegyzet. Miklós érvelése kapcsán emlékeztetni kell például arra, hogy 1941. június 22-én, amikor Erdmannsdorff német követ átadta neki Hitler levelét, Horthy kijelentette: „Higgye el, Követ úr [...], 22 esztendeje várom ezt a napot. Most boldognak érzem magam. Az emberiség évszázadok múlva is hálás lesz a Führernek ezért a tettéért, amely meghozza a békét, mert Anglia és az Egyesült Államok ezek után kénytelen lesz felismerni, hogy Németország immár legyőzhetetlen, élelmezése és hadi gazdálkodása az oroszországi mezőgazdasági és nyersanyagforrások birtokában biztosítva van". Idézi Pritz Pál: *A Bárdossy-per*. Budapest, 2001. 35.

[14] Magyar Országos Levéltár, XIX-A-1-j-2262-III-1945, 1.d. A 165/1945. N.B. sz. előterjesztést Juhász-Nagy Sándor, az NB elnöke és Vass Károly polgármester-helyettes, az NB jegyzője írták alá. Szintén mozgalmas vita volt a téma körül például a Csanád vármegyei NB-ben. Amikor az elnök szavazásra tette föl a kérdést, a bizottság 9 szavazattal 3 ellenében úgy döntött, hogy „valamennyi közhivatal vezetője köteles gondoskodni arról, hogy a múlt rendszer vezetőegyéniségeinek, hivatalfőnökeinek, valamint vitéz nagybányai Horthy Miklós arcképe, szobra a középület helyiségeiből haladéktalanul el legyen távolítva". Idézi Karsai Elek–Somlyai Magda (szerk.): *Sorsforduló. Iratok Magyarország felszabadulásának történetéhez, 1944 szeptember–1945 április*. Budapest, 1970. II. köt. 295–296.

[15] Balázs Béla: *Népmozgalom és nemzeti bizottságok 1945–1946*. Budapest, 1961. 34. A debreceni NB elnöke, Juhász Nagy Sándor 1945 elején kijelentette: „...A magyarság nem indulhat el az újjáépítés, a helyreállítás útján, ha nem vizsgálja meg, hogy ki a felelős az ország pusztulásáért, és nem torolja meg azokat a bűnöket, melyeknek eredménye az ország mai szomorú állapota. Nem boszszúról, hanem az igazság vizsgálatáról van szó. Az újjáépítés érdekében szükség van arra, hogy tisztán lássuk a múltat..." A kisgazdapárti Vásáry József, aki a pénzügyminiszter fivére és felsőházi tag volt 1929 óta, felszólalásában szintén sürgette a kérdést, láthatólag tartva a nép megmozdulásától: „Ma tulajdonképpen vérnélküli forradalmon megyünk keresztül. Nekünk az eseményeknek elébe kell vágnunk [...] A közvéleményt most egy kérdés izgatja. A múlt bűnöseinek megbüntetése. Ki kell venni ezt az izgató anyagot a köztudatból, amilyen gyorsan csak lehet. Meg kell oldanunk a kérdést, mert a közbékét veszélyeztetné ez a probléma. Lehetetlen az, hogy az események túlhaladjanak bennünket [...] Meg kell állapítanunk, hogy tulajdonképpen Gömbös Gyula óta állunk német zsoldban. Akik Gömbös Gyula óta részt vettek az uralkodó pártokban, bizonyos fokig háborús bűnösök [...] javasoljuk a kormánynak a népbíróságok minél előbbi felállítását". *Sorsforduló*, I. 517–520. Emlékeztetünk rá, hogy Gömbös, aki a III. Birodalommal való barátság híve volt, megpróbálkozott egy olasz és német mintájú fasiszta rendszer bevezetésével Magyarországon. Ő volt az első államférfi Európában, aki látogatást tett Hitlernél.

[16] Oltvai Ferenc: *Szeged közigazgatása a város felszabadulásától az ország felszabadulásáig (1944. október 11–1945. április 4.)* Levéltári Közlemények, 34. (1963) 1. sz. 75–76. Egerben a város nemzeti bizottsága utasította a „Királyi Törvényszéket", hogy helyezze vád alá az ott maradt és az el-

Előfordult, hogy a kisebb helységekben a megtorlás véres leszámolássá fajult, de ezek a „törvényen kívüli" esetek elszigetelt jelenségek maradtak. Sőt, egyes körökben a felelősségre vonás kérdését szemérmességgel kezelték, vagy afféle polgári átnevelésként fogták fel.[17] Ebből az ötletből kormányrendelet-tervezet lett Vörös János honvédelmi miniszter jóvoltából, aki a kényszermunkára kényszerített zsidók mintájára munkásszázadokat akart szervezni mindazokból, akik nem kerülnek bűnvádi eljárás alá. A miniszterek el is fogadták a tervezetet, ám a SZEB visszautasította a kihirdetését.[18]

Vörös kezdeményezése érintkezett az internálások problémájával is, ami állandó feszültséget okozott a belügy- és igazságügy-miniszter között. Sokáig vitatott kérdés maradt az igazoló bizottságok és a népbíróságok internálási jogkörének kérdése is. A „népi legalitás" óta gyakorolt internálások az újjászervezés után a rendőrség politikai osztályához tartoztak, s a 760/1939. BM sz. rendelet alapján jártak el. A rendőrség volt a felelős a nyomozásokért és a különböző kompromittált elemek (csendőrök, nyilasok, SS-ek, volksbundisták stb.) letartóztatásáért, akiket át kellett adnia a népbíróságoknak.[19]

A letartóztatottak számára a (6-tól 24 hónapig terjedő) internálás volt az egyik kiszabható büntetés. Gerő Ernő azonban azt a javaslatot tette a Budapesti Nemzeti Bizottságnak (BNB), hogy „oly esetben, ahol nincs elég ok a népbíróság elé utalásra, de az illető fasiszta, nyilas, munkatáborba utalható legyen". Másrészt a BNB támogatta egy Politikai Nyilvántartó Iroda felállítását a politikai rendőrségen belül, és utasította a főispánokat: intézkedjenek, hogy minden igazoló bizottság adja át ennek a hivatalnak azoknak a személyeknek az ügyeit, akiknek tevékenysége nem képezi bűnügyi eljárás tárgyát a bíróságok előtt.[20]

Valentiny Ágoston igazságügyminiszter 1945. első felében sikertelenül próbálkozott azzal, hogy az internálások ügyét a rendőrségtől elvegye, és megtartsa a népi fórumok hatáskörében. Sőt, a népbíróságok működését szabályozó új rendelet[21] már nem is tartalmazta az internálást mint lehetséges bírósági ítéletet, mivel ez a jog teljesen a rendőrség kezébe került.

A kérdés rendezése és a gyakorlat egységesítése céljából a belügyminiszter egy 1945. június 21-i bizalmas rendelettel szabályozta az internálásokat.[22] A rendkívüli idők rendkívüli intézkedéseket tesznek szükségessé, írta Erdei Ferenc belügyminiszter az állam érdekeire hivatkozva a rendőrkapitányoknak és parancsnokoknak. Idézte és pontosította azokat az

menekült nyilasokat, fasisztákat, németbérenceket az 1921. évi III. tc. alapján, és hogy készítse elő „a később felállítandó Néptörvényszék felállítását". *Sorsforduló,* I. 355.

[17] Ercsi „falu-tanácsa" például azt kívánta, hogy „borítsunk fátylat a múltra". Szentes városi tanácsának ülésén sajnálkoztak azon, „hogy a magasabb iskolát végzett tisztviselők a bekövetkezendő dolgokból semmit sem láttak előre [...] Nem szabad bosszú által vezettetni az embernek." Hódmezővásárhelyen az NB egyik kiküldöttje, aki tizenöt éve volt tagja a Kisgazdapártnak, „feszélyezve érzi magát, mert ő szoros kapcsolatban volt a múlt rendszer egész garnitúrájával", látogatta például a nyilasok gyűléseit. Az NB egyik tagja azt a tanulságot vonta le, „hogy emberek vagyunk", és a szintén jelenlévő főispán adott nyolc napot a kompromittált embernek, hogy gondolkozzon el, és vonja le saját maga a szükséges következtetést. *Sorsforduló,* I. 351., 383., II. 86–87.

[18] *Dálnoki Miklós Béla kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei,* A. 184., 216–217., 232.

[19] Kajári Erzsébet: *Feljegyzések a rendőrség történetéről (1945–1951).* Múltunk, 40. (1995) 2. sz. 117.

[20] Gáspár Ferenc – Halasi László (szerk.): *A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei, 1945–1946.* Budapest, 1975. 66–67.; Palasik Mária: *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon, 1944–1949.* Budapest, 2000. 75.

[21] 1440/1945. ME sz. rendelet. Magyar Közlöny, 1945. május 1.

[22] A 138.000/1945. BM sz. rendeletet teljes terjedelmében közli Palasik Mária: *Bizalmas belügyminiszteri rendelet az internálások ügyében (1945).* Társadalmi Szemle, 52. (1997) 7. sz. 87–94.

érveket, amelyek márciusban a BNB előtt elhangzottak: mindazokkal szemben, akik nem követték el ugyan a népbírósági rendeletekben megjelölt bűnöket és kihágásokat, de akik „fasiszta magatartásúak", és gátolják az ország demokratikus szellemben történő újjáépítését, preventív intézkedéseket (internálás, rendőri felügyelet) kell foganatosítani. A szöveg három fejezetben részletesen, huszonhét kategóriába tagolva felsorolta, hogy kikkel szemben alkalmazhatók ezek az intézkedések. Ide tartoztak huszonöt feloszlatott szervezet[23] valamelyikének volt tagjai; továbbá azok, akik a szélsőjobboldali ideológia terjesztésében a legaktívabb társadalmi rétegekhez tartoztak (abból kifolyólag, hogy széles rétegekkel állandó kapcsolatban voltak, például újságírók, színészek, ügyvédek, orvosok, mérnökök, fodrászok, fogadósok, dohányárusok stb.); fasiszta meggyőződésükről ismert személyek, akik csalárd módon beléptek egy demokratikus pártba; valamint a nem zsidó német állampolgárok stb.

A „bizalmas rendelet" hangsúlyozta, hogy minden ügyet egyénenként kell elbírálni, de szándékosan elnéző volt a munkásokkal, szegényparasztokkal, kubikosokkal szemben, kivéve, ha kommunista vagy szociáldemokrata párttagságukat követően egy szélsőjobboldali mozgalomhoz csatlakoztak. Azokat tekintette volt náci vagy szélsőjobboldali párttagoknak, akik legalább két hónapig fizettek tagdíjat. Rendeletében Erdei nem tagadta, hogy a kivételes bánásmódot a kétkezi munkásokkal szemben nemcsak politikai megfontolások, hanem az újjáépítés érdekei is indokolják. A rendelet felhívta a figyelmet az emberséges bánásmódra, és aláhúzta, hogy az államrendőrség célkitűzése továbbra is a háborús bűnösök felkutatása marad.

Akár ideológiai tényezőkről, akár háborús bűnökről volt szó, a hatóságok jórészt a tanúk vallomásaira számítottak, annál is inkább, mert a dokumentumok, többek közt azok, amelyek bizonyíthatták volna a párttagságot, eltűntek vagy megsemmisültek.[24] Budapesten plakátok hívták fel a lakosságot, hogy tegyenek feljelentést az erre a célra létrehozott bizottságnál a „náci és nyilas bűnökről". A tömbmegbízottak adatgyűjtő íveket kaptak, amelyeken mindenki köteles volt bejelenteni az 1939. szeptember 1-je óta tudomására jutott tényeket. Aki hamis adatokkal szolgált, vagy tudatosan elhallgatott egy információt, azt közokirat-hamisítás miatt internálással fenyegették.[25]

Amint a főváros pesti oldala felszabadult, a rendőrség megkezdte azoknak az egyéneknek a letartóztatását, akiknek nem sikerült elmenekülniük, és akiket azonosítani lehetett. Egy jelentés szerint az információk 60 százalékát a lakosság szolgáltatta, és 40 százalék származott a rendőrség saját nyomozásából. Még tartott az ostrom, amikor a kisegítő munkaszolgálat 401-es különleges századának a túlélői ráismertek több tíz sorstársuk meggyil-

[23] Lajstromuk gyakorlatilag felölelte a megelőző negyed évszázad teljes ideológiai skáláját a rögeszmés irredentizmustól a legvirulensebb nácizmusig. Íme néhány közülük: Antibolsevista Ifjúsági Tábor, Ébredő Magyarok Egyesülete, Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetség, Kettőskereszt Vérszövetség, Magyar Nemzeti Szocialista Párt, Magyar Tudományos Fajvédő Társaság, Nyilaskeresztes Párt (Hungarista), Turul Szövetség, Zsidó Kutató Intézet stb. Francia Külügyminisztérium Levéltára (a továbbiakban: FKL), Europe/Hongrie 1944–1960. Z, 195-2/6. Sajtószemle, 1945. május 20.

[24] „Nem kívánatos, hogy előre nem látható események következtében a volt jobboldali pártok iratai, különösen tagnévsoraik ellenséges kézre kerüljenek", írta a Szálasi-féle belügyminisztérium 1944. november 13-i „szigorúan bizalmas" rendelete „valamennyi meg nem szállt törvényhatóság első tisztviselőjének". Idézi: *Sorsforduló,* I. 144–145.

[25] *Felhívás a nyilas és náci bűnök bejelentésére.* Szabad Nép, 1945. április 4.

kolásáért felelős két altisztre. Az ő perük és köztéri kivégzésük[26] volt a nyitánya a népbíróságok tevékenységének, és előrevetítette ezeknek a pereknek a drámai légkörét.[27]

Az 1945. június 21-i „bizalmas rendelet" tisztázta a politikai rendőrség és a népbíróságok viszonyát, de a NOT-nak nem sikerült elérni, hogy a jogerősen felmentett személyek mentesüljenek az internálások alól. Bibó István, aki ekkor a belügyminisztérium adminisztrációs osztályának vezetője volt, tapasztalatai alapján fogalmazta meg egy híres tanulmányában az internálás demokráciára gyakorolt negatív hatásait: „Az internálási apparátus természeténél fogva bizonytalan garanciák mellett működik, egyéni önkényeskedésektől meg nem óvható, az időtartam bizonytalansága miatt súlyosan demoralizáló hatású. Egyszóval: egy sivár embergyötrő nagyüzem, mely népi igazságtételnek túl közvetett, jogászi értékű igazságszolgáltatásnak pedig nagyon is rendőri [...] teljes bizonyossággal számíthatunk arra, hogy akik az internálótáborból kijönnek, onnan mint a demokrácia halálos ellenségei jönnek ki." De Bibó azt is leszögezte, hogy a rendszert kritizálók túlnyomó többsége nem az emberi méltóság nevében, hanem az úri méltóságot ért sérelmek miatt panaszkodik. „A panaszok kilencven százaléka arról szól, hogy hogyan is lehet így bánni volt főispánokkal, esperesekkel, úriasszonyokkal, tanácsosokkal stb. stb. Ugyanez a társadalom lényegesen kevésbé volt magánkívül, amikor az alaptalan internálás, jogtalan letartóztatás, brutális vallatás, aljas privát bosszú visszaélései nem őket, hozzátartozóikat és fajtájukbelieket, hanem különféle társadalmon kívüli elemeket, kommunistákat, szocialistákat, zsidókat vagy szegény embereket érték. Felejthetetlen számomra annak az úrnak az esete,

---

[26] „Elsőnek Szívós Sándor került a lámpavasra, a zsineg azonban elszakadt. Össze kellett csomózni, és Szívóst visszasegíteni a helyére. A második kísérlet sikerült. Ennek az incidensnek az volt az oka, hogy az új intézménynek nem volt kötele. [...] Igaz, hóhér sem volt. [...] Ezért az elítéltet székre állítottuk, azután az egyik őr kirántotta alóla a széket. [...] A szovjet parancsnokság az oktogoni kivégzésbe azért egyezett bele, mert megfelelő politikai demonstrációnak tartotta az önbíráskodás megelőzésére is. Miután azonban a németek sem hagyták tüzérségi beavatkozás nélkül az önként adódó tömegcélpontot, a szovjet parancsnokság utasított, hogy az ostrom befejezéséig várjunk a következő kivégzésekkel." Major Ákos: *Népbíráskodás – forradalmi törvényesség. Egy népbíró visszaemlékezései.* Budapest, 1988. 125–126. Kállai Gyula tízezernyire becsülte az Oktogonon összegyűlt tömeget. Kállai Gyula: *Két világ határán.* Budapest, 1984. 63. – A 401-es kommandót zsidók, szindikalisták, politikai foglyok és egyéb gyanús személyek alkották. Kálváriájukat Kossa István, BESZKÁRT-alkalmazott és szakszervezeti vezető írja le visszaemlékezésében. Mielőtt elindultak volna Ukrajnába, felsorakoztatták őket meghallgatni „Muray alezredes úr" parancskihirdetését: „Rossz kinézésű, ványadt arcú, járás közben botra támaszkodik [...] Rikácsoló hangon kérdi meg, tudjuk-e miért vagyunk itt? Ő tudja: [...] A magyar népet meg kell tisztítani a maguk fajta aljas népségtől, akik a haza ellenségei, akik az ellenséggel cimborálnak [...] Előttünk balra a keret tagjai sorakoztak parancsra [...] Muray nekik is beszédet tartott [...] Hallották, hogy kik ezek itt ? [...] Ezek nem emberek, állatok. Kíméletet ne ismerjenek velük szemben. Ha meg kiérnek Ukrajnába, díszítsék fel velük az út menti fákat! Akasszák csak fel sorban őket." Kossa István: *Dunától a Donig.* Budapest, 1984. 16–17. A keretlegények általában szadista és virulens antiszemita tartalékos altisztek voltak, akiknek magatartását gyakran az a gondolat vezérelte, hogy minél gyorsabban elpusztítják egységeiket, annál hamarabb térnek majd vissza otthonukba.

[27] „... drámai képsor, amikor a 401-es volt különleges munkásszázad tagjainak a hozzátartozói végig térdepeltek a bíróság dobogója előtt, és összetett kezekkel, zokogva arra kértek választ a két pribéktől, vajon az ő hozzátartozójuk, férjük, vőlegényük, apjuk, testvérük él-e. Minden könyörgő hozzátartozó nő volt [...], akik abban bíztak, hogy szerettük [...] egyszer majd élve hazajut [...] Kossa sorra megnevezte azokat a bajtársakat, akiket elpusztítottak. A hozzátartozók ott, a bírói emelvény előtt térdelő helyzetben még jobban összeroppantak. Volt, aki csendben zokogott, mások sikoltoztak és átkozódtak, ismét mások elájultak." Major: *Népbíráskodás – forradalmi törvényesség,* 122–123.

aki ölni és akasztani tudna azért, mert nyugalmazott városi tiszti főügyész édesapját három hónapig komolytalan okok miatt fogva tartották, de ugyanez az úr derült lélekkel mesélte el, hogy vágatott annak idején szolgabíró korában huszonöt botot a Jehova tanúi nevezetű szektának járásába tévedt iratterjesztőire, mielőtt kitoloncoltatta volna őket, mondván: hátha kommunisták? Szeretném megkérdezni: a kettő közül melyik a nagyobb emberi inzultus?"[28]

Történészi szempontból Zinner Tibor bírálta az internálást övező értelmezési zavarokat. Megállapította, hogy „a politikai rendőrség nem »mindenkit« internált". Ezt a tévhitet „a kor reakciós, demagóg" pamfletjeinek „vagy a kései utókor retrospektív, antedatáló torzításainak" tudta be. Kifejti, hogy 1946 októberét megelőzően az internáltak szétszórtan voltak az országban, majd összegyűjtötték őket egy Buda déli részén fekvő központi táborba, az egykori Ká-roly-laktanyába. Az idők során, 1945–1949 között az internált munkások és parasztok száma változó volt: csökkent tavasszal és különösen nyáron, a mezei munkák idején, majd ismét emelkedett. A fenti két dátum között az internáltak létszáma összesen 40 000 főre becsülhető, és közülük 30 000 Budapestről származott. Mindent egybevetve Zinner szerint közülük körülbelül 25 000 személyt tekinthetünk „fasiszta elemnek"; őket főként 1945–1946-ban vették őrizetbe.[29]

Az újjáépítés igényei hamarosan szükségessé tették a „kisnyilasok" rendőri felügyelet melletti szabadlábra helyezését. Evégett a belügyminiszter biztosokat küldetett a megyékbe az internálások felülvizsgálására, s ez az internáltak 25%-ának felügyelet melletti szabadlábra helyezéséhez vezetett. Közülük aztán sokaknak sikerült megszökniük a felügyelet lazasága miatt és a szabadban végzett munka adta lehetőség révén. 1945 végén a budapesti táborok száma ötre, majd 1946-ban kettőre csökkent. Időközben az internáltak száma ismét jelentősen (több mint 70 000-re) emelkedett a Nyugat-Európából nagy számban visszatérők, valamint a gazdasági kihágásokat elkövetők (például feketézők) őrizetbe vétele miatt. 1946-ban felülvizsgálták azoknak az esetét, akik több mint hat hónapja voltak internálva, és 12 000 személyt rendőri felügyelet mellett szabadlábra helyeztek. Így a különböző intézkedések eredményeként 1946 végére minden tábort felszámoltak az országban, kivéve a Károly-laktanyában lévőt. Végül pedig a gazdasági konszolidáció lehetővé tette 17 000 személy rendőri felügyeletének a megszüntetését és az internált *volksbund*isták fokozatos szabadlábra helyezését.[30]

A megtorlások rendszerében tehát az internálások afféle gyűjtőmedencét képeztek, amit csak részben tápláltak az igazoló bizottságok és a népbíróságok. Másrészt, míg az internálás rendőri, adminisztratív intézmény volt, addig az igazoló eljárás és a népbíráskodás jogi elveket és társadalmi-politikai szempontokat is magában foglalt.

Az igazoló bizottságokat az INK 1945. január 4-i rendelete hozta létre abból a célból, hogy felülvizsgálják a közalkalmazottak és tisztviselők tevékenységét az 1939. szeptember 1-je óta eltelt időszakban. A vizsgálódás kiterjedt a közigazgatás különböző szintjeire, a bíróságokra, a közoktatásban dolgozókra, a hadseregre, az állami vállalatokra és intézményekre.[31]

---

[28] Bibó István: *A magyar demokrácia válsága*. In: uő.: Válogatott tanulmányok. Válogatta: Huszár Tibor, szerk.: Vida István – Nagy Endre. Budapest, 1986. II. köt. 40–42.

[29] Zinner Tibor: *Háborús bűnösök perei. Internálások, kitelepítések és igazoló eljárások*. Történelmi Szemle, 28. (1985) 1. sz. 121., 125.

[30] Kajári: *Feljegyzések a rendőrség történetéről*, 117–118.

[31] 15/1945. ME. sz. rendelet. Magyar Közlöny, 1945. január 4.; Schönwald Pál: *Igazoló eljárások, 1945–1948*. In: A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve, Budapest, 1969–1972. 249–274.

A bizottságok megszervezése az egyes településeken és megyei hivatalokban a főispánok feladata lett. Minden bizottságnak hét tagja volt: az öt politikai párt egy-egy delegáltja, akik maguk közül elnököt választottak, és kooptáltak egy jogilag képzett személyt. A hetedik tagot az igazolás alatt álló hivatal vagy vállalat dolgozói közül választották. Az alkalmazottaknak nyilatkozniuk kellett, hogy politikai magatartásukkal „nem sértették a magyar nép érdekeit". El kellett mondaniuk, miként hajtották végre a hivatalos utasításokat, miért hagyták el hivatalukat (ha elhagyták) a Vörös Hadsereg érkezésekor, mit csináltak távollétük alatt, és milyen körülmények közt tértek vissza.

Amennyiben a személyes nyilatkozatok képezték az alapvető dokumentumot, ennek valódiságát a bizottság elnökének lehetőleg ellenőriznie kellett. Legalább nyolc nappal az ülés előtt közzé kellett tennie a munkahelyen a beidézett alkalmazottak névsorát, felhívást intézve a lakossághoz vallomástételre; ezt meg lehetett tenni szóban (a tárgyalás alatt is) vagy írásban (aláírva és a lakcím megjelölésével). A bizottság egyik tagja külön azzal volt megbízva, hogy összegyűjtse a bizonyítékokat, beidézze a tanúkat, és az ügyet előadja.

Az igazoló bizottság háromféle határozatot hozhatott: az eljárás alá vont személyt igazolta, vagy háborús bűncselekmény gyanúja esetén népbíróság elé utalhatta, illetve különböző szankciókat foganatosíthatott ellene (megfeddés, áthelyezés, 1–5 évre szóló kizárás vezető állásból vagy előléptetésből).

Ezek az első rendeletek sok kívánnivalót hagytak maguk után, írja Schönwald Pál: nem lehetett például tudni, hogy mit kell „a magyar nép érdekeinek megsértésén érteni", a szakszervezetek nem voltak képviselve, a szankciók túlságosan enyhék voltak stb. Egyes vidékeken egyszerűen nem vettek tudomást a rendeletről, és több intézmény, nevezetesen az igazságügy és a közoktatás továbbra is úgy tett, mintha semmi se történt volna. A MÁV-nál sokakat megfélemlítéssel bátortalanítottak el a terhelő bejelentések megtételétől, a bankoknál a hivatalfőnökök figyelmen kívül hagyták a szankciókat, másutt a beidézettek egész sor mentőtanút vonultattak fel, akiknek igazmondását a bizottságok nem tudták ellenőrizni, megint mások a pártokhoz folyamodtak érdekeik védelmében. Gyakran előfordult, hogy egyik-másik pártdelegátus nem jelent meg a kitűzött ülésen vagy tartózkodott a szavazástól, és így bojkottálta vagy késleltette a bizottság döntését.[32]

A Budapesti Nemzeti Bizottság, amely kiemelkedő szerepet játszott országos érvényű határozatok kidolgozásában, éber figyelemmel követte az igazoló bizottságok tevékenységét. Márciusban az SZDP képviselője, Ries István (aki július 21-től igazságügy-miniszter lett) már bírálta a január 4-i és 25-i rendeletek szűklátókörűségét, és több javaslatot tett, amiket a felszólalók fenntartás nélkül helyeseltek. Javasolta, hogy a kiszabható büntetésekhez tegyék hozzá az állásvesztést; terjesszék ki a vizsgált periódust az 1939-et megelőző időszakra, magát az eljárást pedig a magánvállalatokra is. Követelte, hogy küldjék vissza a népbíróságok által felmentett egyének iratait az igazoló bizottságokhoz. Bródy Ernő (PDP) javaslata után támogatta azt is, hogy a határozatképességnél legyen elég három pártdelegátus jelenléte.[33]

Az 1945. április 11-i ülésen Ries átadta kollégáinak a 15/1945. ME sz. rendeletet módosító szöveget azzal, hogy a pártok kérdésessé fogják tenni részvételüket az igazoló eljárásokban, ha a kormány nem veszi figyelembe a BNB kívánalmait. A vita folyamán újból

Szintén január 4-én tették közzé a 16. és 17. sz. kormányrendeleteket, amelyek előírták a közalkalmazottaknak és tisztviselőknek, hogy munkahelyükön jelenjenek meg, és tegyenek esküt; a távolmaradást önkéntes felmondásnak tekintették.

[32] Schönwald: *Igazoló eljárások,* 256.

[33] *A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei,* 67–68.

sorra vette a kifogások listáját, és bírálta Teleki Gézát, aki (oktatási miniszterként) nem nagyon iparkodott a tanári kar és az oktatás szellemének felülvizsgálásával.[34]

A január 4-i rendelet módosítását célzó tervezetet a kormány elfogadta,[35] és az új rendelet magában foglalta a BNB javaslatainak nagy részét. Így Budapesten az igazolások szervezése a BNB a kezébe került, a továbbiakban pedig minden bizottságban az öt pártdelegátus mellett helyet foglalt a szakszervezetek egy képviselője. A bizottságok tehát ezentúl nyolc tagból álltak. Szélesebb lett a szankciók skálája is. Több más intézkedés, mint például az eskütétel egyszerűsítése, arra irányult, hogy meggyorsítsa az igazolási műveleteket, amelyek csak a fővárosban 25–30 000 alkalmazottat érintettek.[36]

Az érdekeltek által kitöltendő nyilatkozat ezután egy részletes kérdőív lett. Ötven kérdést tartalmazott, és gyakorlatilag felölelte az alkalmazott teljes pályafutását: az anyakönyvi adatokon kívül fel kellett tüntetni az 1937. és 1945. január 1-je közötti anyagi helyzetet, az előléptetéseket 1933 óta, az utóbbi népszámláláskor bediktált anyanyelvet és a név esetleges újranémetesítését. Be kellett jelenteni a *Volksbund-*, *Wehrmacht-* és *SS*-tagságot, a német katonai és rendőri hatóságokkal való kapcsolatot és az esetleges németországi tartózkodások tényét. Hasonló előírások vonatkoztak az igazolandók zsidóellenes törvényekkel kapcsolatban játszott szerepére: az ezek végrehajtásában való aktív részvételnek tekintették a deportáltak lakásaiba történő beköltözést, illetve ezek kisajátítását (beleértve a megvételt is). Kérdések vonatkoztak a nyilasokkal kapcsolatos ténykedésre, valamint a különböző pártokhoz, egyesületekhez és korporatív szervezetekhez való tartozásra 1920. január 1-je óta. Fel kellett sorolni a kapott kitüntetéseket, sőt meg kellett nevezni a tudományos érdeklődést is stb.

De a válaszok hitelessége továbbra is a vizsgált személyek őszinteségétől függött, amit nehéz, sőt szinte lehetetlen volt ellenőrizni. Egyre kevesebben voltak hajlandók ugyanis tanúskodni, és az ügyek elhúzódása, valamint a visszaélések táplálták a közömbösséget. Márpedig az igazoló eljárások kiterjesztése az ipari vállalatokra, magántársaságokra, bankokra, szabadfoglalkozásúakra stb. azt jelentette, hogy csupán Budapesten több mint hatszáz igazolóbizottság működött, amelyeknek százezrekről kellett döntéseket hozniuk.[37]

A BNB-t nyugtalanította, hogy a visszaélések diszkreditálhatják az egész műveletet. Először is „az igazolóbizottsági tagok fizetése hihetetlen arányban emelkedett", amint azt Széll Jenő (MKP) konstatálta az 1945. június 6-i ülésen. Kezdetben száz pengő volt ülésenként, „majd rendkívül ügyes fogással kétóránkint 200 pengő". Ezen túlmenően egy kőbányai vállalat „15 000 pengőt juttatott el az igazolóbizottság elnökéhez azzal, hogy a bizottság tagjai előlegképpen osszák fel maguk között ezt az összeget". A korrupciót más példák is szemléltetik: „Az egyik legnagyobb magyar bank, amelyiknek a tárcájában van a magyar ipar túlnyomó része, 5000 pengő fejenkénti előleget adott az igazolóbizottsági tagoknak. Egy másik nagy bank, amely a kereskedelmi vállalatok nagy részét tartja kezében, napi 500 pengőt ajánlott fel. Egy nagy ipari vállalat, amely a németek precíziós műszerekkel való ellátásában nagy szerepet játszott, ma már odáig megy, hogy nem ülésenkint, hanem leigazolt alkalmazottankint hajlandó 100 pengőt fizetni az igazolóbizottság tagjainak." Egy másik fajta korrupciónak az lett az eredménye, „amit a pesti nyelv úgy jellemez, hogy az igazolóbizottságokat helycsináló bizottságoknak nevezik. Az egyik nagy textilvállalatnál az

[34] *A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei*, 85–86., 115–116., 119., 172–174.

[35] 1080/1945. ME sz. rendelet. Magyar közlöny, 1945. május 2.

[36] *A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei*, 91., 102–103.

[37] Zinner: *Háborús bűnösök perei*, 130.; Gáspár Ferenc (szerk.): *Források Budapest történetéhez 1945–1950*. Budapest, 1973. 67–69.

igazolások lezajlása után az igazolóbizottság elnöke a vállalat személyzeti osztályának főnöke lett, az igazolóbizottság egy másik tagja a vállalat jogtanácsosa, a behívott tag pedig, aki altiszt volt, az intézet portása, az egyik irodának a főnöke lett."[38]

Szintén előfordult, hogy két igazolási nap között egy-egy bizottsági tag beült egy félórára a terembe a dossziékat tanulmányozni, és ezért kapott 300–400 pengőt. Nagyon sokszor az igazolandó vállalat lepénzelte a bizottságot, kikötve azt, hogy kit kell elbocsátani. Ezek a gyakorlatok annál felháborítóbbak, tette hozzá Széll, hogy a sokkal felelősségteljesebb munkát végző népbírák napi 30 pengőt kapnak.

Bechtler Péter alpolgármester szerint elszigetelt esetekről volt szó, és ezzel Beér János tiszti főügyész és Bródy Ernő polgári demokrata képviselő egyetértettek. Bechtler kérte, hogy a sajtó ne hozza ezeket nyilvánosságra, mert ez az egész igazolási eljárást diszkreditálná. Rajk László ellenkező véleményen volt. „Szerinte ilyen esetekről már a tömegek is beszélnek. Ha a BNB ezekben az ügyekben nem tesz közzé nyilatkozatot, akkor a BNB-t is olyan korrumpált szervnek tartják, mint a szóban forgó igazoló bizottságokat." Szakasits Árpád, a BNB elnöke helyeselte Rajk véleményét, de emlékeztetett rá, hogy a kezelt ügyek tömegéhez mérten limitáltak a visszaélések.

Az ellenőrzéseket 1945 nyarán megnehezítette a magyarok tömeges visszatérése Németországból. Rajk előadta, hogy nemcsak az erőszakkal elhurcoltakról van szó, hanem nagyszámú, politikailag kompromittált egyénről, akik a szövetséges megszállás előtt menekültek Németországba. „Most igen erős intézkedések történtek abban az irányban, hogy a külföldön rekedt reakciós elemeket összeszedjék, és internálótáborba zárják, erre megindult ezeknek a patkányoknak a visszaözönlése Magyarország területére." Különösen a Dunántúlon közülük sokan lakóhelyet változtattak, beszivárogtak a közigazgatási apparátusokba, vagy nyíltan hangoztatták, hogy Németország még nem vesztette el a háborút. Szintén ezen a vidéken előfordultak egyenruhában és a gyászos emlékű kakastollakban parádézó csendőrszakaszok is.[39]

---

[38] *A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei,* 163–167., 169. A BNB a korrupciót annak tulajdonította, hogy a magánszektorban megkéstek az igazolások. A díjazást 1945. június 3-án szabályozta a 2580/1945. ME sz. rendelet. Ülésenként 100 pengő járt Budapesten és 80 vidéken, de ezek az összegek gyakran változtak az infláció következtében.

[39] *A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei,* 171–172. A Svájci Magyar Nemzeti Bizottság lapja „A rendőrség a magyar demokráciában" című cikkben így írta le a csendőrséget: „Mindazok, akik ismerték a háború előtti Magyarországot, jól tudják, hogy lényeges különbségek voltak mind szervezet, mind mentalitás tekintetében a rendőrség és a csendőrség között. A falvak közrendjén őrködő csendőrség speciális kiváltságokkal rendelkezett. Fegyverhasználati joga szélesebb volt a rendőrségénél; felszerelése inkább katonai felszerelés volt; brutalitása és nyomozási módszerei mindig félelmet keltettek. A csendőrségnek politikai funkciói is voltak. Feladata volt tehát a baloldali mozgalmak elfojtása; ebből a célból minden tagja jobboldali politikai kiképzésben részesült. A csendőröket főként a szegényparasztság körében verbuválták, de éppen azért, mert politikai nevelésük erős kasztszellemmel járt együtt, ez megszakított minden családi kapcsolatot, és a csendőrségből egy valódi janicsár szervezetet hozott létre. A csendőröket jól táplálták, jól fizették, és pompás egyenruhába öltöztették őket. Szelektálásuk az előnyös fizikai megjelenés alapján történt. Szolgálatuk után nyugdíjat kaptak. A falu lányainak egy csendőrhöz férjhez menni társadalmi előléptetést jelentett. Gyakorlatilag a német megszállás sikere Magyarországon a csendőrség együttműködésének a mértékétől függött. Sajnos, ez a kollaboráció tökéletes volt. A csendőrség kegyetlensége a zsidóellenes törvények végrehajtásában minden képzeletet felülmúl, és jobb nem beszélni a csendőrség buzgalmáról és gaztetteiről ezen a téren." FKL, Europe/Hongrie 1944–1960, Z - 6/195 – 2. Informations Hongroises, n° XI. Genève, 1946. április 18.

A BNB minden igyekezete ellenére az igazolásokat továbbra is bírálatok érték. Csakúgy, mint az internálások esetében, az ipari vállalatok igazolásáról szóló rendelet főként a vezetőket és a káderekét sújtotta, míg a kompromittált munkások, azaz a „kisnyilasok" kedvezőbb elbánásban részesültek. Különösen a liberális demokraták számára az ilyesmi elfogadhatatlan volt. A plebejus demokrata közvélemény viszont úgy vélte, hogy mind az igazoló bizottságok, mind a népbíróságok túlságosan engedékenyek. Nevetségesnek találták, hogy az ország közigazgatásának mintegy százezer alkalmazottjából 1945 júliusáig a vizsgálaton átesett személyek közül csak 2–5%-ot nem igazoltak. Az 1945. novemberi választások közeledtével az igazolások kérdése a viták egyik csomópontja lett, és néhány lap kereken kijelentette, hogy „az igazolóbizottságok csődöt mondtak".[40]

Ezért, hogy mielőbb lezáruljon ez a kérdés, a BNB igazolásokkal megbízott titkársága október 29-én elrendelte, hogy az igazolási műveleteket november 30-a előtt, de legkésőbb 1945. december 31-ig be kell fejezni. A folyamatban lévő ügyeket át kellett adni az erre hivatott „állandó bizottságoknak", amelyek egyben elvégezték a nyugatról még visszatérők ellenőrzését.

Ami az igazolások mérlegét illeti, elsősorban a munkáspártok vélték úgy, hogy a közhivatalok megtisztítása csődöt mondott. Ebből adódott, hogy az MKP lapja, a Szabad Nép 1946. január 23-án felvetette a B-listázás szükségességét, azaz a közhivatalok adminisztratív úton történő általános szanálását. Már ezt megelőzően az igazságügy-miniszter maga is levonta az igazolási műveletek tanulságait, és megfogalmazott három pontot egy tervezett nagy méretű átszervezés igazolására: nagyon sok egyénnek nem derült ki a politikai magatartása az igazolások során; sok tisztviselő, miután visszahelyezték őket állásukba, demonstrálták ellenséges magatartásukat az ország demokratikus szellemű átalakulásával szemben; nagyon sok alkalmazott képtelennek bizonyult vagy nem volt elég bátor megbirkózni azokkal a feladatokkal, amelyek az ország nehéz helyzetében rájuk vártak.[41]

Jóllehet a B-lista célja más volt, mint a közigazgatás megtisztításáé, ez utóbbin még lezáratlan ügyei szintén az igazságügy-miniszter hatáskörébe kerültek. A nemzeti bizottságok jogai ezzel lényegesen szűkebbé váltak, ami mutatta politikai szerepük visszaszorulását. Ami az igazoló eljárásokat illeti, ezeket 1948 őszén véglegesen le is állították.[42]

A népbíróságok ugyanakkor tovább működtek, és amint arról az imént már szó esett, megszűnésük fokozatosan ment végbe. Zinner Tibor működésük három szakaszát különbözteti meg: 1945 elejétől 1948 tavaszáig, amikor is 24-ből 15-öt megszüntettek; a másik két periódusnak 1949 és 1950 tavaszai képezik a határait, és ezután integrálták a népbíróságokat az általános jogi intézményrendszerbe. Ebben a folyamatban hozták létre utólagosan a „demokratikus államrend" védelmét célzó ún. népbírósági különtanácsokat, melyek nem keverendők össze a háborús bűnök és ezek maradványainak megtorlásával.[43]

A népbíróságok tevékenységének első periódusa, amely tehát teljesen felöleli a „demokratikus átmenet" időszakát, volt a legterhesebb és egyben a legmozgalmasabb az esemé-

[40] *A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei,* 215. Országos szinten a régi rendszer alkalmazottjainak és tisztviselőinek 80–85%-a maradt volna a helyén az igazolási műveletek végeztével. Zinner: *Háborús bűnösök perei,* 131–132.; Szamel Lajos: *A Magyar Népköztársaság államszervezetének kialakulása.* In: Lackó Miklós – Szabó Bálint (szerk.): Húsz év. Tanulmányok a szocialista Magyarország történetéből. Budapest, 1964. 338.

[41] Az igazságügy-miniszter tervezete a közhivatalok demokratikus újjászervezésére, 1945. november 25. Idézi Schönwald: *Igazoló eljárások,* 270–271.

[42] 10 000/1947. Korm. sz. rendelet. Magyar Közlöny, 1947. augusztus 13.; 11 200/1948. Korm. sz. rendelet. Magyar Közlöny, 1948. október 31.

[43] Zinner: *Háborús bűnösök perei,* 134. Lásd a 3. sz. lábjegyzetet is.

nyek közelsége és a Budapesten zajló perek súlyossága miatt. Ugyanis ekkor, 1945–1946-ban kerültek bíróság elé a zsidók elleni atrocitások elkövetői,[44] valamint a háború és a deportálások politikai felelősei: Imrédy Béla volt miniszterelnök, az 1938-as és 1939-es zsidótörvények kezdeményezője; Sztójay és Szálasi minisztereikkel és munkatársaikkal, nevezetesen a „deportáló hármas" (Baky László, Endre László, Jaross Andor); az antiszemita újságíró Rajniss Ferenc és a magyar *Gestapo* vezetői, valamint a csendőrség,[45] a hadsereg és a *Volksbund* néhány felső vezető személyisége.

A fő gyanúsítottak nagy részét az amerikaiak szolgáltatták ki, és abba is beleegyeztek, hogy három magas rangú SS-tiszt, köztük Edmund Veesenmayer, akik közvetlenül részesei voltak a magyarországi eseményeknek, Budapestre jöjjenek tanúskodni. „A vádlottak vallomása gyakran ellentmondott Veesenmayer és Winkelmann tanúvallomásának, akik igyekeztek a vétkeket teljes mértékben a korábbi csatlósaikra áthárítani", és megfordítva, „a többi háborús főbűnöshöz hasonlóan a Sztójay-csoport is megpróbálta a németekre hárítani az ország tragédiája miatti felelősséget".[46]

A kifejezetten politikai per Bárdossy Lászlóé volt, mivel nemcsak a régi miniszterelnök elítélését, hanem az első világháború után létrejött egész politikai rendszer vád alá helyezését célozta.[47] A per anyagát Pritz Pál tette közzé azzal a céllal, hogy egyensúlyt teremtsen a Magyar Központi Híradó Rt. (az MTI elődje) által 1945-ben szerkesztett és Bárdossyról „nagyon negatív" képet adó kiadása és a Svájcban a „Nemzet védelmében" című, 1976-ban publikált mű között; ez utóbbi reprodukálja a vádlottnak a bíróság előtt mondott két legfontosabb beszédét, és hangvétele inkább apologetikus.[48]

---

[44] Ebben a kategóriában szerepeltek olyan vádlottak, mint az 1500 zsidó megkínzásáért és legyilkolásáért felelős Bokor Dénes és a szerzetes Kun András, aki több mint 500 gyilkosságot követett el. Több más nyilas keretlegény (Traum János, Mónos József, Katona Péter Pál, Kovács Endre) ugyancsak százak haláláért volt felelős.
Braham: *A magyar holocaust*, II. 469.; Gáti Ödön et al. (szerk.): *Mementó. Magyarország, 1944.* Budapest, 1975. 266–280.

[45] Kovács Zoltán András szerint a SZEB ellenőrzése alatt készített háborús főbűnösök listáján 618 személy szerepelt, akik közül 31 (5%) tartozott a csendőrséghez. Mint gyakran a posztkommunista, 1944–1947-es éveket érintő történelmi publikációk, az itt idézett mű is figyelmen kívül hagy minden történelmi távlatot, és a csendőrség feloszlatását „a színre lépő új politikai erők csendőrséggel szembeni politikai elfogultságának" tulajdonítja. Kovács Zoltán András: *Csendőrsors Magyarországon 1945 után.* In: Okváth Imre (szerk.): Katonai perek a kommunista diktatúra időszakában 1945–1958. Tanulmányok a fegyveres testületek tagjai elleni megtorlásokról a hidegháború kezdeti időszakában. Budapest, 2001. 103., 109. Az ilyen védőbeszéd eléggé meglepő, hisz közismert a „kakastollasok" szerepe a Horthy-rendszer idején, majd pedig a nácikkal karöltve a magyar zsidóság megsemmisítésében. Lásd még a 31. sz. lábjegyzetben idézett véleményt is.

[46] Braham: *A magyar holocaust*, II. 471. Veesenmayer teljesen a magyarokat okolta (de minden megerősíti vallomását), amikor kijelentette: „Ha a magyarok vaskövetkezetességgel tagadták volna meg a német kívánságot a zsidó kérdésben, annak megoldására sor nem kerülhetett volna. Nyomás lett volna, de az 1944-es év már krízis-év volt, nem lett volna hatalmi erő egymillió ember megjelölésére, összefogására és deportálására. Ez egy olyan hatalmas rendőri feladat, amelynek elvégzését három hónap alatt csak a lelkes magyar teljes hatósági és karhatalmi apparátus tette lehetővé. Kívülről nem tudtak volna megfelelő erőt hozni erre a célra, mert csak az tudta volna elvégezni, amelyik az országot, népét ismeri és a nyelvet beszéli. Eichmann-nak csak igen kis törzse volt. Ilyen gyorsan és ennyire súrlódásmentesen – csak a magyar kormány teljes segítségével volt lehetséges." Idézi: *Mementó*, 36.

[47] Pritz Pál: *Bárdossy László a népbíróság előtt.* Budapest, 1991. 4.

[48] Vö. Ábrahám Ferenc–Kussinszky Endre (szerk.): *A Bárdossy-per. A vád, a vallomások és az ítélet.* Budapest, 1945.; Bárdossy László: *A nemzet védelmében.* Fahrwangen, 1976.

Bárdossy, aki 1890-ben született Szombathelyen egy kisnemesi családból származó miniszteri tanácsos apától, tipikus képviselője volt a két háború közti ún. keresztény középosztálynak. Budapesten, Berlinben és Párizsban végzett jogi tanulmányai után miniszteri fogalmazó, illetve titkár, majd iskolai felügyelő lett (1921), és ezt követően kinevezték követségi tanácsosnak Londonba (1930), majd pedig nagykövetnek Bukarestbe (1936). 1941 januárjában, Csáky István gróf halálakor ő lett a külügyminiszter, és Teleki Pál öngyilkossága után (1941. április 3.) elnyerte a miniszterelnökséget, amit tizenegy hónapig, 1942. március 9-ig töltött be a külügyi tárcával együtt.

Lavírozó politikája során (részt venni a németek oldalán a háborúban, anélkül, hogy Magyarország szembekerülne az angolszászokkal) hatalmával fedezte a részvételt Jugoszlávia feldarabolásában, amikor Magyarország hadba lépett 1941. április 11-én. Június 26-án bevonta az országot a Szovjetunió elleni agresszióba, jóllehet ezúttal Hitler nem kívánta együttműködését, tartva attól, hogy újabb adósságokat kell majd törlesztenie. 1941. augusztus 8-án Bárdossy volt az, aki ismertette és elfogadtatta a harmadik zsidótörvényt, amely kötelezővé tette a házasság előtti orvosi vizsgálatot, illetve megtiltotta és „fajszennyezés" címén büntette a zsidók és keresztények közti házasságot és nemi kapcsolatot. Ebben az időben zajlottak le a kamenyec-podolszkiji tömeggyilkosságok, melyekről Bárdossy ugyan nem tudott, de kormánya volt az, amely elrendelte a menekült zsidók összegyűjtését és átszállítását Galíciába. Bárdossy bűnlajstromát tovább súlyosbította a hadiállapot bejelentése az Egyesült Államokkal 1941. december 12-én és a magyar katonaság, illetve csendőrség által elkövetett bácskai vérengzés, amely csak részben lett szankcionálva. Miután 1942 márciusában konzervatív és angolbarát körök nyomására Horthy leváltotta tisztségéből, 1943-ban Bárdossyt (aki a fasiszta és fajgyűlölő Gömbös rokona volt) megválasztották a Keresztény Nemzeti Liga elnökének, amely 1920 óta a magyar jobboldal „keresztény nemzeti" elitjét tömörítette. Ugyanebben az évben, miután kikérte neves történészek véleményét, könyvet írt „A magyar politika a mohácsi vész után" címmel, amelyben önigazolás gyanánt párhuzamba állította magát a 16. századi György baráttal.[49] A német megszállás alatt, 1944 júliusában választókerületének egyedüli jelöltjeként megválasztották Szombathely képviselőjének. Ekkor minden addigit felülmúlóan háborúpárti hangot ütött meg egy nagy feltűnést keltő beszédében, amit szülővárosában mondott el június 26-án.[50] Amikor az oroszok közeledtek, Veesenmayer segítségével Bajorországba menekült családjával együtt, majd pedig az amerikai csapatok bevonulása előtt diplomataként svájci vízumot kapott. Itt azonban nem volt hajlandó magát alávetni a menekültekre érvényes szabályoknak, és visszaküldték Németországba, ahol az amerikaiak letartóztatták, és kiadták Magyarországnak.

[49] A Martinuzzinak is mondott György barát (Fráter György), igazi nevén Utyjezenics (1482–1551), horvát-dalmát eredetű katona-szerzetes, nagyváradi püspök és bíboros, majd a régi magyar királyság keleti országrészének kormányzója. Megpróbálkozott az ország újraegyesítésével Habsburg-fennhatóság alatt, miközben tovább tartotta a kapcsolatot a törökökkel. A császári generális, Castaldo meggyilkoltatta.

[50] Többek között például a következőket mondta: „Csak néhány gyáva és néhány áruló hihette, hogy éppen a magyarság maradhatott volna ki ebből a háborúból, az a Magyarország, amelyet Mussolini az 1918-as háború nagy megrablottjának, nagy kifosztottjának nevezett." Nemzeti Újság, 1944. június 26. Idézi: Ullein-Reviczky Antal: *Német háború – orosz béke. Magyarország drámája.* Budapest, 1993. 124.

Ügyes, több nyelvet beszélő, nagyon művelt, jó beszédképességű és meglehetősen akadékoskodó[51] diplomataként Bárdossy mindvégig tagadta a népbíróság illetékességét, hivatkozva az 1848. évi III. tc.-re, amely szerint az ő esetében parlamenti bíróság szükséges. Érvelése a területi revíziókon nyugodott, ami rendkívül hálás téma volt a közönség szimpátiájának megnyerésére. A bíróság viszont nem tehetett mást, mint hogy ítélkezett afelett, ami magának a drámának és a pernek a tárgya volt.

Major Ákos visszaemlékezésében hosszasan foglalkozik a Bárdossy-perrel.[52] „A vádlott politikai védekezésének súlypontja a [...] revíziós politika védelme volt. [...] Nehéz ma elhinni, hogy akkor, amikor az 1920-asnál súlyosabb békeszerződés megkötése előtt álltunk, s 1945 októberében Szlovákiából tízezrével telepítették át a határokon a magyarokat, és közismertek voltak a tragikus erdélyi események, részünkről istenkáromlásnak hatott a trianoni igazságtalanságokat említeni. A vádlott viszont a védekezés jogán szabadon tárhatta fel az országot ért sérelmeket. Ez ellen politizálni minden magyar kormánynak történelmi feladata volt. [...] A következő napokban az eddig sem ritka névtelen telefonálók megsokszorozódtak, főleg otthon. Felháborodott magyarok tiltakoztak és fenyegetőztek a revíziós politika bírálata miatt. A tárgyalás vezetésében a továbbiak során ezért is ragaszkodtam a rövidséghez. Igaz, eközben többször is elvesztettem higgadtságomat. [...] Mellékes, de nincs okom elhallgatni, hogy ismeretlen kődobálók beverték az ablakaimat."[53]

1945. november 3-án Bárdossyt a budapesti népbíróság kötél általi halálra ítélte. A kegyelmi kérvény elutasítását követően (csak a kivégzés módján változtattak) 1946. január 10-én lőtték agyon. Pritz Pál szerint „az ítélet keménységéről akkor is sokan vitatkoztak, ma pedig ez még inkább indokolt lehet".[54] De kétségbe vonható, hogy egy posztumusz per a na-

[51] „Bárdossy László, aki 1941 áprilisától 1942 márciusáig Magyarország miniszterelnöke volt, s aki felelős azért, hogy Magyarország Németország oldalán belépett a háborúba, igen ravasz diplomata [...] Attól való félelmében, hogy háborús bűnösként felelősségre vonják, Bárdossy megkísérli a saját fontosságát minimálisra csökkenteni a magyar ügyek intézésében [...], s bigott nacionalizmusát szóáradat és féligazságok mögé rejti [...] Azt a vágyat, hogy elkerülje személyes felelősségvállalását, a továbbiakban is jól mutatják erőfeszítései, melyekkel bizonyítani kívánja, hogy a Szovjetunió elleni hadüzenet a törvényes parlamenti eljárásnak megfelelt: kísérletei, hogy a bácskai vérengzés felelősségét magáról elhárítsa, s szócsavarásai, melyek szerint Magyarország sohasem küldött hadüzenetet Amerikának vagy Angliának, csak egyszerűen a Hitlerrel való »szolidaritást« deklarálta." A Németországban állomásozó amerikai 7. hadsereg kihallgató központjának Bárdossy Lászlóról kelt 1945. szeptember 9-i jelentése. Idézi Pritz: *Bárdossy László a népbíróság előtt*, 23–24.

[52] Major: *Népbíráskodás – forradalmi törvényesség*, 195–241. „... a korabeli sajtótudósítások és a későbbi visszaemlékezések [...] a tárgyalást túl kiszínezték vagy éppen kozmetikázták, ezért a tárgyalásról, a vádlottról és a kísérő körülményekről azóta sem halványult emlékeim alapján kívánok retusálatlan képet nyújtani", írja Major e fejezet elején.

[53] Major: *Népbíráskodás – forradalmi törvényesség*, 213–214., 216., 241. Vidéken is több helyen megzavarták a háborús bűnösök elleni pereket. Pécsett 1945. július 26-án tárgyalta a népbíróság egy volt munkatábor-parancsnok ügyét. „Mintegy 200 főnyi tömeg vonult fel a törvényszék elé »kötelet a zsidóknak«, „»le a zsidóbérenc népbírósággal« kiáltásokkal. Megostromolták az épületet, majd a terembe behatolva, tojásokkal hajigálták meg a Népbíróságot.

Ugyanebben az időpontban egy másik, szintén körülbelül 200 főből álló tömeg a fenti ügy egyik tanújának a házát ostromolta meg. Félretolva a mintegy 5-6 kirendelt rendőrt, kövekkel dobálták az ablakokat, és megkísérelték feltörni a kaput. A rendőrség képtelen volt a két tüntetést elnyomni. A Népbíróság ítéletét csak úgy hozhatta meg, hogy orosz járőr segítségével kiürítette az utcákat. A tüntetések azonban egész nap egymást érték a városban, lövés is esett..." *Megdöbbentő fasiszta provokáció Pécsett, Törökszentmiklóson és Jászberényben*. Szabad Nép, 1945. július 27.

[54] Pritz: *Bárdossy László a népbíróság előtt*, 17.

gyobb történelmi objektivitás nevében a vádlott javára fordulhatna, mivel a történészek tudják, amit annak idején csak Bárdossy tudott, de a bíróság nem.[55]

Pritz egyébként – nagyon körültekintően – felismeri „a Bárdossy által mesterségesen keltett fogalmi ködöt" (tudniillik azért, mert „az egész perben Bárdossy a felelősség és a bűnösség közötti különbséget hangsúlyozza"), s ennek kapcsán kifejti, hogy „a bűnösség – történelempolitikai dimenzióban – egyáltalán nem erkölcsi kategória".[56] Ezzel szemben Dombrády Lóránd a szokásos bíróság mércéjével ítéli meg (és ítéli el) a népbíróságot.[57] Védőbeszédéből főleg az derül ki, hogy Horthy és a katonai elit nem respektálták Bárdossy politikai finomságait azokban a napokban, amikor a Szovjetunió elleni háborúról megszületett a döntés; anélkül, hogy a lényeget illetően nézeteltérés lett volna a magyar politikai élet eme főszereplői között.

A magyar népbíróságok viszonylagos szigorának megítélésekor érdekes lehet összehasonlítani a rendelkezésre álló statisztikai adatokat. Tájékoztatásul álljon itt néhány adat a magyar és a francia népbíróságok tevékenységéről. Magyarországon (8,5 millió lakos) a NOT felmérése szerint a 24 fórum 59 429 ügyet vizsgált ki (a lakosság 0,7%-a), amiből 26 997 főt elítélt és 14 727-et felmentett, a többi ügy pedig „egyéb módon zárult le". Az elítéltek közül halálbüntetést szabtak ki 477 személyre, akik közül 189-et (az elítéltek 0,7%-át és a halálraítéltek 39,6%-át) végezték ki.[58] Franciaországban (40 millió lakos) az 1948. december 31-ig kivizsgált 163 077 „dossziéból" 118 060 ügyet és 132 828 „személyt" érintő ítéletet hoztak (ami a lakosság 0,33%-a) a következő szankciókkal: különböző rendű felmentések: 37 413; halálbüntetések: 7 037, amiből 791 a kivégzések száma (az ítéletek 0,6 -a és a halálraítéltek 11,2%-a); kényszermunka, fogház, börtön: 39 200; polgári jogok gyakorlásától való megfosztás: 49 178.[59] A ténylegesen kivégzettek viszonylag alacsony arányát az magyarázza, hogy sokakat távollétükben ítéltek halálra. Ha figyelembe vesszük a tízezres nagyságrendű „törvényen kívüli", ún. spontán kivégzéseket is, meg lehet állapítani, hogy a megtorlások nagyobb szigorral mentek végbe Franciaországban, mint Magyarországon.[60]

---

[55] „A bizonyítási anyagból hiányzott Barcza [György] londoni, illetve Kristóffy [József] moszkvai magyar követ több fontos sürgönye; nem ismertük az ellenzék tiltakozását a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás ellen; nem ismertük Bajcsy-Zsilinszky Endre drámai hangú parlamenti felszólalását a kelet felé terjeszkedő háborús politika, valamint a német haditechnikának való teljes kiszolgáltatás ellen; Teleki Pál búcsúlevele pedig pontatlan szövegű másolatban állt rendelkezésünkre. Bárdossy pedig az iratokból pontosan tudta, hogy mit nem tud a bíróság." Major: *Népbíráskodás – forradalmi törvényesség,* 199.

[56] Pritz: *Bárdossy László a népbíróság előtt,* 75.

[57] Dombrády Lóránd: *A hadba lépés felelősségéről.* Századok, 132. (1998) 3. sz. 517–549.

[58] Zinner: *Háborús bűnösök perei,* 135. Major: *Népbíráskodás – forradalmi törvényesség,* 159.

[59] Rousso, Henry: *L'épuration en France. Une histoire inachevée.* [A franciaországi megtorlás. Egy befejezetlen történelem.] Vingtième Siècle, n°33. (1992) 78–105.

[60] Egyébként már az 1945. októberi budapesti választások után több politikus felvetette a megtorlások gyengeségét Magyarországon. A Radikális Párt vezetői szerint a választások sorsa mindenekelőtt azon múlott, hogy a „reakciós tömegek" hasznot húztak a megbocsátásból. A szociáldemokrata Bán Antal így kommentálta az eseményt: „Saját maga látta, hogy a választást követő napon a kisgazdapárti tömegek marxista csőcseléknek hívták a munkások tömegeit, és fasiszta módon tartották üdvözlésre kezüket [...] Az a véleménye, hogy nagy tévedés volt a széleskörű választójogi törvény. Elfelejtették, hogy 25 év reakciójával állunk szemben. Nyilasok hozzátartozói mind leszavaztak és érthető, hogy a demokrácia ellen." *Dálnoki Miklós Béla kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei,* B. 389. Rákosi is a francia példára hivatkozott, mondván, hogy „ők előbb kiirtottak néhány 10 000 reakciót [...], utána 6000 halálos ítéletet hoztak, végül kizártak több mint egy milliót a választójogból. Miután így előbb bizonyos fokig megteremtették a demokrácia előfeltéte-

Kelet-Európát tekintve egy francia szerző szerint Magyarország „gigantikus tisztogatás" (sic!) színhelye volt;[61] a valóság azonban egészen más. Fejtő Ferenc szerint „a tisztogatások – talán a nemzeti vérmérsékletnek megfelelően – Bulgáriában voltak a legkegyetlenebbek. 1945-ben 131 rögtönzött népbíróság 18 197 ítéletet hozott, amelyek között több mint 2000 volt halálos, 1940 pedig húszévi börtönbüntetésre szólt. Alighanem még magasabb volt az ítélet nélkül »likvidált« személyek száma. Csehszlovákiában 1946. októberig 20 000 ember jelent meg a népbíróságok előtt, s ezeknek csak egyharmada volt cseh. 362 embert – köztük 205 németet – végeztek ki."[62] Ami Magyarországot illeti, „Dr. Berend György, a NOT elnökhelyettese a következő értékelést adta: »ha számításba vesszük, hogy hány felelős beosztású vezető, hány háborús uszító és népellenes agitátor, hány ezer kényszermunkás-század gyilkos keretlegénye és nyilas tömeggyilkos tűnt fel a felszabadulás előtti huszonöt esztendőben, akkor a fenti [magyarországi] statisztika még a népbíróságok leghevesebb ellenzőiben is komoly kételyeket kelt«".[63]

A szerző fordítása

leit, utána választottak". Zalai Katalin et al. (szerk.): *Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció, 1944–1948.* Budapest, 2003. 299.

[61] Soulet, Jean-François: *Histoire comparée des Etats communistes de 1945 à nos jours.* Paris, 1996. 26.

[62] Fejtő, François: *Histoire des démocraties populaires. Vol. I. L'ère de Staline 1945/1952.* Paris, 1952. 123. [Magyarul: Fejtő Ferenc: A népi demokráciák története. I. köt. A Sztálin-korszak. Budapest–Párizs, 1991. 83–84. – a szerk.]

[63] Idézi Braham: *A magyar holocaust,* II. 472.

Múzsákban futás

Borgos Anna: Portrék a Másikról. Alkotónők és alkotótársak a múlt századelőn. Noran, Budapest, 2007. 411 oldal

Látszólag könnyű a recenzens dolga, ha Borgos Anna: *Portrék a Másikról. Alkotónők és alkotótársak a múlt századelőn* című könyvéről akar írni, hiszen e könyvről megjelenése óta több, egyöntetűen méltató recenzió jelent meg.[1] Ilyen Bíró-Balogh Tamásé is, aki szerint Borgos Anna „olvasható (és olvasmányos) tudományt, új tudományt teremtett: az írófeleség-kutatást. Jóindulatú legendák vagy rosszindulatú pletykák helyett rögtön összegző alapművet ad."[2]

Egy alapmű van tehát kezünkben, mely mostantól a tudományos kánon része lesz, akár a pszichológia, akár az irodalomtörténet, akár a társadalmi nemek, akár a pszichoanalízis huszadik század eleji története, akár csak a három férj: Babits Mihály, Kosztolányi Dezső vagy Karinthy Frigyes érdekli az embert.

A szerző – az MTA Pszichológiai Kutató Intézete Társadalom-lélektani osztályának munkatársa – a női életutak pszichografikus vizsgálata során interdiszciplináris mű megírására vállalkozott: a pszichológia, a társadalmi nemek és az irodalom egymást tükröző és alakító diskurzusát is vizsgálja. Bár központi témájának az írófeleségek kétes értékelésének újragondolását tartja, a múlt század női szerepeinek megismertetése, a férfiak nőkről s a nők magukról való gondolkodása és a hagyományos szerepektől való távolodásuk, az azzal folytatott küzdelem is hangsúlyos. A két részre tagolt könyvben az első tanulmány a huszadik századelő pszichotörténeti és kulturális kontextusában vizsgálja a női szerepstratégiákat és a nőkről alkotott sztereotípiákat. Példákon keresztül jellemzi az átmeneti időszak átmeneti szerepeit, a „hisztéria és nőiség" összekapcsolásának formáit és értelmezéseit, a női analitikusok és az írónők helyzetét, fogadtatását. A második fejezetben pedig a három író feleségeinek életéről alkot új képet, külön fejezeteket szentelve az író előtti időszaknak, a leendő férjjel való megismerkedésnek, a házasságnak, önmegvalósításaik mikéntjének és az utolsó időszakoknak. Az kérdés lehet, hogy a két tanulmány önállóan olvasandó, vagy esetleg az első felvezetése a másiknak. Az első fejezet ugyanis bevezetésnek is tekinthető, amennyiben az írófeleségek kapcsán felmerülő kérdések – mint a „más"-nak lenni, önálló (írói, analitikusi) ambícióval rendelkezni – itt kerülnek tágasabb európai példákkal is megvilágított kontextusba. Továbbá mindkét fejezetben a tizenkilencedik század vége és a múlt század harmincas évei közti időszakot dolgozza fel forrásokra, példákra, adatokra hivatkozva.

Az első tanulmány: Nők és nőképek a kultúrában. Átmenetek, átjárások, Másik-szerepek fejezetcíme sokat sejtető. S valóban sok témát markol egybe a szerző. Egy mozgalmas, ellentmondásos időszakot vázol fel, amikor változóban volt a közbeszéd, a normarendszer. Individuum-kultusz és válság egyszerre jelentkezett. S mindezt a korábban háttérbe szorított „másságok" auto-

[1] Szőke Kornélia: *„A legszebbektől sokasodást várunk"*. In: Műút, 2007/04.; Kádár Judit: *„Három új nő Magyarországon"*. Élet és Irodalom, 2007. 08. 03.; Horváth Györgyi: „Utólagos alaköltés" in: http://www.mancs.hu/index.php?gcPage=/public/hirek/hir.php&id=15202 és Gordon Agáta: „Női portrék" in: http://www.masok.hu/cikk2.php?sid=1715,

[2] Bíró-Balogh Tamás: „Született (?) írófeleségek" in: http://www.ij.nyugatijelen.com/archiv/2007/2007%20szeptember/ijt.html

nómiáért folytatott küzdelme kísérte. Leírásában éles határ húzódik a privát és nyilvános szféra, hagyományos és új szerepek, férfi és nő közt. Összetett képet rajzol elénk elszántan önállósuló, ezért a társadalom által stigmatizált nőkről és a kettős-életűekről, akik szabad, önmegvalósító nyilvános és a családi hierarchiának alávetett, alkalmazkodó privát életet élnek.

Borgos gondolatmenetében és érvelésében itt is egyszerre hivatkozik a korabeli szövegekre és a mai kortárs feminista kritikára. Ebből következően (tényszerűen és nem előítéletesen megállapítva) kizárólag csak olyan férfiakkal találkozunk, akik gúny és tudományos vizsgálat tárgyává tették a nőket, s látszólag olyanok nem voltak, akik a saját kulturális korlátaik közt toporogva, de mégiscsak törekedtek volna valamiféle megértésre – az egy Ignotust leszámítva, aki szabad képzelettel megírta *Emma asszony leveleit* (úgy tűnik, nemcsak egy kis fantáziálgatás kedvéért, hanem élvezve is a szerepjáték intellektuális kihívásait).

A nőiség és pszichoanalízis kapcsán főleg Freud ambivalens nő-képébe kapunk betekintést. De ennek ürügyén fejti ki szerzőnk azt is, hogy „a nőiségről való korabeli tudományos gondolkodás összefügg a kor kulturális reprezentációival, a tudományos és populáris képzetek kölcsönösen tükrözik és alakítják egymást". (41. old.)

A pszichés megbetegedés mint a szerepkonfliktusokkal való eredménytelen megküzdés a témája a Sikertelen álca című fejezetnek. A huszadik század elejének szakmai és laikus közvélekedése szerint is a nőiség és a hisztéria összefüggtek, ezért tárgyalhatja Borgos e betegség szimbolikus szerepét témájával kapcsolatban. A pszichológia múltszázadi nagymestereinek szavai és tettei segítségével mutatja be, hogy mit tartottak a hisztéria jellemzőinek és okainak, és mit gondoltak a nőiségről. Nyírő Gyula (Kretschmer nyomán) „filogenetikailag fejletlenebb alkatúnak" (43. old.) tartja a hisztériában szenvedőt, és ez összefügg azzal is, hogy az érzelmileg gazdagabb nőnek változatosabbak a primitív reakció is, Ferenczi szerint pedig a hisztéria nem más, mint a társadalmi elvárásnak megfelelően a szexuális elfojtás megoldása. Charcot nyilvános demonstrációin jórészt férfiközönség szemlélte a hisztérikus rohamban vergődő, tanulmányozásra kitett női testet. Freud pedig jó matériát lát a beteg testnyelvében ahhoz, hogy megalkossa az őt világhíressé tevő pszichoanalízis nyelvét. A feminista kritikusok hisztéria-értelmezései a preödipális anyanyelvhez való visszatéréstől a beteg nő önreprezentálásán keresztül a hisztéria mint a nő első maszkulin nyelvéig terjednek.

Három pszichológus négy emblematikus nőbetegének történetével – a férfiak megfogalmazásain keresztül – átélhetőbb kép is kialakulhat bennünk a korabeli sztereotípiákról. Anna O. sokat idézett és értelmezett története megmutatja, hogy egy rossz szerepbe kényszerített és önmagát megbetegítő nő hogyan képes egy orvossal folytatott beszélgetéseken keresztül sok kínlódással, de meggyógyítani (vagy elfogadni) magát, s mellékesen hogyan válik ennek köszönhetően a pszichoanalízis megszületésének legfőbb inspirálójává. De nemcsak ezt. Breuer gyengeségére és butaságára, páciense helyzetének és állapotának megnemértésére szintén rávilágít. Freud és Dora Bauer két álmának történetét cafatokra szedve mutatja meg Borgos Anna Freud gondolkodásának szűk korlátok közt mozgását. Ferenczi Sándor és Pálos Elma terápiás és szerelmi története szintén nagyon tanulságos a korszak gondolkodásmódja iránt érdeklődő olvasónak. Míg Elma szerelmes lett abba a férfiba, akinek kitárhatta lelkét, Ferenczi 'héja-nászként' éli meg mindezt, s előbb Freudhoz küldi a „gonosz [...] halált hozó" (61. old.) lányt, majd visszahullik Elma 'elmondhatatlanul gyengéd' anyjának karjaiba. De míg Sándor csak ostoba módon vergődik, hogy orvosi szakkifejezéseket és mentségeket találjon a benne kialakult káoszra, addig Elma még ötvennégy évvel később is „gonosz"-ként és a „természetnek

kiszolgáltatott rabszolga"-ként (63. old.) jellemzi huszonkét éves kori önmagát.

Az, hogy az alávetett, de a domináns fél sem volt képes felismerni, hogy viselkedésüket, lényüket a társadalmi szerepek és kultúrájuk determinálja, nem számonkérhető rajtuk. Inkább nagyon életszerű megjelenése ez a mai és az egykori mentalitásbeli különbségeknek. Ferenczi és a proletárlány története (amikor a Ferenczi által kiprovokált, majd elutasított affér a lány öngyilkosságával végződik) pedig egyrészt megerősít abban, hogy e férfi nem is lett volna képes ilyen reflexív szellemi teljesítményre, másrészt tovább árnyalja a férfi és nő korabeli életlehetőségeiről alkotható képünket. A fiatal lány kedvére felszedett és eldobható játékszerként hat az orvos kezében, akinek viselkedésében fel sem merül a hozzá hasonló teremtménynek kijáró felelősségérzet. (Vagyis kétségesnek tűnik Borgos Anna következtetése, hogy egyszerűen csak „Ferenczi, a viszontáttétel jelenségének fő felfedezője ezúttal érzéketlennek mutatkozik saját és kora előítéleteivel szemben". (65. old.) Meg kell jegyezni, a szerző történetfűzésében is jóval kíméletesebb Ferenczivel, mint a ma már bátran, sőt divatszerűen kritizálható Freuddal.)

A gyógyító nőkről szólva a pszichoanalízis kialakulásától kezdve ismerjük meg a mozgalomban résztvevő nők számának és szerepének alakulását. A – mából visszanézve – meglepően magas számot több okkal magyarázza: egyrészt a tizes évektől kiszélesedtek a munka és az oktatás területén a nők elhelyezkedési lehetőségei. Másrészt idegeneknek mindig könnyebb meghódítani egy új szakterületet, ahol még nem alakult ki a szakmába kerülés hierarchiája. Harmadrészt a pszichoanalízis nőiséghez kapcsolt értékei (mint az emocionalitás, empátia) is segítségükre voltak. De az is okozhatta ezt, hogy e szakterületen nagy volt a zsidó identitásúak aránya, ami a zsidóság modern női szerepek felé való nyitottságával és „a férfi részéről a megfelelő műveltségű női partner igény"-ével (69. old.) magyarázható. Borgos ismét kitér Freud szerepére és a női analitikusokhoz fűződő ambivalens viszonyulására: „alapvetően értékelte az intellektuális önállóságot, ugyanakkor elvárta a saját elméleti elgondolásaihoz való lojalitást és nehezen viselte a szakadárokat". (72. old.) Vagyis nem baj, ha nem járnak folyton a nyakára tanácsot kérni, csak ne gondolkozzanak másként, mint ő, vagy ne legyenek okosabbak nála. Hosszan ismerteti a legfontosabb női analitikusok (Anna Freud, Helene Deutsch, Melanie Klein, Karen Horney, Sabina Spielrein, Lou Andreas-Salomé) munkásságát. A magyar pszichoanalízis történeténél ugyanígy jár el. Lényegre törő személyes és szakmai életrajzot kapunk a legfontosabb pszichoanalitikus nőkről: Kovács Vilmáról, Bálint Alice-ról, Hajdu Lillyről, Hermann Alice-ról, Rotter Liliánról, Gyömrői Editről, Benedek Terézről, Lévy Katáról, Mahler Margitról, Liebermann Lucyről. A kalandos és gyakran tragikus sorsok ismertetésekor Borgos a kutatási területeikre is kitér, s helyet kér nekik a múlt század társadalom- és tudománytörténeti kánonjában.

A negyedik téma – ami sajátosan jellemzi a nők helyzetét és a róluk való gondolkodást – az irodalom területére merészkedő, önmegvalósító nők sorsa és fogadtatásuk. Megtudjuk, az elvárások és a minták töredezettsége egyaránt megnehezíti a nők számára az önkifejezésnek ezt a módját. A női irodalom mibenlétének kortárs recepciója után tér rá a század első felének női irodalom értelmezésére. Itt ismét előkerül a fokozott emocionalitás és az öntudatlan esztétikum, de az „egyéni, művészi megrögzítés geniális adomány"-a lehetőségének (103. old.) megkérdőjelezése is. Ezután a századelő női íróival, kitüntetetten Kaffka Margittal foglalkozik. Kaffka egykorú fogadtatását a tízes és harmincas évekbeli kritikákat bőven idézve (és váltogatva) ismerhetjük meg. Ady, Móricz, Karinthy és Radnóti, Török Sophie, Németh László, Füst Milán és Schöpflin Aladár kritikáiban a feminizmus és a Másság-paradigma jelenik meg. De míg a

férfi kritikusok így-úgy átfogalmazott lekezeléssel írnak Kaffkáról, addig Török Sophie – az épp e férfiak véleményében is meglévő – kulturális meghatározottságot is kiemeli.

A kötet második fele foglalkozik a tulajdonképpeni címszereplőkkel. A három nő, Török Sophie, Harmos Ilona és Böhm Aranka kiválasztását származás- és ambícióbeli hasonlóságok s az indokolta, hogy mindhárman az 1920-as években lettek Nyugatosok feleségei, de mind különbözőképp élték meg írófeleség-szerepüket. A három élettörténet a kötet legélvezetesebb része. A döntően életrajzokra, levelekre, visszaemlékezésekre épülő szövegek érzékletesen és több nézőpontból is bemutatják a három nő motivációit, bizonytalanságait, ellenérzéseit, görcseit. A nőiséghez, a társadalmi szerepekhez, a testükhöz fűződő viszonyról, a kortársak róluk és egymásról alkotott véleményeiről is képet kapunk. A pszichobiográfiák a szereplehetőségeket, konfliktusokat és a feldolgozásuk eltérő módjait is tartalmazzák. Az izgalmas részletekre (mint például Szabó Lőrinc, Babits Mihály, Török Sophie és Komjáthy Aladár orgia-napja) és a lelki folyamatok elemzéseire (például Harmos Ilona álmainak kellő tudományos körültekintéssel kezelt vizsgálata) kíváncsi olvasó egyaránt talál érdeklődésének megfelelő szakaszokat. Böhm Aranka esetében természetszerűen több a történetekre, mások jellemzésére építő pszichologizálás, mivel róla sajátkezű önvallomás híján csak közvetett források maradtak. Épp ez okozza azt is, hogy nehezebb a 'végzet asszonya' vagy a 'Karinthy gyilkos' sztereotípiájával megküzdenie egy kései kutatónak. Ennek ellenére Borgosnak sikerült felvillantani a Karinthy és Böhm közti ellentmodásos viszonyban a gyengédség, az irónia és az összetartozás szálait is.

Három érdekes életet ismerünk meg Borgos Anna könyvéből, köszönhetően a szerző imponáló forrásismeretének és bőséges pszichológiai értelmezéseinek. S szerencsés módon ebben a tanulmányban a személyes életek kibontakozását nem zavarják meg a kései értelmezések kuszaságai. A korábbiakban ugyanis a korabeli és az ezredforduló elméleteinek egymás mellett idézése miatt nem egyszer fogalmilag túlterhelt lett a szöveg. (Ráadásul ez a fogalomhasználat alkalmanként megmarad a szavak felületén, s nem töltődik fel tartalommal, következetességgel.)

De nem ez az egyetlen probléma az első tanulmánnyal. Nem teljesen világos ugyanis, hogy mivégre is került egy kötetbe az írófeleségekről szólóval. Ha – amint fentebb már felvetődött – az írófeleségekhez köthető témák, mint a „másság", az önálló (írói, analitikusi) ambíció megléte az ok, akkor is csak részben szerencsés az összekapcsolás. Legfőképpen azért, mert a sok adat, példa közt nem mindig világos, hogy a század elején, a tizes vagy éppen a harmincas években járunk-e. Ha ez tényleg annyira változásokban gazdag korszak volt – amint azt többször írja –, megteheti egy történeti igényességű, vagy egyszerűen csak a pontosságot szem előtt tartó szerző, hogy a századforduló, a századelő, a tizes, huszas, harmincas évek közt félmondat erejéig sem disztingvál? És az olvasó ennyi átalakulás közepette (1895: az első leánygimnázium megnyitása Magyarországon, 1907: az első feminista lap megindulása, 1920-as évek: a női mozdulatművészet fénykora, 1934: Radnóti Miklós egyetemi disszertációja Kaffka Margitról, 1930-as évek: a nők aránya a pszichoanalitikusok közt Magyarországon 14%) hogyan láthatná tisztán a nőket meghatározó társadalmi-kulturális közeget?

Lehet, hogy a három írófeleség sorsértelmezése irodalomtörténeti vagy pszichobiográfiai alapmű, de az első tanulmány mint a társadalmi nemeket vizsgáló kultúr- vagy pszihotörténeti igényességű munka több sebből vérzik.

A társadalom- és a kultúrakutatás alapkérdése, hogy milyen jegyekben, nyelvi, viselkedésbeli megnyilvánulásokban érhető tetten az egymásról, illetve a társadalom egy másik csoportjáról való gondolkodás. Itt térben és időben különböző viselkedésekről,

kifejezésekről olvasunk. Erős hangulati kép alakul ki Freud (1895–1933), Ferenczi (1911, 1917), gróf Révay József (1932), Bánhegyi Jób (1939) vagy a magyar írók nőértékeléséről Móricz Zsigmondtól Radnótiig (1912–1934), de hiányzik annak *pontos* megfogalmazása, hogy mik is voltak ennek a korszaknak azok az előítéletei, nyelvi, viselkedésbeli momentumai, aminek közegében a nők átmeneti életútjait vizsgálja a szerző.

Ebből a tartalmi hiányból – valójában reflektálatlanságból – következik az, hogy felmerülhet a kérdés: érvényesek-e a szerző által alkalmazott mai nézőpontok a hetvenszáz évvel ezelőtti világ megértéséhez? Igaz, Borgos használja bevezetőjében a társadalmi konstrukció szókapcsolatot, de kifejtésében már ott is problematikusan jár el. Nem elég ugyanis Platóntól Bergsonig hivatkozni elméletekre vagy más tudományterületek kapcsolódó értelmezéseit idézni. Ezek csupán a konstrukciót igazolják. A pontos megértéshez a kifejezés előtagja ugyanolyan fontos. A történelmi időben létező társadalom az, amely létrehozza – hagyományaiból és az új helyzetekhez való alkalmazkodásokból – az élhetőnek tekintett világértelmezéseket, stratégiákat, kulturális formákat. A meghatározás persze még így is képlékeny: társadalmi csoportoktól és történelmi helyzetektől is függően többnyire különböző alkalmakra és témákra vonatkozó konstrukciók élhetnek egymás mellett, mialatt az egészben a múlthoz illeszkedés és a jelenhez alkalmazkodás dinamikája is folyamatos. Nem lehet egységes egésznek tekinteni 'már az ókori görögöktől' (de még csak 1895-től 1939-ig sem) Európa férfiainak nőkről való gondolkodását és a női sorsok alakulását. A nőtörténettel foglalkozó szerzők közül például Joan Kelly-Gadol foglalkozik azzal a változással, ami a középkor és a reneszánsz udvarainak nőszerepeiben (az utóbbi rovására például a szexuális szabadságban) bekövetkezett.[3] Nem a recenzió dolga tárgyalni, hogy meddig hatottak, hatnak a reneszánsz udvari emberének viselkedési szabályai és elképzelései – mint annyi minden mással – a nővel kapcsolatban is, vagy hogy mennyire hely, társadalmi csoport, műveltség vagy épp személyiség függőek ezek a viszonyulások. Itt csupán annyit kell megjegyezni, hogy nem lehet a bonyolultság, az árnyalatok meglétének említése nélkül, örök entitásként (amit a szöveg nagyon is lehetséges olvasata sugall) kezelni a férfi–nő képzeteket sem.

Amennyire csak lehet (mégha a kultúra és az emberi életek összetettsége miatt ez nagyon nehéz is), ebben a tanulmányban rá kellett volna közelíteni arra a világra, amiről beszélni akart. Jobb lett volna, ha kevesebbet akar markolni, ha tehát a három írófeleség kulturális közegéhez akarja közelebb vinni az olvasóit, akkor sorra veszi a Nyugatosok és holdudvaruk vagy a húszas–harmincas évek értelmiségének, esetleg Budapestjének nőkről szóló megnyilvánulásait.

Kicsit távolabbról: Borgos Anna egy fantasztikus világot tár elénk. Mai szemmel teljesen elképzelhetetlen gőgöt és értetlenséget férfi és nő, kietlenséget és távolságot két szerelmes (vagy szerelemre vágyó) ember között. Még akkor is, ha továbbélnek súlyos nyelvi, mentalitásbeli beidegződések, nem tagadhatók le a mai kor tapasztalatai sem az átalakult (átalakuló) férfi és női szerepekről, az intimitás és a megértés (vagy arra törekvés) megváltozott távlatairól, amik bizonyíthatják a distanciát a múlt század első fele és az ezredforduló közt, és segíthetik a tudósi távolágtartást.

Borgos Anna is pontosan tudja: a pszichotörténet alaptétele az, hogy nemcsak a megírást, de a forráskezelést, sőt a téma-

[3] *„Did Women Have a Renaissance?"* In: Bridenthal, Renate – Koonz, Claudia – Stuard, Susan (eds.): Becoming Visible – Women in European History. Boston etc. 1987. 175–201. A társadalmi, gazdasági viszonyokról lásd ugyanő: *„A nemek társadalmi viszonyai"*. Aetas, 8. évf. (1993) 4. 139–153. (eredetileg Signs: Journal of Women in Culture and Society vol. 1, no. 4. 1976.)

választást is meghatározzák a szerző lelki indíttatásai, érzelmi viszont-indulatáttételei. Tisztában van vele, hogy az általa leírt történetekben, sorsokban szét kell választania az „egyénit" és a „társadalmit". (373. old.) S ebben az segíthet, ha körüljárja, tudatosítja a vizsgált személyek és az értelmező pozícióját, vagyis történelmi, kulturális helyét, személyes szándékait, ideáljait, indulatait. Ennek folyamata természetesen nem tartozik az olvasóra, az viszont igen, hogy a szöveg tükrözi-e az elvárható objektivitás elérésének sikerét. Borgos Anna könyvében nem mindenütt. Kiragadott, de beszédes részlet a bevezetőben Rufus Griswold 19. századi író-kritikus idézetének értelmezése. A két állítás közül „a nők morális természetére [...] eleve jellemzőek a zseni vonásai" és „fennáll a veszély, hogy a kreatív energia kirobbanó erejét összetévesztjük a kihasználatlan személyes érzelmek felszínre törésével" (17–18. old.) Borgos csak ez utóbbival foglalkozik. Méltatlankodva jegyzi meg: „ha tehát a kreatív energia nőben nyilvánul meg, nem árt résen lenni, mert könnyen lehet, hogy nem »valódi« tehetség jeleiről, csak »kihasználatlan érzelmek felszínre töréséről« van szó". (18. old.) Nem lett volna ugyanolyan izgalmas megérteni az első – a nőkre nézve akár pozitívan is értelmezhető – mondatot is? És vajon nem lehet, hogy Griswold utóbbi mondata sem az elutasításból, hanem valamilyen élményből táplálkozott? Ez az elfogultság, a saját gondolatrendszerének ilyen erőteljes végigvitele elpusztítja azt is, ami a tanulmányokban jó. Nem mentség az sem, hogy ez a feminista szerzők gyakori hibája. Bárkitől is származik egy mondanivalójában elfogult, logikai, gondolatmeneti pontatlanságokat tartalmazó szöveg, ugyanazt érdemli.

Borgos Anna olyan témáról ír – sok forrást bevonva, elkötelezetten –, amiről eddig kevesen. Mégsem sikerült betöltenie azt az űrt, ami azért létezik, mert hiányoznak az olyan nőtörténeti munkák, amelyek nem évszázadokra visszavetített vélt vagy valós sértettségekre alapoznak. A távolságtartás, reflexivitás hiánya pedig sajnos azt sugallja, hogy zsarnokoskodó és szenvedő, boldogtalan ostobák gyülekezeteként lássuk a múltban élteket, nem pedig más kulturális formák között élő emberekként, s emiatt elveszik az árnyaltabb társadalomtörténeti kép megszületésének lehetősége is.

LANTOS EDIT

Kísérlet a náci Németország közhangulatának rekonstruálására

Aly Götz (Hrsg.): Volkes Stimme. Skepsis und Führervertrauen im Nationalsozialismus. Fischer TB Verlag, Frankfurt am Main, 2006. 224 oldal

A kötet tartalmát érzékletesen jelzi a címe, amelyről az olvasónak a latin közmondás: *vox populi vox dei* német fordítása juthat először eszébe: *Volkes Stimme ist Gottes Stimme*. Azonban mely források alapján rekonstruálható, hogy egykoron mi volt a nép szava, milyen volt a közhangulat? A műben alkalmazott módszertan azért lehet példaértékű, mert egy diktatórikus közegben – ahol nincs sem hiteles népszavazás, sem pedig szólásszabadság – vállalkozik a politikai-kormányzati elit társadalmi támogatottságának mérésére. A szerzők könyvüket a hitleri Németország közvéleményének történeti kutatásához csak az első kezdő lépésnek szánják. Az itt közölt tanulmányok öt különféle forrást használnak fel hangulatindikátorként. Annak ellenére, hogy ezek az indikátorok a hétköznapi élet teljesen eltérő területeiről származnak, az olvasó elé kirajzolódó kép mégis teljesen egységes tendenciákat tükröz.

Oliver Lorenz azokat a férfi keresztneveket vizsgálja Frankfurtban a nemzetiszocializmus éveiben, amelyek a korszakban egyértelműen politikai telítettséggel bírtak, s egyfajta lojalitást fejeztek ki a rendszer irányában. Forrásként a lakbejelentő hivatal adataira, illetve 1933–1945 között született, még élő s a kutatás során jelentkező Adolf, Hermann, Horst keresztnevű személyek adataira támaszkodik. Már jóval korábban is jellemző volt, hogy a gyerek olyan nevet kap, amely a szülők politikai hovatartozását jelzi. Sokszor az újszülött az aktuális császárról kapta a nevét, mint például Ludwig, Wilhelm, az egységes német birodalom létrehozását követően pedig az Otto név vált igazán gyakorivá. A német névadási szokásokban hagyományosan a keresztény nevek domináltak, amelyek a nemzetiszocialista időkben erősen a háttérbe szorultak, s helyükre a kifejezetten németként definiáltak kerültek. Főképpen a többtagú keresztneveket preferálta a politikai hatalom, mint az egykori ógermán tradíció felélesztését, így különösen ezeken mérhető a szülők rendszerhűsége. A hangulatváltozást jól kifejezi, hogy a második világháborút követő első években aztán fokozatosan újra visszanyerik korábbi dominanciájukat a keresztény keresztnevek, ezzel jól szemléltetve a szülők kiábrándulását a korabeli rendszerből. A vizsgált férfinevek közül először a *Führer* nevét viselő Adolf kerül elemzésre. Majd a biológiai fölényt, büszkeséget, szabadságot és erőt szimbolizáló Horst keresztnév következik, amely Horst Wessel kultuszához kötődött. A kommunisták által 1930-ban megölt SA-tag Wesselt a náci propaganda úgy tisztelte, mint a mozgalom mártírját. Az Adolf keresztnévvel szemben, amelyet főleg melléknévként használtak, a Horst mint szimpla keresztnév volt jellemző. Bár a név egyértelműen politikai elkötelezettségre utal, mégis jóval kevésbé fejez ki vak hitet, mint az egész rendszert megszemélyesítő Adolf keresztnév. Végül a Hermann keresztnév a korszakban Göringre utalt, aki a harci bátorságot szimbolizálta. Mind a három keresztnév-indikátor azonos tendenciákat tükröz. A kezdeti idők sikereit a Hitler kancellárrá választását követő első és második év mutatja, amikor sok újszülött kapja az állam vezetőinek nevét. Ezt követően a számokban lassú csökkenés figyelhető meg, ami a háború kitörését követően nagyobb ütemű lesz, s ezen a tendencián a Francia-

ország feletti győzelem sem változtat lényegesen.

Az NSDAP valláspolitikájában az egyházzal való fokozatos szembefordulás figyelhető meg, ami 1935 után intenzív volumenű antiklerikális propagandával járt. Az egyház-elhagyás tipikusan városi jelenségként főleg az északi tartományokban és (kevésbé a katolikus délen) elsősorban férfiak esetében volt gyakori. Sven Granzow, Bettina Müller-Sidibé és Andrea Simml tanulmánya a náci időszak egyházi kilépéseinek számát elemzi tartományi ítélőtáblai körzetek adataira támaszkodva országos szinten, illetve bizonyos városokhoz kötődően – mint például Breslau, Frankfurt am Main, Kiel, Düsseldorf, Duisburg – azzal a céllal, hogy azon mérje a lojalitás változását. A pozitív közhangulatot jól szemlélteti, hogy a kilépések tetőpontja országos szinten 1937 és 1939 közöttre tehető. Az *Anschluss* negyedévét követően azonban lényegesen csökkent a kilépők száma, majd a müncheni egyezmény után kezdett fokozatosan nőni, s 1939 első negyedévében érte el csúcspontját. Így ezen indikátor alapján 1939 márciusában, Prága megszállásakor tényleg népszerűsége csúcsán állt Hitler. A háború kitörésével radikálisan visszaesett az egyházelhagyók száma, s ezen a Lengyelország felett aratott gyors győzelem sem változtatott. Az 1937–1941-es időintervallumot vizsgálva 1940 második negyedévében legkevesebb az egyházat elhagyók száma. Franciaország diadalmas lerohanásának hatását csak a következő negyedévben lehetett némiképpen érzékelni. 1941-ig lassan nőtt az egyházelhagyók száma, ami a második negyedévben a Szovjetunió elleni támadás miatt süllyedt a mélypontra. Az utána jövő háborús években – amelyeket a szerzők nem elemeznek – a legkevesebb az egyházból való kilépések száma Németországban, a huszadik század első felében.

A takarékossági szokásokon kiválóan lemérhető a rendszerbe vetett hit, hiszen a spórolás alapvetően a pénz stabilitásába és a kiszámítható jövőbe vetett bizalmon alapul. Philipp Kratz tanulmánya abból indul ki, hogy a hosszú távú lekötések az egyének optimista jövőképét tükrözik, míg csökkenésük egyértelmű jele annak, hogy az emberek hosszabb távon nem látnak esélyt arra, hogy takarékoskodásuk gyümölcsét élvezhessék. Így három hosszú távú spórolási módot vizsgált a kutatás során: a lakásépítési, az autótakarék mellett az ún. *Eisern Kassét*. A lakásépítési célú takarékbetét-állomány a világháború első évében látványosan visszaesett, jelezve a hadba lépéssel és a háborús előkészületekkel összefüggésben növekvő bizonytalan, bizalmatlan hangulatot. Ezt követően azonban fokozatos növekedés mutatható ki, ami a vizsgált wüstenroti magánpénztárnál egészen 1943-ig tartott, míg a nyilvános württembergi takarékpénztár állományában egy évvel korábban érte el tetőpontját, majd mindkét intézményben folyamatosan csökkent egészen a háború végéig. A *Volkswagen*-takarékosságnak a lakásépítési takarékbetétekkel ellentétben volt némi politikai felhangja. A gyárat 1937-ben alapította a nemzetiszocialista kormány. A népautók értékesítésének feladatát az egyik náci szervezet, a *Kraft durch Freude* kapta, s még a gyártást megelőzően az autó árának egy részét át kellett engedni e szervezetnek. Csak ezt követően lehetett megkezdeni a fennmaradó összeg törlesztését. Így jegyzése egyben kifejezte a hitleri rendszerbe vetett bizalmat is. A *Volkswagen*-takarékossági program egy évvel a háború előtt kezdődött. A töredékesen rendelkezésre álló adatok tükrében is jól látható, hogy a kezdeti sikereket követően, amikor átlagosan évi 80 000 autót értékesítettek, az első háborús év elmúltával ez a szám kevesebb, mint negyedére esett vissza, s ezen a Franciaországon aratott győzelem sem változtatott. (Az egyre kevesebb eladásban az is szerepet játszott, amiről a szerzők megfeledkeznek, hogy a gyárat hadi termelésre állították át, s katonai járműveket gyártottak.) Az 1941 végén bevezetett *Eisern Kasse* célja az volt, hogy a munkabérek felesleges vásárlóerejét a háborús költség-

vetés számára hasznossá tegye. Az e takarékossági forma során jegyzett összeg társadalombiztosítási járulék- és adómentes volt. A takarékossági szerződés lejártát azonban nem egy dátumhoz kötötték, hanem a háború befejezéséhez, természetesen német győzelemmel számolva. Annak ellenére, hogy jegyzése nem volt mindig az egyén szabad választása, hanem sokszor kollektív nyomásra történt (például: állami tisztviselők és hivatalnokok, NSDAP szervezetek és tagok esetében), az 1942 és 1944 közötti időszakot vizsgálva egyértelmű és erős csökkenésnek lehetünk tanúi, ami félreérthetetlen jele a háborús siker kilátástalanságának. Mindhárom mutató azonos tendenciát tükröz, jól szemléltetve a németek kiábrándulását a politikai hatalomból.

Holger Schlüter tanulmányában azt rekonstruálja országos adatok alapján, hogy milyen eszközökre volt szüksége a náci rendszernek ahhoz, hogy a belső ellenállással szemben hatalmát megtartsa mind békés, mind a háborús időkben. A németeknek a rendszerrel szembeni növekvő ellenállását a hírhedt Népbíróság *(Volksgerichtshof)* adatain keresztül elemzi a szerző, elsősorban azt vizsgálva, hogy milyen vád – mint például: kémkedés, ellenállás, összeesküvés stb. – következtében, hogyan változott a kivégzések száma árja németek között. A rendszer konszolidációs korszakában a csökkenő munkanélküliség és a külpolitikai sikerek hatása tükröződik a statisztikákban, amelyek egészen a háború első évéig csak elenyésző számú kivégzésről tanúskodnak. A háborúval szembeni, kezdettől meglévő hazai ellenállást jól jelzi, hogy 1940-ben duplázódott, majd 1942-ben újra megkétszereződött a kivégzések száma, annak ellenére, hogy a nyomozási idő egyre csökkent. Ezt követően is rohamosan nőtt a kivégzések száma, amely 1944-ben érte el a legmagasabb számot (667 fő), amikor jóval több mint ötvenszer annyi embert végeztek ki, mint 1940-ben (nyolc fő).

Az elesett katonák gyászjelentéseinek rövid szövegei kiválón tükrözik azt, hogy a hirdetést feladó hozzátartozók mennyire azonosultak azzal a céllal, amelyért a fiú/férj/apa a fronton az életét áldozta. Az Oliver Schmitt és Sandra Westenberger által jegyzett fejezet forrásként két, politikai alapon egymással teljesen ellentétben álló újság: az 1943-ban megszűnt független polgári *Frankfurter Zeitung* és a NSDAP pártújság, a *Frankfurter Volksblatt* gyászjelentéseit elemzi 1940 és 1944 között. A gyászjelentésekben kifejezetten ellenzéki magatartást rejtett a *Führer* nevének kihagyása (például: *Für das Vaterland fielt unser einziges Kind*), amellyel szemben áll a lojális forma (például: *Für Führer, Volk und Vaterland gaben ihr Leben*). Ha eltérő arányban is, de azonos tendencia figyelhető meg a két forrásban, a *Führer* népszerűsége évről évre csökkent. A szerzők ezt a jelenséget később negyedéves bontásban egyes katonai eseményekhez kötődően vizsgálják. Ennek segítségével már jóval árnyaltabban lehet felvázolni s nyomon követni, hogy az egyes hadműveletek milyen visszhangot váltottak ki otthon. A kezdeti sikereket követő lelkesedés különösen a rendszerhű *Frankfurter Volksblatt*ban látványos. A gyászjelentések majdnem kilencven százalékában megtalálható ekkoriban a *„Für Führer, Volk und Vaterland"* fordulat. A Szovjetunió megtámadását követően ez az arány majd negyven százalékkal esett. Ez a csökkenés az ellenzéki polgári *Frankfurter Zeitung*ban még radikálisabb, jól tükrözve, hogy a német polgárok számára a háború ezzel olyan fordulatot vett, amelytől már nem remélnek gyors győzelmet, a kezdeti sikerek ellenére sem. Ebben nyilvánvalóan annak is szerepe volt, hogy a Szovjetunió elleni harc első hónapjaiban több német katona halt meg, mint a háború korábbi szakaszában. Mind az ellenzéki, mind a pártlapon lemérhető, hogy az 1942-es ideiglenes sikerek újra a lelkesedés szerény mértékű emelkedését hozták magukkal. A *Frankfurter Zeitung* 1943-as megszűnésekor azonban már a politikai hatalmat szimbolizáló *Führer* említése csak hat százalékában szerepelt. A *Frank-*

furter Volksblatt lojalitását jól mutatja, hogy egy évvel későbbi megszűnésekor még mindig húsz százalékos volt Hitler „közkedveltsége".

A különböző források tükrében mozaikos kép tárul az olvasó elé. Albert Müller tanulmányának célja az, hogy ezeket a mozaikokat egymás mellé illesztve az olvasó elé egy egységes képet rajzoljon. Erre az összegző elemzésre támaszkodva Götz Aly megcáfolja a korábbi, alapvetően eseménytörténethez kötődő beidegződéseket, s egy markáns kritikát fogalmaz meg Hans-Ulrich Wehler kötetével[1] szemben. Az új kutatás fényében úgy tűnik, a német nép bizalma a Führerben 1937 és 1939 között volt igazán nagy, amikor vér nélkül „csatolta vissza" a Birodalomhoz Ausztriát és a Szudéta-vidéket. A lojalitás először a Lengyelország elleni támadást követően esett látványosan vissza, amin a Franciaország elleni gyors győzelem lényegében nem változtatott, s a korábbi feltételezésekkel ellentétben azt valójában nem követte villámháborús euforia. Ezt a tendenciát a Szovjetunió elleni támadás csak még inkább elmélyítette. Ennek fényében tarthatatlan az a korábbi toposz, miszerint a sztálingrádi vereséget követően döbbentek rá először a németek a háború kilátástalanságára.

Aly Götz szerint maga a nemzetiszocialista vezetés is érzékelte, hogy a háborúba, illetve a rendszer stabilitásába vetett hit egyre inkább lankad. A rendszer iránti lojalitást a hatalom birtokosai igyekeztek minden eszközzel kikényszeríteni. Ennek illusztrálására a szerző Göring 1942-es aratóhálaünnepi beszédét elemzi, amelynek legfőbb mondanivalója az volt, hogy a korábbi népközösség a háború során egyre inkább kockázati közösséggé vált. A háborút mindenképpen meg kell nyerni a németeknek, mert amennyiben elveszítik, a zsidóság ellen elkövetett (kollektív) bűnökért – amelyekről a németek többsége akarva-akaratlanul tudott – a német nép fog a zsidóság bosszúja folytán megsemmisülni. A kollektív bűnösség fogalma tehát nem a szövetségesektől származik, hanem már felbukkan a náciknál is, akik azt háborús propagandára, a kitartás kikényszerítésére, belpolitikai fegyelmezésre használták. Végül Aly Götz felteszi a kérdést: hogyan lehet az, hogy a nácik mégis ilyen sokáig maradtak hatalmon. Kiemeli, hogy ebben jelentős szerepe volt a jó közellátásnak, a szociális juttatásoknak és a korábban részletezett félelemnek, hogy bukás esetén vissza fognak ütni azok a bűnök, amelyeket a háború során a németek elkövettek. Másrészt a németek belátták, hogy a Göring-beszéd elhangzásának idején már semmiféle lehetőség nincs a visszafordulásra. Így, bár a rendszer iránt egyre növekvő szkepszissel, a kilátástalanság érzésével, de kitartottak. Azonban ezt a kitartást semmiképpen sem nevezhetjük – a kutatások fényében – lelkes lojalitásnak.

A kötet előszavában Aly Götz hangsúlyozza, hogy a kutatást nem befejezettnek, sokkal inkább az első lépésnek tekinti. Ennek ellenére felróható a műnek, hogy elsősorban a nagy városokra – esetenként csak Frankfurtra – koncentrál. A kötet a vizsgált városokat mindvégig szinte egységes masszaként kezeli, érdekes lett volna arra is rávilágítani, hogy az egyes társadalmi rétegek hangulata miképpen változott a városokon belül. E mellett a tanulmánykötet olvasója számára fehér folt marad, hogy miképpen reagált az eseményekre a vidék, s hogy az mennyiben tért el az itt bemutatott városi példáktól. (Bár bizonyos dolgozatok kitekintenek tágabb tartományi, országos szintre, a városi tendenciák ezek alapján szinte minden esetben országos változásokat tükröznek.) Másrészt a kötet különféle források, százalékok, számok tükrében gyakorlatilag tömeges jelenségekben megnyilvánuló egyéni döntéseket vizsgál. Azonban az egyéni elhatározások hátterének a vizsgálata, a rendelkezésére álló játéktérnek a fel-

[1] Wehler, Hans-Ulrich: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte. Bd. 4. Vom Beginn des Ersten Weltkriegs bis zur Gründung der beiden deutschen Staaten.* München, 2003.

vázolása teljesen hiányzik. Az sem derül ki, hogy maguk a kortársak a számokban megnyilvánuló döntésnek – például házépítés, *Volkswagen* vásárlás, névadás, egyházból való kilépés stb. – tényleg olyan jelentést tulajdonítottak-e, mint ahogy azt az utókor kutatója feltételezi. Ez esetlegesen úgy lett volna korrigálható, hogy a privát szférához kötődő korabeli forrásokon (például naplók, levelek) keresztül, vagy ha ilyen nem áll rendelkezésre, akkor az *oral history* segítségével rákérdeznek a kutatók a kortársak indíttatására, döntéseik hátterére. Természetesen egy-két ilyen jellegű forrás elemzése csak illusztráció lehetett volna az adatsorok mellett, mégis emberarcúbbá tette volna azokat.

A kutatás eredményeként árnyalhatóbbá válik a kép a *Führer*-kultuszról. Ian Kershaw Hitler-mítoszról szóló, húsz éve megjelent alapvető műve[2] után ez az első olyan átfogó mű, amely sikeres kísérletet tesz arra, hogy a már említett indikátorok segítségével a rendszer politikai támogatottságát mérje.

KUNT GERGELY

[2] Kershaw, Ian: *A Hitler-mítosz. Vezérkultusz és a közvélemény*. Budapest, 2003. [német kiadás: 1987.]

A hűség jutalma?

A soproni németség kálváriája a második világháború végén

Krisch András: A soproni németek kitelepítése 1946. Escort Kiadó, Sopron, 2006. 159 oldal

Menekülés és elűzetés a második világháború végén és után – ma is ez a németek egyik legfájdalmasabb traumája. Olyan trauma, amely része volt a „huszadik század népvándorlásának" is nevezett drasztikus demográfiai eltolódásnak az évszázad közepe táján, s amely más népeket – lengyeleket, szlovákokat, magyarokat stb. – egyaránt érintett. E „népvándorlás", amelynek eszmei megalapozása egyenesen következett a homogén nemzetállamok megvalósítására irányuló törekvésből, azonban éppen abban tért el a korai népvándorláskortól, hogy ezúttal hihetetlenül rövid idő alatt – többnyire erőszakos módon – emberek millióinak kellett megbarátkoznia új otthonával és hazájával.

Miután 1918-ban elbuktak a Köztes-Európát uralom alatt tartó birodalmak, ezen a területen is gyakorlati stádiumához érkezett a nemzetállamok megvalósítása. Európa e keletebbi részén a történetileg kialakult multietnikus együttélés következtében a háború után helyenként megjelenő törekvések ellenére nem volt lehetőség arra, hogy az új „nemzetállamok" határait úgy húzzák meg, hogy az új államok egyetlen etnikum összefogását jelentsék. Ez számos esetben lehetetlen is lett volna. Meg kellett barátkozni azzal, hogy a nemzeti kisebbségek léte és ügye a következő időszak meghatározó viszonyítási pontját képezi majd. Miután a Habsburg Birodalomban megvalósított és tervezett autonómia-megoldásokat alkalmatlannak vélték a problémák kezelésére, előtérbe kerültek radikálisabb megoldási formulák. A svájci Georges Montandon már az első világháború idején a homogén nemzetállamokban látta a békés európai jövő egyetlen garanciáját, s ennek megvalósítására a más nemzetiségűek kényszer-áttelepítését tartotta célravezetőnek. Ennek az elvnek a gyakorlati érvényesítésére volt példa a görög–török háború végén, 1923-ban megvalósított, két millió embert érintő népességcsere, illetve a náci Németország számos népcsoportot érintő, drasztikus átnépesítési „akciója". Az 1919–1920-as Párizs környéki békék viszont nem ezt az utat választották, és a jelentős számú nemzeti kisebbségek jogait a kötelezően előírt védelemmel és a Népszövetség segédletével kívánták biztosítani. A huszadik század első harmada tehát példát szolgáltatott mérsékelt és radikális megoldásokra egyaránt.

A fiatal történész és levéltáros Krisch András kismonográfiája a németek elűzésének, kényszer-kitelepítésének állít emléket a történtek hatvanadik évfordulóján. A szerző a fentiekben tárgyalt, több százezer négyzetkilométernyi területet és emberek millióit érintő népességmozgások egyik kicsiny, eddig azonban csak felületesen ismert szeletére összpontosítja figyelmét, a soproni németség kálváriájára a második világháború végén és után. S teszi ezt családja, illetve rokonsága személyes érintettsége ellenére messzemenőkig tárgyilagosan.

A soproni németség elűzésének tényleges bemutatása előtt a könyv első fejezetében a magyarországi elűzés előzményeit és okait mutatja be a szerző. Eközben felmerül a kérdés: Mennyiben volt más a magyarországi németek elűzése, mi vezetett oda, hogy Magyarország, a korábbi német szövetséges szintén ama bűnös politika útjára lépett, melynek következményeként sok ezer magyarországi németnek kellett elhagynia az addig már kétszáz éve, sok eset-

ben még annál is régebben hazájául szolgáló országot? A szerző Gerhard Seewann nyomán megemlíti, hogy Magyarországra nem voltak jellemzők az „anarchikus-kaotikus", vagyis az ún. vad elűzések, amelyekkel tömeges, tömeggyilkosságokkal párosuló jelenségként Lengyelországban és Csehszlovákiában találkozhatunk. Magyarországra csak az elűzések második és harmadik szakasza volt jellemző, vagyis az internálások, a kényszermunkára történő elhurcolás, illetve a németek tervszerű elűzése az országból. Krisch András tanulmánya kizárólag a kényszerelűzésekre fókuszál, jóllehet teljesebb képet kaphattunk volna az ekkor zajló migrációs folyamatokról, ha az internáltak számát és sorsát, illetve az ún. „málenkij robotra" elhurcoltak történetét is bevonja tanulmányába a szerző. Az előzmények vizsgálatakor helyesen említi, hogy a magyar elűzésekre csakis a potsdami egyezmény megkötése után került sor, amely lehetőséget teremtett azoknak a németeknek az elűzésére, akiknek magatartása, a magyar államhoz való viszonya a korábbiakban kifogásolható volt. Vagyis Potsdamban nem rendelték el kötelező érvénnyel, s pláne nem a teljes magyarországi németségre kiterjedően az elűzést, ahogy azt a magyarországi történetírás korábban állította.

A kiutasítás, illetve elűzés kérdése a teljes 1945-ös év folyamán foglalkoztatta a magyar politikai tábort, a közvéleményt és a sajtót is, s ez Sopronban sem volt másképp. Sok vélemény hangzott el, különböző álláspontok kerültek nyilvánosságra, amelyeket a szerző gondosan az olvasó elé tár. Miután a kormány észlelte a szövetségesek általános készségét az akár nagyszabású népesség-áthelyezésekre is, felvetette a németség kiutasításának lehetőségét, s ezzel egy időben eszmecsere indult arról, mekkora legyen az elűzendők köre. Amikor május 26-án a magyar kormány azzal fordult a szovjet kormányhoz írásos kérésében – amelyet megelőztek a britek és az amerikaiak felé címzett, de a magyar fél számára kielégítően meg nem válaszolt szóbeli kérések –, hogy engedélyezze 200–250 ezer „német fasiszta" kiűzését a szovjet megszállás alatt lévő német zónába, egyben legfőbb felelőssé tette magát a németek elűzésének ügyében.

Zavaró a könyvben és nem helytálló a szerzőnek a régebbi magyar szakirodalomra alapozott kijelentése, miszerint Potsdamban ugyan nem, de a németországi Szövetséges Ellenőrző Tanács (SZET) részéről elrendelték volna 450 ezer magyarországi német kitelepítését. Ilyen parancs nem létezett, az ugyanis nem tekinthető parancsnak, hogy a németországi SZET 1945 novemberében 500 ezer magyarországi német amerikai zónába telepítésével számolt. A magyar kormány kitelepítési rendelete mégis erre hivatkozott, hogy ezáltal is elhárítsa a felelősséget magáról. A későbbiek azonban megmutatták, hogy a kormány nemcsak a névszerinti kormányszavazást követő rendeletalkotással tette magát bűnössé, hanem a rendelet végrehajtása során elkövetett jogtalanságok és visszaélések miatt is, amelyek éppen azáltal válnak kézzelfoghatóvá, hogy Krisch András ezeket helyi szinten mutatja be az akció tényleges lebonyolításának ismertetésével.

Miután a rendelet alapvetően a *Volksbund*-, illetve a *Fegyveres-SS*-tagságot nevezte meg fő viszonyítási alapul, a szerző áttekinti a hazai németség két világháború között történetének legfontosabb mozzanatait. Ezek során a *Volksbund* szerepét már az új szakirodalomnak a korábbinál sokkal árnyaltabb képe alapján mutatja be. A könyv igazi értékét a következő fejezetek jelentik, amelyek a kitelepítési rendelet utáni, a helyi bizonytalanságot, a szóbeszédet, a bizakodást rejtő időszakot mutatják be. Mindez ideig ez az első és egyetlen olyan tanulmány, amely a németek elűzésének helyi megszervezését, lebonyolítását ilyen részletesen és életszerűen mutatja be. Azzal is szembesülhet az olvasó, hogy a magyarországi németség mind számban, mind pedig gazdasági erőben egyik legerősebb fellegvárát képező Sopronban milyen helyi összefogás révén vált lehetővé az, hogy alig

egy hónappal a kitelepítési rendelet kihirdetése után máris elkészült az első memorandum a németség megmentéséért.

A németségért folytatott harcot Sopronban leginkább két tényezőre alapozták: egyrészt az 1921-es népszavazás kapcsán mutatott német magatartásra, amikor is csak a németség minimálisan felének (ha feltételezzük, hogy a magyarok mind Magyarország mellett szavaztak, ami bizton nem állapítható meg) pozitív szavazata tette lehetővé, hogy Sopron Magyarország része maradhasson; másrészt arra, hogy a németség elűzésével a város, a környék, de az ország gazdasági érdekei is erősen csorbulnak, sőt ellátási gondok keletkeznek majd. A helyi kezdeményezők azonban tisztában voltak azzal, hogy a teljes németség nem menthető meg, holott a városban mindenki tudta, hogy az egykori *Volksbund* múltban kétes magatartású vezetői már rég elhagyták az országot, és az ott maradt egyszerű *Volksbund*-tagok nem vétettek Magyarország ellen, csupán németségüket kívánták megélni. A mentési igyekezet ezért a realitás talajára helyezkedve csak azokra fókuszált, akik az 1941-es népszámláláson német anyanyelvűnek, de magyar nemzetiségűnek vallották magukat. Ezt ugyanis egyértelműen a magyarság melletti hűség kifejeződésének tartották.

Krisch András részletesen ismerteti e harc minden fontos mozzanatát, leginkább a Kisgazdapárt helyi szervezete és két történelmi egyház (katolikus és evangélikus) összefogásának fontosságát, valamint abbéli erőfeszítéseiket, hogy törekvéseiket a budapesti kormányzat ígéretének és biztosítékának megszerzése útján – egyébként a katolikus és az evangélikus egyházak legfelsőbb köreinek támogatásával – vigyék sikerre. A miniszterelnöknek írt leveleket – s más izgalmas forrásokat – a szerző teljes egészében közli, így kitűnő kordokumentumokat tesz hozzáférhetővé.

A „svábmentő" akciónak a kitelepítés előkészítése kapcsán azonban ellenlábasokkal is meg kellett küzdenie. Így a kisgazda politikai kötődése miatt először megnyugvással fogadott új főispánnal, aki minden helyismeret nélkül legszívesebben a teljes németséget a határ túloldalán látta volna, vagy az adott esetben radikális hangokat is megütő Nemzeti Bizottsággal. Mindenesetre ellentétes álláspontokért senkinek nem kellett a szomszédba mennie, hiszen a szerző is helyesen érzékeli, hogy egységes álláspont tulajdonképpen egyik pártban és érintett szervezetben sem kristályosodott ki, mi több, nem volt összhang a helyi és az országos szervek között sem. Budapesten a kiűzést ugyanis egységében kezelték, a helyi szervezetektől érkező megkereséseket könnyedén vették, s az adott szó nem egy esetben szállt el nyomtalanul. A Kisgazdapárt pedig tehetetlenségét azzal igyekezett magyarázni, hogy semmi hatalma sincs, mindent a kommunisták tartanak kézben. A Sopron környéki falvak kitelepítésének előkészítése nyomán új lendületet vevő, már a helyi sajtóban is nyilvános vitát gerjesztő „svábmentés" 1946 áprilisában sem ért el sikert, amikor a városba megérkezett a kitelepítési bizottság, a kísérletek azonban ezt követően is folytatódtak. S amikor már úgy tűnt, hogy diadalt érnek el, s az e kör által szorgosan összeállított mentesítési lista is elkészült, ismét be kellett látni – ahogy a szerző írja –, hogy „a kitelepítés során elsősorban a Kommunista Párt érdeke érvényesült". (71. old.)

Krisch András monográfiája révén elevenné válik a tényleges elűzés folyamata, vagyis a kitelepítési bizottság megérkezése és az utolsó vonat elindulása közötti időszak. Eddig e szomorú folyamat átfogó ábrázolására nem vállalkozott a történetírás. Képet kapunk a kitelepítési bizottság befogadásának technikai körülményeiről, a város önkormányzatára rótt feladatokról (a bizottság ellátása, a népesség összeírása, a kitelepítendők vagyonleltárának elkészítése), s arról a teljes, eddig csak részinformációk alapján sejtett káoszról, ami a németek elűzését övezte. Az összeállított listák kivétel nélkül pontatlanok voltak, a kitelepítési lis-

tákra jogtalanul felvett személyek fellebbezésére csak szerény keretek között, jogi aggályok közepette volt mód, ezek kivizsgálására a kapacitás nem állt rendelkezésre. Az utolsó pillanatban vettek fel akár egykori *Volksbund*-tagokat a kommunista pártba, akik így mentesültek az elűzés alól, a listákon szereplők nem tudták, mi a teendőjük, s a kitelepítési rendelet szellemében nem érvényesülhetett az emberiesség szempontja sem, ami Magyarországon elsősorban nem az erőszak alkalmazásában mutatkozott meg, hanem abban, hogy miként tud a közömbösség, a nemtörődömség, a kapkodás, a megértés hiánya embertelen fájdalmat okozni emberek ezreinek. Krisch felhívja a figyelmet azokra a jelenségekre, amikor a személyes bosszú, a haszonszerzés szándéka segítette elő egyes családok elűzését, s visszaéltek a zár alá vett német vagyonnal, fosztogattak, azaz szimpla köztörvényes bűncselekményekről volt szó. Mindezek a jelenségek egyértelművé tették, hogy jogállami keretekről még csak véletlenül sem lehetett beszélni. S ezen a városvezetés és a helyi mentőkörök igyekezete sem tudott sokat változtatni. Mindenesetre jól mutatta a helyzetet, hogy a kitelepítés megkezdése után már szinte minden egyes családért küzdeni kellett. A kálváriát tükrözte a kisgazdapárt helyi vezető személyiségének a szerző által idézett feljegyzése: „Egyébként reggel értesültem arról is, hogy a két vonatszerelvény elhagyta Ágfalvát, tehát a magyar miniszterelnök nem tudta a szavát megtartani, vagy ő is hazudott? Uramfia, hol vagyunk? Nem a legdurvább kommunista rémuralom ez a kisgazdák statisztálásával? Szégyellem, hogy magyar vagyok!" (81. old.)

Képet kapunk az elűzöttek összetereléséről, emberséges és embertelen rendőri magatartásokról, kihalt utcákról és városrészekről, a pályaudvari anomáliákról. A helyzet groteszk jellegét mutatta, hogy amikor a magyar kormány végre erőteljesebb kísérletet tett a magyar nemzetiségű németek mentesítésére, az ebben a szellemben kelt újabb végrehajtási rendelet kiadása után egy hónappal érkezett csak meg a soproni hatóságokhoz, amikor már az utolsó szerelvény is kifutott a városból. Mindez azt jelentette, hogy a korábbi jogszerűtlenségek most már tömegessé váltak, hiszen a rendelet által mentesített személyek a rendelet nem alkalmazása miatt százával kerültek vagonokba.

A könyv minden érdeme és újszerű ábrázolásmódja mellett fel kell hívni a figyelmet egy-két pontatlanságra is. Zavaró a *volksbundista* kifejezés idézőjel nélküli használata az elűzöttek egy részére, hiszen ez a korabeli, degradáló szóhasználat részét képezte. Másrészt a szerző csak az utószóban tesz említést a kiutasított németekkel kapcsolatban használt két fogalomról, vagyis az elűzésekről, illetve a kitelepítésekről. A szerző e kettőt szinonimaként használja, ami némileg elfedi a történeti tényeket. Némi egységesítés az előbbi javára kívánatos lett volna, hiszen az elűzöttség sokkal jobban jelzi a folyamat lelki hatásait. A magyar történetírás a bemutatott eseményekre a rendszerváltásig kizárólag a 'kitelepítés' fogalmát használta, amely a történteket ártalmatlanabb fényben tüntette fel, mint azok valójában voltak. A németországi szakirodalom ezzel ellenben kizárólag az 'elűzés' kifejezést alkalmazta, vagyis nem tett különbséget a csehszlovákiai és lengyelországi vad elűzések gyakorlata, a magyar eljárás és a Romániában, illetve Jugoszláviában bekövetkezett elűzések között, ami ismét csak az általánosítást sugallja, s így figyelmen hagyja a kézzel fogható különbségeket. Az újabb szakirodalomban felmerült még a 'kényszerkitelepítés' terminus is, amely mintegy nyomatékosítja a kitelepítés erőszakos jellegét.

A magunk részéről úgy véljük, hogy különbséget kell tenni a szándék és a végrehajtás között. Mint ez az előbbiekből is kiderült, az akkori magyar politikai vezetés különböző pártpolitikai viták után kompromisszummal létrejött szándéka az volt, hogy a magyarországi németeket, illetve jelentős részüket elűzze Magyarországról.

Vagyis ebben a tekintetben mindenképpen indokolt az elűzés kifejezés használata. A végrehajtás során azonban komoly különbségek mutatkoztak a csehszlovákiai és lengyelországi eseményekhez képest. Az elűzések lefolyását vizsgálva egyértelműen kirajzolódik, hogy a Potsdamban előirányzott humánus bánásmódhoz leginkább a magyar végrehajtás közelített, még akkor is, ha itt is voltak meglehetősen kifogásolható történések, s erre éppen a soproni események kínálnak példát. Ehhez azonban azt is hozzá kell fűznünk, hogy a rendezettebb viszonyok megteremtésében jelentős szerepe volt az amerikai követeléseknek, amelyeket a magyar fél viszont igyekezett teljesíteni, és nem hagyta figyelmen kívül azokat, amint az más helyütt történt. Mindezek figyelembevételével az elűzések végrehajtására a 'kitelepítés' terminust alkalmasabbnak látjuk.

Az elűzés folyamatának részletes ismertetése mellett a szerző kísérletet tesz arra, hogy a rendelkezésre álló vagonlisták[1] és korabeli becslések alapján megállapítsa a Sopronból ténylegesen elűzöttek számát, ami – mint minden hasonló esetben a hiányos dokumentáltság és a korabeli káosz közepette – nehéz feladatnak bizonyult. Így a szerző nem tehet mást, mint hogy gondos mérlegelés után a lehető legvalószínűbb, hozzávetőleges szám mellett tegye le a voksát. Végül pedig arról is képet kapunk, hogy az elűzöttek „technikailag" milyen formában hagyták el az országot. Jobban szolgálta volna az áttekintést, ha a szerző – az elűzések országos és nemzetközi előkészítésének ismertetéséhez hasonlóan – a soproni elűzés megvalósítását nemcsak a számszerűleg hasonló tömeget érintő Budaörshöz viszonyítja, hanem röviden beágyazza az országos képbe.

Az elűzések a lakossághiány mellett súlyos következményekkel jártak a város életére nézve, amit a szerző a következő fejezetben tárgyal. Kitér a szinte azonnal jelentkező káros hatásokra, így a termelés, az élelmiszer-előállítás leállására, az ebből fakadó ellátási nehézségekre, az adóbevételek elmaradására, a város csőd szélére kerülésére. Mindezt csak súlyosbította, hogy a rendezetlen tulajdonviszonyok és az ezt követő betelepítések hosszabb távon is gátolták a város újjáéledését. Az iparoshiány még úgy is számottevő volt, hogy a Magyar Kommunista Párt e réteg mentesítését prioritásként kezelte. Hasonlóképpen hiányzott a szakmunkások fele a városból. Krisch utal rá, hogy annak ellenére, hogy a város feltárta az elűzések kaotikus lebonyolítását, és ezek a vizsgálatok hivatalosan is fényt derítettek arra, hogy a soproni németséget tömegesen utasították ki jogtalanul, a hivatalos úton való visszatérés lehetőségével valószínűleg nagyon minimális számban éltek a soproni elűzöttek; számukra vonatkozóan a szerző nem talált semmilyen kimutatást.

Sopron demográfiai viszonyainak gyökeres megváltozásához az elűzések mellett a könyv utolsó fejezetében tárgyalt betelepítések járultak hozzá. Ezek egyrészt magyarrá tették az addig félig német várost, másrészt a gazdasági struktúrát is felforgatták. A betelepítések során ugyanis nem volt szempont, hogy az eltávozottak helyére hasonló szaktudással és tevékenységi formával rendelkező telepesek érkezzenek. A betelepítések lebonyolítása hasonlóan kaotikus volt, mint a német lakosság elűzése, az előkészítetlenség mellett az egykori zár alá vett német vagyon visszaélésekkel tarkított kiutalása okozott problémákat, és lassította a kérdés lezárását. S az újonnan jövők érkezése nemcsak ebből a szempontból generált konfliktusokat, ellentétek alakultak ki a megmaradt németséggel és a soproni magyar „őslakossággal" is. Sokkal szemléletesebben lehetett volna a beilleszkedés és a gazdasági élet akadozó beindulását bemutatni, ha a szerző arra is kitér, hogy a telepesek pontosan honnan is érkeztek, milyen szociális helyzettel, gazdasági képzettséggel rendelkeztek. Az olvasó mindössze csak annyit tud

[1] A kitelepítési listákat a szerző elektronikus dokumentumként, a könyv CD-mellékleteként közzé is teszi.

meg róluk, hogy az ország legszegényebb rétegéből származtak, így inkább szorultak új lakhelyük támogatására, mint segítettek volna annak újjáélesztésében. Csupán a zárszóban említi a szerző, hogy a Kisalföldről és az Alföldről érkeztek. Hasonlóképpen homályban marad, hogy a szlovákiai területekről végül is hány telepes érkezett a városba, és őket az imént említett szempontok szerint miként lehet jellemezni.

Nem elég azonban, hogy az elűzések és a betelepítések a működésképtelenség szélére sodorták a várost, az 1946-ot követő egy-két évben tovább borzolta a kedélyeket, hogy a megmaradt németségre a központi kormányzat akarata értelmében további elűzések és vagyonelkobzás várt. Az újabb vesztességet a város valószínűleg csak amiatt kerülte el, hogy 1948 közepén az elűzések a szovjet zónába is befejeződtek.

Összességében elmondhatjuk, hogy Krisch András szorgalmas kutatómunkát követően olyan magas színvonalú monográfiát tett le az asztalra, amely nemcsak a soproni németek elűzésének részleteibe avatja be az olvasót, hanem az országos méretű akcióra nézve is reprezentatív információkkal szolgál. A szerző is jól tudja azonban, hogy az elűzés nem zárult le azzal, hogy a város németjeivel feltöltött vonatok átlépték a városhatárt, ami ebben az esetben egyben az országhatárt is jelentette. Egy újabb munka keretében érdemes lenni nyomon követni, hogy az elűzöttek hova kerültek, miként illeszkedtek be új hazájukban, hogyan boldogultak, milyen kapcsolatot ápoltak és ápolnak az óhazával.

VITÁRI ZSOLT

Új értékelés a Volksbundról

Norbert Spannenberger: A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944. Fordította: Doba Dóra. Lucidus Kiadó, Kisebbségkutatás Könyvek, Budapest, 2005. 430 oldal

Norbert Spannenberger nehéz feladatra vállalkozott, amikor a *Volksbund* történetének megírásához fogott. Nem szakmai tekintetben, hisz módszertani vonatkozásban ez a kérdés sem jelenthet nagyobb akadályt a kutató számára, mint bármilyen más probléma feltárása. Csapdahelyzet elé a téma előélete állította, s az a – többször változó – társadalmi, politikai környezet, mely döntően befolyásolta annak ellentmondásos megítélését. A történeti szakirodalomban (és még inkább a publicisztikában) itthon és Németországban egymással feleselő, egyes időszakokban szélsőséges értékítéletek ütköztek egymással. E viták – ha csökkenő mértékben is – a legutóbbi időkig (legalább 1987-ig) inkább az álláspontok megmerevedését, mintsem közeledését eredményezték. Mindenekelőtt azért, mert az 1945 utáni magyar történetírás – a hatalom elvárásainak megfelelően, mondhatnánk: megrendelésére – a háborút követő megtorlás, a németek elűzésének történeti érvekkel történő igazolását kívánta szolgálni a *Volksbund* és általa az egész magyarországi németség kollektív, a körülményeket és a részleteket nem mérlegelő elítélésével is. Az elűzöttek körében keletkezett munkák – a jogtalan vádak indokolt cáfolatán és visszautasításán túl – érzelmi hatásoktól is vezérelve olyan kérdésekben is menteni igyekeztek a szervezetet és vezetőit, melyekben vitathatatlanul súlyos felelősség terhelte őket. Magyarországon a reális kép kialakítását majdnem a rendszerváltásig nehezítette, hogy a kérdés történeti megítélése politikai állásfoglalásnak is számított. Ezért hosszú ideig sokkal inkább volt szó kölcsönös (politikai) vádaskodásról, mint (szakmai) vitáról. Ezzel magyarázható az is, hogy a *Volksbund* történetének első, levéltári kutatásra alapozott feldolgozása, Tilkovszky Loránt ismert munkája[1] igen heves és ellentétes reakciókat váltott ki.

Közhely, hogy 20. századi történelmünk – a sorozatos rendszerváltások következtében – mérhetetlen mennyiségű konfliktust keltett, s azokkal járó indulatot gerjesztett. Társadalmi és kulturális kötődésekkel is összefüggő nemzeti-nemzetiségi, politikai, vallási s ki tudja, még miféle érzelmek, s velük együtt gazdasági, hatalmi érdekek kusza szövevénye hálózta be a magyar társadalmat. Ennek – vagy egy részének – kibogozására tesz kísérletet mindenki, aki a korszak valamely részkérdését kívánja feltárni, annak eredetét, összefüggéseit megvilágítani. A szövevényt szálanként lehet csak kibogozni. De ha egy szálat sikerül legalább részben kiemelni, újabb bonyodalmak keletkezhetnek. A kutató olyan helyzetbe kerül, mint a horgász, ha az orsójáról lefutó nagy mennyiségű damil összegubancolódik. Ha az egyik hurkot meghúzza, kiszabadítja, azonnal egymásra feszül a többi. A kiemelt szál ugyan láthatóvá, áttekinthetővé válik, de árnyékot vet a többire, az összeszorult fonalak pedig áttekinthetetlenné válnak, visszasüllyednek a homályba.

A fentiek miatt a *Volksbund* kérdését (is) sokan „kényes" kérdésnek tekintik, amivel foglalkozni nagy bátorságot jelent. Magam azokkal értek egyet, akik vallják: ké-

[1] Tilkovszky Loránt: *Ez volt a Volksbund. A német népcsoportpolitika és Magyarország 1938–1944.* Budapest, 1978. A munka német kiadásban is megjelent: *Ungarn und die deutsche Volksgruppenpolitik 1938–1945.* Köln–Wien, 1981.

nyes kérdések nincsenek, csak kényes emberek. Spannenberger Norbert nem kényes ember, hisz e körülményeket ismerve tudta, hogy a téma megírásával keskeny ösvényre lép, mely csalóka csapdák között kanyarog. Új megközelítések, szempontok felvetésével, régi ítéletek jogos megkérdőjelezésével, határozott állásfoglalásaival azt kockáztatja, hogy egyik vagy másik oldalról a „túloldali verembe taszítják". Amit könyvének német és magyar kiadását fogadó első magyarországi reflexiók is jeleznek.[2] Vállalkozása már ezért is nagyra értékelendő. Ennél azonban sokkal többről van szó: komoly történészi teljesítményről, melynek szakmai hozadéka egyaránt jelentős mind a konkrét kérdéskörrel kapcsolatos tárgyi ismereteink, mind módszertani tanulságok tekintetében. Mindezek következtében a recenzens most nem a tartalmi részletekre koncentrál, hanem a megközelítésre.

Mindenekelőtt le kell szögeznünk: egészséges (és látszólagos) ellentmondás van az *indíttatás* és a *megvalósítás* módja között. Az előbbivel kapcsolatban a szerző maga vallja meg, hogy „az első, de még nem tudatos impulzusokat" magyarországi német, tehát érintett családjában kapta, melynek beszélgetéseiben, vitáiban gyakori téma volt a „*Volksbund*-idők" taglalása. Ezt erősítették a Baden-Württenbergbe telepített elűzöttek körében szerzett élmények. Mindezekben nyilvánvalóan keveredtek az adatszerű ismeretek a mind szakszerűbbé váló kérdésfelvetésekkel s a soha el nem múló érzelmi kötődésekkel. (15. old.) A megvalósítást, a maga által feltett kérdések megválaszolását azonban a szakszerűség, a történetírói módszerek professzionális alkalmazása jellemzi.

Az első kiemelendő momentum, ami a többit is meghatározza, az, hogy a problémát annak kezeli, ami: egy bonyolult folyamathalmaz egyik elemének és egyben következményének.

Már a cím is jelzi, hogy radikálisan szakít a korábbi magyar történeti irodalomban megfogalmazott s az összefoglalásokban, tankönyvekben ma is gyakran felbukkanó leegyszerűsítéssel, miszerint a *Volksbund* s azon keresztül a hazai németség kezdettől a náci Harmadik Birodalom és *Führer*ének kiszolgálója, „ötödik hadoszlopa", mely a magyar társadalom rovására fejtette ki áldatlan tevékenységét, annak jóindulata ellenére. Spannenberger sokoldalúan bizonyítja, hogy három – önmagában is összetett – társadalmi-politikai tényező és érdekrendszer időben változó intenzitású kölcsönhatásainak eredményeként jött létre a *Volksbund*, és módosult tevékenysége 1938–1944 között. Az *Ungarndeutschtum* ebben a folyamatban szuverén entitásként vett részt, önálló, magyarországi és német érdekeit, ebből fakadó sajátos értékeit és érzéseit kifejezésre juttatva és védve – mind a vele szemben nem kellő megértést tanúsító magyar állammal és társadalommal, mind a külföldi németségre is figyelő, azt esetenként saját érdekeinek megfelelően is szervezni, befolyásolni igyekvő Németországgal, annak társadalmi és politikai szervezeteivel szemben. Magatartását azonban döntően befolyásolta a két állam és különböző szerveinek, szervezeteinek vele kapcsolatos politikája. A német és magyar kormányzat lépéseit pedig – gazdasági, külpolitikai stb. – érdekeik által determinált, egymáshoz fűződő viszonyuk mindenkori helyzete formálta. Spannenberger mindhárom tényező nézőpontjából, azok érdekeit mérlegelve vizsgálja a *Volksbund* történetét s annak alakulásában játszott szerepüket.

Megállapításai közül most csak kettőre hívjuk fel a figyelmet.

Egyrészt alapvető fontosságú dokumentumokkal bizonyítja, hogy Hitler hatalomra jutása után nem vonta azonnal irányítása alá a határon túli német kisebbségek ügyét. Jóllehet az NSDAP-ban azonnal megkezdődtek erre az előkészületek, ám

[2] Tilkovszky Loránt recenziója, Századok, 137. (2003) 5. sz. 1260–1264.; Weisz János: *Mi volt a Volksbund?* Élet és Irodalom, 50. (2005) 10. sz.

kezdetben sem megfelelő szakemberek, sem koncepció nem állt a párt rendelkezésére. Az ún. náci népcsoport-politika irányelvei csak 1937-ben készültek el. Addig az irányítás maradt a – részben átalakított – e feladatot évtizedek óta konzervatív szellemben ellátó társadalmi szervezetek kezében. E téren a pozíciókat csak 1937-ben vette át az állam, illetve a terület birtoklásáért egymással is versengő náci szervezetek közül győztesen kikerülő *Volksdeutsche Mittelstelle* (VOMI). A Harmadik Birodalom kormányzata pedig csak újabb egy év múlva tudott olyan befolyást gyakorolni a térség országaiban – Magyarországon, Romániában és Jugoszláviában – működő német népcsoport-szervezetekre, mely révén azokat saját külpolitikai céljainak szolgálatába állíthatta. Ez a – sehol sem egységes – organizációkon belül mindenütt a radikális „újítók" vezető szerepének biztosításával járt együtt. A náci népcsoport-politika gyakorlatát azonban nem a kisebbségben lévő német lakosság érdekeinek védelme jellemezte, hanem a Birodalom külpolitikai, majd háborús céljainak szolgálata, a külföldön élő németek ezek érdekében történő felhasználása. Hitler azonban ennek érvényesítésével és a magyarországi németek jogos kisebbségi követeléseinek segítésével 1940-ig, részben 1942-ig nem akarta rontani esélyeit a magyar kormányzattal való együttműködés terén.

A korábbi képet jelentősen árnyalja továbbá Spannenberger precíz elemzése, mely bemutatja, hogy a *Volksbund* jellege, szerepe, tevékenységének tartalma jelentős változáson ment át 1938 és 1944 között. 1938 novemberében lényegében kulturális egyesületként alakult meg, s 1939 áprilisában elfogadott alapszabálya értelmében sem tölthetett be más szerepet. A Teleki-kormány még azt sem engedélyezte, hogy – a nemzetiszocializmust is beleértve, a világnézeti és pártpolitikai szempontok kizárásával – a nemzetiségi lét valamennyi területének (nyelv, iskolaügy, gazdasági, szociális kérdések) védelmét, szervezését szolgáló tevékenységet folytasson. Népcsoportszervezetté történő átalakítása csak a második bécsi döntéssel együtt elfogadott „bécsi népcsoportegyezmény" nyomán kezdődött el. Az is fokozatosan teljesedett ki, s ebben az időszakban is markáns eltérések voltak a Basch irányította *Volksbund*-vezetés törekvései és az NSDAP, illetve a VOMI elvárásai között. A disszimiláció tekintetében például Baschék csupán a magyar hatóságok magyarosítási törekvései elleni határozott védekezést tartották feladatuknak, az utóbbiak viszont az elmagyarosodottak visszanémetesítését követelték. Véleményeltérések és azokból adódó feszültségek más kérdésekben is kialakultak. Teljes alárendelődésről pedig csak a német megszállást követően beszélhetünk.

Spannenberger azt is meggyőzően igazolja, hogy sem a *Volksbund* vezetése, sem tagsága nem volt egységes a nemzetiszocializmushoz, illetve magához a szervezethez fűződő viszony tekintetében. A magyarországi németek radikális vezetői már 1938 előtt is eltérő álláspontot képviseltek a náci eszmék magyarországi terjesztése kérdésében, s maga Basch sem tartozott annak szorgalmazói közé. Rendkívül eltérően reagált a német lakosság a *Volksbund* szervezésére – azok is, akik beléptek. A szerző körültekintően ismerteti a motivációk sokféleségét, a nemzetiségi identitás hatékonyabb védelmének reményétől, az ígéretek és gazdasági kedvezmények, segélyek hatásán át az 1942 után fokozatosan erősödő kényszerítésig, de azokról sem hallgat, akiket náci szimpátiák vezéreltek. Azt is precízen jelzi, milyen csalódást és elidegenedést váltott ki a kisebbség egy részéből a háború során rájuk kényszerített gazdasági-anyagi, illetve katonai (*Waffen-SS*-sorozások) áldozatvállalás. Különösen fontos a különböző német népcsoportok differenciált magatartásának vizsgálata. Spannenberger ismerteti a trianoni Magyarország területén és az Erdélyben, Bánátban, Dél-Bácskában élő németek eltérő reagálásait és azok okait. Betelepedésük, 1918 előtti jogi helyzetük, szociális ta-

goltságuk, mindezekből fakadó kulturális és politikai hagyományaik eltérésein túl azt, hogy a román és a jugoszláv állam – a magyar revíziós törekvések elleni védekezésként is – szabadabb lehetőséget biztosított az ottani német szervezetek számára. Ez utóbbinak különösen nagy szerepe volt abban, hogy a nemzetiszocializmus korábban és sokkal erősebben érvényesült az elszakított területek németségének egy részében és szervezeteikben, mint a trianoni határokon belül. Nem véletlen, hogy a német birodalmi befolyás a terület-visszacsatolásokat (1940, 1941) követően erősödött föl a megnagyobbodott országterület egészén működő népcsoportszervezetben. Az erdélyi szászok különböző szervezeteinek és a bácskai *Kulturbund* náci eszméket valló és birodalmi támogatást élvező vezetőinek nyomását Basch már nem volt képes úgy ellensúlyozni, mint korábban a *Volksbund* eredeti vezetésében működő radikálisokét.

Mindez azt is jelenti, hogy a szerző nem csak a politikai hatásokat vizsgálta. Arra is figyelt, milyen módon befolyásolta maga a honi németség, illetve annak különböző – földrajzilag elkülönülő, szociális és kulturális értelemben, mentalitás tekintetében, politikai hagyományait és kultúráját, külső kapcsolatait stb. illetően egymástól jelentősen eltérő – csoportjai. Ezzel a témát kiszabadította a politikatörténet szűk keretei közül, és – pillanatra sem feledve a hazai és nemzetközi politikai tényezők meghatározó szerepét – társadalomtörténeti, sőt mentalitás- és kultúrtörténeti kontextusba emelte. A több szempontú elemzés számos részkérdést más megvilágításba helyezett, melyek alapján Spannenberger megalapozottan tett új megállapításokat.

A fenti összefüggéseket minden korábbinál alaposabb forrásfeltárásra támaszkodva és jóval nagyobb terjedelemben mutatja be. Rendkívül gazdag – főleg német – szakirodalom ismeretében vizsgálja gazdag forrásbázisát.

Az indíttatás mégis hagyott nyomot a munka tartalmán, a kialakult összképen. Elsősorban az által, hogy a magyarországi németek motivációit nagy beleéléssel, körültekintő alapossággal tárja fel, s erre alapozva ad arról árnyalt és tárgyilagos elemzést – általában sikerrel. Ugyanakkor elnagyolt a németek *Volksbund*dal kapcsolatos reagálásai egyik fontos tényezőjének, a magyar társadalom és elitek német kisebbséghez fűződő viszonyának bemutatása. Ezért érzi az olvasó gyakran kevéssé meggyőzőnek, esetenként kellő bizonyítás nélküli kategorikus kijelentéseknek a szerző ezzel kapcsolatos kritikai megállapításait. Láthatóan nem tudatos egyoldalúságról, nem tendenciózus bűnbakkeresésről van szó. A jelenség mindenekelőtt arra vezethető vissza, hogy Spannenberger a *Volksbund* történetét akarta megírni, s ennek „csak" egyik fontos körülménye a magyar társadalmi környezet és annak reagálása. Ezzel függ össze, hogy a magyar társadalom mentalitását, a közgondolkodást, illetve a kormányzat politikáját elemző magyarországi szakirodalmat – a magyar változat elkészítése során tett kiegészítések ellenére – sem hasznosította a szükséges mértékben e részösszefüggés teljes értékű bemutatásához.

A könyv keltette hiányérzet azzal a tanulsággal is szolgál, hogy a magyarországi németek cselekedeteinek mozgatórugóihoz hasonló alapossággal kell feltárni a magyar társadalom, s benne mindenekelőtt az elitek – Spannenberger által jórészt okkal kritikusan megítélt – német kisebbséghez fűződő viszonyát, a magyar kormányok nemzetiségi politikáját befolyásoló momentumokat. Nemcsak az államot képviselő hivatalnokok nézeteit, csendőrökét, rendőrökét, hanem az értelmiség különböző csoportjaiét, írókét, publicistákét és tudós etnográfusokét, történészekét is. És nemcsak a *Volksbund* időszakában, illetve az azt közvetlenül megelőző évtizedekben, hanem legalább a 18. századig visszatekintve. Azt, hogy e viszonyra mennyiben voltak hatással az idegenekkel szemben minden társadalomban felfedezhető – az eltérő nyelvvel, szokásokkal, gaz-

dálkodási módszerekkel, erkölcsi, magatartási normákkal stb. összefüggő – fenntartások. Milyen érzelmeket váltottak ki a német telepeseknek adott kedvezmények, illetve hatékonyabb gazdálkodásukból, sajátos öröklési rendszerükből stb. fakadó gazdasági sikereik? Mennyiben játszott szerepet az idegen (Habsburg/német) uralom elleni ún. „nemzeti függetlenségi" harcok hagyományaiból is táplálkozó nemzeti érzület? És a kérdések formájában megfogalmazható szempontokat még sorolhatnánk... De ugyanígy alapos és kritikus vizsgálat alá kell vonni az osztrák közéletben, illetve Németországban a magyarsággal és Magyarországgal kapcsolatos elmarasztaló értékítéleteket,[3] az *Alldeutscher Verband*, más társadalmi szervezetek és vezető német politikai körök által deklarált, a más országokban élő németeknek – a befogadó országok rovására történő – irányítására irányuló törekvéseket s azok magyarországi politikai, társadalmi, kulturális hatásait. Súlyuknak megfelelően tárgyalva a náci ideológia és gyakorlat, a Harmadik Birodalom kül- és háborús politikájának minden következményét is. Ezek és számos, velük összefüggő kérdés árnyalt elemzése révén juthatunk el oda, hogy ugyanúgy érthetővé váljék a magyar társadalom különböző elemeinek viszonyulása a honi német kisebbséghez és szervezeteihez, mint ahogy – Norbert Spannenbergernek köszönhetően – ma már minden korábbinál világosabb képünk lehet a *Volksbund* története kapcsán az utóbbiak állásfoglalásainak, tetteinek mozgatórugóiról. E kettő együtt adhat valós összképet a bonyolult és összetett jelenség egészéről. Ez azonban nem Spannenberger feladata. Azt, amire ő vállalkozott, becsülettel elvégezte. E kérdés megoldása másokra vár.

A rendkívül fontos és jelentős új eredmények alapján tehát a könyv szerzőjének sikerült az összegabalyodott, kusza szálak egyikét minden eddiginél hosszabban kiszabadítania és világossá tennie. Tovább lazult a csomó, de még létezik, ha oldottabb formában is. Létezik, már csak azért is, mert a felszínre hozott szál újabb – jóllehet halványabb – árnyékot vetett más szálakra, azok nem kellő megvilágítása következtében. A teljes kioldásra csak több szakember együtt lehet képes. Miként a horgász összegabalyodott damilját is könnyebben tudja két vagy több személy gyorsan és eredményesen szétbogozni – azonos megközelítéssel, összehangolt munkával. Az összehangolt munka pedig feltételezi, hogy mindenki ismeri és megérti a másik szempontjait, és képes azok ismeretében a sajátjait is kritikusan mérlegelni, ha úgy tetszik, „tudnak egymás fejével is gondolkodni". Ezért úgy látom, a vizsgált témát illetően a megnyugtató megoldás akkor fog megszületni, ha a magyarországi németek helyzetéről egy *„Szabó"* fog Spannenbergerhez hasonló megértéssel írni, a magyarokéról pedig egy *„Schneider"*.

Végül, nem tekinthetünk el egy – nem a szerzőt illető – kritikai megjegyzéstől. Csak dicsérni lehet a Lucidus Kiadót, hogy vállalkozott a munka magyar nyelvű kiadására. Az előkészítésre szánt kevés idő azonban szükségszerűen azt eredményezte, hogy a fordítás és a szöveggondozás számos stiláris, mondatszerkesztési, gépelési hibával terhelt. Nagyobb gondosságot igényelt volna a német kézirat terminológiájának magyar fordítása is.

Mindez persze mit sem von le Spannenberger könyvének tartalmi értékeiből. Mert a szerző – éppen szakszerűsége, alapos és módszertanilag korrekt munkája, gondos elemzései révén – sok vonatkozásban túllépett a korábbi korlátokon. Munkája alap-

[3] Az erre vonazkozó irodalomból csupán két példát említve: Hanák Péter: *Az osztrák és német vezető réteg magyarságképe a századforduló idején*. In: Pataki Ferenc–Ritoók Zsigmond (szerk.): Magyarságkép és történeti változásai. Budapest, 1999, 27–34.; Ormos Mária: *Magyarok – német „népi" és nemzetiszocialista szemmel*. In: uő.: A történelem vonatán. Európa és Magyarország a 20. században. Múlt és Jövő, Budapest, 2005. 107–129.

vető hozzájárulás nem csupán a *Volksbund* története, hanem azon túl a magyarországi németség korabeli helyzete, a magyarsággal való kapcsolata, a hivatalos magyar nemzetiségi politika, a magyar–német kapcsolatok – s mindezek „kusza szövevényének" –, Magyarország ellentmondásokkal teli 20. századi történetének alaposabb megismeréséhez, mélyebb megértéséhez. Jelentőségét csak növeli, hogy olyan hiányokra is felhívja a figyelmet, melyeket másoknak kell megoldaniuk.

VONYÓ JÓZSEF

A munkásnők már a spájzban vannak?

Tóth Eszter Zsófia:
„Puszi Kádár Jánosnak".
Munkásnők élete a Kádár-korszakban
mikrotörténeti megközelítésben.
(Politikatörténeti Füzetek XXIV.)
Napvilág Kiadó, Budapest, 2007. 211 oldal

Talán nem túlzás azt állítani, hogy a 2007-es esztendő egyik legérdekesebb (társadalom)történeti munkáját ismerheti meg az olvasó, ha kézbe veszi Tóth Eszter Zsófia első önálló könyvét. A történész ugyanis egy eddig kevéssé kutatott témával foglalkozik: a Kádár-rendszer átlagpolgárainak életét mutatja be újszerűen, egy üzemi brigád tagjainak történetein keresztül. A kötet fő forrása a Budapesti Harisnyagyár – 1970-ben Állami Díjat nyert – Felszabadulás szocialista brigádja tagjaival készített életútinterjú-sorozat, illetve a csoport által vezetett brigádnapló volt. Bár a kilencfős brigádból csak hat munkásnővel készülhetett végül interjú, azonban a szerző ezeket kiegészítette a munkatársakkal, barátokkal és rokonokkal – további huszonhat fővel – folytatott beszélgetés anyagával. Az interjúk során kialakult képet bővítette, illetve árnyalta bőséges hazai és nemzetközi történeti és társadalomtudományi szakirodalom, korabeli újságcikkek és egy eddig a kutatók által kevéssé feltárt levéltári forráscsoport, a budapesti pártiratok felhasználásával.[1] Az így összeállt mozaikok egészen új történeti megközelítésben ábrázolják a szocialista rendszert.

A rendszerváltást megelőzően a párttörténeti, azt követően főként a politikatörténeti munkák terepe volt az államszocializmus időszakának történeti vizsgálata, amelyet leginkább egy híres személyiség életén, illetve fontosnak tartott eseményeken keresztül mutattak be. Bár történtek kísérletek ettől eltérő megközelítések érvényesítésére, ezek száma nem túl jelentős. A Valuch Tibor által megjelentetett *Hétköznapi élet Kádár János korában* című kötet, pedig vonzó címe ellenére is leginkább ismeretterjesztő jellegű kiadványként értékelhető.[2] Tóth Eszter Zsófia munkája – forrásai és megközelítése újszerűségén túl – mindazonáltal kapcsolódik ahhoz az új magyar társadalomtörténeti irányzathoz, amely immár az 1945 utáni történelem vizsgálatakor is törekszik – az eddig domináns, de a nemzetközi társadalomtudományi, illetve ismeretelméleti változásokról tudomást nem vevő – a kronologikus rendet követő politikatörténeti műveket meghaladó történeti elemzésekre.[3]

Már a kötet címe, majd a bevezető fejezet is jelzi, hogy nem szokványos történeti munkával van dolgunk. A címválasztás találó: egyrészt figyelemfelkeltő a nagyközönség felé, másrészt orientálja a szakma képviselőit, mire is számítsanak a továbbiakban. A mikrotörténeti megközelítés – Tóth Eszter Zsófia értelmezésében – ugyanis azt jelenti, hogy a szerző egy általa kiválasztott társadalmi csoport történetein keresztül kívánja átélhetővé tenni az olvasó számára a Kádár-rendszer hétköznapjait. Azonban ez

[1] Pontosabban a Budapest Főváros Levéltárában található Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Budapesti Bizottsága Budapesti Harisnyagyár alapszervezetének iratait tanulmányozta alaposabban a szerző.

[2] Valuch Tibor: *Hétköznapi élet Kádár János korában*. Budapest, 2006.

[3] A szocializmus korszakának újszerű, a mindennapokat (is) bemutató társadalomtörténeti megközelítésére lásd például Horváth Sándor: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. Budapest, 2004.; Majtényi György: *A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás" és „új értelmiség" Magyarországon a II. világháború után*. Budapest, 2005.

a csoport, vagyis a Felszabadulás Brigád nem személytelen egységként jelenik meg a történeti elbeszélésben, hanem különálló egyének társulásaként. A szerző kényesen ügyelt arra a kötet írásakor, hogy nyilvánvalóvá tegye, miszerint az egyes hétköznapi embereken van a hangsúly a híres embereket, illetve személytelen csoportokat bemutató *mainstream* történetekkel szemben.

Bár valóban egy kisebb közösség a vizsgálódás tárgya, a mikrotörténet kifejezés szerintem csak részben helytálló. Valóban mikrotörténeti szempontokat alkalmaz, amikor az egyes *oral history* forrásokat elemzi, és megpróbálja feltárni a racionális döntéseket hozó emberek indítékait, illetve az egyéni lehetőségeket. Azonban a mikrotörténeti irányzat prominens képviselői hangsúlyozzák az egyes (mikro és makro) szintek közötti léptékváltások és bizonyos általános következtetések levonásának szükségességét is, amire viszont Tóth Eszter Zsófia kevéssé törekszik könyvében.[4] Ez nem is róható fel a szerzőnek, hiszen merítési mintája túlságosan szűk ahhoz, hogy az egész Kádár-rendszerre vagy akár a szocializmuskori munkásságra nézve általános kijelentéseket tehessen. Egyes fejezetekben azonban láthatunk kitekintést a Budapesti Harisnyagyáron túlra is, például a lakásszerzés problémáinál, de a történész inkább az életszituáció megértésére helyezi a hangsúlyt és nem a hősei életéből leszűrhető általános tapasztalatokra. Munkája a német társadalomtörténet azon irányzatával mutat rokonságot, amelyet az *Alltagsgeschichte*, azaz a mindennapok történetírása néven ismerhetünk.[5] Erre utal a kötetben előforduló bőséges német társadalomtörténeti hivatkozás is. A tizennégy oldalas bevezető fejezet fontos részét képezi az *oral history* források, az élőszóban elmondott visszaemlékezések történeti értékét elemző szakasz. Tóth Eszter Zsófia narratív konstrukciókként tekint az életútinterjúkban elmondott történetekre, olyan elbeszélésekként értelmezi azokat, amelyeket szükséges ellenőrizni, hiszen az emberi emlékezet megbízhatósága erősen kétséges. Az ellenőrzéshez a szerző által alkalmazott forráskritika az egyes történetek többszöri elismételtetésén, a más brigádtagokkal való elmeséltetésen, illetve az írásos forrásokkal való összevetésen alapult. Szimpatikus az a történetírói módszer, amellyel a szerző nem az igazságot kívánja bemutatni (amire amúgy sem lenne képes), hanem arra törekszik, hogy olyan történeteket rekonstruáljon, amelyek segítenek megérteni a Kádár-korszak mindennapjait.

Már a kötet szerkesztése jelzi, hogy az író megpróbált túllépni a hagyományos, lineáris szerkesztésű történetírói kliséken. Tehát nem a kronológia és nem az egyes brigádtagok életrajzai, hanem az egyes emberekre ható, különböző identitásképző tényezők köré csoportosulnak az egyes fejezetek. Mivel ez kissé szokatlan – ám nagyon ötletes – eljárásnak tekinthető egy történeti munkánál, ezért nézzük meg részletesebben

[4] A makro- és a mikrotörténet kapcsolatáról, illetve a mikrotörténeti irányzatokról lásd többek között: Czoch Gábor: A *társadalmi rétegződés mikro- és makrotörténeti vizsgálata*. Századvég, (1999) 15. sz. 17–38.; Szijártó M. István: *A mikrotörténelem*. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe. Budapest, 2006. 500–520.

[5] Az Alltagsgeschichte néven emlegetett irányzatról többek között lásd: Fónagy Zoltán: *A mindennapok története. Antropológiai perspektívák a német társadalomtörténetben*. In: Orosz István – Pölöskei Ferenc (szerk.): *Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. századi Magyarországon*. Budapest, 1996. 369–380.; Majtényi György: *„Uraltak" vagy „önfejűek"? Diktatúrák mindennapjai a német társadalomtörténet-írásban*. Korall, 2. évf. (2001) 5–6. sz. 242–252.; van Dülmen, Richard: *A történeti antropológia a német társadalomtörténet-írásban*. In: Vári András (szerk.): A német társadalomtörténet új útjai. Budapest, 1990. 80–101.

ezeket az egymáshoz illeszkedő, de szorosan nem kapcsolódó tematikus mozaikokat.

Az első fejezet a vidéki munkásnők Budapestre vándorlása köré szerveződik. Tóth Eszter Zsófia a probléma fontosságát érzékeltetve hosszabb migrációkutatási bevezetővel indít, ezután következik az egyes élettörténetek elemzése. Bár a későbbi brigád tagjai a vizsgált alanyok, a szerző kitér a rokonok és a majdani házastársak, munkatársak történeteire is. A vidékről felkerült, képzetlen lányok sorsáról számos sztereotípiát ismerünk, az író meg is próbálja körbejárni ezeket a problémákat az interjúk során. Végül azzal a konklúzióval szembesülhet az olvasó, hogy a leginkább a nehéz mezőgazdasági munka elől a fővárosba menekülő lányok a mihamarabbi elhelyezkedés, majd a gyors házasodás révén kerülhették el, hogy megalázó sorsban legyen részük, vagy vissza kelljen térniük a szülőfalujukba.

Az otthonteremtés és az új szomszédsági kapcsolatok kialakítása egyaránt fontos tényező egy frissen a fővárosba felkerült lány számára. A szomszédsági kapcsolatok identitásra ható ereje egyértelmű egy teljesen új környezetbe került ember életében, és ezt remekül ábrázolja Tóth Eszter Zsófia az interjúk elemzésekor. A szerző az egyes élettapasztalatok ismertetése mellett ebben a fejezetben kitekint az általános felé, vagyis kitér a szocializmuskori lakásszerzés problémáira, törvényi hátterére is. Érdekes és valóban mikrotörténeti része a könyvnek, amikor az interjúalanyok a központi lakáselosztási rendszer kijátszásáról mesélnek, amelybe az 1956 utáni lakásfoglalások mellett a pártkapcsolatok érvényesítése, illetve a szövetkezeti lakásépítés vállalása egyaránt belefért (ez utóbbi természetesen legális volt). Valószínűleg igaz a történész kijelentése, mikor azt írja, hogy a „lakáselosztás levéltári dokumentumaiban alig találhatóak utalások arra, hogy milyen szerepük volt a különböző stratégiáknak, ügyeskedéseknek a lakások megszerzésekor" (37. old.), azonban nem tudni, ezt mire alapozza, ugyanis a kötet forrásjegyzékében nem találni a lakáselosztással kapcsolatba hozható levéltári forráscsoportot.

A gyár mint identitásképző tényező vizsgálata nagyon fontos része az Állami Díjat elnyert brigád történetének. A brigádtagok a mai napig jó szívvel gondolnak arra, hogy évtizedeken át a Budapesti Harisnyagyárban dolgoztak. A gyárhoz való érzelmi hozzáállásukra illusztris példa a két hosszabban regnáló igazgatóhoz való viszonyulásuk. Míg a kitüntetés idején az üzem élén álló vezetőről pozitívan nyilatkoztak az interjúk során, addig az őt követő igazgatót, aki alatt csődbe ment a gyár, már inkább negatív jelzőkkel jellemezték. (77–79. old.) Az üzemi közösségek felelevenítésekor azonban érdekes megállapítást tesz a szerző, amikor világossá teszi az olvasó számára, hogy nem a brigád volt a legfontosabb közösség a brigádtagok számára, hanem az a műhely, ahol dolgoztak. Ez akkor válik igazán érthetővé, amikor kifejti, hogy egy brigádban nem csak egy műhely dolgozói vettek részt, hanem ez egy kifejezetten munkaverseny céljára kiválogatott társaság volt. Amíg a brigádban a munka volt a legfontosabb összetartó erő, addig a barátságok inkább az egyes műhelykollektívák tagjai között alakultak ki, vagyis a gyári (műhelyi) identitás erősebb volt a brigádénál.

Az Állami Díj meghatározó élménye volt az 1970-ben tízéves évfordulóját ünneplő Felszabadulás szocialista brigád tagjainak, akik mindmáig büszkék a kitüntetésre. Ezen nem is csodálkozhatunk, hiszen ez a munkásnő-kollektíva kapott először Állami Díjat. A történész ebben a fejezetben arra a kérdésre keresi a választ, mit gondolnak a csoport tagjai, vajon miért ők kapták ezt a rangos elismerést. Az interjúk során eltérő véleményekkel találkozott a szerző, de abban minden brigádtag egyetértett, hogy szerepe lehetett ebben a Kádár Jánossal való személyes ismeretségnek. Kádárral az 1960-as évek közepén kezdett el levelezni a brigádvezető, aki meglepődve tapasztalta, hogy a párt vezetője válaszolt is a levelekre, majd 1967-ben a pártszékházba is meghívta a bri-

gádot, illetve 1968-ban személyesen látogatott el a Budapesti Harisnyagyárba. Ekkor cuppant el az ominózus puszi is az első titkár orcáján. Kádárról tehát jó véleménnyel vannak a visszaemlékezők, bár csak óvatosan nyilatkoztak róla, mint azt a könyv írója el is mondja az *oral history* alkalmazhatósága problémáinak ismertetésekor (például: 14–18., 131. és 167–168. old.).

A fogyasztás, a párttagság, a vallás és a nemi szerepek egyaránt identitásképző tényezőként szerepelnek, és adják a kötet további fejezeteit. Talán a párttagság szerepére érdemes még részletesebben kitérni. A Felszabadulás Brigád azért kapta meg a szocialista jelzőt, mert tagjai – kettő kivételével – párttagok voltak. Azonban, hogy ki miért lépett be az MSZMP-be, az ma már nehezen rekonstruálható. Ezt érzékletesen fejti ki a történetíró, amikor utal arra, miszerint nem biztos, hogy teljesen felfejthető az igazság ebben a kérdésben, hiszen nyilvánvalóan másképp válaszoltak volna a brigádtagok 1989 előtt, mint a rendszerváltás után. A legtöbben a brigádvezető, illetve a műhelyfőnök által alkalmazott nyomásra hivatkoztak, csak egy-egy ember vállalta, hogy önként vagy a karrier, illetve az érdekérvényesítés érdekében lépett be a pártba. Az *oral history* korlátai azonban itt valóban kézzelfoghatóvá váltak. Amint azt a szerző ebben és a nemi szerepekről szóló fejezetben is leírja, vannak olyan tabu témák, amelyekről nagyon nehezen, illetve nem szívesen beszéltek az interjúalanyok. Így a párttagság kérdése mellett magánéletük rejtettebb vonásairól, például a szerelmi kapcsolatokról, a szexuális viselkedésről sem igazán nyilatkoztak. Ezek a más forrásból fel nem tárható témák jórészt továbbra is rejtve maradtak előttünk.

Az eddig inkább méltató könyvismertetés mellett azonban szót kell ejtenünk a kötet hiányosságairól, apróbb hibáiról is, amelyek azonban nem csökkentik a mű erényeit. A kötet formailag megfelel a történeti munkák kritériumainak, bár az olvasó talán joggal érezheti egy összefoglaló fejezet hiányát. Ennek elmaradása valószínűleg a szerző tudatos döntése volt a felesleges általánosítások elkerülése végett, de azért talán nem kellett volna ennyire tartani bizonyos konklúziók levonásától. A névmutató hiánya nem okoz gondot, hiszen az interjúadók és a legtöbb szereplő csupán monogramjaikkal szerepelnek a kötetben, amelyek alapján nem lehet őket azonosítani. Az *oral history* ezen alapelvét, vagyis az anonimitást azonban a szerző kissé túlzásba vitte, illetve nem minden esetben alkalmazta konzekvensen. Így például a kötetben megjelenő színészek nevét mindig teljes névalakban találjuk, de a Harisnyagyár igazgatóinak és párttitkárainak nevét, nem beszélve a III. kerületi párttitkáréról, csak monogramok jelzik. Pedig ezek az emberek egyértelműen közszereplők voltak, neveik közlése nem esik adatvédelmi korlátozások alá.

Szintén kisebb problémát jelent az, hogy a bevezető fejezetben nem szerepel a kézirat lezárásának dátuma, csak egy közvetett utalást találunk 2003–2004-re. (165. old.) Mivel a kötetet 2007-ben adták ki, és a legfrissebb idézett szakirodalom is csak 2004-ből való, a szőrösszívű ítész valószínűleg joggal kérheti számon a szerzőn a legújabb szakirodalomra történő hivatkozások hiányát. Ezt pedig meg lehetett volna előzni egy kézirat-lezárási időpont megadásával.

A kötetnek nincs lektora, ami nem vált a mű hátrányává, azonban egy olvasószerkesztő hiánya erősen érződik, leginkább a bibliográfiai hivatkozások egységesítésénél. Így néhány esetben lemaradt a hivatkozásnál a kiadás évszáma a szerző neve mellől, például: Fejős (23. old.), Kovács szerk. [sic!] (45. old.), Kádár (80. old.), Berta (157. old.). Az irodalomjegyzék nincs egyeztetve a hivatkozási listával, ugyanis a konkrétan hivatkozott cikkek számánál jóval több mű szerepel a bibliográfiában. Maga az irodalomjegyzék érdekes szerkezetű, hiszen az egyes szerzők művei nem a kiadás időrendjében, hanem betűsorrendben következnek egymás után. Ez Gyáni Gábor könyveinél

ahhoz vezetett, hogy nincs megkülönböztetve Gyáni két, 1992-ben keletkezett munkája, így a rájuk való hivatkozás is bizonytalan, bár azért nem feloldhatatlan (vö. 10., 12., 38. és 193. old.). Egyéb kisebb hibák még előfordulnak a bibliográfiai hivatkozásoknál (például: Dausien 1985. nem szerepel az irodalomjegyzékben, 21. old.), azonban a kötet remélhetőleg mielőbbi második kiadásában ezeket a szerző és a kiadó már bizonyára javítja majd.

Tartalmilag nem sok kivetnivalót találni Tóth Eszter Zsófia művében. Az identitásképző tényezők közül talán hiányzik a család és az iskola szerepének vizsgálata, bár ezt részint kivédi a szerző azzal, hogy a Budapestre költözéstől kezdve nézi hősei életét. A brigádtagok életének bemutatása során a történetíró remekül eleveníti meg a Kádár-korszak hétköznapjainak hangulatát, jól formál történetet az elbeszélők emlékeiből.[6] Jól alkalmazza a forráskritikát az életút-elbeszéléseknél, az egyes történeteket nem fogadja önmagukban el, hanem szembesíti azokat más visszaemlékezésekkel, illetve amennyiben az lehetséges volt, írott forrásokkal is. A történetek eme elemző, de egyúttal szinte baráti hangú interpretálása rokonszenves, ám gyarló hősöket, racionális, de olykor mégis hibás döntéseket hozó embereket mutat, olyanokat, akikben könnyen magunkra ismerhetünk. A szerző jelentős érdeméül tudható be, hogy megnyíltak neki az interjúalanyok, úgy tűnik, köztük korrekt, szinte már baráti kapcsolat alakult ki. A kötet olvasmányos stílusa és gördülékeny szerkezete könnyen átélhetővé teszi a harisnyagyári dolgozók sajátos, ám mégis egyedi életét, és úgy vélem, ennél több dicséret nem is szükséges.

KOLTAI GÁBOR

[6] A Felszabadulás Brigád tagjaival készített interjúkból dokumentumfilm is készült 2004-ben *Brigád blues* címmel (rendező: Martinédesz László).

A közösségtől a közösségtanulmányig

Kovács Éva (szerk.): Közösségtanulmány. Néprajzi Múzeum–PTE–BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2007. 438 oldal

A közösségtanulmány klasszikusainak tartott és kialakulásában referenciának számító gondolkodók (leginkább Ferdinand Tönnies és Max Weber) óta a közösség fogalma és képzete, valamint az eltérő közösségekre irányuló kutatások koncepciója és intenciója számos alakváltozáson ment keresztül. A huszadik század során a közösség terminusához többek között olyan tudományos képzetek kerültek, mint a hagyomány, a nemzet, a cselekvő, az emlékezet, a beszélő, az identitás, az örökség, a virtuális, a kitalált, a globális, a lokális, az aktív és az aktivista; míg a társadalomtudomány végül eljutott a közösségek elméleti és percepcionális felszámolásáig.[1]

A közösség azon mítosza, hogy a kollektivitás különböző szintjei (mint például a hagyomány, a kontinuitás, a stabilitás stb.) erősítik a „közösségiség" integrációját, az egyre erősödő urbanizáció és iparosodás folyamataival szemben formálódott meg. Ezt az idilli nézetet a romantikába és ideologizálásba hajló társadalomtudományok bizonyos diszciplínái később jócskán erősítették. Az elveszett („népi") paradicsom keresése és a népi kultúra konstruktív képzete a születendő nemzetek kollektív identitásában kialakult hiátusokat igyekezett kitölteni, így nem véletlen, hogy az egyre erősödő nacionalizmusok is jórészt a vidék nosztalgiáját, a rurális társadalmakat, a falut, a tájat idealizálták, a vidéki életformát romantizálták. A paraszti társadalom, a nép kulcsfogalmai egyet jelentettek az ismeretlen megmentésével, az elfeledett tudás átadásával, aminek következtében a kutatások konjunktúrájában a tudomány missziójának tekintette a közösséget mint *régit* megmenteni és szembeállítani a társadalom *új* képzetével.[2] A 19–20. század társadalomtudományaiban (elsősorban a szociológiában, a szociálantropológiában, és a történettudományban) a közösséget egyfelől az idő és tér problémája kontextualizálta, mely ma is kitapintható: hogyan lehet az időben „eltérő" közösségeket megragadni (történeti síkon, helyi szinten vagy kisebb időegységekre fókuszálva), valamint térben konceptualizálni (a lokális csoportok, a nemzetek, az országok, a regionalizmus, a globalitás, a virtualitás, a hálózatiság szintjein), amelynek következtében, mondhatni, megszületett a közösségtanulmány, valamint annak értelmezési keretei, és az egyes diszciplínák belehelyezkedtek az általuk szabott idő- és térközösségek képzetébe.

A 20. század első felének fő kutatási irányvonalát a közösségekben felfejthető viszonyok és kapcsolatrendszerek elemzése jelentette; az antropológiai tanulmányok a kultúra egészére kiterjeszkedve a közösségeket a kultúra egységeiként határozták meg. Elterjedtek olyan zsánerműfajok, mint a falumonográfia, a városantropológia, a távoli törzsek vizsgálatai vagy a különböző hálózatok értelmezései, amelyek a közösség fenotípusaiként tételeződnek; mígnem a közösség koncepciója szűkülni látszott, egyre fókuszáltabb definíciók és kisebb kutatási egységek fogalmazódtak meg. Ugyanakkor a közösségtanulmányok egyben az etnocent-

[1] Bővebben Tóth G. Péter: *A „közösség". Egy fogalom megalkotása, kiteljesedése, széthullása és felszámolása.* In: Pócs Éva (szerk.): Közösség és identitás. Budapest, 2002. 9–32.

[2] Lásd: Macfarlane, Alan – Harrison, Sarah – Jardine, Charles: *Reconstructing Historical Communities.* Cambidge, 1977.

rizmus, a temporocentrizmus és az inkommerzurábilitás foglyaivá is váltak.[3]

A század második felében a *community studies* felpezsdülni látszott. A Wolf által megfogalmazott *network, web* tételei új kontextusba helyezték a közösségtanulmányokat; a közösség mint belső törvények által működő rend újfajta kutatásokat eredményezett. A kollektív biográfiai vizsgálatok az antropológián túl más társadalomtudományos diszciplínákban is meghonosodtak (társadalomtörténet, történettudomány, szociológia), majd később a szociálantropológia a rítustanulmányok irányába fordult.[4] Az interpretatív antropológia, a mikrotörténeti kutatások és az *Annales*-iskola elméleti dinamizmusának a nagy és átfogó elméleti diskurzusok ellenpólusaként való megjelenésével, valamint a kisebb közösségek, társadalmi egységek történeteinek vizsgálatával, a mikroszintű és a kvantitatív elemzéseknek köszönhetően a közösségtanulmány új lendületet kapott. Manapság a közösség tudományos képzetében nagyrészt ugyanazok a dilemmák érzékelhetők, amelyek néhány évtizede is meghatározzák a kutatásokat; egyrészről a fogalom a globalizációs diskurzusok tükrében térben kitágulni látszik, másrészt ugyanezen mechanizmusok hatására a lokalitás termelése figyelhető meg. Néhány újfajta kutatási elgondolás a két folyamat egymásnak feszülését vizsgálja a globalizáció és ellenhatása relációjában.[5]

Míg a közösségtanulmány nyugaton jórészt a szociológiából bontakozott ki, addig a magyarországi közösségkutatások megelőzték azt; a szociológia épp a falukutatásokkal szemben formálódott. A hazai közösségkutatásokat kezdetben a falukutatások jelentették, melyek a nyugati falumonográfiák hagyományával ellentétben nem rendelkeztek holisztikus szemlélettel és jól átgondolt antropológiai módszertannal. A huszadik századi diák falukutató mozgalmakon és a népi írók szociográfiáján át a helytörténeti és honismereti írásokig más-más aspektusból közelítették (és fogalmazták) meg a közösséget. Nagy előrelépést jelentettek a közösségkutatások területén Erdei Ferenc mikroszemléletű társadalomrajzai, a *Pro Christo* mozgalom faluromantikai monográfiája, valamint a néprajztól az antropológia felé elmozduló kutatások (nagyrészt Fél Edit és Hofer Tamás munkái). A második világháborút követően számos olyan szociológiai, néprajzi és antropológiai szemléletű munka jelent meg, amelyek tovább gazdagították a hazai közösségtudomány örökségét. A hatvanas években az irodalmi ihletettségű szociográfiai munkák a faluszociológiai hagyományt közvetítették (Sántha Ferenc, Galgóczy Erzsébet, Féja Géza), míg a hetvenes évek során egyre nagyobb teret kapott az antropológiai koncepció, leginkább Bodrogi Tibor, Sárkány Mihály munkái révén. Az utóbbi időben a településszociológia és a lokális antropológiai kutatások kissé háttérbe szorultak, és a hazai antropológiai vizsgálatok újabb irányzatai inkább a tárgyalt kötetben bemutatott „forró témák" felé fordultak.

[3] A temporocentrizmus ebben az esetben azt jelenti, hogy egy adott időszak tudományos gondolkodása hogyan határozza meg a tudományos kutatást; az inkommerzurábilitás pedig arra értendő, hogy a közösségek méretükből, felépítésükből, struktúrájukból, kultúrájukból, stb adódóan egyre inkább össze nem mérhető kulturális szerveződésekké váltak. A közösségtanulmánnyal szemben megfogalmazott kritikákat bővebben lásd: Macfarlane–Harrison–Jardine: *Reconstructing Historical Communities*, id. mű.

[4] Lásd: Edmund Leach, Victor Turner, Arnold van Gennep munkáit.

[5] Lásd például Featherstone, Mike: *Global Modernities*. London, 1995.; Bárcena–Guarrotxena–Torre–Ibarra: *The ecologist protest in the Basque Country (1988–1997). From nationalism to localism*. Mannheim, 1999.; Szijártó Zsolt: *A hely hatalma – lokális szcénák, globális folyamatok*. Budapest, 2008.

De mik is ezek a divatos kutatási irányzatok? A hazai közösségtanulmányok első fejezetben bemutatott rövid története után (melyet Kotics József és Váradi Mónika Mária foglal össze) a kötet kitér azokra a zsánertémákra, melyek meghatározzák a mai kutatások tárgyát. A falukutatások örökségének egyik továbbviteleként karakteresen jelenik meg a falu és a közösség másfajta értelmezése, mely egyfelől a turizmus diskurzusába helyezkedik; másrészt a közösség és/vagy annak integrációjának hiánya, elaprózódása, illetve a közösségi kötelékek felbomlása a migráció, az elvándorlás és a munkaerő-piaci lehetőségek hiányából adódó mobilitás paradigmájában formálódik meg (az elvándorlásról és ezek következményeiről a kötetben Pulay Gergő, Timár Judit, Virág Tünde tanulmányai olvashatók). Ezekben a kutatásokban az aprófalvak nem a közösséget szimbolizálják, amint azt a falukutatások gyakran reprezentálták, hanem mindennek „réseiből" fakadó életstratégiákat vázolnak fel. Ezek a munkák nagyrészt arra keresik a választ, hogy a nemzetközi migráció milyen hatást gyakorol a társadalomtudományra, valamint mindezt hogyan képes megragadni az antropológia és a szociológia.

E két diszciplína számára szintén termékeny terepnek bizonyult a mobilitás kulturális szerveződése, a turizmus jelensége (a falusi és a rezidenciaturizmusról Bódi Jenő és Járosi Katalin ír a kötetben). Az élményvándorlás esetei a klasszikus migrációs folyamatok ellentétes jellemzőit hordozzák: míg ez utóbbi nagyrészt a gazdasági és az egzisztenciális érvényesülés érdekében történik, addig az előbbi motivációja nem valamilyen hátrányból adódó késztetés, hanem a fogyasztás, az élmény keresése és kielégítése. Mindebben az aprófalvakba költözés (a turizmus kulturális geográfiája) különböző motivációi fejthetők fel; azok az egyéni életstratégiák, melyek a vidéki kisebb településekbe vonzzák és viszik az embereket, és amelyek egyaránt jelentik a térre vonatkozó kulturális koncepciókat, valamint a térre vonatkozó jelentések elsajátítható élményekké válásának folyamatait. Más esetekben az élmény- és rezidenciaturizmus/migráció nem szubjektív tapasztalatként jelenik meg, hanem a kulcsszó a közösség, a közösségiség eszméjének fenntartása, amelyek a tanulás és a közösség-élmény újra megtapasztalásainak forrásai.[6]

Mindettől némileg eltérő irányt jelentenek a falusi politikák, illetve a településfejlesztés, a térségfejlesztési *policy* gyakorlatainak vizsgálatai (lásd Glózer Rita tanulmányát). A településfejlesztési elgondolások elemzései egyszerre reflektálnak a rurális közösségekből az iparba történő népességmozgás (elnéptelenedés, lakosságcsere, telepfelszámolás) következtében kialakult hatásokra és a közösségek polarizációjának folyamataira. Azon túl, hogy az elszegényedett falvak fejlesztésének stratégiáit és lehetőségeit próbálják elemezni és felvázolni, a közpolitika és a lokális közösségekben fennálló hatalom viszonyait, a *public policy* elgondolásokat, gyakorlatokat, szereplőket és struktúrák szerveződését is vizsgálják. A hatalmi viszonyok diskurzusaihoz kapcsolódik a tér, a kultúra és a kommunikáció összefüggésében a helyek és a hatalom összefüggésrendszere, a városi tér megélése és annak térhasználati stratégiái.[7]

A hazai közösségkutatások szintén gyakran reflektált terepe a szegénység és a kirekesztettség (amiről Váradi Mónika Mária tollából olvashatunk egy összefoglaló írást). A kutatások egy része bizonyos történeti korszakok társadalmi jelenségeire és összefüggéseire irányul, másik része a késő modernitás társadalmi/politikai/kulturális folyamatai révén artikulálódó átstrukturá-

[6] Lásd: Ilyés Zoltán: *Az emlékezés és az újratanulás terei – a „honvágyturizmus" mint tér és identitásszervező.* In: Helye(in)k, tárgya(in)k, képe(in)k. A turizmus társadalomtudományos magyarázata. Tabula könyvek 5. Budapest. 2003, 51–59.

[7] Bővebben Szijártó Zsolt: *A hely hatalma – lokális szcénák, globális folyamatok,* id. mű.

lódásokra fókuszál, melyek az ezekre adott és adható politikai praxis lehetőségeit egyaránt tárgyalják. Ugyanakkor ide illeszthetők a szegénység etnicizálódásának vizsgálatai is, melyek a hazai etnicitás-kutatások azon irányát képviselik, hogyan értelmezhető az etnicitás a migráció és a társadalmi mobilitás során, valamint az ezekre irányuló kutatásokban, amelyek legnagyobb részben az Erdélyből érkező munkavállaló közösségeket vizsgálták.

A falukutatások mellett a közösségtanulmányok másik nagy szeletét a romakutatások teszik ki (lásd a kötetben is szereplő Szuhay Péter munkáit). A romakutatások a 19. század végi Hermann Antal-féle első módszeres összeírástól számos irányba mozdultak el. Az 1930-as évek a különböző csoportok klasszifikációjával jellemezhető, majd a hatvanas években a mesterségekre vonatkozó, erősen archaizáló folklorisztikai kutatásokat végeztek, melyek inkább a múltra, mint az adott kor kurrens problémáira fókuszáltak. Amíg a néprajzi és a folklorisztikai vizsgálatokat egyáltalán nem hatották át az aktuális politikai törekvések, addig a közigazgatási kérdések a szociológiai kutatásokat nagymértékben meghatározták. A független szociológiai kutatások csak a hetvenes években indultak meg, amelyek a hazai roma közösségek életkörülményeit és társadalmi helyzetüket vették kulturális nagyító alá. A romakutatások másik tendenciája az előítélet koncepciója köré szerveződik. Az archaizmusokkal szemben a kortárs antropológiai vizsgálódások az egyéni és a közösségi élet megszervezésének kulturális mechanizmusaira koncentrálnak, amely kutatásokat nemzetközi tudósok is erősítették.[8]

A kötetben felvázolt „forró témák" alapján talán érzékelhető, hogy a közösségtanulmány magyarországi gyakorlata képtelen elszakadni az aprófalvaktól, és a hagyományosabb elképzelésektől némileg elrugaszkodottabb elméletek is a ruralitás kulturális és társadalmi terében vizsgálódnak. Ugyanakkor a kötet nem mutat be számos, a szociológiában és az antropológiában szórványaiban jelen lévő, de közel sem mellőzött közösségekkel foglalkozó irányzatot, mint például a magyarországi afrikai, ázsiai bevándorló közösségek kulturális szerveződései, az iszlám közösségek, a különféle városi csoportok, a globális hálózatok és *cyber* közösségek, a *gender* és szexuális másságra vonatkozó *queer* közösségek vagy a mozgalom-kutatás lehetőségei; melyek, bár nem jelentkeznek egységes paradigmákként, mégis alternatív kiutat jelentenek a kisfalvakból és azok közösségtanulmányaiból.[9] Annak ellenére, hogy a kötet érezhetően igyekszik jól átgondolt és átfogó képet adni a hazai közösségkutatásról, mégis az lehet az olvasó benyomása, hogy a magyarországi közösségtanulmány gyakorlata a néprajzból, az európai etnológiából és a szociológiából meríti a legtöbbet, és ezek öröksége hatja át, annak ellenére, hogy az antropológia bizonyos szempontból nyitottabb perspektívákat és lehetőségeket kínál: nemcsak empíriát és módszertant, hanem témaválasztást is, amit a magyarországi *community studies* máshogy is kamatoztathatna.

Mindezen túl a kortárs kutatások révén kitapintható a közösség-elképzelések (poszt-poszt) modernitás utáni koncepcionális válsága; a tér, az idő, az etnicitás, illetve a kö-

[8] Legfontosabbak Michael Stewart 1980-as években végzett magyarországi kutatásai, bővebben Stewart, Michael: *Daltestvérek. Az oláhcigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. Budapest, 1994.

[9] A hazai gender kutatásokra vonatkozólag lásd Hadas Miklós munkáit, a társadalmi mozgalmakra és akciókutatásra vonatkozóan lásd az Anthropolis egyesület direkt akcióit (többek között például a *Fair-trade* kampány), illetve kiadványait (Anthropolis folyóirat, Globalizációs túlélőkönyv stb.), melyek az alkalmazott antropológia és a közösség kapcsolatának hazai szükségességére hívják fel a figyelmet.

zösségi identitás kohézióját meghatározó szintek problematikája, illetve a közösségek kulturális/politikai/társadalmi diverzitásukból adódó értelmezhetőségeinek dilemmái. Az imaginatív határain túlmutató közösségek számtalan amorf kulturális és társadalmi alakba rendeződtek, illetve mindezen formák pluralitása megköveteli a közösségképzeténekfelülvizsgálatát. Itt elsősorban nem terminológiai diffúzióról, hanem teoretikus dilemmákról van szó. A közösség tudományos elképzelésének és a tudományok általi reprezentációjának köszönhetően számos olyan formája alakult ki, amely bizonyos hagyományos módszertani és kutatási koncepciók mentén értelmezhetetlenné vált. Mindezt (leginkább a nyolcvanas, kilencvenes évek posztstrukturalista paradigmák kritikáinak köszönhetően) felváltani igyekszik a lokalitás fogalma (vagy egy ellentétes folyamatként épp a „mindenfajta" jelzővel ellátott közösség leírása igyekszik tágítani), a lokalitás komplex elmélete azonban mindez idáig még kidolgozatlan. Ugyanakkor szintén elgondolkodtató, hogy a lokalitás tudományos koncepciója valóban megfeleltethető-e a közösség elméleti konstrukciójának, illetve a további kutatások hogyan illeszthetők bele ebbe az elméleti keretbe.

További fontos kérdés, hogy a *community studies*, mint megannyi más *studies* (*cultural*, *gender*, *minority*), válhat-e önálló al- vagy részdiszciplínává. A közösségtanulmány közel sem egy sajátos és kizárólagos tudományterület szülöttje, nem is ekképp definiálja önmagát (már amennyire létezik mindennek önmeghatározása), mindinkább egy olyan inter- vagy inkább transzdiszciplináris diskurzusrendszer (műfaj, módszer, zsáner, szemléletmód), amelyet egyaránt művel a kulturális antropológia, a szociológia, a történettudomány, a társadalomföldrajz, a néprajz vagy a szociológia. Ami összeköti a különböző tudományterületeket, az egyfelől a terepmunka, az empirikus kutatás igénye, a „megalapozott elmélet", mely a szükségszerű empíriára és azok eredményeinek megfelelő interpretációjára helyezi a hangsúlyt; illetve az az elgondolás, hogy a kvantitatív kutatások módszertanára jellemző „fegyelmezett megfigyelés" a kvalitatív szemléletű kutatásokban is meghonosodjon.[10] Ugyanakkor ez az elgondolás mintha a kvalitatív módszertan „alázataként" tűnne fel, és azt sugallná, hogy az empirikus munkák értékítélettől lennének terhesek. Mindazonáltal bátran lehet ennek az ellenkezőjét is állítani: a kvalitatív kutatások sem nélkülözik a metodológiai fegyelmet, hiszen mi igényelné jobban mindezt, ha épp nem a terepmunka? Mondjuk ezt zárójelben anélkül, hogy igyekeznénk a Nigel Barley által „leleplezett" terepmunka-imaginációkat és fikciókat gyártani (ami a legjobb akaratunk szerint – vagy ellenére – vagy sikerül, vagy nem).[11] Másrészt mindez fordítva is elmondható: a kvantitatív szemléletű kutatásokban is rögzülhetnek bizonyos kvalitatív erények. A kötet harmadik és utolsó fejezete jórészt ezeket az alkalmazott módszertani elgondolásokat fogja össze (a már tárgyalt szerzőkön kívül itt olvashatók Feischmidt Margit, Koós Bálint, Kovács Éva, Oblath Márton, Mester Tibor, Béres István tanulmányai), melyek egyfelől a terepmunka során bevett módszerek, technikák, eljárások rövid leírásai, másrészt az empirikus kutatásra való felkészülés vázlatai (diszkurzív és interjúkészítési módszerek, fókuszcsoport, mentális térképezés, vizuális rögzítési technikák, sűrű leírás), harmadrészt pedig mindezekre nyújt egy-egy konkrét gyakorlati példát szemléltetésül.

[10] A „megalapozott elmélet" kidolgozását lásd Glaser, Barney – Anselm, Strauss: *The Discovery of Grounded Theory: Strategies of a Qualitative Research*. Aldine–Chicago, 1967. Rövid összefoglalását: Gelencsér Katalin: *Grounded Theory*. Szociológiai Szemle, 13. évf. (2003) 1. sz. 143–154.

[11] Az angol társadalomtudományok terepmunka-koncepcióiról lásd: Barley, Nigel: *Egy zöldfülű antropológus kalandjai. Feljegyzések a sárkunyhóból*. Budapest, 2006.

Tény, hogy a közösségtanulmányt mint módszert és annak tárgyát erős kritikák érik; a leggyakoribb vádak szerint túlhangsúlyozza a „népet" vagy a „kisembert", idealizálja a mikrotörténetet, illetve a kutató intencióját, helyzetét, státuszát, valamint (az interpretáció és a deskripció számlájára) a közösség preskriptív normáit teremti meg. Mindennek ellenére a hetvenes években megfogalmazott újfajta módszertani logika, a „megalapozott elmélet", majd a későbbi kutatási témák változatai tovább erősítették a közösségtanulmány tudományos presztízsét. Azonban elmondható, hogy továbbra is egyfajta módszertani eklekticizmus jellemzi, s eredményeit kevésbé teoretizálja. Ahhoz, hogy önálló diszciplínává válhasson, írja bevezető tanulmányában Kovács Éva, a kötet szerkesztője (feltéve, hogy valóban lényeges, hogy azzá váljon), választ kell adnia egyfelől a társadalmi tények kontinuitásának problémájára; a térbeliség, a hálózatok, a határok és a fizikai térbe nem zárható „közösségek" kérdéseire; valamint a mikro, mezo- és makroszintek közötti összefüggésekre.

A kötet – oktatási segédanyagként is szolgáló módszertani jegyzetről, egy módszer módszeréről lévén szó – teljesítette küldetését. Témáját és célkitűzéseit tekintve mindenképpen hiánypótlónak mondható, hiszen ez idáig nem jelent meg tanulmánykötet a közösségtanulmányról; erre vonatkozólag legfeljebb elszórva lehetett olvasni néhány, a közösségkutatás módszertanára vonatkozó passzust, lábjegyzetet, fejezetet. Mindenképp erénye, hogy mindezt összefogja a jövőbeli társadalomkutatók számára, illetve, tekintettel a főiskolai/egyetemi hallgatókra, közérthető formában íródott. Ugyanakkor a kötet több mint módszertani jegyzet: egy kutatás önreflexiója, egy átfogó vizsgálat módszertani jegyzeteiről is olvashatunk, vagyis empirikus munkára épül, az olvasottaknak van reális kutatási talaja, amire mindazt vonatkoztatni lehet. Azaz a módszerek alkalmazása egyben láthatóvá válik, nemcsak azok elméleti jellege, hanem gyakorlata is megragadható; valamint az a folyamat, hogyan is modellezhetők és applikálhatók azok a közösségkutatás során. Összességében elmondható, hogy a kötet jól bevezet a magyar közösségtanulmányok két évtizedes történetébe, módszereibe, témáiba, problémáiba és további dilemmáiba.

BECZE SZABOLCS

Számunk szerzői

Apor Péter	történész, CEU, Budapest
Becze Szabolcs	Ph.D. hallgató, PTE, Pécs
Cora Zoltán	Ph.D. hallgató, SZTE, Szeged
Bencsik Péter	történész, SZTE, Szeged
Fisli Éva	Ph.D. hallgató, IEP–ELTE, Párizs–Budapest
Koltai Gábor	történész–levéltáros, BFL, Budapest
Kunt Gergely	Ph.D. hallgató, ELTE, Budapest
Lantos Edit	Ph.D. hallgató, ELTE, Budapest
Matthias Middell	történész, Zentrum für Höhere Studien, Universität Leipzig
Orosz László	történész, MTA TK, Budapest
Papp Gyula	szociológus, történész, Saint-Pierre-des-Corps, Franciaország
Rehák Géza	Ph.D. hallgató, DE, Debrecen
Sebők Ferenc	történész, SZTE, Szeged
Hannes Siegrist	történész, Institut für Kulturwissenschaften, Universität Leipzig
Tapolcai László	történész, ELTE, Budapest
Tóth Imre	történész-muzeológus, NYME és Soproni Múzeum, Sopron
Varga E. László	történész, Zalaegerszeg
Vitári Zsolt	történész, PTE, Pécs
Vonyó József	történész, PTE, Pécs

A fordításokat Apor Péter, Barna József, Cora Zoltán, Kunt Gergely, Papp Gyula és Varga E. László készítette.

Contents

Essays

László Orosz
Academy and Politics. The Background of a Habilitation Process (Germany, 1938) 5

Imre Tóth
The Bourgeois Aristocrat. Kálmán Kánya's Character from the Start to his Becoming Foreign Minister 23

Gergely Kunt
"And I Did Not Worry Much about the Bombings Either... At Least We Have Some Variety." Children's Diaries in the Second World War 44

Péter Apor
The Space of the Gypsies: An Interpretation of the Birth of the Communist Roma Policy in East-European Comparison, 1945–1961 69

Workshop

Péter Bencsik
The Intellectual Resolution of the MDP and the "functionary debate" in the Fall of 1956 87

Géza Rehák
Restraints and Doubts Concerning the Development of Turism in the early 1960s 104

Evoking the past

László Varga E.
A Soviet–Polish Incident in September 1939. The Recollections of Brigadier Stefan Brzeszczyński, Former Polish Military Attaché in Moscow 118

Outlook

Éva Fisli
Victim and Regeneration. The Legacy of the Great War in Interwar Eastern Europe. Conference Report 124

Ferenc Sebők–László Tapolcai
Report from the Third Congress of Polish Medievalists 128

Theory and method

Zoltán Cora
What is Transnational History? 130

Matthias Middell
Transnational History as a Transnational Project? Keynote Paper 134

HANNES SIEGRIST
Transnational Historiography as a Challenge to Scientific Historiography 140

Beyond our borders

"Historians... are inevitably seated between the actors and the audience." An interview with Gyula Papp. (By Péter Bencsik) 145

A Selected Bibliography of Gyula Papp's Works 159

GYULA PAPP
Methods for Justification and the Retaliation of War Crimes in post-1945 Hungary 162

Reviews

Running with the Muses
(Anna Borgos: Portrék a Másikról. Alkotónők és alkotótársak a múlt századelőn, Noran, Budapest, 2007)
EDIT LANTOS 180

An Attempt to Reconstruct the Public Feeling in Nazi Germany
(Aly Götz [Ed.]: Volkes Stimme. Skepsis und Führervertrauen im Nationalsozialismus. Fischer TB Verlag, Frankfurt am Main, 2006)
GERGELY KUNT 186

Reward for Loyalty? The Ordeal of the Germans in Sopron at the End of World War II
(András Krisch: A soproni németek kitelepítése 1946. Escort Kiadó, Sopron, 2006)
ZSOLT VITÁRI 191

A New Assessment of Volksbund
(Norbert Spannenberger: A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944. Translated by Dóra Doba. Lucidus Kiadó, Kisebbségkutatás Könyvek, Budapest, 2005)
JÓZSEF VONYÓ 197

Women Workers are already in the Pantry?
(Eszter Zsófia Tóth: "Puszi Kádár Jánosnak". Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007)
GÁBOR KOLTAI 203

From Community to Community Study
(Éva Kovács [ed.]: Közösségtanulmány. Néprajzi Múzeum – PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2007)
SZABOLCS BECZE 208

Authors 214

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal.
Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé.
Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.
A folyóirat előfizetési díja egy évre 3600 Ft.
A lap ára egy szám megrendelése esetén 900 Ft+postaköltség, könyvesboltban 1000 Ft.

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Teleki Téka, VIII. ker., Bródy Sándor u. 46.;
Kis Magister Könyvkereskedés, V. ker., Magyar u. 40.;
Írók Boltja, Parnasszus Kft., VI. ker., Andrássy út 45.;
ELTE BTK könyvárus, VIII. ker., Múzeum krt. 6–8.;
Gondolat Könyvesház, X. ker., Károlyi Mihály u. 16.;
Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.

Szeged: Katedrális Bt., Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27.;
Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.;
Egyetemi könyvárus, Petőfi S. sgt.

Miskolc: Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház;
Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.;
PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179.
e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu
http://www.aetas.hu
Felelős kiadó: Deák Ágnes
Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária
Szerkesztőségi titkár: Tóth Hajnalka
Telefon: 70/247-0459
A borítót tervezte: Annus Gábor
Nyomdai munkálatok: E-press Kft., Szeged.
ISSN 0237-7934

Bolti ár: *1000,- Ft*
Előfizetőknek: *900,- Ft*

„A nap lebukott a tanya mögé. Rőt fénnyel pásztázta végig az akácosok közt húzódó földeket. A dűlőúton rendezetlen sorokban kis csapat közeledik. Dalukat messze viszi a tavaszi szél a földek felett." A Petőfi alföldi tájleírásait idéző szöveghely a Szabad Nép egyik 1956-os lapszámából származik, és a mezei munkából hazatérő cigány munkabrigád bemutatásához adja meg imígyen a hangulatot. A szemet gyönyörködtető táj és a romák összekapcsolása nem egyedi példa. A komlói cigánytelep leírása ugyancsak 1956-ból így kezdődik: „A komlói új házaktól alig két-három kilométerre van a sóstói környék. Változatos szép táj ez. Egyik oldalán hűs erdő fái övezik a kicsiny völgyet, a másik oldalon aknatorony emelkedik, s a benne száguldó kas kötele állandóan surrog, csattog." A romantikus tájleíró költészettel való hasonlóság nem csupán a véletlen műve és nem is csak esetleges párhuzam. A romák kelet-közép-európai percepcióját a második világháború után és döntően a kommunista időszak elején sajátos romantika, a másságot egy másik világ nyomaként és jeleként leíró gondolkodás határozta meg. „Amikor virágos, színes, tarka szoknyájukban, átalvetős rojtos kendőkben vagy tizenkét szép cigánylány és fiatalasszony a »Menyasszony-búcsúztatót« kezdi táncolni, a nézőtéren ülő hasonlóan öltözött cigánynők és férfiak soraiból vidám zsivaj, fütty biztatja a táncosokat – valósággal megteremtve az ősi cigánylagzik hiteles légkörét. Az 1700-as évekből való szerelmi dal, a különféle csoport-, páros- és szólótáncok olykor felvillantják a nézők képzelete előtt az egykori cigányélet egy-egy mozzanatát."

Apor Péter tanulmányát számunk 69–86. oldalán olvashatják.